

॥ आ श्री गणेशाय नमः ॥ रामा प्रणमन्तु गद्वनदक्षमधुहृतश्रुतिस्त्रोमाहृत्यापि रिजनि तवेदाननमुदमे ॥ अत्र एतान्द्वयान्ति लि
 तेजनहत्कञ्जानिलयहयप्रीवस्वन्त्ये प्रकृतकृतिविप्रक्षतिकृते १ सत्येकस्मिन्नपि बाधके समवहितसाधकसहस्रादपि कार्योत्पत्ते
 रदर्शनादप्येक्षिते प्रारिप्तिर्न प्रसूहापोह्यातुष्ठितभगवच्छ्रुतिरूपं मद्गुलं प्रथयत्कच्छिष्यशि क्षार्थमाक्षीनिवभ्रानि श्रीलक्ष्मीरमणमि
 ति अधिकांशं एणस्यन्त्युदतरमणशब्देन कर्तृषष्ठ्यनलक्ष्मीपदस्य समासो तेन च श्रीसहितशब्दस्य मध्यमपदलोपी समासः शाक
 पार्थिवोदेगच्छति गणत्वात् तदुपादानं च सशक्तिकस्यैव भगवतो जगन्निर्माणकारणत्वमिति ध्वनयितुं नैमीति एतुना विनिधानो रस्म
 च्छब्दाप्रयोगे विगम्यमानतदर्थसामानाधिकरण्यात्पलकार्थकर्त्तरिसत्त्वाद्दर्शनमानक्रियाद्योतकत्वं तन्मपुरुषः अस्मद्युतमद्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीलक्ष्मीरमणत्वोभिगौरीरमणरूपिणम् स्फोटरूपय्यतस्सर्वजगदेतद्विचर्त्ते १

त्यत्र पूर्वसु त्रास्यानिनीयस्यानुवृत्तेः सुतिश्चोक्तसृगुणवत्वप्रकारको धानुकूलो व्यापार स एव च प्रकृतधान्वर्थः बोधरूपधात्व
 र्थकलाश्रयत्वात्त्वक्ष्मीरमणस्य कर्मता एवं च वेद्याकरणमते प्रकृते श्रीसहितलक्ष्मीरमणश्रयकोक्तसृगुणवत्वप्रकारको धानु
 कुलो मद्भिन्नाश्रयको वर्तमानशब्दप्रयोगरूपो व्यापार इति वाक्यार्थः नन्वेतच्छास्त्रप्रवर्त्तकत्वेन शिवस्याभ्यहिततरत्वात्तानु
 त्यात्मकमद्गुलं समपिकृतौ नाचरितुमन् आह गौरीरमणरूपिणमिति स्वरूपपरस्त्वेन गौरीरमणपदस्य षष्ठी समास ततोदन्ता
 त्वनिबन्धनो मतर्थापदति गौरीरमणो रूपं स्वरूपपस्येति षष्ठ्यर्थवदुब्रीहि को कार्यलाभेपिलाभवमूलकन कर्मधार्यादिति न्या

यस्य प्रत्ययस्थादिति सूत्रेऽसुबन्तद्विप्रयोगमुदाहरताभाष्यकृतानादृतत्वात् नमत्वर्थीयानुपपत्तिः दृश्यते चेदृशस्थले प्रयोगहे
विध्यं शिवाय विस्मरूपयविस्मवेशिवरूपिणद्वयादि तथा च तदभिन्नमित्यर्थः प्रमाणं चात्रोक्तपुराणवाक्यमेव एवं च कार्य
वैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्यनियम्यत्वाज्जगदवनादिकार्यवैचित्र्योपपत्तये तत्तद्गुणप्रधानमृत्तिपरिग्रहे भगवतो न परमार्थिको
भेद इति सुनितिकर्मता शिवस्य नानुपपत्तेरिति भावः उक्तगुणवत्त्वमेवाविष्करोति यत इति वेदोति मते मायाशवलस्य ब्रह्मणे ज
गदुपादानत्वाज्जनितिकर्तुरित्युपादानहेतावपादानसंज्ञानिवन्धनापंचमीगुणद्वयस्यैव भाषेत्यस्य न प्रसक्तिः तथा च य
स्मादुपादानहेतोरित्यर्थः सर्वजगत्स्फोटरूपं विवर्तते तद्विजना स्फुटस्य भिन्नं कीमवत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटो नामा
द्यात्मकः शब्दः बाहुलकादुपादाने घञ् रूप्यते निरूप्यत इति रूपमर्थः तयोः समाहारद्वन्द्वेन पुंसैकवचनान्तम् वाच्यवान्वा
कस्वरूपमिति तदर्थः नामरूपे व्याकरवाणोति श्रुतेः एतत् अत्यंतमान्धिध्येन बुद्ध्या विषयीक्रियमाणम् विवर्तते उत्पद्यत इत्यर्थः
धातोरुपसृत्वात् ननु नामरूपात्मकस्य सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुत्या सनातनत्वबोधनात्कथमुत्पत्तिर्नालित्वमत आह ज
गदिति वर्तमाने पृषदि निनिपातनात्साधुतथा च गच्छति निरोधजन इति व्युत्पत्त्या तिरोधान उत्पत्तेरिति रोधनिरोधमेना
विर्भावस्य लाभात्स एवात्रोपसृष्ट्यर्थः एवं च सत्त्वेनैतत्स्य सनातनत्वेऽपि नामत्वादिना विर्भावाद्यभ्युपगमान्नोक्तश्रुतिविरोधो नापि न
स्मादेतस्माद्वाऽआत्मन आकाशः संभूत इत्याद्युत्पत्तिबोधकतद्विरोधः यत्किंचिन्नामरूपात्मकस्यात्म्यतोऽपि संभवादाह सर्वमिति या
वदर्थकम् उत्पत्तिरूपलक्षणमवनादेः तेन जगत्कर्तृत्वादिरूपोक्तकृधर्मस्य सुतत्तावच्छेदकस्य लाभः अत्र च यतो वा द्रुमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवंति यत्र यं त्यभिः संविशन्तीत्याद्याः श्रुतयः प्रमाणम् मनांतरे यत इति पंचमी निमित्तहेतुतायां व्युत्पत्त

पृष्ठतु धातोराद्यक्षणासंबंधरूपोत्पत्तिरर्थः ननु सर्वोत्तर्गतविषयदाद्यात्मकपदार्थस्यानादितया कथमुत्पत्तिमत्त्वमनग्राह्यजगदिदं स्वावर्जजगमा-
 त्मकमित्यर्थं तथा च गच्छति नश्यति त्रिभुव्युत्पत्त्या विनाशित्वे बोधिते विनाशे भावस्य जस्य त्वनियमेन तस्योत्पत्तिरिति निर्दिष्टं हेति भावः एतत्त्वस्ये-
 स्तोऽप्यदं शास्त्रानुमानप्रतीतपरं तादृशरूपस्येति ब्रुव्युत्पत्त्या स्फोटरूपमिति भगवतो विशेषणबोधमशेषपूर्ववत् यद्वस्तु त्वतावच्छेद-
 करूपं प्रदर्शयितुं विप्रिन्नश्रुस्फोटरूपमिति वक्ष्यमाणव्युत्पत्त्या समस्तार्थप्रकाशकस्वरूपमित्यर्थं तदुपपन्नदयूत्नेषस्तु त्वतावच्छेद-
 कातरमपि दर्शयति यत्तद्वति यस्मादुपादानादिति सार्वविभक्तिकनसिनायस्मिन्नधियुनद्वितीकार्यः विवर्धमानविबोक्तोत्पत्त्या भावः ।
 अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य रूपान्तरप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावत् जगच्छब्दश्चरुह्यानामरूपपरः तत्र च यस्मिन्नधियुने एतत्स-

अशेषफलदातारं भवाब्धितरणेतरि मृशेषाशेषार्थलभार्थमग्राह्ये शेषभूषणम् ॥ ६० ॥ ६० ॥

र्वजगत्सु ते द्विषादित्तनद्रूपेण प्रतिमातीत्यर्थः नेह नानास्तीति शुभ्यबोधितबाधस्यापि जगतः प्रतिमासेऽधियुनसताया एव नियमकत्वात् स-
 मस्तार्थप्रकाशकत्वोपपत्तिरप्रच्युतस्वरूपस्यैव ब्रह्मणो जगद्रूपेण विवर्धनद्विकारित्वरूपोत्कृष्टधर्मव्यगतिष्वअप्रचतमेन भेदतमनुमा-
 निसर्वमिन्याद्या कूठस्य स्वरूपप्रतिपादिकाश्च सुनयं प्रमाणत्वेन ननु सधेया इति भावः अत्र भगवद्विषयकारतिभावस्य हेतुसंस्कारे-
 गम् १ जगदुपादानत्वेन सुत्वाऽप्यवर्गसाधनश्च न विषयत्वेनैतच्छास्त्रस्याख्यादशेषभूषणत्वेन च सुवशोक्तेकसमस्तसिद्धांतप्रतिपत्त-
 ये प्रार्थयते अशेषेति फलप्रवृत्त्युद्देश्यं स्वर्गादिपत्किंचित्प्रसदात् त्वस्य देवतांतरसाधारण्यदाह्यशेषेति तथा च अपवर्गरूपफलस्य व्य-
 शेषपदेन कुक्षीकृतत्वानदात्तत्वात् न त्वसा

साधारण्यात्प्राप्यते तावच्छेदकधर्मलाभः तदेव विशदयति भवावधीति स्वरूपकम् अन्वीयग्राहादिसदृशकामलो
भाद्याकांतत्वादुर्वगाहत्वेन भवेत्तदारेपः तेन च भवस्य दुस्तरत्वं व्यज्यते तस्य तरणं पारदेशप्राप्तिस्तस्मिन्नित्यर्थः तर्हि सा-
धनं यद्यपि तरंत्यनयेति बुध्यन्त्यातरणसाधनं तरिपदार्थस्तथापि तदु-टकीभूततरणस्य सन्निहितपदेनैवलाभाद्विरुक्तिर्माभू-
दिति विशेष्यमात्रपरतया व्याख्यातं मुक्तिसाधनज्ञानविषयमिति यावत् मुक्तिश्च वेदांतिमतेऽज्ञाननिवृत्तिसमकालास्वरूप
प्राप्तिः नन्वज्ञाननिवृत्तेरधिकरणानतिरिक्तायाः स्वरूपस्यापि च सिद्धत्वात् तद्रूपायास्तस्यास्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिरिति
चेत्तत्परेषां प्रागभावस्यैव सिद्धाया एवाज्ञाननिवृत्तेर्योगक्षेमसाधारण्याः संभवादधिकमन्यतोऽवधेयम्

याणि न्यादि सुतीत्यप्रणम्य पितरं रङ्गे जिभट्टाभिधन्हेतध्वान्तनिवारणादिफलिकासु भावैवादेव तासु

नैयापिकास्तु आत्यंतिकदुःखध्वंसो मोक्षः ध्वंस आत्यंतिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालिकत्वं च अत्रैव तत्त्व
ज्ञानस्योपयोगः विशेष्यांशस्य स्वासाधारणसामग्र्या एव संभवा न्नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वोसदृश्याहुः शेषांशे धेति कर्मधारयोत्तर-
पदः बध्नीतत्पुरुषः तस्य च त्वाभयपदेन समासोलाभायेदमिति विग्रहे चतुर्थ्यंतलाभयपदस्यार्थपदेन सः शेषः पतञ्जलिः शेषांश
त्वात्तस्य तथा च शेषोक्तभाष्यप्रतिपादितनिखिलसिद्धांतज्ञानायेत्यर्थः शेषभूषणमिति शेषो नन्तः सभूषणं यस्येत्यर्थः यतोऽ
स्यभूषणं शेषोऽतोऽस्य शेषोक्तसिद्धांतत्वेऽपि प्रार्थनमिति साभिप्रायविशेष्यस्योपादानात्परिकरं कुरोलं कारोत्र भगवद्विषयक
रत्यंगम् ॥ २ ॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्तय इतरग्रंथेभ्यः स्वग्रंथस्योक्तवर्षप्रदर्शयन्नेव दर्शनीयविषयप्रयोजनसंबंधाधिकैरिणमभ्येवश्य

प्रदर्शनीयं विषयं दर्शयति यागिन्यादिति पुंभाववाग्देवतामिति पितृविशेषणम् पुंसोभावो यस्यादु निव्यधिकरणवद्ब्रीहिपूर्वपद-
 कः कर्मधारयो वाग्देवतापदेन । अथवा पुंभावशब्दे शेषाद्विप्रहं सरस्वतीमित्यर्थः हेतुध्वोनेति ह्यभ्यां प्र-
 कायभ्यामि तो ज्ञातो विरुद्धो भयमप्रकारकज्ञानविषयो धर्मीतियावत् यद्वा ह्येभौ बोद्धितास्वनिष्ठे कविशेष्यतानिरूपित
 प्रकारतासंबन्धेन विरुद्धानाधर्मशोधमिजोपिभावत्वसम्बाद्धितापदार्थोपि धर्म्येव तत्र भवद्वैतं संशयस्मकज्ञानम् अथवा ह्ये-
 अनेकस्य भावे हि तानानात्वं तत्संबन्धिहेतुपरमार्थदर्शयामद्धितीयस्यैव ब्रह्मर्णो गीकारेण श्रुतिवाधितानात्वावगाह्यतः कारण-
 वृत्तिविशेषरूपमविद्यापरपार्यायमिष्णुज्ञानम् एतदेव ध्वान्तमस्तत्वाच्छुद्धकत्वान्न निवारणे मेकं मुख्यं फल यस्यास्तमित्यर्थः अ-

हुंदिङ्गैतमजैमिनीयकचनव्याख्याद्विदूषितान्सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटयेतेत्यां वचोदूषये ३ ॥ ५ ॥

नधिकारिणं स्वाश्रितानामेकतरकोटिकज्ञानोत्पादकत्वेनाधिकारिणासन्मात्राय लवनज्ञानप्रदत्वेन पुंभाववाग्देवतायास्तत्त्वित्व-
 कत्वमिति भाव हुंदिगणपतिप्रणम्य तत्पुष्यते सिद्धान्तानिति भाष्यकारादिविनिर्णयार्थः सिद्धो तास्तानित्यर्थः उपपत्तिभिः सा-
 धकप्रमाणोपन्यासरूपमभिरुक्तिभिरित्यर्थः दूषये उपपत्तिभिरेव बाधकप्रमाणोपन्यासरूपमभिरुक्तिभिरित्यर्थः एतेनान्यग्रंथेभ्यः स्वग्रथा-
 स्योत्कृष्टत्वं ध्वनितम् तथा च वैयाकरणसिद्धेर्ज्ञानविषयः प्रदर्शितस्तेनैव तज्ज्ञातप्रयोजनं प्रतिपद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः सि-
 द्धान्तज्ञानसुरधिकारीति श्रयोन्येपि दर्शितप्रायादुति भाव ३ ॥ ६ ॥

ग्रन्थादावनुष्ठितस्य मंगलस्य तन्निबन्धनस्य च प्रयोजनमाह प्रारिप्सितेत्यादिना समाप्तयेदतिविहाय प्रतिबन्धकोपशमनायेत्युक्त्या अलौकि-
का विगीतशिशुाचारानुमित्तमलस्य विघ्नध्वंस एव फलं जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिशुानां मङ्गलानुष्ठानमंगलसमाप्तिः शरीरनिष्ठ-
प्रत्यासत्त्येव कार्यकारणभावस्य कल्पनीयतया तस्य च नास्तिकसमाप्तौ व्यभिचारेण समाप्तेस्तत्त्वासंभवात् किंतु कार्यमात्रं प्रति प्रतिब-

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकव्यूहोपशमनाय कृतं श्रीफणिस्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं न्तिवध्न न चिक्किर्षितम्
निजानीते फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः तत्र निर्णीत एवार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते १ उद्धृत इत्य-
आस्माभिरिति शेषः भाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृत इत्युक्तिस्तु शब्दकौस्तुभोक्तानामर्थानामाधुनिकोत्प्रेक्षितत्वं
निरासाय अन्यथा तन्मूलकस्यास्य ग्रन्थस्याप्याधुनिकोत्प्रेक्षितसारत्वापत्तौ पाणिनीयानामनुपादेयतापत्तेः
तत्र निर्णीत इत्युक्तिरितौप्यधिकं जिज्ञासुभिश्च शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ध्वनयितुम् प्रतिज्ञातमाह ॥ ६ ॥

धकाभावहेतुतयादुरितरूपप्रतिबन्धकनिरास एव मंगलस्योपयोगो न तु समाप्तावपि विघ्नध्वंसेनात्यथा सिद्धत्वात् समाप्तिस्त्वन्यत्र क्लृप्त-
तत्कारणकलापादिति सूच्यते फणिस्मरणेति फणीशेषः शेषाख्यं धामकमिति भगवदुक्तेस्तत्स्मरणस्य विघ्ननिवारकत्वान्मंगलस्य
न निस्तुत्यादिभेदेनानात्वमिति सूचयितुं स्मरणेत्युक्तम् प्रतिजानीत इति प्रतिज्ञाफलं तु शिष्यावधानं बोध्यम् उद्धरणकर्त्तृकां क्षाया-
माहास्माभिरिति कथ्यते इति हर्षादिनिबद्धकारिकाभिरिति शेषः

तत्र स्फोटस्यार्थवोधजनकत्वात् नैवाकांक्षानिवृत्तौ च वाक्यस्फोटस्य वाक्यस्फोटोति निष्कर्ष इत्यादिना सिद्धान्तयिष्यमाणत्वेऽपि प्रतिवाक्य
संकेतप्रसंगं भवान्नदन्वाख्यं नैव धूयते न सुकरत्वाच्च तत्र कस्य नयापदानि विभज्यते र्थपि प्रकृतिप्रत्ययभार्गसंघेयप्रविभज्य कल्पिता
भ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यान्तर्दर्थेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययानामनादिसंकेतवोधद्वारा साधुत्वात्वाख्यायके महर्षिप्रणीते शस्त्रे प्रक्रिया निर्व
हायपदवर्णस्फोटावपि समताविति दर्शयस्मिद्धं तार्थप्रधाने सुप्रतिष्ठं चयादिरूपे वाक्ये धात्वर्थस्य प्राधान्याच्च मेवादौ निरूपयितु
माह मूलैः फलव्यापारयोरिति तत्र धातुरित्यस्य स्मृता इति न विशेषणं विभिन्वचनानां गोपस्यापिन त्वात् विशेष्यवाचकपदोत्तरनि

फलव्यापारयोर्द्धातुराशयेतु तिङ् स्मृताः फले प्रधानं व्यापारस्तिङ् र्थमुविशेषणम्
धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वयः ॥ ६ ॥

विशेष्य

मक्तितात्पर्यविषयसंख्या विरुद्धसंख्याया अविच्छाया विशेषणवाचकपदयोः समानवचनत्वं नियमादत एव नीत्ते घटा इत्यादे
र्न साधुत्वं तद्विवक्षाया तु वेदाः प्रमाणज्ञात्या कृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्यादौ विभिन्नवचनत्वमपि न च प्रकृते तद्विवक्षया सीजमस्तीत्य
नो वचनविपरिणामेनान्वयदर्शयति भूषणसूत्रे धातुरित्यत्रेति ननु यदुद्देशेन श्रुते लोकोक्तो वा प्रचक्षित इव गतान्त्वम् अन्ये कानधी
ने च विषयमिति यावत् तदुक्तं हरिणा यस्या र्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यते पचादयः तत्र भान फलं नैषानलाभादिप्रयोजनमिति स्वरि
तत्रिन इति सूत्रेऽपि फलपदस्य तस्मिन्नेव प्रसिद्धे च तथा च तादृशफलस्य धातुवाच्यत्वे विक्लिन्यतु कूलव्यापारदशयान राहुलस्य

कर्मत्वानुपपत्तिस्तज्जन्यता दृश फलाश्रयस्यतदापत्तिश्चेत्यत आह फलं विक्रिन्त्यादीति अयमाशयः फलपदस्य लोकात्कृत्याता दृशा
 र्थोपस्थापकत्वेऽप्यत्र पारिभाषिकार्थपरतैवान्यथा सकर्मकत्वादिव्यवहारोद्गुरूपपादः स्यात् तत्त्वचतुष्टात्त्वर्थजन्यत्वे सति तद्गतुजन्यो
 पस्थिति विषयत्वं तद्भावार्थत्वं वा जन्यत्वं च जन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वं तेन सत्तादौ नातिप्रसंगः गम्याद्यर्थव्यापारजन्यविभा
 गादावतिप्रसंगवारणाय विशेष्यं तदर्थव्यापारोऽतिप्रसक्तिनिर्गसाय च सत्यं तम् तच्च विक्रिन्त्यादिना प्रकृतपच्यदिशक्यता तत्त
 द्रूपेणैव तथा बोधस्यानुभवसिद्धत्वात् यद्वक्ष्यति वाक्यार्थप्रदर्शनावसरे विक्रिन्त्यनुकूलो व्यापार इति धातुत्वादिकमजानतो
 प्यिबोधश्चेति परेतु कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारो तद्भावार्थजन्यत्वे सति तद्भावार्थनिश्चयविशेष्यतानिरूपितप्रकारता वत्त्वम् जन्यत्वात्

फलं विक्रिन्त्यादि

ताच्चारोपितानां रोपिता वा इत्यन्यदेतत् विभागजन्यसंयोगादिरूपे पतत्यर्थे विभागसंयोगयोः फलत्ववारणायोभयम् कर्मोल्या
 ने फलस्य विशेष्यतयैव भानात्तत्रातिप्रसंगवारणाय कर्त्रोदीनीत्याहुः तच्चिंत्यम् अनुगतं फलत्वा निरुक्तेः विभागजन्यसंयोगे
 पतत्यर्थत्वाभावस्य वक्ष्यमाणतया व्यावर्त्यप्रसिद्धेऽप्यधिकमग्रे वक्ष्यते ननु व्यापारत्वं न फलप्रयोजकक्रियात्वम् आत्माश्र
 यात् क्रियात्वस्यैव हि तत्त्वात् दंडादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वापत्तेः न चैवापत्तिः धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृताया वक्ष्यमाणा
 तया तदाश्रयस्य दंडादेः कर्तुरेवाख्यातेनाभिधानाद्दंडेन देवदत्तः पचतीत्यादौ दंडादिपदेन रं हतीयानापत्तेः प्रथमापत्तेः प्रकर्मक

भिमतकरणसज्ञायाः परयाकर्तृसञ्ज्ञयाबाधात् किञ्च प्रयोजकत्वं यदिसाक्षाज्जनकत्वम् तदापचनीत्यादीकर्वव्यापारस्य धात्वर्थः ।
 त्वानापत्तिः नस्यकरणव्यापारद्वारेव फलजनकत्वाद्यदि जनकसाधारणम् तदानुलङ्घयणस्यापि फलप्रयोजकक्रियात्वाभङ्गश्च
 यामपि देवदादौ पचनीतिप्रयोगापत्तिः तदुल्लादिक्रयणादिव्यावृत्तस्य तादृशप्रयोजकत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च अतएव न
 ज्ञन्यत्वे सति न ज्ञन्यजनकत्वरूपं तत्रातए प्रसिद्धतत् तदवच्छिन्नस्य धानुवाच्यत्वे साक्षाद्विक्रिज्जनकोतिमाप्ति सयोगदर्श
 यामेव पचनीतिप्रयोगः स्यान्नन्वधि त्रयुणादिदृशायामपि ते पांमंति माप्ति सयोगेनान्यथा सिद्धतया विक्रिज्जनकत्वादित्यन
 आह व्यापारस्त्विति साध्यत्वेनेत्युपलक्षणं तृतीया तथा च पदोत्तरसमभिव्याहारप्रयोज्यसाध्यत्वप्रकारकाभिधानविषय

व्यापारस्तु भवनाभिधासाध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया

त्वव्यापारत्वमित्यर्थः अभिधानस्य प्रकारेतावन्त्वविषयता निरूपकत्वं चैव पचारिकतादृशसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषय
 त्वमिति यावत् षट्कारोतीत्यादौ कृज्जसमभिव्याहारे घटादीनामपि साध्यत्वेन प्रतीतेरिति प्रसंगभगाय पदोत्तरसमभिव्याहा
 राप्रयोज्येति प्रतीतिविशेषणम् तदसमभिव्याहारे ते पातत्वेना प्रतीतेः अधिप्रयणाद्यधः प्रयणपर्यन्तक्रियाकलापस्य
 पदोत्तरसमभिव्याहारमन्तरेणापि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वादुक्तव्यापारत्वमविकलमिति तदवच्छिन्ने पञ्चादि धानुवाच्य
 तानानुययन्तेति भावः

उक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वम् निरस्यति उक्तं चेति यावदिति सर्वमित्यर्थः सर्वपदार्थमेव विवृणोति सिद्धमित्यादिना सिद्धं विद्यमानं ध्वं
सप्रतियोग्यः पाक्षीदित्यादौ असिद्धं भूतभित्तेन वर्तमानं तादृशप्रागभावप्रतियोगिचयचतुष्ष्यतीत्यादौ साध्यत्वेन वक्ष्यमाण
स्वरूपेण अनुपेक्षीयते तत्र कारकप्रतीतिविषय इत्यर्थः क्वचिद्विवक्ष्यते इति पाठः एतेन क्रियाशब्दस्य रूढिः प्रदर्शिता यौगि-
कत्वमय्याह आश्रितेति आश्रितं क्रमरूपं यस्यास्तत्त्वात् पूर्वोपरीभूतावयवकत्वादित्यर्थः तदीयावयवानामधिग्र

उक्तं च वाक्यपदीये यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते आश्रितं क्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते इ-
ति न च साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः पचतिपाकः करोति कृतिरित्यादौ धात्वर्थोचगमाविशेषेपि क्रियांतरा
कांक्षानाकांक्षयोर्दर्शनस्येव मानत्वात् तथा च क्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपसाध्यत्वतद्रूप-
वत्त्वमसत्त्वभूतत्वम् एतदेवादायासत्त्वभूतोभावश्च निङ् पदैरभिधीयत इति वाक्यपदीयमिन्द्रिष्टव्य

यणाद्यधः श्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेः क्रियापदेन सोच्यते यत्र च न क्रमिकावयवको व्यापारस्तत्र रूढिरेवादर्णीया यौर्वोप-
योरोपोवाफलस्यापि स्वजनकव्यापारगतौ र्वोपर्योरोयेण तथैव भानमन एव न तन्मात्रवाचकस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः याक इति य-
द्यपि साध्यत्वेनोपस्थितिरप्यत्र कथमन्यथा सौकं पाक इत्यादौ सौकादीनां कर्मता तथापि तत्र धातूपाप्यायभावस्य गुणतया प्रधानी इ-
भूतं यत्तुपस्थाप्यस्य सिद्धिर्नैवेत्याशयः पर्यवसितार्थमाह तथा चेति क्रियांतरेति तत्र यमाशयः यद्धर्मवता ज्ञानात् क्रियांतराकांक्षे-
दपस्तादृशज्ञाने प्रकारतयावच्छेदकं यत्तत्सिद्धत्वं न द्विन्नतं नाननिष्ठतादृशकांक्षोत्थापकत्वाभावावच्छेदकं वा साध्यत्वम् साध्यज्ञा

काक्षाप्रतिबंधकत्वच्छ्रुतकारणाभावादेव तदनुत्पादात् न च क्रियात एकाक्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वेन धात्वर्थोपस्थितौ ।
 कृष्मनमेवेत्सुखयाथादित्यादावाकाक्षाभावेन क्रियात एव नो न सादिति वाच्यम् तत्रापि चेत्पदसमवधानेनाकांक्षोत्थापनात् हिरु-
 गादीनो क्रियाप्राधान्यव्यवहारस्तु तदर्थस्य क्रियामात्रविशेषणत्वात् अतएव न हिरुगादर्थकारकाणामन्वयस्तेषां क्रियान्तरसाकोक्षत्वा-
 दिति वस्तुतस्तु सिद्धत्वज्ञाने साध्याकांक्षभावत्पचाद्यर्थसाध्यतयावगते किमस्य साधनमित्याकांक्षोदयेन साधनाकांक्षोत्थापकताव-
 च्छेदकरूपवत्त्वमेव साध्यत्वम् अतएवेतदेवाद्योयि मग्नयसङ्गतिरत्यथापचति भवतीत्यादौ पूर्वोक्तह्याभावेन तदसंगतिः स्येष्टे
 व उक्तचहरीणा प्रयोगार्हेषु सिद्धिं सन्नेतव्योर्ध्वे विशेषणेः प्राक्चत्सधनसंबन्धात् क्रियानैवोपजायत इति साधनहि क्रिया निर्वर्त्तय-
 तीति सुट्कादिति छत्रस्य माख्यमप्येतत्कल्पेऽनुगुणमित्यवधेयम् केचित्पचतीत्यनुगतव्यवहारदत्तिपचित्वादिकजाति तस्याचक्रमि-
 कोनेकव्यक्तिवृत्तिजातिरेव क्रियासाध्यत्वचतस्याव्यक्तिद्वारकमेव स्फोटवदस्याः क्रमवद्भिः क्षणैरभिव्यक्तिजातिमन्ये क्रियामाहुरनेक-
 व्यक्तिवर्त्तिनीम् असाध्याव्यक्तिरूपेण सासध्येकोपलक्ष्यत इति वाक्यपदीयव्याञ्जकस्येमानमित्याहुः साध्यत्वासत्त्वभूतैषेदयोः ।
 पर्यायतामाह तद्रूपवत्त्वमिति एतदेवेति निरुक्तरूपासत्त्वभूतत्वमेवेत्यर्थः असत्त्वभूत इति भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तार्थप्र-
 तिपादकमेतत् सत्त्वस्वभावमापन्नाव्यक्तिर्नोममि रच्यते इत्यस्य पूर्वोक्तं भावश्चेति चोऽवधारणे उक्तभाव एवेत्यर्थः तेन सत्त्वभूतस्य
 तस्य व्यवच्छेदः तिष्ठ पदैरिति बहुवचनस्वारस्येन तिष्ठ न पदैरित्यर्थः अभिधीयते बोध्यत इत्यर्थः तेन कृदन्तपदैरसत्त्वाव-
 स्थभावाभिधानेपिनक्षेतिरिति भावः तिष्ठ न पदैरिति भावाख्याताभिप्रायेणेति कश्चित् ॥

॥ अयं चेति साध्यत्वेन प्रतीयमानो व्यापारश्चेत्यर्थः वाच्य इति पचत्यादिशक्य इत्यर्थः अनुभवसिद्धत्वादिति अतएव व्यजनादिनावहिप्र-
ज्वलनदशायां फुत्कार एव गृहीतशक्तिकस्य न पचतीति प्रयोगः याग इच्छाज्ञानं वेति विप्रतिपत्तिस्तु स्वीयमेधानुसारो देवेति भावः न च नानेति
नानाधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वं नानार्थत्वम् तच्च पच्यादावक्षतमिति भावः फलं शमादाय तत्त्वं तु आशं कि
नुरपीसु मेवेति बोध्यम् बुद्धि विशेषादेरिति स्वनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वसंबंधेति शेषः बुद्धि विशेषविषयतावच्छेदकत्वस्येति
यावत् अयं भावः तदादिभ्यश्चैत्रादितजद्रूपेण बोधः सर्वानुभवसिद्धः सर्वचैत्रत्वाद्यनुगमकधर्मविनानुपपन्न इति बुद्धि विशेषविष-
यतावच्छेदकत्वं तदनुगमकं धर्ममंगीकृत्य तदनुगती कृततदवच्छिन्नेषु चैत्रत्वादिषु तदादीनां शक्तिः बुद्धि विशेषविषयतावच्छेदक
अयंच व्यापारः फुत्कारत्वाधः संतापनत्वयत्नत्वादितजद्रूपेण वाच्यः पचतीत्यादौ तजत्प्रकारकबोधस्यानुभवसिद्ध
त्वात् न च नानार्थतापत्तिः तदादिभ्यो न बुद्धि विशेषादेः शक्यतावच्छेदकानामनुगमकस्य सत्त्वात् आख्यातक्रियैकत्व
व्यवस्थाप्यवच्छेदकबुद्धि विशेषैक्यमादायैव उक्तंच वाक्यपदीये गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनां बुद्ध्या प्रक
प- ल्यितो भेदः क्रियेति व्यतिरिच्यत इति ॥ त्वस्योपलक्षणत्वोपगमाच्च न चैत्रत्वादीनां तेन रूपेण शाब्दबोधे भानापन्निरनुगतनाना
धर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वं नानार्थत्वम् न तेषां तदपीति तदादिशक्तिनिरूपणे निर्णीतमन्यत्र तद्बुद्धिहाप्यवसेयमि
ति ननु पूर्वोपरीभूतक्षणनश्वरकमिकव्यापारणां मेलनासंभवात्तदात्मकक्रियाया अनेक्यादेकाचक्रियेति प्रशंसाया मिनि सूत्रस्थ भाष्या संगतिरत
आह आख्यातेति निर्विभक्तिकः पाठः साधुः आख्यातप्रतिपाद्यक्रियैकत्वव्यवस्थापीत्यर्थः सविभक्तिकपाठे सप्तमीवैषयिकाधारे अथाह नञ्
न क्रियामादाय बोध्या बुद्धि विशेषैक्यमिति समूह रूपवुद्धि विशेषात्मकावच्छेदकैक्यमादायेत्यर्थः तथाचावयवाश्रयं चैवार्थसमुदायाश्र

निरूप्येत्यसप्तक्षेपेणेत्यादि प्रधानी भूतप्रकृत्यर्थनिरूपणानन्तरं विशेषणप्रत्ययार्थस्यावश्यवक्तव्यतयावसरसगत्याननिरूपणमित्यभिप्रे-
त्याह तिउर्थेमिति अन्यसुभ्यत्वादिति अनन्यसुभ्योक्तिशब्दार्थेइतिन्यायादितिभाव एतेनकृतिमतोव्यापारवतोवाकर्तुं शक्यत्वेऽनेका-
कृतिव्यापारणाशक्यतावच्छेदकत्वकल्पनेगौरवमितिनेयायिकासुक्तदूषणमसम्भताज्ञानविजृम्भितमिति सूचितम् नन्वाश्रयस्य
तिइर्थेत्वेआश्रयत्वशक्यतावच्छेदकवाच्यम् तस्यचस्वरूपाभिन्नतयानातासंबंधावच्छिन्नतयाचकानात्वादनुगमोऽतआह श

धात्वर्थनिरूप्यतिइर्थमाह आश्रयेत्विति फलाश्रयेव्यापाराश्रयेचेत्यर्थः फलाश्रयः कर्मव्यापाराश्रय कर्त्ता तत्रफ-
लव्यापारयोर्धोतुसुभ्यत्वात्तिइ सतदंशेशक्तिरन्यलभ्यत्वात् शक्यतावच्छेदकचाश्रयत्वम् तत्रच्छक्तिविशेषरूप-
मिति सुबर्थनिर्णयेवक्ष्यते तत्त्वनयोराख्यातार्थत्वेकिमानम् प्रतीतेर्लक्षणयाश्राक्षेयान्प्रथमानपदाद्वासम्भवादितिचे-
त् अत्राच्यतेऽतः कर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यइतिसूत्रमेवमानम् अत्र हिचकारात्कर्त्तरिक्वदिति सूत्रोक्तकर्त्तरित्यनुक्त-
व्यते बोधकत्तारूपातिबादिशक्तितत्स्थानित्वेनप्रकल्पितेनलकारप्रकल्प्यलकारः कर्मणिकर्त्तरिचानेनविधीयते न
कार विसर्गादिनिष्ठाकर्मकरणादिवोभक्तशक्तिमादायशसादिविधानवत् ॥

द्वितीयार्थनिरूपणावसरइतिशेषः तथाचतत्रास्वडोपाधिरूपस्यानुगतस्यवश्यमाणात्त्वान्नतन्तानात्वप्रयुक्तोदोषइतिभाव मीमांसकम-
तेनिराकारिष्यन्कर्त्तृकर्मणोरुक्तंतिइर्थत्वव्यवस्थाययितुंशंक्ते नन्विति ननुययद्व्योभक्तंततदर्थकमिति नियमादाख्यातजन्यकर्त्त-
कर्मप्रतीतिरेवमानमतआह प्रतीतेरिति संभवादित्यनेनान्वितसंभवहेतूनाह तदक्षणेयेति नन्वाख्यातस्याश्रयलक्षकत्वेभावनाभाना

नपपत्तिस्तदुपपन्नयेतन्नतस्यशक्तिकल्पनेनाश्रयेलक्षणासंभवोयुगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् भावनाश्रयत्वेन भावनाश्रये लक्षणायां नु भावनायाः
प्राधान्यानुपपत्तिरित्याह आक्षेपादिति आक्षेपोनुपपत्तिस्तद्वृत्त्यर्थः तथाहि अन्विताभिधानवादिमतेपदानां विशेषणत्वेनैवार्थोप
स्थापकतयाख्यातार्थभावनायाविशेषणत्वानुपपन्न्यातस्याआश्रयाक्षेपकत्वमयद्वाअनुमानंसः तत्र योगश्चाख्यातपदबोद्ध्याभा
वनाकिंचिदाश्रिताविशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकत्वादटपदबोध्यघटत्ववत्तद्वृत्ति समानसंवित् संवेद्यत्वंतुनाक्षेपः प्रमेयमित्याश्र
यभावेभावनायाअभानात् भावनापदजन्यभावनाबोधेआश्रयाभानाच्चैति ननुव्याप्तादिप्रतिसंधानं विनाप्याश्रयबोधस्यानुभवसि
द्धत्वान्नाक्षेपादाश्रयभानोपपत्तिः काचित्कत्वात्तथाभानस्य किंचोक्तरीत्यातद्भानसमर्थनेआख्यातजन्यबोधे भावनायाः प्राधान्या
नुपपत्तिः शक्तिग्रहेतस्याविशेषणत्वेनैवोपस्थितत्वात् घटत्ववदेतत्तत्त्वस्यविचारसहत्वाच्चैत्यतआह प्रथमांतपदाद्वृत्ति समभिव्याह
तप्रथमांतचैत्रादिपदादेवाश्रयप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः एवंचनाश्रयप्रतीत्यनुपपत्तिः आश्रयेआख्यातशक्तिसाधिकेति भावः मान
मिति यद्यप्याश्रयत्वेनाश्रयभानार्थेतआख्यातस्यशक्तिरावश्यकीत्येवोक्तं ननुवक्तुमुचितम् तथापिधातोः फलव्यापारयोः शक्तिराख्या
तस्याश्रयत्वे शक्तिरिति मते आश्रयत्वेनापि लाभान्तसामान्यतआश्रये स्वाभिमतआख्यातशक्तिः सिध्यतीति तन्मतनिरासार्थमपि सूत्रमे
वप्रमाणत्वेनोपन्यस्तमिति बोध्यम् ननुकर्तृपदाघटितमिदं सूत्रं कथमाख्यातस्य कर्तृवाचकत्वे मानमित्याशंकां निरस्यति अत्रही
ति नत्वेतत्सूत्रं लकाराणामेव कर्त्रोदिशक्तिबोधकं नाख्यातस्येत्यतआह बोधकतारूपा मिति बोधजनकत्वरूपा मित्यर्थः इदं चादेशि
खेव शक्तिरादेशानामादेशि स्मृतिद्वाराण्येव कत्वमिति मतनिरासायेत्युक्तम् यथाचैतत्तथावक्ष्येने विधीयन्तद्वृत्तिनयाचवर्णस्फोटपक्षे
श्रूयमाणवर्णानामेव वाचकतायाव्यवस्थापयिष्यमाणतयालः कर्मणीत्यादिसूत्राणां निवादिशक्तिग्रहे एव तात्पर्यवधारणेन संभव

स्थाप

[illegible]

नचसूत्रिकर्त्तृत्वकर्मत्वपरेतथाचकर्त्तृत्वकृतिः कर्मत्वं च फलमेवार्थोऽस्त्विति शङ्कः । फलव्यापारयोर्धो
गुलभ्यत्वेन लकारस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनायोगात् अथ दर्शनात्तरीषीत्यव्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात्तत्र लकारवि
धिः स्यादिति चेन्न हि कृतानामपि कर्त्तृकर्मवाचित्वनसिध्येत् कर्त्तृरिह दिति च लः कर्मणीत्यनेन तु ल्ययोगक्षेमम् ॥

कर्मणीत्यनुपपन्नमेव न तथापि भिधान्नानभिधानव्यवस्थार्थतदप्यावश्यकमेव हेतुभावनः कृतामिति ।
कृतं सत्त्वकानागुल्लब्धजादीनामित्यर्थः ननु कर्त्तरि कृदिति चेति तदेव च कर्त्तरीत्य
आनुवर्त्तते तच्छब्दपूर्वसूत्रस्य कर्त्तृपदस्य धर्मिपरत्वेनाप्यनुवर्त्यस्य तस्य धर्मिपरत्वं मन्त्रधर्मपरत्वं स्यात्तदेवा
हेतुस्य योगक्षेममिति अतश्च त्रयोयोगो लब्धारक्षणक्षेममेव च सत्यभावनायाख्यातार्थत्वप्रतिपादकत्वं
पणमेन्यायसाम्यात्कर्त्तरि कृदित्यस्यापि कृत्वा भावनार्थत्वप्रतिपादकत्वतस्या आक्षेपादेव स्य भान्न कृता तच्छक्तिप्रतिपादकतदिति ।

ननु पूर्वसूत्रस्य कर्तृपदस्य धर्मिपरत्वेऽप्यनुवृत्तस्य तस्मादधिका राश्रयणेन धर्मपरत्वसंभवान्तोक्तदोषः यदि च शब्दाधिका राश्रयणसंभवे
वगमके प्रकृते च तदाश्रयणे प्रमाणभाव इति विभाव्यते तदापिशक्तिः कारकं शक्तिमत्कारकमिति पक्षद्वयस्याप्याकारसिद्धतया तद्विकल्प
स्य निःकृतोर्व्यवस्थितत्वाश्रयणादर्थोधिका राश्रयणेऽप्यभिमतार्थलोभोऽक्षत एवेत्यत आह अपि चेति तथा च विकल्पव्यवस्थाया एवाप्रामा
णिकत्वेनैकार्थ्यं नैव न्यायेति भावः नन्वाख्यातस्य व्यापारावाचकत्वे कथं ततस्तद्वेदोऽत आह भावनाया इति कृदादिवदिति तत्र तस्येति
वतिः कृदादिस्थल इवेत्यर्थः आदिपदात्कर्तृविहिततद्वितोदेः परिग्रहः तथा च यथा भवन्मते धातोर्व्यापारावाचकत्वेन कृदर्थकञ्चोक्षिप्तः

अपि च मीमांसकानां कृताभिवाख्यातानामपि कर्तृवाचित्वमस्तु भावनाया एव आक्षेपेण कृदादिवत्प्रतीति संभवे वा
अतुल्यं मास्तु तस्यासति प्राधान्यं तस्या नस्यादिति चेन्न घटमानयेत्यादावाक्षेपितव्यत्वेऽपि प्राधान्यवदुपपत्तेः पच
नीत्यादौ भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेन्न ॥

“भावनाया बोधविषयत्वं तथाख्यातेपीति भावः तथासतीति भावनाया
आख्यातावाच्यत्वेऽसतीत्यर्थः तस्याभावनायाः प्राधान्यं मुख्यविशेषत्वम् घटमानयेति जातिः पदार्थ इति मते जात्याश्विप्तव्यक्तेर्यथा प्रा
धान्यं तथा चोक्षिप्तभावनाया अपि प्राधान्यमुपपत्स्यत इत्यर्थः शक्तिग्राहकेषु परिगणिताद्विवरणाद्भावनावाचकत्वमाख्यातस्याया
स्यतीत्याशं कृते भावनाया इति विवरणेति तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनस्य विवरणतया प्रकृते पचनीत्यस्य पाकभावनेत्याख्या
तस्य भावनापदेन विवरणतस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः

विवरणस्मस्वस्वबोधानुसारिताननेनार्थनिर्णयइत्याह पाकानुकूलेति पचतीत्यस्यैककर्तृकापचिक्रियेति कर्तुर्विवरणस्यापिदर्शनेना।
 व्याप्तस्यभावनार्यशक्तिरुतकर्तरीत्यत्रविनिगमकाभावादिति भावः इतरेतरयोगद्वंद्वइति समाहारद्वंद्वेजतरपदलक्ष्यार्थसमाहार।
 स्पचशब्देनविवरणदुक्तमितरेतरेति धवस्वदिग्वित्यादिद्वंद्वघटकपदाशक्यसाहित्यस्यविग्रहवाक्यस्यचशब्देनविवरणवदित्य
 र्थ इदंचान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वयोग्यताएवंचघटेनजलमाह ऐत्यञ्जलाहरणप्रयोजकतयाछिद्रेतरत्ववमकृतेद्वित्वान्वयप्रयोजकन
 पाऽपदार्थसाहित्यस्यापिभानमित्यभ्युपेक्ष्येकमूतत्रसाहित्यस्यद्वित्वाद्यतिरिक्तस्याननुभवान्नस्यद्विवचनादिनैवोपस्थितेनतत्रसुप्तासघट

पाकानुसूक्त्यापावताः कर्तुं पि विवरणविषयं त्वाविशेषात् न च कर्तुं विवरणं तान्यर्थो विवरणपाकं करोतीत्यशब्दार्थं
कर्मत्वविवरणवदितरेतरयोगद्वेष्टसमुच्चयं शिविवरणवद्धानतदर्थं निर्णयकमिति वाच्यम् भावतायामपि तुल्यत्वात् किंच
पचति चैत्रद्वैतत्वाभेदान्वयदर्शनात् कर्तुं वाच्यत्वं मावश्यं कं पक्वदेवदत्तइति वतः ॥

पचतचन्द्रपञ्चाभदान्वयदर्शनात् कनुवाच्यत्वावश्यकापगादवदगाद्गणवर्णकप्रत्येकपदवृत्तिस्तत्सिक्वेनविरणमिति मतान्तरलुबध्यते गुल्यत्वादिति भावनापदेनास्वातविवरणमप्यपदार्थविवरणमित्यस्यापि कुशक्यत्वादित्यर्थः स्वस्वो धानुसारिविरणस्य नार्थनिर्णयकत्वमित्यप्युभयोः समानमिति भावजन्याख्येतस्य कर्तृत्वाचित्तेन शशिप्रभवनस्याः प्राधान्यानुपपत्तिः न वा कृतिवोदेत् जात्याक्षिप्रव्यक्तिवत्प्राधान्यमुपपादितमेवेति वाच्यमदृष्टान्तदार्थनिकयोर्वैषम्यात् तस्मिन् हि कर्त्रा स्वस्वरूपनिरूपकतया भावनाऽक्षेपप्रव्यभावनविरदिणः कर्तृत्वासंभवात्तत्तद्व्यभिचारिकमानसिद्धगुणत्वेन प्राधान्यात्परीक्षेयतया वगतस्वद्रव्यस्य तथैवाक्षेपदभवतितस्य प्राधान्येन मानमिति प्राधान्यानुरोधाद्भावनाया वाच्यत्वमावश्यकमित्यतो दूषणं नरमाह किंचेति अभेदास्वयदर्शनादिति देवद

नियामकमिति तद्विभक्त्यंतनामार्थनिष्ठाभेदसंसर्गवच्छिन्नप्रकारतानिर्मुषितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिप्रतितद्विभक्त्यंतप
दजन्योपस्थितेर्हतुत्वस्यनीलोद्यटद्वत्यादौल्लप्तादित्यर्थः तच्चेति अभेदान्वयबोधप्रयोजकसमानविभक्तिकत्वंचेत्यर्थः अ
त्रदेवदत्तः पचतीत्यादौतादृशनियमेव्यतिरेकव्यभिचारत्वादिदर्शयति सोमेनेत्यादिना नन्वत्रयागे सोमस्यकारणत्वेनैवात्वया
त्कथमुक्तनियमस्यव्यभिचारद्वितिचेन्न सोमस्ययागभावनायांकारणत्वेनान्वयेयागस्यापितत्रकारणत्वेनैवात्वयात्सोमेनयागेनेष्टं
भावयेदित्युभयविधानेवाक्यभेदप्रसंगः सोमस्ययागवत्फलभावनाकारणत्वेनप्राधान्यापत्तिर्योगार्थत्वानुपपत्तिः प्रत्ययवाच्यफ

नचाभेदबोधेसमानविभक्तिमत्त्वंनियामकमत्तच्चात्रनास्तीतिवाच्यम् सोमेनयजेतस्तोत्रं पचति ॥ ५ ॥

लभावनायाः समानपदोपात्तयागेनैवकारणाकांक्षानिवृत्तेर्विभिन्नपदोपात्तसोमस्यकारणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च सोमेनयागमि
त्यन्वयाभ्युपगमेयद्यपिसोमस्यनयागार्थत्वानुपपत्तिः कारणत्वेनैवान्वयान्ततथापिप्रत्ययार्थभावताकारणत्वेनोपस्थितस्यसाध्यत्वे
नान्वयानुपपत्तिर्दुष्यतिहैवेति सोमपदस्यमत्वर्थलक्षणयासोमवत्येदिति विशिष्टार्थविधानाद्वाक्यभेदप्रस
ंगेनेतिमीमांसकसिद्धान्तत्रचोक्तनियमेव्यभिचारोद्वोर्वा इतिभावः स्तोत्रं पचतीति अत्रापिधात्वर्थव्यापारजन्यफलसंबधि
निफलेविभिन्नविभक्तिकस्तोत्रपदार्थस्याभेदान्वयादित्यर्थः

ननु समानविभक्ति कत्वम् नामार्थयोरेवाभेदान्वयबोधे प्रयोजकमगएव व्युत्पन्नौ द्विवचनस्यैवोत्प्लव. नामत्वचवक्ष्यते प्रकृते चानुयो
गिप्रतियोगिनोर्नामार्थत्वाभावात्तेन दोषोऽत आह राजपुरुष इति यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्रैव देवदत्त पचनीत्यत्रापि समानविभक्तिः
कत्वस्यातत्रतयाऽभिमतबोधान्वयानुरोधात्कर्तृत्वाचित्वम् मिद्धमेव तथापि व्युत्पन्नैर्नामार्थद्वयविषयकत्वेपि व्यवभिन्नो
दुरुद्धरएवेत्याशयेन नामार्थद्वयस्य लभुपान्नैर्नामार्थद्वयविषयकत्वेपि व्यवभिन्नो

एजपुरुष इत्यादावय्यभेदबोधानापत्तेः न चान्नलक्षणया कर्तृरुक्तत्वात्सामानाधिकरण्यात् पिंगाभ्यादियोगि
कानामपि द्रव्यवाचित्वानापत्तेः एवं वैश्वदेवी इत्यादितद्विज्ञानमपि अनेकमन्यपदार्थसास्यदेवतेत्यनुशासने
नापिपिने अक्षिणीयस्याः विधेदेवादेवता अस्मद्विनिविग्रहार्थनात्प्रधानपक्ष्यर्थे एवानुशासनलाभात् ॥ ॥

पदार्थेऽभेदान्वयोपगमात् स्वमते तु जहत्स्वर्थं हृज्यभुपगमेन पूर्वोक्तपदार्थयोरेव स्वयस्यैवाभेदोक्तव्युत्पन्नैरप्रसूतदिति बोध्यम् इदं
सुपलक्षणवक्ष्यर्थं बहुव्रीहेरपि अयरेतु उक्तव्युत्पन्नो नामांशोऽसमस्तत्वं स्थपि विशेषणान्ते क्तत्वेन विचार इत्युक्तं अधिकममे
वक्ष्यते सामानाधिकरण्यामिति पदयोरेकाग्र्यमिभाषितमित्यर्थः अगिकार्थमिति ये गोऽवयववृत्तिस्तन्मात्रपुल्लकारेण प्रहृता
नमित्यर्थं द्रव्यवाचित्वानापत्तेरिति धर्मिशुक्तत्वा नापत्तेरित्यर्थः एवमिति स्वस्यैव वसतामात्राधिकरण्यापेयादेने इत्यर्थः इत्यमेवमिति

वैश्वदेवीद्वयतीति द्रव्यवाचित्वानापत्तेरित्यनुषज्यते तथा च वलावलाधिकरणोच्छेदापत्तिरिति भावः तथा हि तप्ते ययसिद्ध्या नयनिसावैश्व
 देव्यामिक्षावाञ्छित्योवाजिभ्योवाजिनमिति श्रूयते अत्रायं संशयः किमनयाश्रुत्यामिक्षावाजिनोभयगुणकमेकं कर्म विधीयतेऽथवा तद्गुणदेव
 ताभिन्तं कर्म द्वयमिति वाजेनान्तेनामिक्षारूपेण संबंधाद्वाजिनो विश्वेदेवास्तान नृद्यवाजिनगुणो विधीयते तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं कर्म
 नित्यपूर्वपक्षे वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र तद्धितस्य देवता संबंध्यर्थकतया श्रूयतेऽतः संबन्धो वाजिभ्योवाजिनमित्यत्र तु वाक्ये न सः सत्यामपि यदा त राये क्षा
 यां स्वाभिन्तार्थकपदस्यैवोपेक्षणत्वं श्रूयते तत्त्वबाधः संबंधस्य यत्र तु भिन्नार्थकपदापेक्षा तत्रैव वाक्यस्य विनियोजकत्वात् एवं च वैश्वदेव्यामि
 क्षेत्येतद्विहितं वैश्वदेव्यागानुवादेन न वाजिनगुणविधानं श्रूयते तद्रव्येण निराकारांशत्वात् किंतु कर्मोत्तरविधिर्वाजिभ्यदिति चापूर्वदेवता
 विधानमिति राह्यतः यदि च तद्धितस्य देवता संबंध एव शक्तिस्तदा वाजिनामिक्षयोर्वाक्यविनियोज्यस्याम्यादामिक्षाद्रव्येण देवता सं
 बंधस्य श्रूयते तत्त्वमिति सिद्धांतव्याकौपः लक्षितद्रव्यमादाय देवता संबंधे श्रूयते तत्त्वसंबन्धात्तदनुपपत्त्यभावेन तद्धितस्य द्रव्यार्थकत्वकल्प
 नमन्ययुक्तं स्यादिति अनुशासनलाभादिति उपलक्षणमिदं युक्तेरपि तथा हि घटपदान् घटत्वप्रकारकबोधवदंष्ट्यादिपदादंष्टुसंब
 धवानिति प्रतीतिः सर्वसिद्धा तत्राकृत्यधिकारणन्यायेन संबंधमात्रं मनुवादित्वाच्च स्यादत एव देवदत्तस्य गोमत्त्वमित्यत्र त्वप्रत्ययस्य
 संबंधबोधकत्वं संगच्छते घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थघटत्वबोधकत्ववत् प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्य भावप्रत्ययार्थत्वाद्दिशेयस्य संस
 र्गस्य कथं न तो बोधद्वितितुनां शं कनीयम् यतस्तस्य स्वाक्षिप्तव्यक्तं प्रकाशं तैव भानात् एवं मत्वर्थविहित बहुव्रीहेरप्येकं हायनम
 स्यादिति विग्रहे देवतार्थकतद्धितस्यापि विश्वेदेवादेवता अस्याद्विनिविग्रहे च प्रत्ययार्थसंबन्धस्यैव प्राधान्यदर्शनात्तस्यैव वद्वन्निवा

व्यस्य निर्णयः उक्तं च यस्मिन्नेत्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते तस्यापि प्रत्ययार्थत्वात्संबधस्य प्रधानतेति न च गोमानित्यादी संबधि-
 प्रतीत्यनुपपत्तिः उभयार्थेति तत्संबधेनाक्षेपानुपपत्तेः तव कर्त्तव्यत्वे संबधवच्च न चासत्त्व भूतसंबधस्यैव विभक्त्यर्थतया तद्विहित
 मनुवादे स्तादृशसंबधवोधकत्वेन तत्र लिङसत्त्वाऽनन्वयापत्त्या सत्त्वभूतसंबध एवानुशासनादरेण शक्तिरभ्युपेया एवं च द्रव्य
 मेवार्थी मतवर्णीयस्यास्तु संबधश्चाक्षेपलभ्य एव किं न स्यात् किंच मनुवादेः संबधसाम्यार्थकत्वेन तस्य संबधादिपदपर्य्यायतापत्त्या
 संबधविशेषोऽप्येकत्वमेवोपीकरणीयम् तत्त्वंचानुयोगिप्रतियोगिविशेषनिरूप्यत्वम् तथा चैकस्य निरूपकस्य प्रकृत्या लाभेऽप्यनु-
 योगिनिरूप्यकत्वमनार्थतमशक्तिकल्पने त्वतीव गौरवमिति वाच्यम् मनुवादेर्ह्यसत्त्वभूतसंबध एव वाच्योऽत एव

संबधानामनेकत्वेऽलिङगकत्वेऽपि च दंड्यादिशब्दानामेकवचनात् तत्त्वमनालिङगकत्वच संबधिनां तथा त्व एव तादृशप्रयोग
 दर्शनात् तथा च मनुवर्थसंबधे लिगाद्यन्वया समकौरेवाक्षेपः संबधिनः आख्यातार्थसत्त्वयेव कर्त्तृदेः वस्तुनस्तु लिङसंज्ञा
 नन्वयित्वरूपा सत्त्वभूतत्वमपि षष्ठ्यर्थोदावर्तसिद्धम् प्रत्ययार्थलिङसंज्ञादेः प्रत्ययार्थ एवान्वयायोमात् प्रत्ययानामिति-
 व्युत्पत्तेश्च तस्मान्नासत्त्वभूतसंबधः यधीवाच्यः यंशुअनुयोगिनिरूप्यकभानार्थम् द्रव्येशक्ति कल्पने गौरवमिति तदपि
 न संबधप्रत्यक्षे हि यावदाश्रयमानापेक्षानशादे येन तच्छक्ति कल्पना गौरवसमाभ्येत तस्मात्तत्र मनुवादेः शक्तौ न किंचिदप्यु-
 क्तमिति प्रपञ्चितं चैतदधिकमन्यत्र एवं चैकहायन्यादिपदानां संबधवाचकतायामनुशासनस्य तदुपपृच्छने कयुक्तीना च स
 तत्रैव शक्तिः सिध्येन्न सम्वन्धिनीत्या स्वगुणार्थः तथा चैतिसामानाधिकरण्यस्य तदक्षणे यैवोपपादेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अरुणाधिकरणेति तथाहि अरुणयापिंगाक्ष्यैकहायन्यासोमं क्रीणाति इति श्रूयते तत्र किं मरुणि मावाक्यं भङ्क्वा प्रकले निवेशनीयः
 किंवा क्रीणाति ना संबध्यते इति संशये क्रीणाति ना संबध्यमानस्तद्योगात् ऋयणकारं स्यान्न चामूर्ते स्यतद्युक्तमिति नास्य क्रयण संबंध
 इति पृथगेव प्रकरणे निवेशनीय इति पूर्वपक्षः सिद्धांतस्तु संभवति सन्निहित पदार्थो त्वये प्रकरण निवेशनौ चित्यात् पिंगाक्ष्यादि पदानां
 द्रव्यवचनतया तस्मिन् नैव सौ लभ्ये न तद्द्वार क्रीणात्यर्थे नापि स मन्वयलाभाद्वाक्य घटकत्वमेव तस्येति स चानुपपन्नः पिंगाक्ष्यादि यो नि
 कानां पदानामुक्तयुक्त्या संबंधार्थकतया द्रव्यस्यैतरेनुपादानात् किंच पूर्वपक्षोऽप्यनुपपन्नः पिंगाक्ष्यैकहायनीशब्दार्थ संबंध स्याप्य मू

तथा चारुणयापिंगाक्ष्यैकहायन्यासोमं क्रीणातीति वाक्ये द्रव्यानुक्ते एरुणयस्य स्ववाक्योपात्त द्रव्य एवान्वय प्र
 तिपादकारुणाधिकरणोच्छेदापत्तिर्द्रव्यवाचकत्वसाधकमूलयुक्तैः समानाधिकरणस्योक्तरीत्योपपत्तेरिति
 प्रपंचितं विस्तरेण वैयाकरणभूषणे ॥ ८८ तत्वा क्रीणाति करणत्वा संभवेन क्रीणाति करणत्वस्यैतद्वाक्यादलाभादहणस्यैव वा
 क्यभेदशंकायां मूलशेषित्याच्च बहुव्रीह्योरहणपदस्य चलाक्षणि कद्रव्यविधायकताया अविश्रित्वेन बहुव्रीह्यादेरेव द्रव्यविधायक
 त्वं नारुणपदस्येत्यत्र विनिगमकाभावात् अधिकमग्रे वक्ष्यते उक्तरीत्येति संबंधिलक्षणाकल्पनेनेत्यर्थः प्रपंचितमिति प्रपंचस्तुक्त
 प्रायः भूषणे इति प्रकृतस्थले समासशक्ति निरूपणावसरे चेत्यर्थः पदार्थ निरूप्येत्यनेन पदार्थ निरूपणानंतरं वाक्यार्थ निरूपणे तयोः
 संगतिः सूच्यते तत्फलं तु पूर्वोपरग्रंथैकवाक्यप्रतिपत्तिरेकप्रयोजनवताज्ञानफलिका केचिन्नु उक्तनप्रलपितत्वशंका निदाना संगत

त्वज्ञाननिगमः प्रयोजनमित्याहुः सा चानेतन्योभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकतावच्छेदकधर्मरूपाषड्विधा तदुक्तं सप्रसंगतुपो द्रुतो । हेतुतावसरस्तथा निर्वाहकैककार्यत्वेयोढासंगतिरिथ्यते इति तत्र प्रकृतसिद्धानुकूलचिन्ताकालावच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वमुपो दंतः अनुकूलत्वचात्रघटकत्वज्ञापकत्वादिरूपम् यथायथं ग्राह्यतत्रावच्छेदकांश स्वरूपसन्निगतांशज्ञानउपयोगीएवमेवमपि स्थितिकालावच्छिन्नोपेक्षानर्हतावच्छेदकधर्मवत्त्वं प्रसंगः हेतुताप्रसिद्धा प्रतिबंधकीभूतशिष्यजिज्ञासानिदृत्तिकालावच्छिन्नावश्यवक्तव्यत्वमवसरः निर्वाहकत्वमेककार्यजनकत्वा कारणतदवच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपम् एककार्यत्वमेकस्यकार्यतासाचजन्यताजन्यज्ञानविषयत्वरूपाचेति उदाहरणाविकानिचित्वमेववक्ष्यतेऽन्यानिगुस्वयमूहानि आक्षेपोदाहरणादीनानुतंत्रांतरेसंगतित्वेनप्रसि

तिङ इति बोधकत्वरूपशक्तिसिद्धिरेवेत्यभिप्रेत्येवमप्युपदर्शयति निरूपवाकार्यनिरूपयति फलेति विवक्षित्यदिफलं प्रति तिङर्थः कार्यकर्मसंख्याकालाः तत्र कार्यकर्मणी व्यापारफलयोर्विशेषणौ ।

सम्भवत्वा प्रकृते च पदार्थतत्त्वसर्गविशेषरूपवाक्यार्थयोः प्रसंगसंगति तद्याहिलिखिते पुपदार्थेषु प्रायशो संसृष्टयदार्थो भावेन तत्त्वसर्गस्य सामान्यरूपेण स्मरणम् तत सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वच्छिष्यस्य कएषा संसर्ग इत्याकारविशेषधर्मजिज्ञासाततस्तदोभवाय शिष्यस्य शब्दप्रयोगस्ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञानगुरो ततो जिज्ञासाविषयज्ञानेष्टसाधनताज्ञानात्कंठत्वाद्यभिधत्तादिसंपादनेन गुरो शिष्यजिज्ञासानिवृत्तिफलकविशेषसर्गरूपवाक्यार्थोभिधानमिति संसर्गगत सामान्यस्योपेक्षानहतावच्छेदकत्वानहस्वस्य तत्र सत्त्वास्त्रक्षणसंगतिः इत्थमन्यत्रापि लक्षणानियोज्यानि विशेषणैरेतु विधेयभार्यसंबन्धेन प्रकार

संख्याया आख्यातार्थकर्तृकर्मोच्चयित्वे प्रयोजकमाह समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति एतेन समानाभिधानश्रुतेर्विक्यापेक्षयावलवत्वात्समानपदोपात्तान्वयित्वं विहाय प्रथमतो नुचितद्वितिव्यज्यते एकपदजन्योपस्थिति विषयत्वादिति तदर्थः लडादीनां वाचकत्वकाल्ये आख्यातजन्योपस्थिति विषयत्वस्य कालेपिसत्त्वाच्च न व्यभिचारवारणाय कर्तृकर्मविषयत्वेन तां विशिनष्टि तथा चेति घटद्रुत्पादावेकत्वादिसंख्याप्रकारकबोधे व्यभिचारो माभूदिति कार्यतावच्छेदकोटावाख्यातार्थेति तदर्थं कालप्रकारकबोधेन न्ति

संख्याकर्तृप्रत्यये कर्तृरि कर्मप्रत्यये कर्मणि समानप्रत्ययोपात्तत्वात् तथा चाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति आख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमतो तार्थ एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमतो पदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो वाच्यः सोपि चंद्रद्रुवमुखं दृश्यते देवदत्तो भुक्त्वा ब्रजतीत्यादौ चंद्रत्कार्थ्यो गख्यातार्थो न न्वयादित एव विशेषणत्वघटितद्रुत्यतिगौरवम् इदमपि कर्तृकर्मणो गख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे ॥

यितुं प्रसंगान्वायमंतं निगकरोति नैयायिकानामित्यादिना अन्वयादिति एकपदोपात्तयोरेकार्थोत्वयित्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः आख्यातार्थकालप्रकारकबोधे प्रथमतो पदजन्योपस्थिते रनपेक्षणादाह संख्येति इत एव विशेषणत्वेति प्रथमतो तार्थेन हि विशेषत्वघटितद्रुत्यर्थः तथा चेत्तरविशेषणतानापन्तार्थविषयकोपस्थितिः कारणमित्यर्थः एवं च चंद्रभोजनादीनां प्रथमतो तार्थत्वेपीवार्थ

सादृश्यं ब्रजनादि विशेषणत्वात्त्वय्यभिचारद्वितीयाः घटितद्वितीयाः तदवच्छिन्नावच्छेदकताकार
 णताग्रहविषयद्वितीयावत् इतरा विशेषणत्वे चेत्तरा विशेषणत्वात्त्वय्यविषयत्वम् नतश्चेन्नद्रव्यवत्तीत्यादौ त्वलेकपोतन्यायेन बो
 धे चेन्नीये सादृश्यमित्यवातरबोधाभावेन चेन्नस्येतरा निरूपितप्रकारताग्रून्यत्वरूपेतरा विशेषणत्वसत्वेऽपि सतिः अविशेषणत्वेऽपि
 विशेषणत्वतात्पर्यं विषयत्वसत्त्वात् तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शब्दबुद्धिप्रतीतिरविशेषणत्वता
 त्पर्यो विषयार्थवृत्तिविशेष्यतासंबन्धेन प्रथमातपदजन्योपस्थितिर्हेतुरित्यर्थवसितोऽर्थः चेन्नेण सुप्यते इत्यादि भावाख्यातस्य लेखे
 न कर्तृक स्थापद्वितीयादिबोधाद्येऽपि विशेषणकधात्वर्थस्वपेतदनन्वमाद्युभिचारपरिहाराय प्रथमातेति पदविशेषणम् यद्यप्येव
 मपि चेन्न एव पंचति न मैत्र इत्यादौ वत्ययोग्यं वच्छेदरूपेवकारपदार्थकदेशेऽन्यत्वे चेन्नस्य विशेषणत्वात्तत्र संख्यान्वयानुपपत्ति
 रिति विभाव्यते तदा प्रथमा तार्थविशेषणत्वमात्रतात्पर्यो विषयत्वेन विशेष्यतायाः अवशिष्टास्मापि निवेशे प्रत्येजनाभावादुक्तस्य
 लेखे चेन्नस्य मुख्यविशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वान्वसंख्यान्यानुपपत्तिरिति तन्मत निष्कर्षः अतिगौरवमिति अन्यस्मिन्
 भ्यक्तौ शक्तिकल्पने संख्यान्वयबोधहेतूपस्थितौ विभिन्नपदजन्यत्वनिवेशे एव गौरवम् प्रथमातपदार्थस्य विशेषणत्वमात्रतात्पर्यो
 विषयत्वेन निवेशे त्वतिगौरवमित्यर्थः इदं मपीति उपदर्शितकार्यकारणभवेदं श्रितस्तोचवमपीत्यर्थः यद्यपि तन्मते भावनान्वयि
 निसद्व्याख्यान्यनियमावाख्यानेन भावत्वाऽविषयकसंख्यान्वयबोधस्य काप्यजननं तद्वाधनान्वययुद्धित्वसंख्यान्यपक
 तया व्याप्यधर्मवच्छिन्नसमग्रपक्षे जनेन नीये व्यापकधर्मवच्छिन्नसमग्रार्थभेदं तद्विशेषणत्वमात्रतात्पर्यो विषयत्वविशेषण

विशिष्टप्रथमांशार्थोपस्थितिरूपायास्तत्राभावादेवोक्तस्थलेव्यभिचारप्रसक्तैर्नेतद्वातृजये संख्यान्वयकारणतावच्छेदककोटोक्तविशेष-
 ण प्रवेशवसरस्रथापि कृतिशक्तिवादिमत उक्तस्थलेन दापनिवारणाय भावनान्वयबोधकारणतावच्छेदककोटावेवोक्तविशेषणविता-
 रणप्रयुक्तगौरवमस्मन्मतेन प्रथमांशपदार्थस्याख्यातार्थविशेषणतयेवान्वयेन चंद्रादेरेकत्रविशेषणतया न्वितस्य नैराकांक्ष्येणाऽपर-
 त्रविशेषणतया न्वयायोगादुक्तव्यभिचारभावेन नतन्निवारकविशेषणोपादानप्रयुक्तगौरवमितीदमेवाभिप्रेत्योक्तमिदमपीति अधि-
 कमन्यत्रानुसंधेयम् अत्राहुर्नव्याः लाघवोपहंतोक्तयुक्तिकदेवेनाख्यातस्य धर्मवाचकत्वसिद्धत्वं नरकालकल्पतादृशकार्य-
 कारणभावावप्रयुक्तगौरवं निषादस्थयत्यधिकरणन्यायेनाकिंचित्कारफलमुखत्वात् किंचचंद्राद्युपमाने आख्यातार्थसंख्याद्य-
 न्वयोपगमआवश्यकः तत्रतदन्वयानुपगमेसादृश्यप्रयोजकधर्मालाभेन वाक्यस्यापरिपुष्ट्यर्थतायनेः त्वांतार्थभोजनादौनुसं-
 ख्यादीनामयोग्यत्वादेवानन्वयेनानतिप्रसंगादेवं चनास्मन्मते दोषलेशोपीति ॥ ६ ॥ ६ ॥

टिप्पणम् ॥ अत्रवैयाकरणः अन्यविभक्त्यन्तपदोपस्थितसङ्ख्याया अन्यपदार्थान्वयस्याप्रसिद्धत्वादेव भवदुक्तकार्यकारणभावक-
 लूनमसिद्धम् अतएवपचनीत्यस्मादेवैककर्तृकपाकोपस्थितिः अतस्यापाकानुकूलाकृतिरेकत्वमित्यनन्वितसङ्ख्यायाएवोपस्थितिः
 स्यात् पदविशेषाध्याहारस्तुप्रकरणज्ञानं विनाऽसम्भवी अतएवकः पचनीतिकर्तृविशेषजिज्ञासेति तस्मादिदमपीत्यस्य बाधकवि-
 शेषगौरवमपीत्यर्थः ॥

कर्तृकर्मणे सख्यायाश्च निशेषणताव्यवस्थाप्य कालस्यापि ता प्रतिपादयति कालस्त्वित्यादिना व्यापारइति धात्वर्थव्यापारेइत्यर्थः
नन्वाख्यातस्य कालशक्तिपरिच्छेदके पुनर्नमाने लडित्यादिषु व्यापारवाचकपदानां कथं कालस्य धात्वर्थव्यापारविशेषण
नेत्यतस्तत्सूत्रप्रामाण्येनैव तासां धयति तथा हीत्यादिना तच्च धातुपदं चेत्पर्य. धात्वर्थमिति फलव्यापारेभ्यात्मकमित्यर्थः स
नायमित्याद्यर्थनिर्देशाद्वादि सूत्रप्रामाण्येति भावः वदत् नो धयत् सम्प्राप्त्यण्डतिवच्छता प्राधान्यात् धातुजन्यबोधविशेषे

कालस्तु व्यापारे विशेषणम् तथा हि वर्तमाने लडित्यन्नाधिकाराद्वात्येति तत्सं तच्च धात्वर्थवदत्ता धान्या
द्यापारमेव ग्राहयतीति तत्रैव तदत्वयः न च संख्यावत्कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शंक्यः अतीतभावनाके कर्त्तरि
पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च याकानारभदशार्थाकर्त्तृसत्त्वैपश्यतीत्यनापत्तेश्च ॥ ६ ॥

अतश्च भ्रसमानत्वादित्यर्थः व्यापारमेवेत्येवकारेण फलव्यवच्छेदः प्राधान्यादित्युक्त्या यन्मते कर्मोत्पन्ने फलस्य प्राधान्यतन्मते फ
लएवान्वयइति ध्वनितम् ग्राहयतीति आख्यातार्थकालविशेष्यतया बोधयतीत्यर्थः गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात्प्रत्ययार्थ
स्य साक्षात्प्रकृतजन्यबोधविशेषेणान्वयित्वनियमाच्चेति भावः कर्त्तृकर्मणेति समानप्रत्ययोपानत्वप्रत्यासत्तेरिति भावः पच
तीत्यापत्तेरिति कर्त्तुर्विद्यमानत्वादिति भावः एवमप्येपि

नापि फलद्विति केचिनु फलव्यापारयोर्धातोः पृथक्शक्तौतयोर्दृश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिः पृथगुपस्थितयोस्तथा न्वयस्योत्सर्गिकत्वा
 नचह्यनुजन्यतादृशबोधस्यतथात्वयबोधे प्रतिबंधकताकल्पनेनगौरवम् तस्मात्फलावच्छिन्नव्यापारेव्यापारेवच्छिन्नफलेचधातु
 नांशक्तिः कर्त्तृकर्मार्थकतत्तत्रत्ययस्यनभिव्याहारश्चतनद्वोधेनियामकः गौरवंचप्रामाणिकत्वान्नदोषाय इत्थंचकत्रोख्यानेव्यापार
 रस्यप्राधान्यम् कर्मोख्यानेतुफलस्य यदायस्यप्राधान्यतदातस्मिन्कालात्वयः सूत्रस्थधातुपदादुभयोरपिप्राधान्येनोपस्थितत्वान्नो
 कविषयानवकाशः फलानुत्पत्तिदशायांमाख्येपाकेफलेवर्त्तमानत्वागोपाद्यापारेफलत्वागोपाद्यापच्यने इत्थस्योपपत्तिरेकावय
 वेपिसमूहगोपादधिप्रयणकालेपचतीतिप्रयोगवत् आगोपेचप्रतीतिरेवमानम् व्यापारविगमेफलसत्त्वेऽप्याचिदेवदत्तेनेत्यादि

नापि फलेनदत्वयः फलानुत्पत्तिदशायांव्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेः श्वेत्यवधेयंनचामवातजडी
 कृतकलेवरस्यानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीतिप्रयोगापत्तिः परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात्॥

न्यनिघटितत्वादित्याहुः तदपरेनक्षमंते पृथगुपस्थितयोस्तथात्वयबोधाभ्युपगमेनानार्थहर्ष्योदिपदोपस्थितानामप्रवृत्त्योदीनामप्यु
 दृश्यविधेयभावापत्तिरतोविभिन्यपदजन्त्योपस्थितेरेवतंत्रतानुसर्त्तव्या नदभावाच्च प्रकृतेकथंनदत्वयबोधापादनं तादृशफलव्यापा
 रयोर्धातुशक्तौमानाभावगौरवंचविशिष्टधर्मस्यशक्यतावच्छेदकत्वे उक्तप्रयोगाणामागोपेणोपपादनं त्वऽगतिकगतिरितिस्थ
 मेवविवेकिताम् एतदनुगोपेधेनभूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वाभ्युपगमेपरमतानुसृतिरपीति व्यापारे आख्यातार्थकालान्वयेदृषणमाशं
 क्यनिगच्छेनचेति यत्नसत्त्वादिति यत्नरूपव्यापारस्यवर्त्तमानत्वेनविषयाबाधान्ममतुनदानींफलानुत्पत्त्यानतादृशप्रयोगापत्ति

ननु परपन्नस्य विजातीयमनःसंयोगाश्रयसमवायस्य हेत्वभावादप्रत्यक्षत्वेपि चेष्टादियक्षकेन घानुमानेन तदवगता
 बुत्तिस्तुतीति प्रयोगपन्निर्दु सभाधेयेवेत्याशकोष्टापन्यापरिहरति किं विश्वेष्टादिनेति यत्किंचिच्छरीरावयवावच्छिन्नक्रिययेत्यर्थ
 तदवगती यत्त्वानुमिती अनुमानप्रयोगश्चैव देवदत्तीयचेष्टाप्रयत्नजन्या चेष्टात्वान्मच्चैष्टावत् अथवा यमुत्थानानुक्कूलयत्न
 यान् विजातीयचेष्टावत्त्वादहमिवेति चेष्टाप्रयत्नयोः कार्यकारणभावश्च प्रकृतैः शुक्लसुक्लकृत्ति परेत्तुक्तापत्तिर

मन्ययेवपरिहरति तथाहि आमवातजही कृतकलेवरप्रयत्नस्योत्थानोद्देश्यकत्वेपि तदजनकत्वान्नोक्तप्रयोगपत्तिरतएवो
 त्यानाययततदुत्पन्नतत्रप्रयोगः यगपाकाद्युद्देश्यककुंडनिर्माणमंडुलक्रयणादिदृश्यां यजति पचतीत्यादिप्रयोगवारणाया

किंचिच्चेष्टादिना तद्वन्नगतीचायमुत्तिष्ठति शक्त्यभावात् फलंतु न जायते इति लोकाप्रतीतेरिष्टत्वात् एवं च तिङर्थे
 विशेषणमेव भावतैव प्रधानम् ॥

इत्थं कत्वहितदिग्भाषीनेच्छविषयत्वम् अथायेच्छयाः फलस्य अधीनत्वात् उपायत्वप्रयोजकत्वमेव कथमन्यथा तत्रैवेति प्रकृतये
 जतीत्यादिप्रयोगोदुर्वोरएव तस्मात्साक्षाज्जन्यजनकभावः फलम्याधारयोः संबन्ध इत्येवाभ्युपेयम् तावन्तैवोक्तप्रत्येगवारणात् प्र
 कृतैर्वाशक्तिरूपसहकारिकारणाभावेन तदनुत्पत्तावपि तदीययत्ने साक्षाज्जनकत्वस्य निराबाधत्वेनोत्तिष्ठतीति प्रयोगस्यैवेष्टत्वात्
 प्रकृतधात्वर्थतयावगतेन स्मिन्साध्यत्वस्यैव सत्त्वेनोद्देश्यत्वस्य तदानीमसम्भवाच्च एतदभिप्रेत्यैव सारकृतोत्थानानुक्कूलयत्नसत्त्वं
 इत्युक्तम् अतएव पाकानुक्कूलप्रकृतधात्वर्थयत्नसत्त्वेपचतीत्येव प्रयोगेन्यदानुपाकाययतते इति उपसंहरति एवं चेति विशेष्टे षण्मे

प्रकृति प्रत्ययार्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोधमाशङ्कते यद्यपीति अन्यत्र यत्तेत्यादौ दृष्टमिति तथाच प्रकृत्यर्थभावनायाः प्राधान्योपगमे
तद्विरोध इति भावः भावप्रधानमिति नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेनोद्दिष्टं चतुर्विधं पदं प्रकल्पनामाख्यातलक्षणप्रतिपादकैर्दमेवा-
केय अत्राख्यातं भावप्रधानमिति योजना यथाश्रुते यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यभियुक्तोक्तैः शाब्दबोधे प्राडिन्
दिष्टस्यैवोद्देश्यतया विवक्षितार्थोलाभान् अतएव दृष्टिशब्दस्य प्राडिन्द्देशो मङ्गलार्थ इत्याकरोक्तं संगच्छते एवमग्रेपि आख्यातत्वा
वच्छिन्ने प्रधानभावार्थप्रतिपादकस्वरूपलक्षणेतात्पर्योवधारणाच्च लक्षणवाक्याच्छब्दमर्यादया प्रकृतपदद्वयार्थभेदस्याधिक

यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं तथापि भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि
इति निरुक्तात् भूवादिसूत्रादौ क्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते ॥ ६ ॥

भावप्रधानमिति निरुक्तम् ३

नैयायिकाः ३

स्य भानेऽपि नक्षतिः लक्ष्यतावच्छेदकचिदंत रूपाख्यातत्वम् आख्यातमाख्यातेनेत्यादौ तत्रैवाख्यातपदस्य शाक्त्य
वधारणान् भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति प्रकृतनिरुक्तभाष्याच्चेनेन तिडः प्रधानभावा-
र्थकत्वस्य प्रतिपादकमेव तदिति वैदन्तः प्रत्युक्ताः तच्छब्दपरमृश्यभावादित्युक्तस्यैकदा तिडप्रतिपादनासंभवाच्च भावत्वं नि-
ष्पाद्यत्वम् नातः कर्माख्यातस्य फलविशेष्यकबोधकतावादिति मते तत्राप्रसक्तिः प्रधानप्रतिपादकत्वस्य नाममात्रे भावप्रतिपादक-
संभुक्तेत्यादिनामस्यतिप्रशक्तैतामद्वारणाय विविशिष्टसुपात्तम् प्रधानं चोपस्थितत्वात्त्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थनिरूपयितमेव

तः काष्ठे पाक इत्याद्यौ प्रत्ययार्थकरणनिष्ठप्रकारानि रूपापि विशेष्यतां शालिचो धप्रतिपादके पाकादिना प्रत्ययनिप्रसंगः तत्राच प्रति
 इदो ध्यार्थनिष्ठप्रकारानि रूपापि विशेष्यतां प्रत्ययप्रतिपादकत्वेनैतत्प्रत्ययस्य निरूपणत्वरूपेण तु न तत् पचति भवतीत्या
 दिवाक्यघटकपञ्चाद्यर्थक्रियायात्तदसत्त्वेन पचतीत्याख्याते व्याप्ते स्तः पूर्वकालार्थकत्वस्य निराकर्ष्यमाणत्वाच्चोक्तस्य स्य स्य
 सस्येति प्रसंगः कृतमिहितोभावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति भाष्येण पाक इत्यादाविवनस्य सत्त्वातिदेशेन साध्यत्व रूपभावत्वाभावात्
 देवनातिप्रसंग इति तु न सत् यतः साधुत्वात्वा व्यापकव्याकरणस्य ता यत्कदर्थभावे लिगाद्येनैव भवसिद्धस्य सिद्धे तदतिदि
 प्रस्यते यथा पाक इत्याद्यौ घञर्थभावस्य स्कार्ये तु लिगाद्यननुभवेन तत्र तदतिदेशविषयस्यान्याय्यत्वात् अव्ययकत्वेन तस्य धात्व
 र्योनुवादकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च एतेन पचति भवतीत्यादिवाक्यघटकाख्यातस्य हायक्यचित्क्रियातरनिष्ठविशेष्यतानि रू
 पितविशेष्यणत्वाभाववत्त्वं तत् पञ्चाद्यर्थक्रियायां भवत्यर्थविशेषणत्वेऽपि क्वचित् तदसमभिव्याहारे विशेष्यतैवैव भानात् न तत्रा
 तिप्रसंग इत्युक्तम् उक्तापेक्षयाऽभावघटितत्वेन गुरुत्वात् अग्निर्मलक्षणे प्राधान्यस्य विशेष्यत्व रूपस्यैव वक्ष्यमाणतयात्रा
 पितस्यैव न्याय्यत्वात्तत्र भावः प्रधानमिति भाष्येण मरुत्कार्थस्यैव लाभाच्च सत्त्वप्रधानमीति अत्रापि पूर्ववदुद्देश्यविधेयभाव
 कल्पना सस्यतावच्छेदकचकृदाद्यतप्रकृतिकविभक्तित्वरूपं नामत्वम् प्रकृतिप्रत्ययो विभक्तिरित्येतन्नामसत्रा द्रव्या
 लिगसख्याचना मार्य इति तैद्व्यात् क्रियाप्रधानमाख्यातसत्त्वप्रधाननामयतः क्रियां पृष्टसिद्धाच्चैर्क्विकरोति पचतीति द्र
 व्यपृष्टः कृताच्चैकनरो देवदत्तोयः पाचक इति प्रशसायामिति सूत्रस्य महो भाष्याच्च तत्र कृतेत्यस्य तत्र कृतिकसुर्वतेनेत्यर्थः

कृताद्रव्याभिधानेऽपि न केवलेति न्यायेन केवलस्य प्रयोगानर्हत्वात् निरुक्तमाख्यस्य विभक्तिपदस्वरस्याच्च व्युत्पत्तिपक्षमवलंब्य
 वेदं नातोऽव्युत्पत्तिपक्षेनामादिष्वतिप्रसंगः लक्षणमाह सत्त्वप्रधानानीति सत्त्वंद्रव्यं वक्ष्यमाणलक्षणं तत्र प्रधानं यत्रैति विप्र
 हाद्धिं गादिनिष्ठप्रकारानि रूपितत्वं विशेषणमव्यक्तिबोधस्य धर्मविषयकत्वनियमेन जातिप्रकारानिरू
 दावतिप्रसक्तत्वात्तद्वारणाय प्रकारानिरूपितत्वं विशेषणमव्यक्तिबोधस्य धर्मविषयकत्वनियमेन जातिप्रकारानिरू
 पितत्वस्यातिप्रसंगाचारकत्वाच्चतदनुपादानमलक्ष्यतावच्छेदकानां तेषु यादृच्छिके स्वतिप्रसंगस्तु लक्षणतद्वातिरिक्तत्वं
 विशेषणेनैव परिहरणीयः एवं धात्वर्थानुवादकप्रत्ययान्तेष्वप्रसंगोऽपि लक्ष्यतावच्छेदकेन द्विशेषणेनैव तत्र नामत्वव्यवहार
 होरोऽदिस्वाद्यंतत्वं निर्वंधनोभाक्तइति तद्भावः उपसर्गादिलक्षणं तु वक्ष्यते भूवादीति इत्थं हितं तत्र भाष्यम् कातर्हीयं वाचोचोयु
 क्तिः पचति भवति त्वं पचसि भवति पक्ष्यति भवतीति सेषावाचोयुक्तिः पचादिक्रिया भवति क्रियायाः कार्यं भवतीति तेन
 चाह त्वैव पचाद्यर्थं क्रियाकर्तृकं भवनक्रियायाः प्राधान्यं प्रतिपाद्यते धात्वर्थं क्रियाया आख्यातार्थं विशेषणत्वाभ्युपग
 मेन स्वस्वार्थं विरुद्धत्वेन पदार्थान्तरे विशेषणतया त्वयेनैराकाराक्ष्येण भवत्यर्थं क्रियाया माख्यातार्थं विशेषणपञ्चादिक्रि
 याणामन्वयासंभवेन तद्विरोधोऽप्रतिरोध एव स्यादिति भावः सूत्रादावित्यादिना प्रशंसायां भितिस्तत्र परिग्रहः ॥३॥
 ननु भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्ते न तिङन्ते भावनापरपण्याय भावप्राधान्यं प्रतिपाद्यते सा च नैयायिकमते कर्त्ता
 रव्याने कर्त्तृत्वं कृत्तिः कर्त्ता रव्याने कर्मत्वमफलं तन्निरूपिताश्रयत्वं वा तैः संख्याकालानि रित्ताख्यातार्थस्य भावना

पदव्यपदेऽप्यन्तोपगमात् भावाख्याते तु धात्वर्थव्यापार एवानुवादकत्वान्नदाख्यातस्य प्राधान्यचक्षसाः प्रकृत्यर्थोपेक्ष सुमानप्रत्ययोपा
 नत्वप्रत्यासत्त्यो फलमान्नधात्वर्थद्वितिवदतामीमासकानामेव नदपि भाष्यमूलं न ब्रह्मडोद्यर्थकालान्वयोपगमे तु तदेवेष्टमपि उक्तभाष्ये
 पि क्रियापदार्थसत्समतभावनैव अतएव क्रियापृष्टस्तिङाचरेत्येवोक्तननुतिष्ठतेनेति कृत्वादिरूपभावनाया आख्यातार्थत्वे सा
 नतु मूलादिसूत्रस्थकथयतेऽयप्रकृत्यर्थः यप्रत्ययार्थ इति प्रघट्टकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राप्तिग्राहकमिह पचतीत्युक्ते कश्चि
 छब्दः श्रूयते पचशब्दश्चकारातोऽनिश्चयप्रत्ययः श्रूयते प्रार्थोपिकश्चिद्वृत्त्यते विवक्षितः कर्तृत्वमेकत्वं पठतीत्युक्ते कश्चि
 दोहीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी पच्छब्दोहीयते पठशब्द उपजायते अतिशब्दश्चान्वयी अर्थोपिकश्चिदोहीयते कश्चिदु

अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समसभेदान्वयान्तप्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः ॥ ८ ॥

पजायते कश्चिदन्वयी विवक्षितोहीयते यदिक्रियोपजायते कर्तृत्वमेकत्वं चान्वयिते न मन्यामहेय शब्दोहीयते तस्य सावर्थ्यो योऽ
 र्थोहीयते यश्चाब्द उपजायते तस्या सावर्थ्यो यो यः शब्दोऽन्वयी तस्या सावर्थ्यो यो र्थः शब्दोऽन्वयीति भाष्यम् तत्रातेः प्रत्ययस्य
 कश्चित्पूर्वाचर्यः कस्य नाद निश्चयप्रत्यय इत्युक्तमिति कैयट पच्यते पच्यते इत्यादावप्युक्तान्वयव्यतिरेको हेनकमेतस्य अप्याख्या
 तार्थत्वन्यायसाम्यात्ततएवावधार्यते किंच भावप्रधानमिति निरुक्तं तद्वाप्यस्वरसात्सकलकारकसख्या विशिष्टभावनाया धा
 त्वर्थत्वमाश्रित्य प्रवृत्तम् अतएव नामलक्षणनिर्वचनेन कारकस्य तत्र नामार्थत्वेनोक्तेः तस्य धातुसंभवेन नामार्थत्वाभावादि

नितदाशयात् न च ह्यसूत्रस्य भाष्यप्रासाद्यात्क्रियायामेकत्वं सत्त्वेपि द्वित्वादिसत्त्वे मानाभावात्कथं न शोक्तं संगतिरिति वाच्यम् परे
 वित्यादिनावक्ष्यमाणरीत्याकारकगतायास्तस्यास्तत्रोपसंभवान् कालसंख्ययोर्द्यौत्यत्ववत्कारकस्यापि द्यौत्यत्वं न्यायसाभ्यान्
 स्पप्रत्ययार्थत्वोपगमेपाचक इत्यादाविवप्राधान्यापत्तेः जात्यतिरिक्तपदार्थस्य विशेषणतायाः त्यक्तत्वात् अतएव स्त्रियामिति
 सूत्रे भाष्ये प्राधान्यापत्तिभियालिंगस्य वाच्यतापक्ष उपेक्षितः वाच्यस्यापि प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तदसंगतिः स्पष्टैव न चोक्तकल्पे
 ग्रामं गच्छतीत्यत्र कर्मबोधवद्गतो रपादानादिकारकविशिष्टक्रियाबोधापत्तिः पंचम्यादिरूपसमभिव्याहृतद्योतकविभक्तेरभा
 वान् तत्र कर्त्तृकर्मणो स्तिङ् स म भिव्याहृतद्वितीयादिविभक्तिश्च द्योतिता अन्येषां त्वन्याः न हि स्वप्रकृतिकप्रत्ययत्वमेव स्वार्थ
 द्योतकतायां तत्रम् उपसर्गाणां तदनापत्तेः किं तु स्वसमभिव्याहृतप्रत्ययनिपातान्यतरत्वम् तच्च तं हुलादिपदोत्तरविभक्तेर
 ण्यक्षतम् द्रव्यस्य संख्याऽविशेषितस्य तत्त्वेनात्मः संख्याभानापन्यातदर्थकत्वमावश्यकमिति तद्भावः अतएव भावकालकार
 कसंख्याश्च त्वारोऽर्था आख्यातस्येति भाष्यस्य कारकपदस्यासंकुचितवृत्तितापि संगच्छते यदि चान्यप्रकृतिकविभक्तेरन्यप्रकृत्य
 र्थद्योतकतायाः काय्यदृष्टचरत्वान्नोक्ताशयवर्णनं साधीयद्विति विभाव्यते तदापि संख्याकालकर्त्तृकर्मकारकविशिष्टक्रियायाधा
 त्वर्थत्वमादाय तत्प्रवृत्तिः आख्यातस्यैव तादृशक्रियाद्योतकता संभवात् न चास्त्वेवमेवाशयः वाच्यताकल्योक्तकार्यकारणभा
 वकल्यनप्रयुक्तलाघवस्योपो हूलकत्वादिति वाच्यम् यत्तादृशमंतं प्रक्रियादशायां चक्षुःश्रुत्युक्तिविश्वत्सेरग्याश्रयितुमशक्यम्
 प्रागेव तु प्रकृतिप्रत्ययार्थविवेचनचतुरैराक्षयादेः तथा हि कारकविशिष्टक्रियायाधातव्यत्वे तलः कर्मणीति विविधैव यथार्थपत्तेः

नचतस्यद्योतकत्वप्रतिपादकता शानजादेरपितथात्वापत्त्यातत्रापिकर्त्तृदीनाक्रियाविशेषणतयाभानापत्तेः किंचचेत्त्रौपचत
इत्यादींचेत्त्रादिगतसंख्यायास्तत्रारोपेमानाभाव वाचकतामतेकत्रोद्योतज्ञानोपगमेनप्रयोगप्रामाण्येपत्तावप्राप्ता
एषामुपगमस्यान्याप्यत्वात् स्वाग्रयाधेयत्वसंबंधेनद्वित्वादेस्तत्रसंज्ञेप्यव्यावर्तकतयाविशेषणत्वाभावेनतद्वैशिष्ट्यस्यतत्रासंभवा
च्चनहिद्वित्वाग्रयाश्रितघटादिरूपक्रियाघटद्वयवह्नियने अधिकमग्रेवक्ष्यते किंचकर्त्तृकर्मणोः पदार्थैकदेशतयातत्रदेवदा
नादीनामन्वयासंभवः पदार्थः पदार्थेनान्वेतीतिव्युत्पत्तेः तदन्वयाभ्युपगमेऽपिधात्वर्थऽभावेनविशेषणनयास्तोकादिपदवन्तपुस
कत्वापत्तिश्च अपिचक्रियाविशेषणत्वेनोपस्थितस्यकर्तुर्विशेषणकांक्षाविरहात्पचतीत्युक्तैकः कीदृगितिप्रश्नानुपपत्तिः वक्ष्यति
हिग्रयकृत् नहिगुणभूतः कर्त्तानियेधंस्वागत्वेनगृहीतुमसमिति अतएवेतन्नामाण्यान्मत्स्यवाच्यत्व कर्तुर्धात्वर्थविशेषणत्वचेतिप्र
गर्जित परास्ताः प्रत्ययस्यद्योतकतायामेवतन्निर्भरस्यदर्शितत्वात् प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यैवततोलाभाच्च नचभावनायाः प्रत्ययवाच्य
तापक्षेषुकप्रश्नानुपपत्तिदुःसमाधेयेवेतिवाच्यम् शक्तिभ्रमाद्यक्षणावोपस्थितस्यकर्तुः साकांक्षत्वसंभावात् किंचप्रत्ययार्थ
प्रकृत्यर्थोन्वितस्वार्थबोधकत्वमितिव्युत्पत्तिरिति सिद्धविभक्त्यर्थसत्त्वाप्रकारकबोधप्रतिविशेष्यतयाप्रकृतिजन्योपस्थितेर्हेतुस्यकर्त्रो
दावभावेनसत्त्वान्वयासंभवः आत्मतार्थसत्त्वाप्रकारकबोधेऽत्राख्यातार्थकर्त्तृकर्मोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनमप्याग्रहमूलकोमेव प
दार्थयोएवधारधेयभावेनान्वयेविभिन्नपदजन्योपस्थितेस्तत्रत्वात् विभक्त्यर्थकर्तुर्लिङ्गानन्वयोऽद्रव्यतयातत्रसत्त्वान्वयासंभवात्
गुणानाचपरार्थत्वादिति न्यायाच्च मन्मतेऽप्योग्यतयातस्याः स्वप्रकृत्यर्थानन्वयेपिप्रकृत्यर्थानन्वयनियमोऽक्षतरान् असुरपिविशेषो

१५ ध्यवसायकर इति न्यायात् किंचाख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वे राजसंबन्धिपुरुषाभिल्वकर्तृकंगमनमित्यभिप्रायेण राज्ञः पुरुषो गच्छतीति
 वत्स्वस्वामिभावादिसंबन्धेन राज्ञः कर्त्रन्वयविवक्षया राजापुरुषो गच्छतीति प्रयोगाय निः न दर्शयस्य प्रतिपदिकार्ये विरो
 ध्यतया विवक्षया मेव तत्प्रसंगत व्यक्ती भविष्यति चेन्नदुपरि स्थान् आख्यातार्थकर्तुरनाम धात्वर्थत्वेन नामार्थ धात्वर्थत्वयो रिति व्युत्पत्ति
 विषयताया अप्यभावात् न च तत्वापि चैत्रस्य पाकानुकूलकृतिरिति चैत्रस्य पचतीति प्रयोगापचतीति वाच्यं षष्ठ्यर्थस्य नामार्थसाकां
 क्षतया ॥ १५ ॥ ख्यातार्थकृतेषु प्रथमां तार्थसाकांक्षतया परस्य राकांक्षा विरहात् गुरुविप्रतयस्विदुर्गतानामित्यादा विवक्षाकादिसंबन्धित
 या चैत्रादि विवक्षायां षष्ठ्यन्तप्रयोगस्य सर्वैरेवोपगमाच्च तस्माद्धान्वर्थक्रियाया आख्यातार्थप्रतिप्राधान्येनिरुक्तमानोपत्यसनं मुधै
 वेति कोविदो विदां कुर्वन्नु पचति भवतीत्यादौ नुपाकानुकूलाख्यातार्थकृतौ भवता अयत्वरूप भवतीति तिङ् तार्थभावना न्वयोपगमेन
 पाकविशिष्टकृतौ भवनकर्तृत्वेऽवगतेन तद्विशेषणयच्यर्थक्रियायामपि तद्भावात् पचादयः क्रियाः भवति क्रियायाः कर्त्र्यो भवतीति
 भाष्यस्यादिपदस्य हेतुपरतया तेन व्यापारार्थकपचादिशब्दस्य समासेपच्यार्थहेतवः क्रियाः कृत्यात्मकव्यापार भवनक्रियानिरु
 पितकर्तृत्ववन्तौ भवन्तीत्यर्थस्य तस्माद्वाभावात् तादृशैकवाक्यत्वस्यास्माभिरप्युपगमान्न भूवादिसूत्रस्य भाष्यविरोधोपि तादृशभा
 ष्यप्रासाद एव च भवन्मेते धात्वर्थप्रकारकबोधे धानुजन्योपस्थिते हेतुत्ववन्मन्ते ण्याख्यातार्थभावना प्रकारकबोधेतिङ् जन्यभा
 वनोपस्थिते रपि विशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वस्य कल्पनयोक्तैकवाक्यत्वस्य सूत्रपादत्वात् न चोक्तबोधाभ्युपगमे आख्यातेन कर्तुर

बोधनाच्चेत्तादिपदोत्तरं तृतीयापत्तिरिति वाच्यम् तस्याच्चेन्नस्याधेयता संबधेनान्वयाभ्युपगमेन मुख्यविशेष्यतयेव तद्धानेनाश्रया
 निरिक्ताये विशेषणतया कृत्याः द्वौ बोधनरूपस्याभिधानस्य तत्रैव सत्त्वात् तृतीयापत्त्यसंभवात् तच्च चैत्रः पचतीत्येतावन्मात्रप्रयोगेऽपि
 चैत्रस्याधेयतासंबधेनान्वयापत्तिरिति वाच्यम् प्रयमातार्यप्रकारकबोधेतिङ्गर्थविशेष्यतापन्नभावनोपस्थितेर्हेतुत्वस्याधिकल्प
 नेनोक्तदोषाप्रसक्तैः नचचैत्रेपाकानुकूलाकृतिरित्यत्रैव चैत्रः पचतिभवतीत्यादौ सप्तम्यापत्तिर्दुर्वोरैवेति वाच्यम् धात्वर्थविशेष
 यणीभूताधेयत्वस्य प्रातिपदिकार्यविशेष्यतया विवक्षायामेव सप्तमीविधानात् एवमाधेयत्वस्य प्रकारतयाऽविवक्षणाच्च इ
 दृचाख्यातार्यकृतिमुल्यविशेष्यकबोधमभिप्रेत्योक्तं वस्तुनलु चैत्रः पचतिभवतीत्यादौ प्रथमातार्यविशेष्यकबोधाभ्युपगमेऽपि
 नेकवाक्यताक्षति मवृत्तकर्तृत्वान्वितायाएवयाकविषयकभावनायाश्चैत्रप्रकारतया भानसंभवात् एतेन कृतिविशेष्यकबो
 धाभ्युपगमे प्रयमातार्यप्रकारकबोधेतिङ्गर्थभावनोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने गौरवमिति दृपणमलगतकविशेष्यतयेव तदन्व
 याभ्युपगमादित्यस्त्वैराहंप्रपञ्चेति अभेदान्वयादिति इदं च तन्मतेऽपि कर्त्ताख्यातार्यइति स्वीयवासन्ननुसारेणैवाधिकमतेन तु कृ
 तेराख्यातार्यतया तस्याश्रात्रयत्वेनैव प्रथमातपदार्थः न्वयादित्यवधेयम् ॥ ६ ॥ ६ ॥

भाष्यसिद्धेति क्रियापि कृत्रिमं कर्म क्रियापि हि क्रियये सिता भवति कया संदर्शनं प्रार्थनादि क्रिययेति कर्मणा यमिति सूत्रस्य भाष्यसिद्धे
 त्पर्थः त्वन्मते धावनानु कूलकृतिमान् मृग इत्यं त एवाक्यार्थबोधस्य तत्र जायमानत्वेन धावनस्य कर्त्रा वरुद्धतया विशेषणतया न्य
 त्वयेनैराकांक्ष्येण दर्शने कर्मतया न्यया योगात् किंनु धावनानु कूलकृतिमान् मृगो दर्शनाश्रयस्त्वमित्येव बोधस्य व्यव एवं चैकमुख्यवि
 शेष्यकबोधजनकत्वस्यैकवाक्यत्वाभावात् न द्विरोधो दुर्वोदिति भावः ननु धावनानु कूलकृतिमन्मृगस्यैव कर्मतया दृश्ये न्यया
 त्तोक्तदोषोऽत आह प्रथमांतेति कर्मत्वापेक्षेति कर्मत्वेन प्रकारेण न्येत्यर्थः कर्मता संबधेन मृगस्य दर्शनं क्रियाया मन्वयस्त्वसंभवी

तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धेकवाक्यतानस्यात् प्रथमांते मृगस्य धावनं क्रिया विशेष्यस्य दृशिक्रिया
 यां कर्मत्वापेक्षौ द्वितीयापेक्षेः न चैवमप्रथमासामानाधिकारण्याच्छ्रुत् प्रसंग एवमपि द्वितीयाया दुर्वोरत्वेन पश्य
 मृग इत्यादिवाक्यस्यैवासंभवापेक्षेः न च पश्येत्यत्र तमिति कर्मार्थाद्व्याहार्यं वाक्यभेदप्रसंगात् ॥ "नामार्थधात्वर्थयोरिति न्यु

निविरोधादृश्यमाणद्वितीयापादनविरोधाच्चेति भावः द्वितीयापेक्षेति कर्मणोऽत्र तिङानभिधानेनानभिहिताधिकारीयकर्मणि
 तीयेत्यस्य जागरूकत्वादिति भावः एवमिति मृगपक्षे न रं द्वितीयाप्रसंगे इत्यर्थः शानज्विधौ लङर्थकर्तुः प्रथमांतात्प्रसामानाधिकार
 रोयेन विशेषितत्वात् मृगपदस्य द्वितीयांतत्वेन दापयत्याद्वितीयानभविष्यतीति शं किनु ए शयः न हि शचापनिर्दितीयाप्रतिबंधिका किंनु क
 णोऽभिधानंतदभावसत्त्वाच्च द्वितीयादुर्वोरेत्याशयेन समाधत्ते एवमपीति असंभवापेक्षेति मृगस्य कर्मतया दृश्यर्थेऽन्वयोपगमेधा

नन्वर्थक्यादेकवाक्यसाक्षात्चेद्विभागेत्यादिति ज्ञेयमिति सूत्राद्विच्छिद्यपाठे साक्षात्त्वे सत्ये कार्यप्रतिपत्तिजनकत्वमेकवाक्यत्वमित्यर्थो लभ्यते प्रकृतेन मित्युक्तेकमित्याकांक्षासत्त्वाद्यथा कार्यचिद्वाक्यद्वयस्य धावनानुकूलकृतिमन्मृगकर्मकदर्शनरूपेऽप्येकस्य प्रतिपादकत्वाच्च न वाक्यभेदप्रसङ्गोऽत आह उक्तं चेति अथाह्यारइति पूर्वोक्तानां काक्षितपदस्यानुसंधाने इत्यर्थं अनन्वयापत्तेरिति तस्यैव न मृगस्य धावनानुकूलकृतिमन्मृगस्य वापरा मर्शेणोक्षितस्य तादृश धावनक्रियायादृश्यर्थकर्मत्वा न्नयस्य तादृशक्यादानानुपप

उत्तरधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयाऽन्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वादध्याहारोऽनन्वयापत्तेरप्यु एवं च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमानपदजन्येयस्थितिः कारणमिति नेयापि कौक्ततादरणीयम् किंतु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्येयस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमितिकार्यकारणभावोद्भूतव्यः भावनाप्रकारकबोधप्रतिपत्तिरुक्तजन्येयस्थितिर्वतधात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः परस्मृगो धावति पचति भवति इत्याद्यनुरोधादि

नेरित्यर्थः उपसहरति एवं चेति आख्यातार्थविशेष्यकबोधागीकर्तृनये एकवाक्यतानुपपत्तिरूपदूषणवाक्ये चेत्यर्थः नादरणीयमिति उक्तदोषग्रस्तत्वादिति भावः स्वमतनिराकरणं माह किं त्विति फलस्य भिचारनिर्णयस्योपस्थितिर्विशेष्यतां विशिनष्टि भावनात्वावत्तेति ननु त्वन्मतेऽप्याख्यातस्य धात्वर्थसुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वनियमभगप्रसङ्गोऽत आह पश्येति तस्याचोक्तनियमस्य तादृशतिरिक्तविषयकइति भावः ननु धावनकर्तृत्वविशिष्टमृगरूपवाक्यार्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयः तस्यैव नाना मार्ययोरिति व्युत्पत्तिविरोधः वा

क्यस्यानामत्वात् अतएव न ततो द्वितीयापत्तिरपि धावनविशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वावगतौ विशेषणीभूतधावनस्यापि कर्मतालाभा
 च न प्रतिपिपादयिषितान्वयालाभोयि चैत्रः पचति भवतीत्यादौ नूक्तदिशैकवाक्यत्वमुपपादितमेव तथा चोक्तकार्यकार
 णभावकल्पे कथं तदनुरोधो बीजमत आह दिगिति तदर्थस्त्वेवं रीत्यावाक्ये कवाक्यता प्रतिपादने भाष्यकृतसंमतपदैकवाक्य
 तया प्रतिपिपादयिषितान्वयालाभ एव किंचाभेदेन नीलविशिष्टघटस्य कर्मत्वे प्रतिपिपादयिषिते नीलघटं जानातीत्यादौ द्वि
 तीयानुपपत्तिरिति अत्र नैयायिकाः धावनक्रियाकर्तृत्वावरुद्धमृगस्य कर्मता संबंधेन दृश्यर्थः न्वयोपगमादूनूपदैकवाक्यता
 भंगः तदवरुद्धं च तदन्वयितया तात्पर्यविषयत्वम् न चैवं कर्मतासंसर्गेण तंदुलस्याप्यन्वयसंभवान्तंदुलः पचतीति प्रयोगा
 पत्तिरिति वाच्यम् यतो न वयं सामान्यतः कर्मत्वादिभेदसंबंधेन नानामार्थस्य धात्वर्थे न्वयसंभ्युपेयः किंतु क्रियांतर्कचर्तृत्वावरु
 रुद्धस्य न च तंदुलस्तथा येन पच्यद्यर्थे तस्य कर्मतासंसर्गः स्यात् अतएव काष्ठं भस्मराशिः करोतीति न प्रयोगः भस्मराशेः क
 र्तृत्वानवरुद्धत्वात् काष्ठं भस्मराशिः क्रियते इत्यादौ कर्मत्वांतरावरुद्धक्रियायांतु तदनवरुद्धस्यापि व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तस्य
 तत्र तत्संसर्गतानस्युपगमे वाक्यभेदापत्त्या तद्वाक्यजंबोधस्य काष्ठं नश्यते भस्मक्रियते इति वाक्यद्वयजंबोधस्येव भस्मका
 शुचिकृतिर्वैति संशयनिवर्तकत्वानापत्तेरित्याद्यन्यत्र प्रपञ्चात्रपदैकवाक्यताया अनयायासेनैवोपपत्तौ धात्वर्थभावनाप्रकारक
 बोधे भावनोपस्थिते हेतुत्वं निष्प्रमाणकमेव नापि मृगपदोत्तरं द्वितीयापत्तिः प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्याविवक्षणा

चित्तमेवं=३

दत्तएव न तत्र पक्षी प्रसक्तिरपि ससर्गस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षाया मेव पक्षीशेष इत्यनेन तद्विधानादेवं घटोनास्तीत्याद्यावपि
 बोध्यम् किं नु प्रातिपदिकार्थे तत्र प्रथमैव नोपि नीलघटं जानामीति प्रयोगानुपपत्तिर्घटस्य क्रियांतरकृत्त्वानवतृच्छत्वेन कर्मत्वांतर
 विशेष्यतायापन्तायाजानात्पथ्यक्रियार्याकर्मतायाः ससर्गत्वासंभवात् पश्यतु क्षमणययार्यावकः परमधार्मिक इत्याद्यावत्सीत्यथा
 हार्य्य वस्तुतस्त्वत्रदृष्टतेन तंदुलः पचतीत्यादीबोधायाद ननविचारसरहकर्मतान्यससर्गकपथ्यर्थविशेष्यकबोधस्याप्रसिद्धो
 वायादनासंभवात् तदुलपचतीत्यादीविभक्त्यर्थकर्मत्वसंबन्धेन तादृशबोधः प्रसिद्ध इति चेन्न हि तादृशकोषे द्वितीयाततंदुल
 पदसमभिव्याहृतपचतीत्यानुपूर्वीज्ञानस्महेतुन पातदमावादेवापाद्यस्याप्यसंभवात् तदुक्तयादृशं फलं कचित्प्रसिद्धतादृश
 स्येवापत्तिः संभवतीति एतन्न पश्यतु क्षमणेत्यवाप्तिर्मवंतीपरोऽनुप्रयुज्यतामोप्यतीति भाष्यस्यापिशब्दस्वरस्येन वाक्यपरिपो
 वकक्रियांतरासावेऽस्ते रध्याहार इत्यर्थे लाभेन प्रकृतवाक्यपरिपोषिकायादर्शनक्रियायाः सत्त्वेन तदुच्यहारे मासाभावात्कर्मता
 ससर्गेणान्वयोऽनुपपन्न इति दूषणमलप्रकम् एव चारव्याने प्रथमातपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथमोतार्थविशेष्यकबोधो निर्णय
 बाधः अतएव योयः सूत्रस्य पथेति द्विजैस्तस्येति निदिन इत्यत्र प्रधानपरा मर्थितदो द्विजपरा मर्थकत्वम् अनुप्रथमोतार्थविशेष्य
 कबोधवादिमते पचति कल्प्यं चैत्रपथतः कल्प्यं चैत्रो रत्यादीकल्पवाद्यतस्य कर्मतया तद्विशेषणवाचकतया च प्रथमोतार्थविशेष्य
 पदसमानलिगवचनत्वापत्तिरिति चेन्न स्वार्थिकाना प्रापशः प्रकृत्यर्थतावच्छेदगतकृत्सादियोन कततया प्रकृते प्रकृत्यर्थताव

३५
 दकक्रियागतेषदसमाप्तत्वस्यकल्पपाद्योतनात्सत्त्वाभ्यां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसमानस्यभावेषदसमाप्तत्वप्रतिपादककल्प
 बाध्यतेनपुंसकैकवचनांतत्वयोरौचित्यात् कल्पबाध्यंतस्यनामत्वेनसमानविभक्तिकत्वेनचतदर्थस्यचैत्रेऽभेदान्वयापत्तिरिति
 तुमूर्खप्रलपितत्वादनादेयम् लक्ष्यार्थकर्तुर भेदान्वयस्येष्टत्वात् शक्यार्थस्यत्वयोग्यत्वादेवानंतत्वात् घटः पट इत्यादौव्य
 भिचारवारणायव्युत्पन्नावसतिबाधकेद्वितिविशेषणाच्चेत्याहुः अत्रेदमाभातिप्रथमांतकर्तृवाचकपदसमभिव्यक्तिरप्रायः प्रथमांतार्थविशेष्यकबो
 धएवैनेयायिकानांक्वचिनुपश्यमृगोधावतीत्याद्येकवाक्यतानुरोधान्निडर्थभावनाविशेष्यकोपिसः तथाहि वैयाकरौरुक्तस्थलीयेकवाक्य
 तानुरोधेच्छात्वर्थभावनाप्रकारकबोधेधातुजतयभावनोपस्थितेर्हेतुताकल्प्यते नैयायिकैस्तु निडर्थभावनाविशेष्यकबोधेधातु
 जन्यभावनोपस्थितिः सममेव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरितिप्रवादानुरोधेधातु प्रथमांतार्थकर्तृप्रकारकबोधेक्रियांतरकर्तृत्वा
 विशेष्यतापत्तनिडर्थभावनोपस्थितेरपिसाकल्प्यते तथाचोक्तस्यले आधेयतासंबंधेनमृगविशिश्रुधावनानुकूल
 कृतेः कर्मतयादृश्यर्थेऽन्वयेमृगनिष्ठायाधावनानुकूलकृतिस्तत्कर्मकदर्शनाश्रयस्त्वमित्तिवाक्यार्थबोधः धावनविशिश्रु
 कृतौचबोधितकर्मत्वस्यसंविशेषणेहीतिन्यायाद्भावनेपर्यवसानाच्च प्रतिपिपादयिवितार्थस्यापिलाभः नापिमृगपदोत्तरा
 द्वितीयापत्तिः मृगकर्मतायाएतद्वाक्यादलाभात् एवंचपचतिभवतीत्यत्रापिवर्तमानभवनाश्रयिकाकृतिरितिबोधान्नत्राप्ये
 कवाक्यत्वाक्षतिः एवंचप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरितिन्यायाविरोधेनैवभाष्यकारोक्तवाक्यतात्यायनयेपिस्तूपपादेत्यलेपरमता
 नुवर्णनेन॥

फलितमाह इत्यचेति आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधप्रतिधात्वर्थभावतोपस्थितेस्तादृशकर्मप्रकारकबोधेनादृशफलोपस्थितेहेतु
 तेत्यर्थं भावनेत्यस्ववर्तमानेत्यादि कर्माख्यातेभावनाविशेष्यकबोधोपवर्णनंनुप्राप्तामनुरोधेन नव्यास्तु कर्मकृतिफलविशेष्य
 बोधस्यदृष्टेनकर्माख्यातेपितद्विशेष्यकबोधएवत्यायाः एवंचप्रत्ययार्थसाक्षात्पुनरुक्त्यर्थविशेष्यान्वयित्वमितिभ्युत्पन्निरपिनः
 विरुध्यते अतस्वेव्येनेपुनरुक्त्यर्थेपुनरीयतीतिनभिन्नार्थकत्वात्किंतुपुनरुक्त्यर्थेएवेति सुपञ्चात्मनइतिसूत्रेभाष्येउक्तम् अ
 त्ययोभयत्रापिव्यापारविशेष्यकबोधेभिन्नार्थकत्वकथनासगतिः अस्मन्मतेत्वेकत्रख्यापारेविशेष्योऽन्यत्रेच्छरूपफलमितिभिन्ना
 र्थकत्वस्यैवैव कथंजतानुकर्मणिप्रत्ययोदुर्लभोऽकर्मकत्वान् उक्तचर्कयेतेन यदाक्रियाफलस्यप्रधान्यतदावाक्यमेवेव्यतेपुनोन्न
 इत्यचपचतीत्यत्रैकाग्रयिकापाकानुकूलाभावना पच्यतेइत्यत्रैकाग्रयायाविक्रितिसदनुकूलाभावननेतिबोधः

मुक्त्वजतलस्या कर्मकत्वात्कर्मणिप्रत्ययानुत्पादादिति इत्यचभावनाजन्यैकाग्रयिकावर्तमानविक्रितिकिरितिबोधइत्याहुः भावाख्यतेतुभा
 वनेवविशेष्यातयेवानुभवात् तिङ् त्वनुवादकएवकिंतुलट्त्वादित्वादिवाक्यार्थकः सस्यतुनतदर्थः कर्मादिरूपार्थोपस्थित्यात्मकहेत्व
 भावेनैवतदर्थस एवायाअन्वयासभवात् किंतुनेकेवलेत्यादित्यायेनसाधुत्वाथमेकवचनंमेव एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यतइति
 सिद्धात्तात्कालेयुक्ताभिसरणेमुह्यतिसृगमोहिक्काः उष्ट्रासिकाः समास्यतेशय्यतेइतशायिकइत्यत्रबहुवचननुभाष्यकारप्रयोमा
 देवेतिप्राप्त नव्यास्तु एकवचनस्योत्सर्गिकत्वसत्येवगमकेयथाव्ययानदुत्यन्तावख्ययादासुपइति अतएवइत्यावितिस्मृताभावेति

डं तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशंक्यतिङ्गसंख्याया उक्तत्वात्तेति परिहृतं भाष्ये त्वदुक्तरीत्या निङ्गकारकगतायास्तस्या उक्तत्वेऽपि प्रकृत्यर्थगता
 यास्तस्या अनुक्ततयौत्सर्गिकतया वैकवचनस्याशक्यत्वा कारणत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव द्वौ कयोरित्यादेर्लेः कर्मणीत्यनेनैकवाक्यतापि
 ॐ लेकारः कर्मिदौ भवन्ति तेषां स्थाने चैकत्वादौ निबादयो भवन्तीत्याकारैव नाहितत्र द्वितीयं कर्मणीत्याद्यस्ति येन संख्यायाः कारक
 विशेषणता प्रतीयेत आरुतौ च न मानम् तस्मात्सर्वत्र संख्यायाः प्रकृत्यर्थे एवान्वयः कस्यैकत्वादावित्याकांक्षायामुपस्थितत्वात्प्रकृ
 त्यर्थान्वयस्यैवोचितत्वात् कर्मणीत्यादेरपि विधेयं प्रति विशेषणत्वेन गुणानां च परार्थत्वादिति त्यायेन संख्यायामसंबंधात् कर्मणी
 त्यादेः कस्य कर्मणीत्याकांक्षासत्त्वेन तत्र धात्वर्थो न्वयस्य कृतत्वात् क्रियायामप्येकत्वमस्त्वत एकक्रियेति रूपसूत्रभाष्यात् एवं च त
 स्य प्रकृत्यर्थे न्वयादेकवचनम् द्वित्वादिकं तु स्वोत्तरतिङ् वाच्यकारकगंतं तत्राग्रेऽप्यकर्तृकर्मकेषु निङ् बुद्धिवचनादिसिद्धिः अतए
 व न साधने द्वित्वादिसंशयः साधनज्ञाननिमित्तत्वात् अन्यैकः पचनीत्याद्यनुरोधेन साधनेऽपि संख्याग्रेऽप्यतवापि वाच्यत्वात् तस्या
 प्यन्वयः प्रकृत्यर्थे एव प्रकृते हतशायिकाः शय्यंते इत्यादौ हतशयनसदृशानीत्येक उपमाने बहुत्वोपपादनसामर्थ्येनोपभेयेतिङ्
 तार्थक्रियारूपेऽप्यमानगतवहुत्वाग्रेऽप्येणवहुवचनम् तिङ् वाच्यकारकगताया एवार्थोपोनात्यगताया इत्यत्र धात्वर्थशक्तिस्वभावए
 व बीजम् अतएव भावे द्विवचनादिनदुक्तम् एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्या भिद्यते न तु लिङ्गाख्या भेदस्तत्र तदाश्रय इति
 एवं चाख्यातार्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणमित्येक एव कार्यकारणभाव इति लाघवम् प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिपरिपा
 लनं चेत्याहुः तदपरे नक्षमंते औत्सर्गिकैकवचनस्य समयपरिपालनार्थं कतयानत्र गमकांक्षाया अभवेन सत्येव गमक इत्युक्तिर्व्यर्था

यदपि गमकतया ह्यः स्रज्भाष्योपन्यसनतथैव यतस्तदेव भाष्यम् क्रियायां सत्यासामान्याभावबोधकम् तथा हि ह्यः स्रज्भाष्ये निहं
तात्सुवृत्त्यनिशकाप्रत्ययार्थकारकसत्यामादायप्रकृत्यर्थगतसत्यामादायवर्जक्या नत्रप्रकृत्यर्थस्यासत्त्वं सत्यसत्यात्वायो
गान्तरकगतसत्यामादायेव प्रसक्ता सति हेतुत्वादित्यनेन निराक्रियते संभयपरिपालनस्य तिष्ठत्वं कृतत्वात्तदप्राप्त्येव तन्निराकरण
स्याप्रसक्तेः एकाचक्रियेति भाष्यमपि न क्रियया मेकत्वबोधयति किंतु सत्यासामान्याभावमेव कथमन्यथासाधारणेकवृत्तेनेनैवोपय
नोवचनारभसार्थक्यम् किंचोपमाने बहुत्वोपपादनसामर्थ्येनेति वदता कारके द्वित्वाद्युपपादने सामर्थ्येनेत्युक्तं प्रायम् एवं चा
हतशयपिका इत्यत्रोपमाने बहुत्वोपपादकवहुवचनवत् प्रकृते कारके कस्यचिद्वित्वाद्युपपादने स्याभावाज्जदोपासंभवे न च चै
त्रमेकवित्तिद्विवचनादितस्तदवगतिः चैत्रोभिन्नश्च पचत इत्यादाववगतेः भावात्कानि स्तोत्रेति दुर्लभ्यकारकाप्रसिद्धा द्विवचनासम
वाच्च कस्यैकत्व इत्याकाशायायोम्यसंबन्धिन्या एवैव चित्वात् क्रियाया अप्रसत्त्वेन परिच्छिदककारकाया एवासंभवेन तत्र तद्वयौ के
पराहतत्वच्च कारके सत्यत्वयेतु प्रतीतिरेव मानमिति तदनुपपत्तेरिवैकमणीत्यादिपदानुवृत्तौ मानत्वात् उक्तं कथयदीयस्का
प्याख्यातार्थं क्रियाया एकत्वेऽपि सत्यासामान्याभाववत्त्वेऽपि क्वचित्कर्तृकर्मोदित्वाहुत्वेन साज्ञानेव प्रतीयते इत्यर्थो न्ततद्विरोधोऽपि
ततः शब्दमर्थोदयाधान्वर्थेति इर्थसत्यत्वयदुत्पत्त्यर्थं स्यात्प्रभाष्यः गुणानां पारार्थ्यत्वादिति नुसति प्रकृत्यर्थस्य योग्यत्व एव अत
स्वैक्येऽपि तिष्ठति इति सिद्धर्थसत्यायाः कारक एवात्वयः स्वीकृत एवं च भाष्यकारप्रयोगोऽदित्यत्र भाष्यात्वेनेति द्विवचनास्य साध्वेवेति ॥

आख्यातार्थकर्त्रादिभिरिति समानविभक्तिकयोरेवाभेदान्वयइति नियमस्य प्रागेव दूषितत्वादि निभावः अकर्मकस्य लेपि फलव्यापारो भ
यार्थकत्वं धातोरेत्येव यिस्वीकार्यमिति सूचयञ्छब्दबोधप्रकारमाह घटो नश्यतीति न द्यापराकांक्षायामाह सचेति प्रतियोगित्वे
ति प्रतियोगित्ववैशिष्ट्यं तु निरूपकता संबंधेन बोध्यम् तत्समवधानं मेव तदनुकूलो व्यापारइत्यर्थः अतएवेति यतो नाशमात्रं ना
र्थः किंतु प्रतियोगित्वविविशिष्टनाशसामग्रीरूपो व्यापारोऽप्यतएवेत्यर्थः फलव्यापारयोरेकाधिकरागाच्च न सकर्मकत्वम् एतदर्थ
मेव प्रतियोगित्वविविशिष्टप्राप्तम् यन्मते नाशमात्रं न धातोरर्थस्तन्मते नाशोऽप्यन्यनंतरं नाशस्य सदैव संत्वाल्लश्यतीति प्रयोगात्

देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिः तदर्थस्याभेदान्वयः घटो नश्यतीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयको नाशानुकू
लो व्यापारइति बोधः सच व्यापारः प्रतियोगित्वविविशिष्टनाशसामग्री समवधानम् अतएव तस्यां सत्यां नश्यति तदत्य
येन श्रुः तद्भावित्वेनं श्यतीति प्रयोगाः देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ देवदत्ताभिन्नाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्तमाना
नो व्यापारइति बोधः सचांतत आश्रयतैवेति गीत्यो ह्यम् ॥

सूचनाय तस्यां सत्यामित्यादिना त्रैकालिकप्रयोगप्रदर्शनम् नैयायिकमतं तु लुङ्ः र्थनिरूपणे वक्ष्यते जानात्यादिसविषयार्थकानां
ज्ञानाद्यनिरिक्तव्यापाराद्यर्थकत्वानभ्युपगमे सकर्मत्वानुपनिंसूचयनस्वमते शाब्दबोधं दर्शयति देवदत्तो जानातीत्यादि आदिपदग्रा
ह्यार्थमाह इच्छादीति कचिज्जानानीत्यादावित्येव पाठः सचेति ज्ञानानुकूलो व्यापारश्चेत्यर्थः तदन्वेषणाया मात्ममनः संयोगस्यैव

सुलभत्वादाहाततइति तदनुपस्थितावित्यर्थ आश्रयतेवेति तस्याश्रयवत्वेपि सावयवत्वादेः पाव्यापारत्वनिर्वाह्यमिति भावः
उपोद्धानसगत्याशवादीनाद्योतकतानिरूपयितुमाह नन्विनि ननु सक्तुच्चरितः शब्दः सक्तुर्थगमयतीति व्युत्पत्तेर्नैकदार्थहृ
वोधोऽत आह कर्त्तुमात्रबोधवदिति मात्रशब्देवधारणे तात्पर्येति तत्तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यग्रहजनकमित्य
र्थः अतएव कर्त्तरि शचित्याद्योक्तोक्तिर्ग्राहणसार्थकमन्यथा लः कर्मणीत्येतद्विहितलादेशेरेव कर्त्तारोदिबोधेनात्यलभ्यत्वा

नन्वाख्यातस्य कर्त्तृकर्मशक्तत्वेपचतीत्यत्रोभयबोधापत्तिः कर्त्तुमात्रबोधवत्तत्कर्ममात्रस्यापि बाबोधापत्तिः
रित्यतस्मात्पर्यग्राहकमाह फलव्यापारयोस्तत्र फलेतद्ग्रहणदयः व्यापारेण प्रज्ञमाद्यास्तुद्योतयंत्याश्रया
त्वयम् तद्वदयः फले आश्रयान्वयद्योतयति फलान्वय्याश्रयस्य कर्मत्वात् तदद्योतकाः कर्मद्योतकाः व्यापा
रात्वय्याश्रयस्य कर्त्तृत्वात् तदद्योतकाः कर्त्तृद्योतकार्थः द्योतयति तात्पर्यग्राहयति तन्नेव क्रमा
दमुनारदद्रूपबोधिसूत्रादीपच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादीन् च व्यभिचारः ॥

तद्वैयर्थ्ये स्पष्टमेवेति भावः मूले फलव्यापारयोस्तत्रेति तत्रेति धातूपस्थाप्ययोरित्यर्थः फलव्यापारयोरिति निर्द्धारणे सप्तमीत्वाश्रये
न व्याचष्टे सारे फले इति व्यभिचार इति यगादीनामन्वयेण वादीनां व्यतिरेके चेत्पर्यः यगादिसत्त्वेऽपि फले आश्रयान्वया बोधाच्छब्दा
यभावेऽपि व्यापारेति द्वैयार्थः आश्रयान्वयान्नदेवोपपादयति ॥

कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामित्यादि सौकर्यमिति शयद्योतनार्थोचतद्विवक्षा तंदुलादिगताग्निसंयोगादिरूपव्यापारस्यैव फलजनकतया
याथावर्थत्वविवक्षायामित्यर्थः वस्तुतस्तु फलस्यापि जनकव्यापारगतयौवोपर्य्योरोपेण व्यापारत्वेन भानादिति पूर्वमुक्तत्वात् तंदुलं
गतफलस्यैव व्यापारत्वेन विवक्षायामित्यर्थः साधनादिति तत्राचव्यभिचारान्ततड्गदीनां द्योतकतेति भावः क्रमादीत्यादीति कर्म
कर्तृविषयादाविति मूलस्यादिपदेनेत्यर्थः सामान्येत्यादिक्रमादित्यस्य विवरणम् सविषयधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्य विषय

कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामित्यादि सौकर्यमिति शयद्योतनार्थोचतद्विवक्षा तंदुलादिगताग्निसंयोगादिरूपव्यापारस्यैव फलजनकतया
याथावर्थत्वविवक्षायामित्यर्थः वस्तुतस्तु फलस्यापि जनकव्यापारगतयौवोपर्य्योरोपेण व्यापारत्वेन भानादिति पूर्वमुक्तत्वात् तंदुलं
गतफलस्यैव व्यापारत्वेन विवक्षायामित्यर्थः साधनादिति तत्राचव्यभिचारान्ततड्गदीनां द्योतकतेति भावः क्रमादीत्यादीति कर्म
कर्तृविषयादाविति मूलस्यादिपदेनेत्यर्थः सामान्येत्यादिक्रमादित्यस्य विवरणम् सविषयधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्य विषय

रणेति भावकर्मणोः सार्वधानुकेयगित्यादिविहितेत्यर्थः तेन दीपजनेत्यादिविहितव्यावृत्तिः सकर्मकधानुसमभिव्याहनयगादीनां
कर्मद्योतकत्वादाह सकर्मकैति पच्यते तंदुलः स्वयमेवेत्यादीयगादिनुनतथाकिंत्वानिदेशिकम् कर्मवत्कर्मणे निविहितानिदेशे

एवमिति उक्तप्रकारेणेत्यर्थं ननुफलव्यापारयोरित्यनेनसामान्यतोधातोः फलव्यापारवाचकत्वप्रतिज्ञास्योत्तरक्षणेएवोपपत्तिभिस्तद्वावस्थापनकर्तुमुचितननुवाक्यार्थनिरूपणानन्तरं तेनजिज्ञासाविच्छेदावित्याशंकायामाह सूचीकटाहन्यायेनेति तथाचसामान्यतः फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेनैवाप्यस्यतिहर्षत्वेचज्ञानेनिरसनीयात्यवादिविप्रतिपत्तिकत्वेनसुप्रतिपादतयाचप्रथमंवाक्यार्थमेवशियजिज्ञासोदयात् एयएवादीनिरूपितोननुधात्वर्थो निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरूहतयाचतस्यपूर्वमजिज्ञासितत्वादितिभावः लडाद्यंतद्वृत्त्यतद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहिणाधानुपरम् तथाचयजेतयचेतेत्यादौयज्यादावित्यर्थः अवाच्यत्वमवाच्य

एवसूचीकटाहन्यायेनसोपपत्तिकंवाक्यार्थमुपवर्ण्य फलव्यापारयोरितिप्रतिज्ञातंधातोर्ध्यापारवाचित्वंलडाद्यनेभावनायाअवाच्यत्वंवदतः प्राभाकरादीन्प्रतिव्यवस्थापयति व्यापारोभावनासैवोत्पादनासैवचक्रिया क ओऽकर्मतापनेर्नहियत्तोर्थेद्वय्यते ५ पचतिपाकसुत्यादयतिपाकानुकूलभावनातादृशुत्यादनेतिविवरणा

॥ ५ ॥ द्विव्रियंमाणस्यापितद्वाचकतेतिभावः ॥

तानिरूपकत्वाभावप्राभाकरादीनित्यादिनानैयायिकसग्रहः यद्यपिव्यापारोधात्व

र्थत्वेननैयायिकसमतस्तथापिनासैतन्मतेभावनापदव्यपदेश्यद्वुतिभावः व्यापारोभावनासैवोत्पादितपूर्वाद्दूस्ययोगुणभूतेरवयवैरित्ममुक्तसक्षणलक्षितोर्थस्तद्वाचकव्यापारपदंभावनादिपदैर्विव्रियते विव्रियमाणस्यविवरणसमानार्थकत्वेन धातोर्भावना वाचकत्वसिद्धिरित्यर्थः तत्रोदृश्यविधेययोरैक्यमापादयतः सर्वनाम्नः पर्यायेणान्यतरलिंगकत्वस्यश्रेयत्वात्प्रकृतिर्जलस्येत्यादिनदुष्टस्यतेषुदर्शनाच्चतसेतिस्त्रीलिंगनिर्देशानुसयपत्तिः पुस्त्रिगत्वेपिस्त्रीचित्तोपेचेदितिस्त्रील्लेयेनसाधुत्वाच्च भावनैवकास्तुतत्पदपरम्

ननु या क्रिया भावना सैवोत्पादनापि च सा स्मृतेत्युक्तेऽपि क्रियाया भावना त्वलाभे किमिति व्यापारपदोपादानमत आह व्यापारपदं चेति तथा
च व्याप्तिर्येतेऽनेनेति कारणव्युत्पन्नेन भावव्युत्पन्नेन वा व्यापारपदेन फलानुकूल यावतामधि श्रयणादीनां भावना त्वलाभः क्रियापदेन नु कृति
पदवद्यत्नमात्रार्थकेनोक्त विवरणात्कृतेरेव भावना त्वलाभः स्यादिति तदुपानमिति भावः अतएवेति तत्तद्रूपेण फूत्कारत्वादीनां धातुवाच्य
त्वादेवेत्यर्थः सर्वसिद्धिर्इति पचतीत्युक्ते फूत्कारादिमान्वेति संदेहानुदयादिति भावः यद्गीत्याने यायिकैः कृतित्वस्याख्यातवाच्यत्वव्य
वस्थायितंतद्रीत्येव धातोः कृतित्वं शक्यतावच्छेदकं भविष्यतीति तदस्यांशं कानि राकरोति न चैव मे षामित्यादि न चेति साध्वीत्यनेनास्ति
व्यापारपदं वफूत्कारादीनामप्यन्तानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम् अतएव पचतीत्यत्राधः संतापन
त्वफूत्कारत्वपुच्छ्यपरिधारणत्वयत्नत्वादिति बोधः सर्वसिद्धः न चैव मे षां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतित्वमेव तद
वच्छेदकं वाच्यम् रशोगच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी शक्यताव
च्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्गुणिसंभवात् ॥ तम् एषाम् अधिश्रयणत्वादीनां गौरवाद्देति धातुवाच्यतावच्छेद
त्वे गौरवादित्यर्थः तेषां कृतित्वापेक्षया गुरुत्वान्नातात्वाच्चेति भावः तदवच्छेदकमिति धातुवाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः ननु कृतेरेव धात्वर्थत्वे
रथादावचेतनेन तद्वाधानादुशप्रयोगानुपपत्तिरत आह रशोगच्छतीत्यादि व्यापारादीत्यादिनाम्प्रयत्नपरिग्रहः नैयायिकरीतिरिति आ
ख्यातार्थविचारे हि ते व्योपारे लक्षणां स्वीकृत्या यं प्रयोगः समर्थितस्तद्वन्मयापिसमर्थनीय इत्यभिप्रेत्यरीतिपदोपादानं न त्वन्यांशे न त्वन्मता
दर इति भावः लाघवोपपृच्छमानादेवार्थसिद्धिर्न केवललाघवादिन्याशयेन तद्रीतेरेवासाधुत्वमाविष्करोति शक्यतावच्छेदकत्वस्येति

ननुतेर्पाकृतिन्वापेक्षयागुरुत्वमेवबाधकमतश्चाह तयोरिति शक्यतावच्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः बीजाभावादिति अस्य
भवतिसमनियतेलघोधर्मगुरोतदभावादित्यस्य प्रकृतेऽनवतारेणयद्यवच्छेदकत्वस्वरूपसुबुधविशेषस्तदातत्स्वरूपत्वंगुरुणामप्यक्ष
तम् अयानि रिक्ततदागुरुधर्ममपिनत्वीकारश्चावश्यक गगतीरत्वलक्ष्यतावच्छेदकमिति व्यनहारान् दृश्यवच्छेदककोटिप्रविष्ट
त्वस्योभयत्रसाम्याच्च तत्रन्यूनातिरिक्तचरित्वरूपावच्छेदकत्वमादायतादृशव्यवहारोयदितदासर्वत्रैवतथास्त्वितिभावः ननुत्वाद्य
देवननस्यावच्छेदकत्ववदामः किंतुमानादपीत्याशकते नचेत्यादि यत्तार्थककरोतिनेत्युक्त्याव्याप्याहजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेपिघटा

तयोर्वैयम्येबीजाभावान्नचपचतिपाकं करोतीति यत्तार्थककरोतिनाविवरणाद्यत्तएवार्थ इति वाच्यम् रयोगमनंक
रेति बीजादिनाकुरः कृतइति दर्शनात् कृजोयत्तार्थकताया असिद्धेरिति किंचभावनायाश्चाव्यवच्छेदकभावया
तीत्यत्रैवघटोभवतीत्यत्रापि द्वितीयास्यात् नचात्रघटस्यकर्तृत्वेनतत्संज्ञायाबाधान्द्वितीयेत्युतिवाच्यम्

कुर्येः कृताकृतव्यवहारेत्कृजोयत्तार्थकत्वसिद्धमेवेति ध्वनयति विवरणादिति तदर्थप्रतिपादनरूपादित्यर्थः धातुमात्रयत्त्वत्वं
विशिष्टेशकं बाधकं विनायत्वत्वविशिष्टार्थककरोतिप्रतिपादितार्थकत्वाद्भयद्विशिष्टकोधकयदप्रतिपादितार्थकभवतितत्तत्र
शक्तघटत्वविशिष्टशक्तघटपदप्रतिपादितार्थककलशादिपदवत् इति सामान्यतोदृशानुमानविधयशक्तिग्राहकत्वाद्विव
रणस्येतिभाव यत्तएवार्थइति पाठः आख्यातार्थइति पाठस्तु प्रकृतसदर्थविरुद्धः अर्थः धात्वर्थः एवकारेणव्यापारस्ववाच्यत्व

व्यवच्छेदः कृञो यत्तार्थकत्वे एव धातुमात्रस्य तदर्थकत्वसंभावना तदेव गगनकुसुमापमानमित्याह रथोगमनं करोतीत्यादि रथा
दावचेतेनेयत्नस्य बाधेन नादृशप्रयोगानुपपन्न्या न कृञो यत्तार्थकत्वमपि तु व्यापारार्थकत्वमेवेति तेन विवरणाद्गतो व्योपारार्थक
त्वमेव सिध्यतीति भावः न नुरथोगच्छतीति प्रयोगस्य धात्वर्थप्रतिपादककृञो व्यापारे लाक्षणिकत्वान्तेन यत्तार्थकत्वमिति रत आ
ह बीजादिनेति तथा च कृञो व्यापारे प्रयोगप्राचुर्येण तत्रैव शक्तित्वाप्येति तेन विवरणाद्गतो व्योपारार्थकत्वमवश्यमंगीकारणीय
मिति भावः अत्रेदमवधेयम् यच्च त्यादेः फूत्कारादिव्यापारे व्यापारत्वेनैव शक्तिः व्यापारसामान्यार्थककृञा विवरणात् एवं च व्या
पारत्वेन कृतेरपि संग्रहान्मजो भूतं न तु मया कृतमित्युपपद्यते इति तत्र तत्रोक्तं संगच्छते तत्र द्रूपेण क्वचिद्बोधस्तु यच्च त्यादीनां त
त्तद्रूपावच्छिन्ने लक्षणयोपपाद्यः शक्यादयेन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणे त्यभियुक्तोक्तेः अतएव वाक्यार्थप्रदर्शनावसरे वि
क्तिर्यनुकूलो व्यापारः ज्ञानानुकूलो व्यापारसामान्यार्थकव्यापारपदेन स्वोक्तीर्नितस्य संगतिरिति कृञोऽकर्मकतापत्तेरिति मू
ले मवतारयति किंचेति अवाच्यत्वे धात्वशक्यत्वे द्वितीया स्यादिति धात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वात् घटस्येति घटं भावय
तीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीयापत्तिः मन्मते तु धातूपात्तव्यापारश्रयत्वेन परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्ततदापत्तिर
िति भावः ननु घटो भवतीत्यत्र कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वबाधेऽपि धात्वर्थफलात्विताख्यातार्थव्यापारश्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्त्वाने
न कर्मत्वस्यावश्यं बाधेन नोक्तस्य ले द्वितीयाप्रसक्तिरन्यथा कर्तृरिलकारेण्यनाकारतामापद्येतेत्याशंक्यनिराकरोते न चेति सा

निएकरणप्रकारेणमाह अनुगतेति चेतनाचेतनसाधारणेत्यर्थः त्वन्मते भवदीयमते दुर्वचत्वादिति वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः न
देवाह कृत्याश्रयत्वस्येति तस्याचेतनेऽव्याप्तत्वादितिभावः कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्यचेति तद्व्यतिथिस्तद्विषयकारकप्रवर्तकत्वरू
पस्यचेत्यर्थः नैयायिकमतनिरस्यमीमांसकप्रत्याह धात्वर्थेति कारकमात्रेति मात्रपदं कृत्यार्थकं सर्वस्यापि कारकस्य धात्वर्थोनु
कूलपक्षिचिन्त्रियाश्रयत्वात्क्रियाजनकस्यैवकारकत्वादितिभावः नन्वेतेनेकतयाश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्यबाधेपीतरव्यापाएनभीन
त्वप्रकारकविवक्षा विषयव्यापाएश्रयत्वरूपकारकचक्रप्रयोक्तृत्वरूपमेवतत्कर्तृसंज्ञानियासकम् व्यापारश्चैकचित्कति

अनुगतकर्तृत्वस्यत्वन्मतेदुर्वचत्वेनघटस्याकर्तृत्वात् कृत्याश्रयत्वस्यकारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्यवाघटादाव
भावात् धात्वर्थोनुकूलव्यापाएश्रयत्वस्यचकारकमात्रातिव्यापकत्वात् अपिचभावनायाश्रवाच्यत्वेभा

=

नूनांसकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागउच्छिन्नः स्यात्॥

कचित्संयोगादिरेव तादृशव्यापाएश्रयएवस्वतन्त्रः कर्त्तेतिसूत्रेस्वतन्त्रपदार्थः तत्सूत्रप्रणयनसामर्थ्येत् तदुक्तं कारकइतिस्त
त्रैभाष्ये प्रधानेनसमवायेस्थालीपरतत्राव्यवायेप्रतत्रा किंपुनःप्रधान कर्त्तृकयज्ञायतेकर्त्तृप्रधानमिति यत्सर्वेषुकारकेषुसन्नि
हितेषुकर्त्तृप्रवर्तयिताभवतीति स्थालीकांष्ट्रे पचतीत्यादीस्थालेवतन्मेनविवक्षितेतिताद्राव वक्ष्यतेवाधिकमुपरिस्थात् मीमांस
क्रमेतेप्रसक्तदूषणेदृतिरपिचक्ष्यमाणैव एवंचघटगततादृशव्यापाएस्यैवस्वतन्त्रमप्यविवक्ष्ययाकर्तृत्वस्यनिराबाधेननद्वितीयाप्र

स्वार्थफलेति शक्यतावच्छेदककोट्यप्रविश्याश्रयकत्वेनफलस्यविशेषणान्नजीवत्यादावतिप्रसंगः एवमविवक्षितकर्मकत्वाभाववत्त्वेनापिस्वार्थोविशेषणीयोनातोविवक्षितकर्मतयाभ्युपगतलकारप्रकृतिश्रुधातोसःवैयधिकरण्यंत्वग्नेविवेचयिष्यते असंभवीतिनशाचव्यापारवाचकत्वं धातोरावश्यकमितिभावः अन्यतमत्वमिति पच्यादिधातून्श्रुग्राहिकयोपादायतावद्भिन्नमित्यर्थः नत्त्वमिति अनुगतंसकर्मकत्वमित्यर्थः दर्शनादिति यथाजयतिधातोराभिभवार्थः कर्मकत्वस्यस्यूतीकरणार्थेसकर्मत्वस्याभ्युपगमात्सकर्मकधातुलक्षणेनतत्प्रवेशेऽकर्मकेतस्मिन्नतिव्याप्तेरप्रवेशेचस्यूतीकरणेर्थात्त्रैवाव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि

स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वंस्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वंवाभावनायावाच्यत्वमंतरेणासंभविष्यत्यतमत्वंतत्त्वमितिचेन्न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसंधायाह कृञ्प्रकृति अयंभावः व्यापारावाच्यत्वपक्षेफलमात्रमर्थद्वयं फलितम् तथाचकरोतीत्यादौयत्नप्रतीतेस्तन्मात्रंवाच्यमभ्युपेयम् ॥

तत्तदर्थेविशिष्टानेवोक्तरीत्यापादायसकर्मकत्वनिर्वचनेदोषाभावस्तथापिवहुलमेतन्निदर्शनमितिस्मरणात्तत्रतत्रावृत्तकरणाच्च तावद्धानूनायुगपद्ग्रहणासंभवेतात्पर्यमितिबोध्यम् तदेतदिति पूर्वोक्तदूषणगणमित्यर्थः ननुकृञोऽकर्मकतापत्तेरित्यस्यहृञोयत्तार्थकत्वनिर्गमप्रतिपादकस्यकथमुक्तार्थोभिसंधायकत्वमित्याशंक्याभिसंधानप्रकारंविशदयत्ययंभावइति फलमात्रमिति मात्रपदेनव्यापारव्यवच्छेदःकरोत्यादावित्यादिनासविषयार्थधानुसंग्रहःनन्मात्रमिति यत्तादिरूपविषयिमात्रमित्यर्थः ॥३॥ उक्तरीत्येतिउक्तप्रायरीत्या सकर्मकधानुमित्यकारिकेयेत्यर्थः यथाश्रुतेधातोर्वापादावाचकत्वेस्वार्थफलसमानाधिकर

नञोपात्वाचकत्वरूपाकर्मकत्वापादानस्यासंभवदुक्तिकत्वापत्तेः नन्विदानीं धातुमात्रस्यैव व्यापारवाचकत्वस्यासिद्धत्वात्सकर्मकप्रतियोग्य
 प्रसिद्धा भवदुक्तार्थोपादनस्याप्यसंभवदुक्तिकत्वसमानम् अन्यतमत्वरूपस्य तु स्वयमेव निराकृतत्वादुक्तपदेन तद्ग्रहणसु भवादिति चे
 न न यस्यादिहिकर्मकाणां संयोगाद्यनुकूलानां दिनियुक्त्यात्मकफलार्थकत्वस्य धातोः फलमात्रार्थकत्ववादिनाप्यभ्युपगमादजादिति
 युक्त्यायाः संयोगरूपफलजनकत्वाद्वाकप्रसिद्धेश्च व्यापारत्वान्नदर्थकधातून् गयतादिधातून्कोपादायेव कथं चिन्नासिद्धिसंभवादित्
 ति अकर्मकतापत्तिरिति उक्तलक्षणं ज्ञातस्येति भावः केचित्तु अकर्मकत्वापत्तिरिति विषयपर्यकलक्षणं आद्यभिप्रायेणेव तेषां मेव प्रमा
 तत्वादेवं च न तदप्रसिद्धिरित्याहुः नन्वेतावता ज्ञाच्छादीनां व्यापारार्थकत्वसिद्धेर्न धातुमात्रस्येत्यतः क्वम्पदं धातुमात्रपरं तया व्यक्तं

तथाच यतीप्रयत्नद्वितिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिरुक्तरीत्या दुर्वीरेति तथा च न हियत्न
 इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः क्वञ्दिति धातुमात्रोपलक्षणम् सर्वेषामप्यकर्मकतासकर्मकतावात्मादिति भावः ॥

चष्टे क्वञ्दिति धातुमात्रोपलक्षणमिति क्वञ् पदशक्यलक्ष्यसाधारणं धातुत्वेनाजहत्स्वार्थलक्षणया धातुमात्रबोधकम् तथैव च धातु
 तु मात्रस्याकर्मकतापत्त्यानफलमात्रार्थकता किंतु व्यापारार्थकतापीत्यर्थः अकर्मकतेति पूर्वोक्तभिनः सर्वधातूनां सेत्यर्थः यद्विफ
 लवाचकत्वमेव सकर्मकत्वम् तदा सर्वेषामविशेषेण सकर्मकतेरवस्थादित्याह सकर्मकतेति वस्तुतस्तु उक्तयुक्त्या धातोर्व्यापारार्थ
 कत्वसिद्धिस्तदैव स्याद्यदि स्वार्थफलेत्यादिसकर्मकलक्षणम् सकर्मकधातुमात्रसाधारणस्यानदेवन अभासुपसखशीहनदित्यव्याप्तेः तु
 तस्माद्भवादीनां धातुत्वानापत्तिः मैत्रेण ण्यच यतीत्यादीर्भेत्वादीनां कर्तृत्वानुपपत्तिश्च न ण्य अतएव निरुक्तं मैत्रेण ण्यतोः प्राकृतैर्धेजिजि

ननु कृञोऽकर्मकतापनेरिति ग्रंथो न मीमांसकमतनिराकरणपरः तस्य तस्मात्करोति रित्यादिना निराकरणत्वात् नैः कृञो यत्कार्थक-
त्वा न भ्युपगमाच्च नापिनैयायिकमतनिरासपरः नैयायिकैः फलव्यापारयोरुभयोरपि धातुवाच्यत्वाभ्युपगमात् तद्व्युक्तं माख्यातवाददी-
धितौ स्तोवा फलव्यापारोपपृथगेव धात्वर्थो विविधातोः फलावच्छिन्नव्यापारार्थकत्वे कर्मख्याते फलस्य हेधाभानापन्या तयोर्विशकलिन-
योरेव शक्तिर्ज्योयसीति तद्भावः फलस्य धातुवाच्यत्वे परं केषां चिन्त्यायविदां विप्रतिपत्तिः कर्मख्यातेन द्वितीयया च तदभानसंभवा-
त् किंचैतद्व्यस्य धातुमात्रस्य व्यापारार्थकत्वसाधकत्वे धातो रकर्मतापनेः फलमात्रार्थता न हीत्येव ब्रूयान्तनु कृञ इत्यपरितोषादप्या-

अथवा व्यापारो भावनेत्यर्थे न व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्य पितत्साधयन्नैयायिकाभ्युपगतं जानाति कृञादेः केव-
लज्ञानयत्नादि क्रियामात्रवाचकत्वं दूषयति कृञ इति अयं भावः ॥ फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्यात् तथा
च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः ॥

पूर्वोद्धृत्य विवरणपरतया व्याख्यानादिति भावः तदिति धातुवाच्यत्वमित्यर्थः जानाति करोत्यादेरिति निर्दिष्टयत्कार्थकभिन्नसविषया-
र्थकधातुमात्रोपलक्षणम् क्रियामात्रेति मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः सकर्मकाणां प्रायशः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं विशकलि-
नफलव्यापारोभयार्थकत्वं जानात्यादीनां तु ज्ञानादिव्यापारार्थकत्वं मेव अकर्मकाणां सर्वेषां न फलार्थकत्वम् तस्य ततोऽननुभवात्
किंतु व्यापारार्थकत्वमेवेति प्राचीननैयायिकाभ्युपगमात् वक्ष्यमाणरीत्या कृञः फलार्थकत्वे तु तुल्यतया या त सर्वेषां मेव तत्सिद्धिरिति भा-
वः ननु कृञः फलावाचकत्वे कथमकर्मकत्वमत आह अयं भाव इति ॥

वाचकत्वादीत्यादिना स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वस्य नैयायिकनेये फलवाचकत्वस्यापि सकर्मकत्वात् न स्य च सं-
ग्रहः जानात्यादीनामेव फलार्थकत्वनभ्युपगमश्चेदपदार्थोऽव्याप्तिः सर्वेषामेव तदनभ्युपगमे त्वसंभवः तथा च ह्यजधानुः फलवा-
चकसु कर्मकत्वात् पञ्चादिवदित्यनुमाने विपक्षवाधकतर्कप्रदर्शककृजोऽकर्मकेत्यादीति बोध्यम् वस्तुतस्तु व्यापारे भावनासे-
वेति पूर्वोक्तमेव विवरणप्रतिपादतेन धातोः फलव्यापारे भयार्थत्वसाधकम् तथा हि धातोर्व्यापारार्थकत्वेऽसिद्धे भावनादिपदैर्व्या-
पारपदविवरणपरैव तस्य वाच्या व्याख्यातवन्तश्चेव सारकृता तथा च व्यापारार्थकृजैव विस्तिता यर्थकया कादिपदेना विविवर-
दुभयोरपि धात्वर्थत्वसिद्धिः तत्र जानात्यादी फलाशेषविप्रतिपन्ननैयायिकं प्रत्युक्तैर्यो पदं भक्तनया ह्यजोऽकर्मकेनेत्याद्युक्तम् धानु-
माने व्यापारावाचकत्वम् वदन्तमीमांसकं प्रति तु तदुपपादकतयेव तस्मात्करोति रित्यादि यद्यपि व्यापाराशेषविप्रतिपन्नं प्रत्यपि
ह्यजद्वत्याद्युपपद्युक्तम् तथापि विवरणस्यैवास्त्वन्तपरतया सकर्मकत्वस्य व्यापारार्थकत्वविनाप्यन्यथा सिद्धबुद्धावितायां तद्वन्त्य-
स्त्ववश्यकर्त्तादिति तत्र नैयायिकास्तु सकर्मकधातूनां फले तज्जनकत्वेन विविक्षितव्यापारेषु चोपलक्षणीभूतसाधनाकांक्षोत्था-
यकत्वं चेदकधर्मसमानाधिकरणधर्मत्वानुगतीकृततज्जनकत्वमोवच्छिन्नेषु शक्तिः स भवति फलजनकतया विवक्षितानां ते वा वि-
भिन्नधर्मवत्त्वम् यन्नैकधर्मो वच्छिन्वस्यैव फलानुकूलत्वविवक्षाविषयस्तदवच्छिन्न एव धातोः सानदि सर्वत्र समुदाय एव शक्ति-
रिति राजाज्ञासि क्रियानामेयमित्यादि भाष्यं तु बहुकालसाध्योक्तं भाष्यं विषयमिति न तद्व्याकोयः अन्यथा सर्वत्र गतिकगत्यरो-
पाश्रयणापत्तेः तेषामेव च व्यापारपदव्यपदेश्यत्वं तु नित्यस्य तादृशधर्मसमानाधिकरणधर्मत्वेऽपि न तस्य पञ्चाद्यर्थनवच्छेदकत्वमतद-
शेतस्योपलक्षणत्वनमीकारात् अतएव स्युत्पन्नानामकारविदितान्तर्येण यागपाकादिपदप्रयोगस्तथाप्रयुक्तमपि तस्मात्पाकादिकृतिनिमित्त-

अ एतेन तस्या अपि व्यापारतया धातोरेव लाभान्ति इः स्तत्र शक्तिरिति निरुक्तम् जानात्यादीनां तु विषयत्वं फलं तन्निर्वाहकज्ञानं
 हि व्यापारश्च शक्यं कृजस्तु साध्यत्वं यत्तश्चार्थः तेन तद्धात्वर्थफलसंबन्धित्वरूपं मुख्यकर्मत्वं घटादीनां निराबाधम् एवं स्वार्थफलं
 लब्धधिकरणत्वरूपं सकर्मकत्वमपि यत्ताद्यकर्मकाणां तु तत्तद्धर्मवच्छिन्नयत्नादिरूपव्यापारएव सा भोजनं यत तेनेद्रुत्यप्रयोगेण
 तद्विषयत्वस्य धातुशक्यत्वा नुपगमात् यत तद्रुत्युक्ते कर्मकांक्षाया अभावाच्च अध्याद्युपसृष्टशीङादीनां तु फले लक्षणेव श्रीङादि
 तः सर्वत्र फलाबोधात् तदर्थेनादितात्यर्थ्यग्राहिकतयेव चाधिशीङः स्या सा मित्यादिसूत्रोपयोगः कर्त्तेत्यादौ तु कृजो यत्नबोधक
 त्वादेव नाचेतने स्वरसतः कर्त्तृपदप्रयोगः एवं च कर्त्तृबोधनिर्वाहार्थं पचतीत्यादावाख्यातस्य शक्तिरावश्यकी तदर्थं प्रयत्नस्यात्राप्रिय
 भावेन प्रथमां तार्थेऽत्वया तद्बोधोपपत्तेः यत्र तु न तद्बोधसिद्धिरशोगच्छतीत्यादौ तत्र व्यापारे आश्रयत्वा दौ वा यथा यशं लक्षणा स्व
 तंत्रः कर्त्तेति सूत्रसामर्थ्येन धात्वर्थव्यापाराश्रयः प्रतियोगिनामपि कर्त्तृत्वस्य परिभाषणान्न कर्त्तृबोधानुपपत्तिर्यत्र प्रथमा तस्म
 भिव्याहारः यत्र तु न समभिव्याहारस्तत्र कृत्यादिविशेष्यकएव बोधः अनभिहितद्रुत्यस्याप्यबोधितेद्रुत्येवार्थः अबोधनं त्वात्र
 यातिरिक्तार्थे विशेषणतया कृत्याद्युबोधनमेवेति नाभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तिश्चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्तृबोधस्य कृतिश
 न्यैव निर्वाहेतत्राख्यातशक्तिकल्पनानौचित्याच्च विक्रित्यादौ व्यापारव्यपदेशाभावेन विक्रित्यादीनामुक्तधर्मत्वस्योपलक्षण
 त्वानुपगमात् पृथक् शक्तिरुद्यैव फलत्वं तु पूर्वेनिरूपितमेवः एवं सति क्वचिद्दूषणं प्रसक्तमवगणयिष्यतेद्रुत्याहुः एवं सकर्म
 कत्वादनिर्वचनानुपपत्त्या धातोरेभयार्थकत्वमावश्यकमिति पर्यवसितम् व्यापारमात्रशक्तिवादिनस्तु द्वितीयाद्यर्थकत्वं सकर्मक
 त्वम् पच्यादिसमभिव्याहारे द्वितीयायाविक्रित्याद्यर्थकत्वात् जानात्यादिसमभिव्याहारे च विषयत्वाद्यर्थकत्वात् तदन्वयित्वं त

जानात्यादि योगे घटादीनां गीशकर्मत्वमिति वदतां मनसा शंखनिराचष्टे न चेति भाक्तद्विति भज्यते आसृज्यते सेव्यते वा शक्यार्थोऽनये
 ति भक्तिर्लक्षणा तथा शक्यार्थस्य तिरोधानात्स्वज्ञाने घटकतया शक्यार्थस्यापेक्षणाच्च मन आगतो भाक्तद्वित्यर्थः भाक्तत्वेऽपि लक्षणा
 निबधनत्वेऽपि कर्मणीति मुख्यसकर्मकत्वमादाय शस्त्रस्य चरितार्थी भोगे तद्वापारे मानाभावादिति भावः तत्र लौकिकेऽपि किंकटशतमाह न
 होत्यादि भाक्त एजपदव्यवहार्येण पुरोहितादिना तदीयकार्यप्रवर्तनान्महद्भूतश्च द्रमादृत्यादावा त्ववारणायाश्चित्तगीणमुख्यत्या
 यस्य विशिष्ट्या र्थोपस्थापकविशिष्टरूपोपादानपुरस्सरपदकार्यविषयकत्वस्यान्यत्र व्यवस्थापनाच्च नान्न तद्विषयतेत्यप्येव
 रेवेतच्छेत्तव्यकर्मसंज्ञकार्थत्वप्यर्थकत्वमेव सकर्मकत्वम् सकर्मकपदात्कर्मणा सहेत्यर्थकाच्छेदमर्यादया पूर्वोक्तार्थोक्तम्

न चाक्तज्जादी सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्तद्विति नैयायिकोक्तं युक्तम् व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणि लकाराः संभवा
 त् न हि तीरे गगापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्तानादिका र्थ्ये शक्यं कर्तुम् एवं च न हि यत्तद्वित्यत्र यत्न मात्रमित्यर्थः

भावः कर्मणीत्यादौ सकर्मकपदबोधानापत्तेः तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वम् अतएवाभ्यासिताभूमयद्रत्यादौ कर्मणि क्त्वापपत्ति
 अन्वयस्य पृथगुपस्थितसूत्ररूपपुनर्यानजीवत्यादिषु बोधद्रत्याहुः अयमेव पक्षः फलस्य च क्त्वाभ्यापारबोधकत्वसकर्मकत्वमिति
 वदद्भिरभिहितः फलस्य कर्मताया सर्वे रेवोपगमात् फलान्वय्यर्थकत्वस्य सकर्मकसम्भवात् यदि चैकोपस्थिति विषयत्वान्ते क्तः प्रकर्ष
 रः संभवतीति विभाव्यते तदा पृथक्शक्तिनादिमते निर्दुष्टत्वमेव अवच्छिन्नपदस्य संवधपरत्वेन कर्मभूतफलसंबन्धि व्यापारार्थः
 कत्वस्य सुस्थत्वान् अकर्मकाणां फलस्य त्वानगीकारेणातिव्यप्रव्याप्तेरगवकाश्चित्त्वर्थधेयम् अघ्यासिताभूमयद्रत्यादौ यथोक्तोप

ननु कर्मवत्स्याद्यगाद्यपीति मूलस्य कर्मवत्तयागाद्यपि भवेदित्यर्थो लभ्यते सच वाधितोऽविवक्षितश्चेत्यत आह कर्मस्यादित्यनेनेति सू-
त्रं लक्ष्यते इति सूत्रविहितं लक्ष्यते इत्यर्थः यथा श्रुते कर्मपदात्स्वघटितत्वेन लक्षणया सूत्रोपस्थितस्यापि तस्य गणदिकमित्यनेना

अतएवाह किं नृत्यादनमेवातः कर्मवत्स्याद्यगाद्यपि कर्मकर्तव्यं नृत्यानुन भवेत्तदृशेति व ५ उत्या-
दनमुत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृजर्थ इत्यर्थः फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यंतरमाह अत इत्यादि यतः
कृजो यत्नमात्रमर्थो निष्पद्यते अतः कर्मवत्स्यादिति पदेन कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सूत्रं लक्ष्यते
अयं मर्थः यत एतस्योत्पादनार्थकता अतः पच्यते अतः स्वयमेवेति वक्रियते घटः स्वयमेवेति य-
गादयोऽप्युपपद्यंते अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात्तस्यात् दृशिवत् यथा दृश्यते घटः स्वयमे-
वेति नदर्शनस्य घटावृत्तिता न तथा प्रयोगानापत्तेरिति ॥ ६ ॥ ६ ॥

॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

नन्वयापत्तेः एतद्धो धनार्थैव स्यादिति लक्ष्यकोटावुपात्तमिति घटावृत्तितादिति घटमात्रवृत्तिताभावेन कर्मस्य क्रियकत्वाभावादि

एवमिति कर्मवद्भावानुरोधेन कारणार्थकरोनेरुत्पत्तिरिति सहितयत्तार्थकत्वाभ्युपगमेदृत्यर्थः जानान्यादेरपीत्यादिपदाद्गम्यादिपरिग्रहः
 आवरणभगादीत्यादिपदेन तु सयोगादेः स आवश्यकमित्यनेन तत्र ज्ञानस्यैव फलत्वागीकारेन तदनाश्रयत्वाद्बुद्ध्यादेः कर्मत्वात्पपन्निरपि
 सूच्यते आवरणभगस्याप्यतीतादीयथा फलत्वतथा सार एव सुवर्थे निर्णये वक्ष्यते सुकर्मकत्वानापत्तेरिति स्वार्थफलव्यधिकरणेत्या
 द्युक्तस्य तत्रासम्भावित्वादिभाव वस्तुतस्तु जानानेर्ज्ञानरूपफलार्थकत्वमेव युक्तम् न च कर्तृस्थभावकानाकर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिर

नन्वेव ह्यजादेरिव ज्ञानात्पादेरपि विषयावच्छिन्ना वरणभगादिफलवाचित्वमावश्यकम् अन्यथा सुकर्मकत्वात्तन्नापत्तेः
 तथा च ज्ञायते घटः स्वयमेवेति क्लिप्तस्य त एवं ग्राभोगम्यते स्वयमेवेत्याद्यपीत्याशंका मनसि कुत्वाह निर्वर्त्यैव विकार्ये
 च कर्मवद्भाववद्व्ययते न तु प्राप्ये कर्मणी तिसिद्धांतोऽप्यवस्थितः ईदृशितं कर्ममि विधनिर्वर्त्य विकार्यप्राप्य च तन्नाद्य
 यो कर्मवद्भावो नां त्ये प्राप्यत्वचक्ष्मिणा कृत विशेषानुपलभ्यमानत्वमितिसुवर्थनिर्णये वक्ष्यते न ह्ययं घटः केन चिद्
 यो ग्राभोयकेन चिद्गत इति शक्य कर्मदर्शनेनावगन्तुम् ॥ १२ स्तीति भाष्येण कर्तृस्थभावकानाक्रियाफलस्य कर्ममात्रे च निनी

स्तीत्यर्थकेन कर्तृकर्मो भयसाधारणफलार्थकत्वकर्तृस्थक्रियकत्ववदत्तकर्ममात्रं निफलार्थकत्वरूपकर्मस्य क्रियकत्वस्यैवाभ्युप
 गमेन तन्नावरणभगस्य फलत्वेन तस्यैव कर्मवद्भावस्य दुर्निवार्यतापत्ते आहतस्यायमेव पक्षे जानातीत्यादी ज्ञानेच्छाद्यनुकूलैष्वपि
 रइति शाब्दबोधप्रकारं दर्शयता यच्छतापि प्रकृतैः आशंकासमाधानेन भाष्य हर्ष्याद्युक्तप्रथमकल्पमिति प्रायेणेति सार एव सुकुटम

नचोक्तकले ज्ञानस्य समवायेन घटादावसत्त्वातेषां ज्ञानाति कर्मत्वानुपपत्तिः ज्ञानस्य तदनुकूलव्यापारस्याश्रयतादेश्च सामानाधिकर-
ण्यादकर्मकत्वापत्तिः कर्तृस्थभावकत्वा अनुपपत्तिश्चेति वाच्यम् शाल्मिषे ज्ञानं घटे ज्ञानमिति प्रतीत्या विषयतया तत्र ज्ञानाश्रयताभ्युपग-
मेनाद्यदोषस्य फलतावच्छेदकसंबन्धघटितसामानाधिकरण्याघटिता कर्मकत्वस्य तत्राभावेन द्वितीयस्य विषयता समवायाभ्यां क-
र्मकर्तृभयवृत्ति त्वेनां त्यदोषस्य बाधादधिकमग्रे वक्ष्यते प्रकृतमनुसरामः किं न स्यादिति क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र घटस्योत्पत्ति-
रूपफलाश्रयत्ववदावर्णभंगरूपफलाश्रयत्वस्यापि सत्त्वादिति भावः ननु निर्वर्त्ये विकार्यकर्मणोः कर्मवद्भावो न प्राप्य कर्मणीत्यत्र।
किं मानमत आह मूले सिद्धांतोत्रेति अत्र कर्मवत्कर्मणानुत्पत्तिरित्यत्र हि धातोरेकाच इति सूत्रादनुवर्तमानधानुग्र-
हणेन धानुवाच्यक्रियया इत्यर्थलाभेन साध्वसि स्थित्वा लीपचनीत्यादौ कारणधिकाभ्यां नुत्पत्त्यक्रिये कर्तृरिव स्तुतः संतोपि-
व्यापारस्य धानुवाच्यत्वाभावादेवानतिप्रसंगे कर्मग्रहणमतिरिच्य मानं कर्मस्य क्रियां लक्षयतीति सिद्धांतो व्यवस्थित इत्यर्थः कर्म-
स्य क्रियकत्वं च प्राप्य भिन्नकर्मण्येव संभवतीति दर्शयितुमादौ वक्ष्यमाणमपि विभागं सुखबोधायाह इति संकर्ममिति यद्यपि द्वेष्या-
द्यनीप्सितस्याप्येखेवांतर्भावात्कर्मत्रिविधमित्येव वक्तुं युक्तम् तथापि हरिणा तयोरेभ्यस्त्रिधा मतं तच्चेप्सि ततममित्यादिना पार्थक्य-
नविभजनान्नदनुसृत्यात्रापि तथैवोक्तमिति ध्येयम् प्राप्यत्वं चेति आद्ययोर्लक्षणे नुसुवर्थनिर्णये वक्ष्यते न इति क्रियाकृ-
तविशेषाणामिति कारिकेत्यर्थः कर्मगतविशेषाधायकक्रियार्थकत्वम् कर्मस्य क्रियकत्वं कर्मवद्भावप्रयोजकमिति दर्शयितुं-
तदन्वयव्यतिरेकी दर्शयति न हीत्यादि ॥५॥ सोमं सुनोतीति विकार्य इति नन्वाद्ययोः कर्मस्य क्रियकत्वेन कर्मवद्भावविषयत्वेऽपि तत्र क-

ती
 यं सोमसुनोत्पस्यविकार्यलक्षणभातत्वम् प्रकृतेः सोमस्य परिणामत्वनवगमात् तदुक्तं प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यमिति विवक्षायामि
 त्यस्य परिणामित्वेनेत्यादिरिति चेदित्यं चूर्णीकरणरूपाभिषेकदेशघूर्णप्रतिप्रकृति सोमस्य परिणामित्वविवक्षया तदुपपत्तिः अन्ये
 तु क्रियायद्धर्मनाशकफलजनयति तद्विकार्यमितिलक्षणाभिप्रायेण सोमे विकार्यनिर्देशः तथाहि आरंभकसयोगनाशकविभाग
 नुकृत्प्रक्रियासुनोतेरर्थः सोमपदं च प्रकृते तदवयवे लाक्षणिकम् तस्य सोमावयवरूपसोमपदार्थवृत्त्यारंभकसंयोगस्य ध्वत्त्वार्थ
 क्रियाजन्यविभागेन नाशाद्विकार्यत्वोपपत्तिरित्याहुः अगुशक्यमिति एतेन क्रियाकृतविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतियोग्यत्वकर्मव
 द्वावप्रयोजकमित्युक्तम्भवति प्राचीननैयामिकमतेन प्रकृतेन प्रकृत्यतिरूपफलावच्छिन्नेत्यनेन लक्षणया कर्मवद्भावोपपत्तिः नो
 द्वावप्रयोजकमित्युक्तम्भवति प्राप्यंतथावघटयदेहं स्यादोप्राप्यकर्मत्वान्वेका

घटकरोतीति निर्वर्त्ये सोमसुनोतीति विकार्यत्वतज्ज्ञानुंशक्यमिति न तत् प्राप्यंतथावघटयदेहं स्यादोप्राप्यकर्मत्वान्वेका
 तिप्रसंगद्विभावः ॥ १ ॥ क्वातिप्रसंगद्विनि नकर्मवद्भावपत्तिरित्यर्थपरिहृतनेयामिकमतेन तु शानं करोतीत्यवघटययोगात्सध्यत्वे फले
 यत्नेचकजः शक्तिरेव तथावघटयदोसाध्यत्वरूपविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतेः सार्वजनीनत्वसादृशाप्रतीतियोग्यतायस्तत्रानपायात्
 दनायासेनेव कर्मवद्भावोपपत्तिः यद्विचकनं विशेषणायकक्रियार्थकत्वम् तस्य क्रियकत्वमिति लक्षणोपपत्त्यदिकर्मरिअमरूप
 विशेषदर्शनात् जानात्यादिकर्मरितवदर्शनात्तान्त्वप्रसिद्धोपादुक्तभाष्येण विशेषदर्शमम् यमक्रियातमव्यवस्थिता क्रियाजन्यत्व
 तन्मेवांशदेरेव प्रकल्पितेति हरिकारिको नार्हं नच पूर्वोक्तलक्षणयोरेव निर्भरा प्रतीयते इत्युच्यते न च यिनश्रुतिः कर्मत्वक्रिय
 क्षणे जानात्यादिभिन्नत्वस्य कर्त्तव्यक्रियकलक्षणे योपदेशलक्षणे योपदेशलक्षणे योपदेशलक्षणे योपदेशलक्षणे योपदेशलक्षणे

दर्शनांतरां योऽयुक्तिमुपन्यस्यति धातूनामिति त्यजिगम्योरित्युपलक्षणं तादृश धातुमात्रस्य पर्यायतापत्तिरिति न च्छेदकावच्छिन्नश
क्तत्वेव पर्यायतापदार्थत्वादिति भावः ननु त्यजिगम्योः क्रमेण विभागसंयोगोऽपलक्षितव्यापारार्थकत्वं मेवंच पर्यायलक्षणे तदुपलक्षणे
नुपलक्षितत्वं स्यादिति विशेषणान्नोक्तापत्तिरत आह उपलक्षणत्वेपीति उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्यविषयत्वे सति शक्ति
विषयत्वम् जनकत्वादिति तथा च संयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वाविशेषादभ्यर्थे व्यापारे संयोग एवोपलक्षणं नो विभाग इत्यत्र विनि
गमकाभावादुभयस्यैवोपलक्षणत्वे उक्तापत्तिर्दुर्वोरेति फलेपिशक्ति एव श्रयकीति भावः अत्र ग्रामं गच्छतीत्यादौ द्वितीयादौ संयोगादिरूपफ

धातूनां फलावाचकत्वेत्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिः क्रियावाचकत्वाविशेषात् फलस्योपलक्षणत्वेऽप्येकक्रियाया एव पूर्व
देशविभागोऽत्र देशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषतादवस्थमित्यपि वदंति तस्मादावश्यकं सकर्मकाणां फलवाचकत्वम्
अकर्मकाणां नुतन्निर्विवादमेव भूत्वा यामित्याद्यनुशासनाच्च अत एव द्वयर्थः पचिरिति भाव्यं संगच्छते इति दिक् ॥

लात्वयित्वस्यैव विनिगमकत्वाद्गमनक्रियायां संयोगस्यैवोपलक्षणत्वमित्यसुवचनयाभ्यन्त्रलक्षणयोपपत्तेः श्रुतेः साधीत्यस्वरसो
ऽपि वदंति भ्यां सूचितः उपसंहरति तस्मादिति उक्तयुक्तिसंहनेरित्यर्थः निर्विवादमेवेति स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपा
कर्मकत्वस्य धातोः फलवाचकत्वं विनानुपपन्नत्वादिति भावः ननु सकर्मकत्वं पूर्वोक्तमेव तद्विन्न धातुत्वं चाकर्मकत्वमिति नोक्तानुपपा
त्तिरत आह भूत्वा यामिति गणेषु फलस्यैव निर्देशादिति भावः अत एवेति धातुमात्रस्य फलवाचकत्वादेवेत्यर्थः द्वयर्थ इति द्वयर्थपदं
फलव्यापारेभ्यार्थकमित्याशयः ननु द्वयर्थः पचिरिति भाव्यम् पचैरुपादानात् सकर्मकाणां फलार्थकत्वे साधकमस्तु नत्वकर्मकाणां मन आ
ह दिगिति तथा सति सत्ताद्यर्थनिर्देशवैयर्थ्यापत्तेः धातुसामान्यशक्त्यापचादेरिव भवत्यादेरपि व्यापारवोधसंभवादिति दिगर्थोऽवसेयः

ननु व्यापारे भावनासि वेत्सुक्तविवरणे न न व्यापारस्य धात्वर्थेनानिर्णयः पचति पाककरोति विवरणे न आख्यातार्थतायाऽपि वक्तुं शक्य
 तादिति मीमांसकाशकासमाधानपरतया मूलमवतारयति नन्वित्यादिना वाच्यत्वमिति निर्देष्टुं न जन्त्यवोधविषयत्वमित्यर्थः तथाच
 पाकानुकूलाभावेन त्यादिविवरणेनापि पचतीत्यस्य पाकानुकूलभावनाबोधकत्वमस्त्वित्यर्थः यथाश्रुते विवरणे न धातोर्भावनावाच्य
 कत्वनिर्णये किं त्वाख्यातवाच्येव सादृत्यं नरग्रथासंगतेऽप्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायस्य सत्यादौ व्यभिचारमाशङ्क्याह तदागमे हीनि
 इदंच य प्रधानसुप्रत्ययार्थे इति न्यायाकार इत्यभिप्रेत्य तन्मूलसूत्राद्ये च नेतुयः प्रत्ययार्थः सुप्रधानमिति न्यायाकारो लभ्यते न
 याहि पशुना यजेतेति श्रूयते तत्रैकवचनोपात्तमेकत्वयोगे विशेषणमुत्तमकृत्यर्थे इति सशये पशुपदार्थे स्यागं प्रतिगुणत्वात्सं

गन्तुं वैवंसिध्यतु फलव्यापारयोर्वाच्यत्वम् किं त्वाख्यातवाच्येव साभावाननधातोः प्रधानेन प्रनीयमानस्य व्यापारस्य धा
 त्वर्थतायाः प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति न्यायविरुद्धत्वात् न दागमे हि दृश्यते इति न्यायविरुद्धत्वाच्च।

भावितयावत्यश्रुकरणेन प्राधानादौ प्रधानं भगापत्त्यायावद्गुणं प्रधानादौ चैरयो गादेकत्वविशिष्टपशोर्विधने त्वेकत्वस्य पशुविशेषे
 षणतया यागागत्वाभावात्तद्विवक्षितमेव स्यादित्यर्थे केन तत्रैकत्वमाप्यज्ञागमर्थस्य गुणभूतत्वादिति सूत्रेण पूर्वपक्षिते शब्दवत्त्वस्य
 लभ्यते तदागमे हि दृश्यते तस्य ज्ञानयथान्येषामिति सिद्धांतसूत्रम् शब्दवत्त्वस्य शब्दवत्त्वस्य पूर्वपक्षिते शब्दवत्त्वस्य
 लदागमे एकवचनसमवधाने दृश्यते तस्य प्राधान्येन प्रतीतिर्यथा न्यायमरुणादीनामित्यर्थः एव च समानप्रत्ययो फलत्वप्रत्यास
 न्याविभक्त्यर्थं करणान्वितस्यारुणाधिकारणन्यायेन प्रथमं क्रियायामन्वयः पश्चाद्वक्तृत्वार्थेन तथाच पक्षे कत्वोभयकरणकोऽप्यगदिति

बाधेनैकत्वस्य यागांगत्वावगमान्नानेकपशुभिर्योगद्वितितद्भावः प्राधान्यं च प्रकृत्यर्थो विशेषणत्वमेव प्रत्ययार्थमादाय न्यायावतारा-
 द्यः प्रत्ययार्थ इति भागस्य न्यायघटकत्वं प्रकृते आख्याता समवधाने भावना बोधात्तस्या प्राधान्येन भानमिति तत्संगतिरिति बोध्य-
 म् ॥ ४ ॥ ॥ ननु सकर्मकत्वा नुगतकर्तृत्वयोर्दुर्वचत्वमेवैतन्मते दूषणमत आह एवं चेति भावनाया आख्यातवाच्यत्वे चेत्तस्यर्थः तथा
 चार्थ्यपाके फलानुत्पत्तिदशायां पाको जातो न वेति प्रश्ने भविष्यतीत्युत्तरा नुरोधे फलमात्रं धातुवाच्यमिति मीमांसकाशयः हेतोः
 पूर्वमनुपादानादाह अभिप्रायस्येति त्वदादीनां बुद्धिस्थपरा मर्शकत्वादिति भावः प्रयोगापत्तेरिति भावस्तु डंतगमनपदार्थसं

एवं च स्वयुक्ताख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मत्वम् आख्यातार्थव्यापारश्रयत्वं च कर्तृत्वं वाच्य-
 म् इत्यादि वदंतं मीमांसकं मन्यं प्रत्याह तस्मात्करोति धर्तोः स्याद्याख्यानं न त्वसौ तिङन्म पक्षवान्कृतवान्पा-
 कं किं कृतं पक्षमित्यपि ७ तस्मादभिप्रायस्य हेतोः सचेत्यं फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रासोगमनवानिति प्रयोगाप-
 त्तिः संयोगाश्रयत्वात् फलानुत्पादनदशायां व्यापारसत्त्वे पाको भवतीत्यनापत्तेः व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको वि-

योगात्मकफलस्य ग्रामे सत्त्वाद्रामः संयोगवानिति वदन्नामोगमनवानिति प्रयोगस्य प्राप्तामाणापत्तेरित्यर्थः ॥ द्यते इत्यापत्तेः ॥
 भवतीत्यनापत्तेरिति पाकाप्यदार्थस्य विस्तिर्नेरवर्त्तमानत्वादित्यर्थः फलोत्पाददशाया मर्थो बाधात्तादृशप्रयोगस्य सृत्वादाह फ-
 लानुत्पादेति फलानुत्पादे तादृशप्रयोगस्य सर्वाननुमतत्वादुक्तं व्यापारसत्त्व इति एवमग्रे स्पृह्यम् विद्यते इत्यापत्तेः ॥ व्यापारंश-
 परित्यागेन फलमात्रस्य धात्वर्थत्वाभिप्रायेणानुभविष्यतीत्युत्तरं पाकमुत्पादयतीति विववरणं चेति भावः ॥ ६ ॥

अनुकूलेति अनुकूलत्वोत्कीर्णनत्वन्विताभिधानवादिनामतमेतदिति सूत्रचयितुम् नानुपपन्निरिति भावविहितलुपदघञाद्यर्थव्यापारस्य ग्रामादीवाधानपूर्वोक्तप्रयोगापन्निरित्यर्थः विक्रित्यनुकूलघञाद्यर्थव्यापारस्य कर्त्तृतयाभावनादावन्वयान्न पूर्वोक्तप्रयोगानुपपन्न्यापन्निरिति भावः ननु कर्त्तरि कृदिति विहितकृतं यक्षायाचक इत्यादौ कर्त्तर्यत्वदर्शनात्तद्विहितघञादीनाम्यापारार्थकत्वदीर्घा नदर्थत्वबोधनाय भाव इत्यनुशासनचारितार्थमित्याशंका मपाकरिष्यस्तदनुगुणं दृष्टान्तमाह कर्त्ताख्यातवदिति तस्याचलाकर्मणीति विहितकर्त्ताख्यातस्य त्वन्मते व्यापारार्थकत्ववत्कर्त्तरि कृदिति विहितघञादीनामपि व्यापारार्थकत्वसंभवादित्यर्थः विरोधापत्ते

यनुभावप्रत्ययस्य घञादेस्तुकूलव्यापारवाचकत्वा न्नानुपपन्निरिति तन्न कर्त्ताख्यातवत् कर्त्तरि कृदित्यत एव तद्विधानलभेभावे विधायकानुशासनवैयर्थ्योपपत्तेस्तद्विरोधापत्तेऽप्यत्र अथ व्यापारोपि धात्वर्थ इत्यभ्युपेयमिति चेन्न हि धातुत एव स कलव्यापारलाभसंभवेनाख्यातस्य एव कृशक्ति कल्पने गौरवमिति पचनीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात्मा करोति धातोरेव व्यास्मानं विवरणम् अतस्तदपि नाख्यातार्थत्वसाधकमिति भावः ॥ ५ ॥ अत्रेति चेद्वेत्ती यतो वैयर्थ्यं न तलद्विरोधापन्निरित्यर्थः उक्तिर्वैचित्र्यमेतत् यद्यभावावविहितप्रत्ययानाधात्वर्थानुवादकत्वाद्ययोगसाधुतामाश्रय कत्वमिति त्वदीयसिद्धतविरोधापत्तेरित्यर्थः व्याख्यानमित्यस्य विवरणम् विवरणमिति अतस्तदपीति पचनीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपीत्यर्थः अपि नादूषयिष्यमाणप्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायसमुच्चयः धातोः पृथग्विवरणतुतधाख्यातार्थसंख्य कालव्यापारणमध्ये व्यापारस्य कृतासख्यदेस्तदुत्तरतिङ्यविवरणवद्व्यव्यापारस्याप्युपपन्नमिति नतदाख्यातार्थत्वसाधकम् अतएव कथं शायते

क्रियावचनाः पक्षादयो यदेवां करोति नासा मा नाधिकारं किं करोति पचतीति भूवादिसुत्रभाष्य उक्तं तेन विवरणमपि धातोरेवेति स्पष्टमेव बोध्यते इति भावः ॥६॥ पक्षवानिति मूलमपि करोते एख्यातविवरणत्वाभावसाधकपरतया व्याचष्टे पक्षवानित्यादाविति अनन्वयमेव विशदयति अयं भाव इत्यादि सहाय्यमिति संबन्धार्थमित्यर्थः दूतो बोधयतः तयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये प्रत्ययान्वृत्तिग्रहविशेषः प्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रकारानि रूपितविशेष्यताशालीत्यर्थः तादृशबुत्यनिसिद्धकार्यकारणभावमभिनयेन द

मीमांसकोक्तबोधकमुद्धरन्तन्मतं दूषयति न त्वित्यादि नानासौतिङां व्याख्यानम् पक्षवानित्यादावनन्वयापनेतित्यर्थः अयं भावः प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यत्र हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधेतदुत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः तथा च पक्षवानित्यत्र पाकः कर्मकार्कं क्तवन्तु प्रत्ययार्थः कर्तृकार्कं न योश्चरुणाधिकारणीत्यावश्यमाणास्मद्रीत्यावान्वयासं भवद्वतिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवाभावेनैकप्राधान्यबोधकउक्तं कार्यकारणभावः ॥

॥ श्रयति विशेष्यतयेति प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थप्रकाराना निरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शब्दबोधं प्रतीत्यर्थः हेतुरित्यस्य विशेष्यतासंबन्धेनेति शेषः अरुणाधिकारणे क्करीत्येति अरुणयेति पदोपात्ता रुण्यस्य प्रथमं करणत्वेन तत्क्रियायामन्वयोनामार्थान्वयसुपाधिकृदिति चोक्तम् वक्ष्यमाणेन प्रकारकत्वस्य क्रियाजनकत्वस्यैव न क्रियाजनकमिति शोतेकासां क्रियेत्याकांक्षोदयेन क्रियाया अपि साध्यरूपायाः साध्यकाकांक्षया च परस्परान्वयौ चित्यमित्याशयेन क्रियात्वमेव हि कारकान्वयिता वच्छेदकमिति सुवर्धनिर्णये वक्ष्यमाणेतित्यर्थः ॥

सवधमात्रमिति ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र यजेतेति श्रुत्या धात्वात्प्रागर्थयागभावनयोः सवधसामान्यप्रतिपाद्यतेतयोः क्रियाकारकभाव
रूपसंबंधविशेषबोधनेतुनास्याः श्रुतेः कश्चिदभिधादिरूपेव्यापारस्तद्वाचकपदभावादिति तदर्थः तथाच यजेतेत्यत्र यागसंबधि-
नैवेद्यो नयागकरणकमावनेति तद्वत्प्रकृतेपाकसर्वधीकर्तृनिबोधः कर्मत्वादिना तत्संसर्गकबोधएव क्रियाया अप्रयेक्ष
किंतु एतदर्थः फलस्य कारकत्वेनाऽप्येव्यं चानादृशा न्वयबोधोपसभवदुक्तिकष्टत्वाद् यो ग्यता विरहादिति ननु तत्पदा
र्थवत्त्वयोग्यताऽस्ति च सा प्रकृते पाकप्रयोजकत्ववत्पाकसंबधित्वरूपाकर्तुरेतन्नाह अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्येति तथा

न च संबधमात्रमुक्तं च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः तदेकांशनिर्विशेषेनुव्यापारोऽस्यानविद्यते इति भट्टपादोक्तरीत्या संबधसामा-
न्येन कारका मन्वयः शक्यः योग्यता विरहात् अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य तत्त्वात्क्रियात्वमेव हि कारकत्वयि ताव
प्रेतदेतदविष्कर्तुर्विवर्णेन धात्वर्थकत्वत्वर्थयोः कर्मत्वकर्तृत्वदर्शयति कृतवान्पाकमिति
तमित्यस्य यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ एवेति वायः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति वानार्थः ॥ ६ ॥

चैदकावच्छिन्नत्वस्यैव योष्यत्वे जलाहरेण घटकरणकत्वस्य सत्त्वात् तस्मिन् सुविघटस्यापि कारणत्वे
च्छिद्रेतरघटत्वस्य जलाहरेणान्वयप्रयोजकत्वेन तादृशघटेतादृशाहरेणान्वयप्रयोजकत्वमिति न न
नु घटेन जलाहरेत्यत्र घटेच्छिद्रेतरघटत्ववत्प्रकृतेर्किं कारकत्वयि तावच्छेदकं यद्भावानन्वयापत्ति
क्रियात्वमेव हीति ननु कदर्थकश्चोक्षिप्रभावनायां पाकादीनां कर्मत्वेनान्वयसीलभ्या न्नोक्तमदूषणमतमग्राह्यं वस्तुन

प्रधानप्रत्ययार्थवचनभितिसूत्रसरसोयः प्राधानं सप्रत्ययार्थः नदागमेहीति त्यायश्चयः प्रत्ययार्थ इत्यर्थे मूलमिति ध्येयम् अजेत्यादौ विशेष
व्याजादिपदार्थस्य प्रत्ययार्थत्वाभावेन व्यभिचारस्य स्फुटत्वात् नदुपेक्ष्य द्वितीयकल्प एव व्यभिचारं दर्शयति अजेति इष्टापतावाहं व्याज्या
देरिति स्त्रीत्वविशेषणं व्याज्यादेः प्रह्लागनिसूत्रात्वादेरिति वार्थः एकत्र विशेषणतया न्वितस्यापरत्रा विशेषणतया न्वयेनैराकाध्येण क्त्वा

अजाश्चाच्छागीत्यादौ प्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैव प्राधान्यापत्तेः व्याज्यादेरनापत्तेः किंतूत्सर्गोयं विशेष्यत्वादिना बोधस्तु तं प्रा
व्युत्पत्त्यनुरोधात् अतएव नैयायिकानां प्रथमोक्तविशेष्यक एव बोधः लक्षणायां मालंकारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्र
कारक एव बोधो न नैयायिकादीनां घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ विपर्ययेणाप्यव्युत्पत्त्यन्तानैर्यायिकनव्यादीनां
बोधो न तद्व्युत्पत्तिरहितानामन्येषां तेषां निराकांक्षमेवेत्यादिकं संगच्छते अतएव प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्र
माणत्वादित्याह भगवान्पाणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थ इति वचनं नकार्यम् अर्थस्य तथा बोधस्यान्यप्रमाणत्वात् व्युत्प
त्त्यनुसारित्वादिति हितदर्थः एवं सत्ययिनियामकार्येक्षणे च भावप्रधानमाख्यातमिति वचनमेव गृह्यतामिति सुधी
भिरूह्यं तदागमेहीति त्यायो विवरणं चातिव्याप्तमित्याह किं कृतं पक्षमिति ॥

११ गीमानयेत्यादौ कर्मत्वादिकारके च्छागीगच्छती
त्यादौ च्छागनिसूत्रात्पदार्थस्यायोग्यतया ख्यातार्थकर्तृरित्वानन्वयापत्तेश्चेति भावः व्याज्यादेरनापत्तेश्चेति पाठे प्राधान्यानापत्तेरि
त्यर्थः ननु साव्युत्तिरपार्थैव स्यादत आह किं त्विति तथा च तादृशव्युत्पत्तेः कृतद्वितमात्रविषयकत्वं न प्रत्ययमात्रविषयकत्वमिति न तद्वला
द्यापारस्याख्यातार्थत्वमिति भावः ननु कथं तर्हि व्यापारविशेष्यको बोधोऽत आह विशेष्यत्वादिनेति तथा च व्युत्पत्त्यनुसारी बोधो ननु बोधानुसारि

सबधमात्रमिति ज्योतिश्चोमेनपजेनेत्यत्रयजेनेति श्रुत्या धात्वात्कार्ययागभावनयोः सबधसामान्यप्रतिपाद्यतेनयोः क्रियाकारकभाव
रूपसबधविशेषनोधनेननुनास्याः श्रुतेः कश्चिदभिधादिरूपोऽप्यपारस्नाद्वाचकपदाभावादिति तदर्थः तथाचयजेनेत्यत्रयागसबधि-
भावेनेति बोधो नयागकरणकभावनेति तद्वत्प्रकृतेपाकसर्वधीकर्तृनिबोधः कर्मत्वादिना तत्संसर्गकबोधएव क्रियाया अप्येक्ष
णादित्याशक्तिरुपशयः फलस्य कारकत्वेनाऽयोग्यत्वाच्चादृशान्वयबोधोऽप्यसम्भवदुक्तिकदृत्त्याह योग्यताविरहादिति ननु न तस्य दा
र्येतत्पदार्थवत्त्वं योग्यताऽस्ति च सा प्रकृते पाकप्रयोजकत्ववत्याकसंबंधित्वरूपाकर्तुरेतन्नाह अन्वयप्रयोजकरूपवत्वस्येति तथा

नचसंबधमात्रमुक्तच श्रुत्या धात्वर्थभावनयोः तदेकांशनिवेशेननुव्यापारोऽस्यानविद्यते इति भट्टपादोक्तरीत्या संबधसामा
न्येन कारकाणामन्वयः शक्यः योग्यताविरहात् अन्वयप्रयोजकरूपवत्वस्य तत्त्वात्क्रियात्वमेव हि कारकत्वमिति ताव
च्छेदकत्वमिति वक्ष्यते तदेतदाविष्कर्तुर्विवरणेन धात्वर्थकत्वत्वर्थयोः कर्मत्वकर्तृत्वे दर्शयति कृतवान्पाकमिति
वस्तुतः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य यः प्रधानं संप्रत्ययार्थ एवेति वायः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति वानार्थः ॥ ८ ॥

चतस्य दार्थेतत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यैव योऽन्वये जलाहरेण घटकारणकत्वस्य सत्त्वात् तस्मिन्सु विरघटस्यापि कारणत्वे
नान्वयापत्तिरस्मन्मतेननुसच्छिद्रेतरघटत्वस्य जलाहरेणान्वयप्रयोजकत्वेन तदादृशघटे तादृशहरेणान्वयप्रयोजकत्वमिति न त
दन्वयापत्तिरिति भावः ननु घटेन जलाहरेत्यत्र घटेच्छिद्रेतरघटत्ववत्प्रकृतेर्किं कारकत्वमिति तावच्छेदकं यदभावानन्वयापत्ति
रुद्भाव्यतेऽत आह क्रियात्वमेव हीति ननु कुरदर्थकश्चोप्तिप्रभवनायाकादीनां कर्मत्वेनान्वयसीलभ्यान्वोक्तमृदुषणमत आह च सतत

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमिति सूत्रस्वरसोयः प्राधानं सप्रत्ययार्थः तदागमेहीति त्यायश्चयः प्रत्ययार्थे इत्यर्थे मूलमिति ध्येयम् अजेत्यादौ विशेषे
 व्याजादिपदार्थस्य प्रत्ययार्थत्वाभावेन व्यभिचारस्य स्फुटत्वात्तदुपेक्ष्य हितीयकत्पएव व्यभिचारं दर्शयति अजेति इष्टायतावाहं व्याज्या
 देरिति स्त्रीत्वविशेषणं व्याज्यादेश्छागनिष्ठस्त्रीत्वादेरिति वार्थः एकत्र विशेषणतया न्वितस्यापरत्रा विशेषणतया न्वयेनैराकाक्ष्येण छा

अजाश्चाच्छागीत्यादौ प्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैव प्राधान्यापत्तेः व्याज्यादेश्छागनिष्ठस्त्रीत्वस्यैव प्राधान्यापत्तेः किंतूत्सर्गोयं विशेष्यत्वादिना बोधस्तु तथा
 व्युत्पत्त्यनुरोधात् अतएव नैयायिकानां प्रथमां तविशेष्यक एव बोधः लक्षणायां मालंकारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्र
 कारक एव बोधो न नैयायिकादीनां घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ विपर्ययेणाप्युत्पत्त्यानां नैयायिकनव्यादीनां
 बोधो न ननु पत्तिरहितानामन्येषां तेषां निराकांक्षमेवेत्यादिकं संगच्छते अतएव प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्र
 माणत्वादित्याह भगवान्पाणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थे इति वचनं नकार्यम् अर्थस्य तथा बोधस्यान्यप्रमाणत्वात् व्युत्प
 त्त्यनुसारित्वादिति हितदर्थः एवं सत्ययिनियामकापेक्षेणैव च भावप्रधानमाख्यातमिति वचनमेव गृह्यतामिति सुधी
 भिरूह्यं तदागमेहीति त्यायो विवरणं चातिव्याप्तमित्याह किं कृतं पक्षमिति ॥ २१ ॥ गीमानयेत्यादौ कर्मत्वादिकारकेच्छागीगच्छती

त्यादौ छागनिष्ठस्त्रीत्वस्य छागीपदार्थस्यायोग्यतया ख्यातार्थकर्तृत्वात् नत्वयापत्तेः श्वेति भावः व्याज्यादेश्छागनिष्ठस्त्रीत्वात् प्राधान्यापत्तेरि
 त्यर्थः ननु साव्युत्तिर्यार्थे वस्यादत आह किं त्विति तथा च तादृशव्युत्पत्तेः कृतं हि तन्मात्रविषयकत्वं न प्रत्ययमात्रविषयकत्वमिति न तद्वत्ता
 द्यापारस्याख्यातार्थत्वमिति भावः ननु कथं तर्हि व्यापारविशेष्यको बोधोऽत आह विशेष्यत्वादिनेति तथा च व्युत्पत्त्यनुसारि बोधो ननु बोधानुसारि

अतएवेति शक्यतावच्छेदकप्रकारकइति लक्षणापेक्षिता क्रियेति काव्यप्रकाशी यस्तत्र पर्यलोचनया शक्यतावच्छेदकारेपविषयनिष्ठस
 र्गसिखलक्षणात्वलाभाद्गणार्थघोषइत्यनगमात्वेनैवलक्ष्यार्थप्रतीतिरतएवततोवैयजनि कीशैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः आतालताहि शैलद्र
 त्यादौ चकनकलतात्वेनैवलक्ष्येण बोधस्य चमत्काराधायकत्वादिति तदाशय नैयायिकानामिति सबधितावच्छेदकरूपेणेवलक्ष्यार्थः।
 समानम् अतएतकचतस्त्रस्य निवदनमित्यादौ सबधितावच्छेदकं गृह्यत्वादिनिवबोधस्य त्रासापायकस्योपपत्ति कचत्वादिशक्यताव
 च्छेदकरूपेण लक्ष्यार्थबोधागीकारे तदनुपपत्तिः स्यैव किञ्च शक्यतावच्छेदकं न लक्ष्यतावच्छेदकं शक्यादयेन रूपेण ज्ञाने भवति ल
 क्षणेन्यभियुक्तोक्तिविरोधादिति तद्भावः घट कर्मत्वमिति न व्यमत्ते एकपदेऽपरपदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वस्य काष्ठत्वो
 पगमेन घटपदे कर्मत्वपदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वज्ञानदशया तादृशवाक्यान्तैः शब्दबोधाभ्युपगमादित्यभिप्रेत्येनव्या
 नामित्युक्तम् निराकाशमित्यस्याभेयतासुसर्गेण बोधइति शेषः अतएवेति बोधस्य व्युत्पन्नस्य निवर्तित्वार्थे व्युत्पन्नस्य निवर्तित्वादि
 ति कार्यकारणभावग्रहाधीनत्वादित्यर्थः बोधानुसारिणी हि व्युत्पत्तिर्न हि बोधो व्युत्पन्नस्यनुसारी अतएवारेपे सति निमित्तानुसरणम
 ननु निमित्तमस्तीत्यारोपइति प्रामाणिकाः अर्थस्य विशेष्यत्वादित्वा प्रतीयमानस्य अन्यप्रमाणत्वात् स्वविशेषणीभूतप्रतीत्यनुरोध
 कस्य व्युत्पत्तिकत्वादित्यर्थः प्रधानप्रत्ययार्थे इति विनियमस्य पाणिनिनाऽनादतत्वेपियोपः प्रत्ययार्थः स प्रधानमित्यर्थस्य तदागमे हीति
 सूत्रयताजैमिनिनादतस्यादुष्टत्वात् स्वातार्थतयेव व्यापारस्य प्राधान्यमदवादीनाद्योतकत्वेन सत्या वाचकत्वेपि प्रत्ययजन्योप
 स्थिती सख्या यत्पुनित्वस्य विशेषणचोक्तकार्यकारणभावस्य निर्दुष्टत्वादित्यन्ये प्रतीयमानार्थे स्वप्राधान्यमिति तद्यममे हीति त्वयाकार
 इत्याशयेनाह तदागमे हीतीति अतिव्यक्तमिति नपुसकमनपुंसकेनेति स्त्रीवशेषनेकवचनात्ताव व्यभिचरितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेवविशदयति कृत्रेति पक्षमित्यपिनानुपदोक्तपक्षवानित्यस्यापिसंग्रहः तत्रभावनायाः आक्षेपात्प्रतीयमानत्वेऽपि प्रत्ययार्थत्वाभावेन व्यभि-
चारसंभवात् किं कृतमित्यतो व्यापारविषयस्य जिज्ञास्यत्वावगमात्पक्षमित्यतस्मदनवबोधेनास्योत्तरत्वानुपपत्त्या व्यापारबोधकत्व औद्य-
नस्य प्रत्ययार्थत्वाभावादव्यभिचार इत्यर्थः विवरणमिति विवरणं चात्र प्रश्नोत्तररूपमेव तद्बोधनार्थमेव किमनुह्येतः अत्यथा केवल-
कृतशब्दस्य पक्षपदविवरणतया लोकाप्रसिद्धे विवरणं चातिव्याप्तमित्यस्या संगतेः वाच्या स्यादिति प्रत्ययवाच्या स्यादित्यर्थः अपिशब्दः
पूर्वोक्तार्थस्यैव न समुच्चायकः किं त्वर्थोत्तरस्यापीति वक्तुमाशङ्कते नन्विति तथा चोक्तापत्तिरिष्टेति भावः अपिसमुच्चितार्थप्रकटयति तथा
चेति उभयेति आख्यातकृतं तोभयेत्यर्थः प्रतीतेरिति भावना प्रतीतेरित्यर्थः उभयसाधारण इति घटकतया प्रयोगगृह्यानुस्यूत इत्यर्थः
कृत्राविवरणं प्रतीतिश्च पक्षमित्यत्रापि इति तत्रापि भावनावाच्या स्यादिति भावः नन्वस्तु तिङ् इव कृता मपि भावनावाच्या
त्यत आह अपीति तथा चोभयसाधारणेन तत्प्रतीतेरुभयसाधारणो धातुरेव वाचक इति भावः भवद्रीत्या प्रत्ययार्थत्वात्प्रा-
धान्यापत्तिश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ तथाच प्रयोगगृह्ये नियतवृत्तिविवेकधातोरेव भावनावाचकत्वसिद्धिः धातुत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे-
लाघवान्ननु तिङ् कृतोक्तिः इत्त्वस्य चाननुगतस्य शक्ततावच्छेदकत्वे गो र्वात्प्राप्त्यव्यभिचारश्चेत्युक्तापत्तेर्नेष्ट्वसंभावेनेति भावः न-
नु धातुत्वस्य शक्ततावच्छेदकतायाः प्रागेव निराकृतत्वान्नोक्तदूषणस्यापिशब्दसमुच्चयत्वमत आह भवद्रीत्येति स्वमते भावनायाः
प्रकृत्यर्थत्वादुक्तं भवदिति प्रत्ययार्थत्वादित्यनेन पूर्वोक्तमतगृह्यमध्ये त्वस्यैव मीमांसकसंमतत्वविवितिसूच्यते व्याख्यातं च तथैव अव-
तरणेन न्यायविरोधोपदर्शनं ननु प्रत्ययार्थत्वप्राधान्ययोः प्रायशः समनैयत्येन प्रधानस्य प्रत्ययार्थत्वसाधकत्वस्यापिततोलाभेन प्रकृति-

साधकातरमित्यस्यतोर्व्यापारवाचकत्वेद्व्याप्तिरिति कार्यमित्यत्रप्रश्नो नरभावरूपविवरणैवव्यापारस्य धात्वर्थत्वसिद्धिरित्यत्रनताम्य
 र्थकिंतुप्रश्नो नरभाव रूपविवरणस्यप्रक्रांतत्वात्किमनुक्षेपद्वनिसूचयन्नाह कार्यमित्यत्रेति णिनिरिति भूतद्रुत्यधिकृत्यकार
 नेयजद्रुतिसूत्रेणेतिशेषः एतेण्यदादयद्रुत्यर्थः क्रियायोगमंतरेणेति क्रियान्वयिनोमेवकारकतया धातोर्व्यापारवाचकत्वे
 कार्यघटद्रुत्यादौ कर्मोदिसंज्ञावाकारकद्रुत्यधिकृत्यविहितानां घटादाय संभवेनतत्रविधीयमानस्यदायनुपपत्तिर्भातोस्तदाक्षि

साधकांतरमाह कि कार्यपचनीयंचेत्यादिदृष्टं हि कृत्स्वपि किंचक्रियावाचकतां विनाधातुत्वमेव न कार्यमित्यत्रभ्रमह
 लोपर्येदितिकर्मणि एतत् पचनीयमित्यादौ चानीयर आदिनाः स्तिशेमया जीद्रुत्यादौ णिनिः कर्णे उपपदेकर्त्तरि एतै
 चक्रियायोगमंतरेणासंभवतस्तद्वाच्यतावोधयति विना क्रियां कारकत्वाऽसंभवेनतद्वाचकप्रत्ययस्याप्यसंभवात् न
 चगम्यमानक्रियामादायकारकयोग इतिभादरीतिर्युक्ता आख्यातेपितथात्वापत्तौ तत्रापि भावतायावाच्यत्वासिद्ध्या
 पत्तेः अयलिगसख्यान्वनुरोधेधातु कर्त्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमिति तेनासेपाद्भावना प्रत्ययः स्यादिति मतं तर्हि संख्यान्व
 योपपन्नये आख्यातेपि कर्त्तव्यः स्यात्पक्षवानित्यादौ कालकारकान्वयानुरोधे पाद्भावनाया अपितस्यावश्यकत्वञ्चेति

पतिदेवदनस्यपीनत्वानुपपत्तिरिवरात्रिभोजनमिति भावः तदेवाह विना क्रियामिति गम्यमानेति अस्यतद्रुपस्थापकपदाभावे
 पीत्यादिः तथात्वापनाविति गम्यमानक्रियामादायेव कर्त्तव्यमादौ येव कर्त्तव्यमादौ येव कर्त्तव्यमादौ येव कर्त्तव्यमादौ येव कर्त्तव्यमादौ
 ख्यान्वनुरोधेधादिति अस्यपाचकद्रुत्यादावित्यादि आवश्यकमित्यस्यकृतीतिशेष कृत्स्विहूषितवाच्यत्वं कर्त्तुर्गुणवश्यममीक

असामर्थ्यादिति विशिष्टार्थोपस्थित्यजनकत्वादित्यर्थः निराकांक्षत्वादिति यावत् आतमिन्नपदोत्पत्तिर्यथाः कर्तृकारणकारक-
 २२ साकांक्षत्वेन हरिणेत्यादिपदोपस्थितकर्तृकारणयोश्चकारकत्वेन क्रियासाकांक्षत्वेन परस्परसाकांक्षत्वरूपसामर्थ्यसुघटं व्यापारस्य
 धात्वर्थतावादिसंभवे भवन्मते तु पुरुषोऽज्ञो भार्यो देवदत्तस्येत्यादिवन्निराकांक्षत्वात्समासानुपपत्तिरिति भावः इदमुपलक्षणं कारकविभक्तेर-
 पि अध्याहृतक्रियामादायेति करोत्यर्थव्यापारमादायेत्यर्थः तथा च नखैः कृत्वाभिन्नद्वितीयो धाभ्युपगमेनाध्याहृतार्थमादायसामर्थ्योपप-
 न्निरित्यर्थः अध्याहृतक्रियामादायसामर्थ्याभ्युपगमेदृशोऽतमाह दध्योदनेत्यादिविध्यानर्थक्यादिति अन्तेन व्यंजनमित्यादेरपि पदविधित्वेन स-

अपि नाहेतुत्वं तस्मिन् च यः तथा हि नखैर्भिन्नो न खमिन्नः हरिणात्रातो हरिणात्रादौ कर्तृकारणे कृता बहुलमिति समासा-
 नस्यात् पुरुषोऽज्ञो भार्यो देवदत्तस्येत्यादिवदसामर्थ्यात् न चाध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्यवाच्यम् दध्योदनेनो गुडधानाद्
 त्यादिवदत्यथाप्यन्तेन व्यंजनम् भक्षेण मिश्रीकरणमिति समासो न स्यात् इति वाच्यम् तत्र विध्यानर्थक्यादगत्या तथा
 स्वीकारेऽपि हरिः कृतमित्यादौ साक्षाद्भावार्थो न्वयेनोपपद्यमानस्य कर्तृकरण इत्यस्याक्षेपेण परंपरा संबंधे प्रकृत्ययोगात् ॥

मर्थपरिभाषाविषयतया स्वतोऽसमर्थदध्यादिपदानां समासविधानवैयर्थ्योपन्योपसेवनादिक्रियाध्याहाराभ्युपगमेधीत्यर्थः हरिकृतमिति कृधा-
 नोव्योपागर्थकत्वस्वीकारात्तन्निरूपितकर्तृत्वस्य हरौ साक्षात्सत्त्वादध्याहारं विनैव शास्त्रचारिताश्चेत् हरिणा तद्व्यादावध्याहृतक्रियाद्वारा क-
 सामर्थ्यमादाय तत्प्रवृत्तौ मानाभावादित्यर्थः कृजो व्यापारार्थकत्वानभ्युपगमे त्वध्याहृतार्थस्यापि सामर्थ्यानुपपादकत्वाच्चास्त्रवैयर्थ्यमेव ॥
 स्यादिति सूचनयकृतमित्युक्तम् आदिनाशरकृतमित्यादिकरणत्वेनोत्पत्तिरुपपरिग्रहः केचिन्तु कृदर्थकर्तृवत्तृतीयाथार्थकर्त्रोक्षिप्रभा-
 वनामादाय हरिणा तद्व्यादौ नखैर्भिन्नद्वितीयोऽतमाह तानामादायसामर्थ्योपपत्तिर्यतोऽतो भवनावाचकत्व

एकक्रियान्वयित्वमेवेति धवत्वदिताविन्यादीतस्य दृश्यत्वेनान्यत्रापिसाक्षात्परम् परयावातस्यैव समासप्रयोजकत्वमिति भावः असह्येय
द्रष्टादिति न प्रत्ययप्रसज्यप्रतिषेधस्य क्रियान्वयित्वस्य बन्धमाणातया सूर्यस्यापि कर्मकारकताया तदन्वयित्वेन धवदुक्तसामर्थ्यस्य तत्र सम्भ
न्नादिति भावः कृतसर्वमृत्तिकद्विति मृत्तिकायाः कारणतया सर्वपदार्थस्य कर्मतया कृधान्वर्थान्वयित्वादिति भावः योगविभागस्यानिष्टा
नापादकत्वादाह किंचेति अकर्तृत्वापत्ताविति अख्यातार्थव्यापारानाश्रयत्वादिति श्रेयः असम्भवेनेतु जिञ्जकृत्यर्थव्यापाराश्रयत्वेन न

नचैकस्याक्रियायामन्वयित्वमेव सामर्थ्यमिति शक्यम् अस्तुर्यपश्यादुत्पादेरसमर्थसमासत्वानापन्नेः दृष्टापत्तीकृतः
सर्वो मृत्तिकेयेत्यप्रकृता सर्वं मृत्तिकं द्रुत्यापन्नैः नचात्र समासविधायकाभावः सदसुपेत्यस्यसत्त्वात् अन्यथाऽसमर्थसमा
सोपिविधायकाभावान्नस्यादिति किंचिमावनायास्तिडयन्त्वेभावयतिषट् मितिवत् भवतिषट् मित्यपि स्यात् धात्वर्थफ
लाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात् नचाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वान्न तस्यैवाकर्म्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति बाध्यम्
आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्य कर्तृत्वे पाचयति देवदत्तो विष्णुभिन्नेत्यत्र विष्णुभिन्नस्याकर्म्मत्वापत्तीदृतीयानापन्नेः
प्राप्तगमयति देवदत्तो विष्णुभिन्नमित्यत्र विष्णुभिन्नस्याकर्म्मत्वापत्तौ प्राप्तमस्य गमिकर्मतानापन्नेश्च ॥

रिति भावः ननु विष्णु मित्रस्याकर्तृत्वेऽपि कारणत्वं विवक्षयेत् तत्र तृतीया सुलभे न्यत आह धामं गमयतीति कर्तृत्वं शिष्टिततममित्यनेन प्रसङ्गः
निकृच्छ निष्ठव्यापारजन्यफलसंवेधिन एव कर्मसंज्ञाविधाने न त्वन्मते विष्णु मित्रस्य कर्तृत्वं तत्रानद्यापारजन्यफलस्य अयस्य अपि प्राप्तमस्या कर्मत्वं
त्वेन न द्वाचकपदोत्तरद्वितीयानापत्तिः विष्णु मित्रस्य कारणत्वेऽपि चेत्सुभवाच्च धामार्थव्यापारजन्यफलस्य अयस्यैव कर्मत्वं शिष्टिततममित्यनेन प्रसङ्गः

दृष्टापत्तावाह नथाचेति एतेनेति आख्यातार्थव्यापारश्रयस्यकर्तृत्वनिर्गमेनेत्यर्थः निजंते पाचयत्यादौ उभयमिति प्रयोज्यप्रयोजकव्या-
 पारद्वयमित्यर्थः तदाश्रयत्वादिति आख्यातार्थव्यापारद्वयान्यतरत्वादित्यर्थः अयास्तमिति अयंभावः आख्यातस्यव्यापारद्वयाभिधायक-
 त्वेनविस्तुमित्रस्यकर्तृत्वोपपादनेपितत्कर्तृत्वस्याख्याताभिधानादेवदत्तपदोत्तरमिवविस्तुमित्रपदोत्तरं तृतीयादौर्लभ्यमेवमाख्याता

तथाचग्रामायगमयतिदेवदत्तोविस्तुमित्रमित्यपिनस्यात् गत्यर्थकर्मणिहिनीयाचतुर्थीचेष्टायामनध्वनीतिगत्यर्थ-
 कर्मण्येवचतुर्थीविधानात् एतेननिजंतेआख्यातार्थोउभयंतदाश्रयत्वादेवदत्तयजदत्तयोः कर्तृतेत्यपास्तम् किंचत-
 स्मिन्प्रयोगेयआख्यातार्थद्वयस्यावश्यकत्वेनाख्यातश्रूत्येदेवदत्तः पक्तेत्यादौदेवदत्तस्याकर्तृत्वापत्तेरितिदिक्स्-
 त्रानुपपत्तिमपिमानत्वेनप्रदर्शयन्तुकार्यस्यस्वोत्प्रेक्षितत्वंनिरस्यति किंचेति धातुसंज्ञाविधायकंभूवादयोधान-
 वद्वतिसूत्रम् तत्रभूश्चवांश्चेतिद्वंद्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः आदिश्चआदिश्चआदीततो-
 भूवौआदीयेषामितिबहुव्रीहिः तथाचभूप्रभृतयोवासदृशादित्यर्थः तच्चक्रियावाचकत्वेन तथाचक्रियावाचकत्वे-
 सन्निष्ठादिगणपठितत्वंधातुत्वंपर्यवसन्नम् अत्रक्रियावाचित्वमात्रोक्तौवर्जनादि क्रियावाचकेहिरुक्पृथक्नाने-
 त्यादौअतिव्याप्तिरितिभ्यादिगणपठितत्वमुक्तम् ॥ ॥ अर्थव्यापारश्रयत्वस्योभयोरप्यविशिष्टत्वात्प्रधानव्यवहारोच्छेदापत्त्याहे

तुमतिचेत्यनुशानविरोधश्चेति ननुणिआख्यातार्थीत्यतएर्थव्यापारश्रयत्वंकर्तृत्वम् अस्मन्मतेफलमात्रस्यगणपठितधात्वर्थत्वेनतदनुकूल

प्रतिपदोक्तं ननु द्विभक्तिविशेषानुवादेन पठितम् श्रीघ्नोपस्थितिकम् लक्षणानुसंधानमापेक्ष्य इति भावः अव्यये वा इत्यादावित्यादिना सुइत्युप
सर्गस्य मा माडि. तिस्रसंघोश्च संग्रहः षत्वप्रकरणपाठादुपसर्गव्यावृत्तिर्न शक्या साधादिसंग्रहाय परिभाषितो यदेशत्वस्य तत्रापि सत्त्वा
त् प्रयोगः स्यादिति उपलक्षणं चैतत्सुवति मातिमिमीते इत्यादि प्रयोगाणाम् सुप्रसवे मामाहुः माने इत्यादि धातूनां सत्त्वेन तन्निर्णयानां
भवात् सत्यं तोक्तौ तु न दोषः वाच्यार्थस्य विकल्पादेर्भूतादिकालासंबंधेन क्रियात्वाभावादिति भावः नियामक इति गणेषु ठितानां मेव धा
तुत्वस्याभिप्रेतत्वेऽर्थनिर्देशवैयर्थ्यापत्त्या निर्दिष्टार्थानामेव धातुत्वं ज्ञाप्यते इत्यर्थः तस्य अर्थनिर्देशस्य अर्थोक्तादेशनादिति अर्थे

पश्यसीत्यादावातो धातोरित्याकारलोपापत्तिः ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणान्न सर्वनाम्नो ग्रहणं
तस्य लाक्षणिकत्वादित्यत आह वेति अव्यये वेत्यादावतिप्रसंगः तादृशस्यैव गणे पाठेन निर्णयानां भवात् तथा च विक
ल्पार्थोवातीति प्रयोगः स्यादिति भावः न च गंधनाद्यर्थनिर्देशो नियामकः तस्यार्थोक्तादेशनादिति भाष्यपर्यलोचनयाऽऽ
॥ धुनिकत्वलाभात् ॥

स्य सत्तादेः अनादेशनादनाम्नानादित्यर्थः आधुनिकत्वलाभादिति भीमसेनादिप्रणीतत्वावगतेरित्यर्थः न
था च भूवादिसूत्रे परिमाणग्रहणं कर्तव्यम् कुतो होत न भूशब्दो धातुसंज्ञको भवति न पुन भ्वै धशब्द इति यद्यप्यर्थनिर्देशस्य सूत्रकृत्
णीतत्वं मपि तथा च चुहू इति सूत्रे यदयमीरितः काश्चिन्नु मनुषजान् पठति उबुन्दि र निशामने स्कं दिर्गतिशेषण योरिति तेन नेरि
तामिदिद्विधिरिति भाष्ये उक्तं तथापि भाष्यद्वयप्रामाण्यत्सर्वधात्वर्थनिर्देशस्य निपातकनेति भावः चुलुं पा

धात्वर्थेवेति फलमेवेत्यर्थः तथाचनेतत्सुश्रानुपपत्तिर्धातोर्व्यापारार्थत्वसाधिकेति भावः उत्पत्ताविति यथावीजाकुण्डुत्पत्तौ अ
नादित्वेन तत्परिहार इत्यन्यत् यथावाचैत्रपुत्रश्चैत्र इत्यादौ तत्रावेकोत्यन्तिविनाऽपरानुपपत्तेः संप्राविति हलस्य मित्यादीप्रसि

नत्वस्तु क्रियावाचकत्वेसतिगणयटितत्त्वधातुत्वं क्रियाचधात्वर्थ एव न व्यापार इत्याशंकां समा
धत्ते धात्वर्थत्वक्रियात्वचैच्छातुत्वचक्रियार्थता अन्योन्यसम्प्रय स्पृष्टस्मादस्तु यथाकरम् ५१
यदि क्रियात्वधात्वर्थत्वमेव तर्हि धातुत्वग्रहेतदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः क्रियात्वग्रहेतदवच्छि
न्नवाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इत्यन्याश्रेय इति ग्रहपदं पूरयित्वा व्याख्येयम् यथांशुतेचा
न्योन्याश्रेयस्येत्यनौग्रहेवाप्रतिवधकत्वाभ्युपगमेनासंगत्यापत्तेः ॥ ६ ॥

इ असंगत्यापत्तेरिति यथापृथिवीजलयोराधारेयभाव इत्याद्यानुभयोः परस्परधारेयभावेन स्थितेः सर्वैरेवाभ्युप
गमात्प्रकृतेवस्तुनो धात्वर्थस्य क्रियात्वे क्रियात्वस्य धात्वर्थत्वे वाधकाभावेन तत्र दूषणदानस्यानुचितत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्यतमत्वमिति भ्वादिभित्तत्वमित्यर्थः वैयर्थ्योपपत्तेरिति तावन्नैवातिप्रसंगभंगेगुरुधर्मोवच्छिन्नशक्तिप्रतिपादकस्यतस्यान-
तिप्रयोजनकत्वापत्तेरित्यर्थः दृष्टफलाभावादिति भावः केचिन्नुभादिषु धातुरित्यनुगतव्यवहारश्रियात्वमपिजातिरेव शक्यताव
च्छेदकतयेवशक्ततावच्छेदकतयाप्यसतिबाधकेजानिसिद्धेर्निष्पत्तृहत्वान्भूवादिसूत्रंत्वनभिज्ञप्रतीतिपरंतादृशजातिपरि

नचान्यतमत्वंधातुत्वंभूवादयद्वयस्यैवैयर्थ्योपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह अस्त्विति व्यापारसंतानः क्रियातद्वाचक
त्वेसतिगणपठितत्वमित्यर्थः ननुसत्तादीनफलांशानन्यतमत्वेनादायतद्वाचकत्वेसतिगणपठितत्वंलक्षणमु-
च्यतांधात्वर्थत्वात्तेषांक्रियाशब्देनव्यवहारोभाष्यादौकृतोऽप्युपपत्त्यनद्विचेन्न अन्यतममध्येविकल्पस्याह
पिविकल्पयतीतिप्रयोगानुसारम्यवेशावश्यकत्वेनतदर्थकेवैत्यव्ययेउक्तरीत्यागणपठितत्वसत्त्वेनानिव्याप्ते

चायकप्रदर्शकमित्याहुः नन्वस्मन्मतेपूर्वापरीभूतावयवसमुदायरूपक्रियायाधात्वर्थत्वेनतद्गृहीतयौर्वापय्योरीयेणफलस्यक्रि-
यात्वोपपत्तिः भवन्मतेनूक्रियायाधात्वर्थत्वानुपगमेनकथंनत्रतद्वावहोरोऽतआह धात्वर्थत्वादिति तथाचनत्रफलत्वव्यवहा-
रद्वक्त्रियात्वव्यवहारोपि धात्वर्थत्वप्रयोजकत्वाभ्युपगमेनतदुत्पत्तेरिति भावः भाष्यादौकृतद्वि कर्मवत्कर्मणेति सूत्रेभूवादि
सूत्रेचभाष्यादावित्यर्थः आदिपदादृन्त्यादिपरिग्रहः॥

स्येवेति क्रियावाचकस्यैवेत्यर्थः एवकारेण फलमानवाचकत्वव्यवच्छेदः एतदवाचकत्वे हेतुः क्रियाप्रतीत्यभावादिति तदवाचका
भाव्यापारवाचकानामित्यर्थः अधामुत्वप्रसङ्ग इति आपन्नैरिष्टत्वतुलनात्तोलकाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः धर्म्यशेषफलरूपेद्रूप
र्थः अत्रापदेपादानात् धर्मिणो धर्मघटितमूर्त्तिकत्वादकर्मकस्य लेकच्छेदित्वाच्च फलस्यापि तदशङ्कान्न तस्य भाव्यतायामेव वि-

नन्वस्यैव धातुत्वेऽस्तीत्यादौ क्रियाप्रतीत्यभावादस्त्यादीनां तदवाचकानामधातुत्व
प्रसङ्ग इत्यत आह अस्त्यादावपि धर्म्यशेषभाव्ये स्येव हि भावना अन्यत्राशेषभावा
नुसृतयानप्रकाशते अस्त्यादौ असम्भूतीत्यादौ धर्म्यशेषधर्मिभागे भाव्ये भाव्य
त्वेन विवक्षिते अस्त्वैव प्रतीयत एव अयमर्थः सततो गतो न वेति प्रश्नमहतायत्ने
नास्तीति प्रयोगे सत्त्वरूपफलानुकूलमावना प्रतीयते एव ॥ ६ ॥ ६ ॥

वादादाह भाव्यत्वेनेति भावनानिध्यायत्वेनेत्यर्थः फलसाध्यव्यापारस्य जिज्ञासितत्वे इति यावत् अतएव वक्ष्यत्यासन्नविनाश
मिति विवक्षास्य लमेव प्रश्नोक्तारभावेन तु दर्शयति सततो गतो न वेति गत्यर्थो कर्मकेति कर्त्तरि क्तः प्रश्न इत्यनेन भाव्यत्वस्य जिज्ञास्य
त्वं ध्वन्यते तथा च गतो न वा किमिति प्रश्नाकारप्रयोग इति प्रश्ननिवर्त्तके वाक्ये इत्यर्थः प्रतीयत एवेत्यस्यासत्त्वानुनेति शेषः ॥ ६ ॥

ननु सततो गतो न वेति वाक्याद्देहाद्यवधिकविभागानुकूलव्यापारश्रयत्वतदभावान्यतरस्य जिज्ञास्यत्वमवगम्यते महता यत्वेनास्तीति वा
 क्यत्वेनैव पारार्थक्यत्वाभ्युपगमेऽपि चैत्रादिकर्तृकसत्तानुकूलव्यापारएवेति कथमेतयोः प्रश्नो न रत्नं तथा हि यद्धर्मो वच्छिन्ने यद्ध
 र्मो वच्छिन्नस्य संबंधो यत्प्रश्नवाक्यात्प्रतीयते तद्धर्मो वच्छिन्ने जिज्ञासितं तद्धर्मो वच्छिन्नसंबंधवोक्तवाक्यस्योत्तरता यदाहुः जि
 ज्ञासितं यदार्थस्य संबंधो येन गम्यते तदुत्तरमिति प्रोक्तं मय्यदाभासशब्दिनमिति यथा घटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितं धर्मो वच्छिन्नसं
 बंधवोक्तस्य कस्माद्घटइति प्रश्नवाक्यस्य घटत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितं दंडत्वावच्छिन्नस्य हेतुहेतुमद्भाववोक्तं दंडाद्घटइ

उत्पत्त्यादिबोधने तु सुतराम् रोहितो लोहितो हि तादासीदुन्मुक्तस्य सुतो भवदित्यादिदर्शनात् किंचान्न भावना विरहे ल
 डादिव्यवस्थानस्यात् तस्या एव वर्तमानत्वादिविवक्षायां तद्विधानात् ॥ इति वाक्यमुत्तरम् प्रकृते तु गत इति नेति वेत्तु

नरं युज्यते किंचैकं प्रश्नेन सत्तासाधकव्यापारस्य जिज्ञास्यत्वा न वगमात्कथमेतस्योत्तरत्वम् तथात्वेऽपि पूर्वोत्तरवाक्ये यत्नेनेत्युपा
 दानाद्यन्तपदोपस्थाप्यत्वनिष्ठाद्यत्वबोधेनैवोत्तरत्वसिद्धान्ततो धातोर्व्यापारार्थकत्वसिद्धिरुत्तराह उत्पत्त्यादीति सुतरामिति
 स्यापारार्थकत्वमिति शेषः अत्राश्रयताबोधस्योभयमतसिद्धत्वेन सैव साध्यत्वेनाभिधीयमानत्वाद्यापारः यौवार्थपर्य्यंच परमते स
 ताया मिव कालगतं तत्रा रोपितमेवेति भावः ननु तत्राप्याश्रयताया धात्वर्थत्वकल्पनमप्याग्रहमूलकमेव तत्रोत्पत्तिमात्रार्थकत्वेऽपि
 रोहिताश्रयिकाभूतानद्यतनोत्पत्तिरित्यभिमतार्थबोधात्ताभादत आह किंचेति तस्या एवेति भावना या एवेत्यर्थः यथा चैतन्न शोक्तं सार

अस्मिन्नेति क्रियावाचकस्येवेत्यर्थः एवकारेण फलमानवाचकत्वव्यवच्छेदः एतद्वक्तव्यत्वे हेतुः क्रियाप्रतीत्यभावादिति तदवाचका
 न्यतामित्यर्थः अधामुत्वप्रसङ्ग इति आप्यनेरिष्टत्वनतनोलकाराद्यनुत्यनिप्रसंगादिति भावः धर्म्यशेषफलस्येदस्य

त्वद्विभक्तिरिति न पृच्छ

किं पश्येत्तु चेति उच्यते चेति श्रुत्वा यत्किमपि शेषमिति का नोदादि बोध्या अपातिनिशया
 किं पश्येत्तु चेति उच्यते किं पश्येत्तु चेति उच्यते किं पश्येत्तु चेति उच्यते किं पश्येत्तु चेति उच्यते किं पश्येत्तु चेति उच्यते

एवं अस्याद्यकर्मकाणां व्यापारार्थकत्वे फलनियतत्वादिति फलव्याप्यत्वादित्यर्थः भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् सकर्मकतापत्तिरिति फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वस्याकर्मकतायां तत्र त्वेगम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिस्तदर्थफलव्यापारयोरेककर्तृत्वं नित्वादतोव्याचष्टे एकमात्रनिष्ठतायामिति एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरवृत्तित्वे सत्येकवृत्तित्वम् तत्र प्रयोजनभावादिशेषांशमपहाय फलितार्थमाह भित्ताधिकरणेति ॥

नत्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य चकर्मत्वात्सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरित्यत आह फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः एकनिष्ठतायामेकमात्रनिष्ठतायां भिन्नाधिकरणवृत्तितायामिति यावत् तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेऽपि नानिव्याप्तिः अकर्मको यथा भ्वादिः तयोः फलव्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः ॥

॥ भित्तत्वं च व्यापाराधिकरणेष्वप्यावोध्यम् पर्यवसितं लक्षणं लक्ष्ये ग्राहयति तत्र सत्तात्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याविकल्प्यत्वादिति भावः ननु मूले तयोर्धर्मिभेदे इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तम् तत्र वैयधिकरण्यं तदधिकरणवृत्तित्वम् तथा च गमादावव्याप्तिः तदर्थफलव्यापारयोः परस्परव्यधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाभावादतोव्याचष्टे भूषणसौरे आश्रयभेद इति तथा च प्रथमलक्षणे कर्त्रभिन्नतदधिकरणवृत्तित्वरूपस्य द्वितीये तदनधिकरणवृत्तित्वेऽप्यनिवेष्टान्नानुपपत्तिरिति भावः ॥ ६ ॥

तत्र हरिसमतिमप्याह क्रियाभेदायेति तुमर्थेद्विति चतुर्थी कार्त्तिकेनवा क्रियाभेनुविशेषयितुकास्त्रेसुडा दिवोध्यः अस्तीतिशेषः
 सुडाद्यर्थक्याः क्रियामात्रभेदकद्रुतिमानत् धिमन्तार्थरूपासंख्यातुसर्वस्याख्यातप्रातिपदिकार्थस्यभेदिकेतिनदर्शो एव भातोव्यो
 पारवाचकत्वे मूलेऽशेषमावादिति शेषऽफलव्याप्तिरिक्तः भवत्यस्मिन्निति भावोऽधिकरणंयस्येति बहुव्रीहिणाशेषभावशब्दःफ

क्रियाभेदायकालसुसंख्यासर्वस्यभेदिकेतिवाक्यपदीयादिति नन्वेवमस्तीत्यत्रस्यचकुतोन्नतुध्यतद्रुत्यतआहा
 त्यन्नेति अशेषमावात् भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् तथाचभावनायाः फलसामाधिकरण्यतदस्यचत्वेदो
 यद्रुतिभावः नन्वेवकिंकरेतीतिप्रश्नेपचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपिस्यादितिचेत् इष्टापत्तिः आसन्नविनाशं
 कचिदुद्दिश्यकिंकरेतीतिप्रश्नेपचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरस्यसर्वसंसतत्वात् इतरत्रतुसुस्थनयानिश्चितेकिंका
 रेतीतिप्रश्नः पाप्मादिविशेषयोगोचरएवेत्यवधारणादस्तीतिनोत्तरमिति ॥ ६ ॥ ६ ॥

स व्यधिकरणार्थक भावप्रधाननिर्देशः तस्मान्नऽसुमस्तायंचम्येकवचनेफलव्यधिकरणत्वाभावादित्यर्थोवगतिः फलितमा
 हसारे भावनायाः फलेति एकमात्राधिकरणकफलसमानाधिकरणस्यस्वरूपतोभावनाभावप्रतिबिम्बकत्वश्रुत्युपगमस्तत्
 स्पष्टंनत्यतीतिः स्पष्टत्वंचभावनापार्थक्येनसर्वसिद्धत्वमितिभावः १० ॥

एवं अस्याद्यकर्मकाणां व्यापारार्थकत्वे फलनियतत्वादिति फलव्याप्यत्वादित्यर्थः भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादिति
नियवत् सकर्मकतापत्तिरिति फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्व
स्याकर्मकतायां तत्र त्वेगम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिस्तदर्थफलव्यापारयोरेककर्तृत्वनिष्ठादतो व्याचष्टे एकमात्रनिष्ठतायामि
ति एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरवृत्तिवत्सत्येकवृत्तित्वम् तत्र प्रयोजनाभावादिशेषांशमपहाय फलितार्थमाह भिन्नाधिकरणेति ॥

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य चकर्मत्वात्सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरित्यत आह फ
लव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः एकनिष्ठतायामेकमात्रनिष्ठतायां भिन्ना
धिकरणवृत्तिनायामिति यावत् तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेऽपि नानिव्याप्तिः अकर्मको यथा भ्यादिः तयोः फ
लव्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः ॥ ५॥ भिन्नत्वं च व्यापाराधिकरणेष्वप्यावोध्यम् पर्यवसितं लक्षणं लक्ष्ये ग्राह्य

ति तत्र सत्तात्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याविकल्प्यत्वादिति भावः ननु मूले तयोर्धर्मिभेदे इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापार
वाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तम् तत्र वैयधिकारण्यं तदधिकरणवृत्तित्वम् तथा च गमादावव्या
प्तिः तदर्थफलव्यापारयोः परस्परव्यधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाभावादतो व्याचष्टे भूषणसारे आप्रयभेद इति तथा च प्रथमलक्षणे कर्त्रभि
न्नतदधिकरणवृत्तित्वरूपस्य हि नीये तदनधिकरणवृत्तित्वरूपस्य निवेष्टान्तानुपपत्तिरिति भावः ॥ ६ ॥

तत्र हरिसमतिमप्याह क्रियाभेदायेति नुमर्थोदिति चतुर्थी वार्त्तिकेन वा क्रियाभेनुं विशेषयितुं कालो लुडा द्विबोध्यः अस्मीति शेषः
लुडा चर्यं कालः क्रिया मात्र भेदक इति यावत् विमक्त्यर्थं रूपा संख्यातु सर्वं स्यात्प्रातिपदिकार्थस्य भेदिकेति तदर्थो एवं भवतो र्था
पारवाचकत्वं मूलेः शेषभावादिति शेषः फलव्याप्यतिरिक्त भवत्यस्मिन् विनिर्भावेऽधिकरणं यस्येति बहुव्रीहिर्जाशेषभावशब्दः फ

क्रियाभेदाय कालसु संख्या सर्वस्य भेदिकेति वाक्यपदीयादिति नन्वेवमस्मीत्यत्र स्पष्टं कुतो ननु ध्यत इत्यत आह
त्यत्रेति अशेषभावात् भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् तथा च भावनायाः फलसामाधिकरण्यं तदस्य शृत्वेदो
यद्वति भावः नन्वेवं किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरं स्यादिति चेत् इष्टापत्तिः आसन्नविनाश
कं चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरं स्यात्तु नरस्य सर्वसंमतत्वात् इत्तरं ननु सुस्थनया निश्चिने किं क
रोतीति प्रश्नः पाकादिविशेषयोगोच्चर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरमिति ॥ ६ ॥ ६ ॥

स न्यधिकरणार्थकः भावप्रधान निर्देशः तस्मान्ननु मस्मात्त्यच्च न्येकवचने फलव्यधिकरणत्वाभावादित्यर्थो न गतिः फलितमा
ह सारे भावनायाः फलेति एकमात्राधिकरणक फलसमानाधिकरण्यस्य स्वरूपतो भावनाभावप्रतिभं भवत्वाद्युपगममन्त
स्पष्टं न त्वतीतिः स्पष्टत्वं च भावनापार्थक्येन सर्वसिद्धत्वमिति भावः १० ॥ ॥

एवं अस्याद्यकर्मकाणां व्यापारार्थकत्वे फलनियतत्वादिति फलव्याप्यत्वादित्यर्थः भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् सकर्मकतापन्निरिति फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वस्याकर्मकतायां तत्र त्वेगम्यादीनामप्यकर्मकतापन्निसादर्थफलव्यापारयोरेककर्तृवृत्तित्वादतो व्याचष्टे एकमात्रनिष्ठतायामिति एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरवृत्तित्वे सत्येकवृत्तित्वम् तत्र प्रयोजनभावादिशेषांशमपहाय फलितार्थमाह भिन्नाधिकरणेति ॥

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात्फलाश्रयस्य चकर्मत्वात्सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापन्निरित्यत आह फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः एकनिष्ठतायामेकमात्रनिष्ठतायां भिन्नाधिकरणवृत्तिनायामिति यावत् तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेपि नानि व्याप्तिः अकर्मको यथा भ्यादिः तयोः फलव्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः ॥

॥ भिन्नत्वं च व्यापाराधिकरणोपेक्षया बोध्यम् पर्य्यवसितं लक्षणं लक्ष्ये ग्राह्यमिति तत्र सत्तात्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याविकल्पत्वादिति भावः ननु मूले तयोर्धर्मिभेदे इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तम् तत्र वैयधिकरणं तदधिकरणवृत्तित्वम् तत्राचगमादावव्याप्तिः तदर्थं फलव्यापारयोः परस्परव्यधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाभावादनो व्याचष्टे भूषणसारे आप्रयभेद इति तथा च प्रथमलक्षणे कर्त्रभिन्नतदधिकरणवृत्तित्वरूपस्य द्वितीये तदनधिकरणवृत्तित्वरूपस्य निवेशान्नानुपपन्निरिति भावः ॥ ६ ॥

असौः फलव्यापारेभ्योऽर्थकत्वेहरिसमनिमग्नाह उक्तचेति व्यपदिश्यते अवह्रियते अतर्भावादिनि धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वा
दित्यर्थः पृथगुपस्थितयोरेवान्वपत्तियमात्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थक रूपसकर्मकत्वस्य तत्रानवकाशादिति भावः स्वेकलक्षणानुसारेण सा
रकृद्वाचश्रे फलं श्रेतेति स्वकर्मकधारणरूपफलं न सहतदनुकूलव्यापारस्यैकाधिकार एषादित्यर्थः आत्मरूपकर्मणा सकर्मकत्वकु
तोनेत्याक्षेप एतत्समाधानस्योदक्षरत्वदोषदृष्टस्य योग्यत्वमीदृशव्याख्याने सुधीभिर्विभावनीयम् नन्वात्मानं जानातीत्यादा

उक्तचवाक्यपदीये आत्मानमात्मनाविभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते अंतर्भावाच्चेतेनासीकर्मणानसकर्मक इति विभ्र
दिति तेन स्वधारणानुकूलोव्यापारेणापि गम्यतेद्विनिभाव तेन कर्मणा सकर्मकत्वतु न अंतर्भावात् फलं श्रेतेन सामा
नाधिकार एव सत्त्वादित्यर्थः आत्मानं जानातीच्छतीत्यादी च ह्वावात्मानो गरीत्मा अंतरेण च तत्रांतरेण तत्कर्मक
रोति येन गरी एता सुखदु खे अनुभवतीति कर्मवत्कर्मणेति सूत्रीयभाष्येति भिन्नाधिकारणनिष्ठतामादाय स
कर्मकत्वमित्यवधेयम् ॥ वनुपदोक्तसकर्मकलक्षणस्याव्याप्तिः तत्रज्ञानरूपफलेतदर्थव्यापारस्यैवैयधिकार एव भावाद

तिव्याप्तिश्च फलसमानाधिकारणेत्याद्यकर्मकलक्षणस्येत्याशयसमाधने आत्मानं जानातीत्यादिना अंतरेण तेति अतस्त्वेतदधिकारणवच्छि
न्नात्मा गरी एता तदवच्छिन्नं स तथाचात्मन एकत्वोपि मनः गरीरूपोपाधिभेदपरिकल्पितं भेदमाद्यैवैयधिकार एव स
स एषादत्वादुक्तलक्षणयोर्न व्याप्तिव्याप्तीदृत्वाह भिन्नाधिकारणेति ॥

असत्त्वभूताया इति क्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मोक्ताया इत्यर्थः तदिति तेन रूपेण प्रतीत्यापन्निरित्यर्थः कृदभिहित इति कृदर्थ इत्यर्थः द्रव्यवदिति द्रव्येण नामार्थेन तुल्यप्रकाशने भासत इत्यर्थः द्रव्यधर्मोणिलिंगसंख्याकारकत्वा निगुह्यतीति यावत् पदार्थद्रव्यं क्रियाकांक्षोत्थापकतावच्छेदकरूपसिद्धत्ववत् तेन तुल्यप्रकाशने इत्यर्थः सिद्धत्वेन भासत इति यावत् तथा च तोदश भाष्ये णापद्यव्यतिरेकनिर्णये न डेतु भूते प्रामाण्योपगमादिष्टापत्तेरमुकरत्वादिति भावः आख्याने शब्दे यस्मिन्निबहुव्रीहिणा वाक्यमन्य पदार्थ इत्याशयेनाह पश्येत्यादि निहुः ताभ्यां पश्यधावतिभ्यां धावतेः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद्दृष्टान्ततोपपत्तिर

नन्वसत्त्वभूतायाः क्रियायाधान्वर्थत्वेपाकद्रूपत्रापितत्प्रत्ययापत्तिः नचेष्टापत्तिः कृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतद्व
तिभाष्यविरोधादित्यत आह आख्यातशब्देभागाभ्यांसाध्यसाधनवर्तिताप्रकल्पितायशास्त्रसंघञादिखणिकमः आख्या
तशब्देपश्यमृगोधावतीत्यादौ भागाभ्यांनिङ्ताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विवरणकारोक्तमपव्याख्यानम् पञ्च
नीत्यत्रापि भागद्वयसत्त्वात्साध्यसाधनरूपतायथाक्रमंग्राह्यासाध्यत्वंक्रियांत एकांक्षानुत्थापकरूपवत्त्वम् साधन
त्वंकाएकत्वेनान्वयित्वं संघञादिखपीति प्रकृत्यासाध्यावस्थाप्रत्ययेनसाधनावस्था ॥१९॥ तएववक्ष्यमीयानपरंविशेषइतिप्र

तुंकारकत्वेनान्वयित्वं सद्यज्जादिष्वपीति प्रकृत्यासाध्यावस्थाप्रत्ययेनसाधनावस्था ॥११॥ तएववक्ष्यतीयानपरंविशेषद्वुतिप्रकृत्यादीति व्याख्यानंविवरणस्यम् आख्यातशब्दद्वुतिकर्मधारयद्वुतितद्भावः अपव्याख्याने हेतुमाह पचतीत्यत्रेति तथा च तिङ् नरू हेनकेवलारव्यातपदेनैवपचत्यादि तिङ् नरूपांर्यलाभेशब्दपदवैयर्थ्यमन्मतेतुतस्यवहुव्रीहिलाभसंपादकतयाख्यातशब्दपदस्य तिङ् नद्वयस्यटितवाक्य परतोपपत्तिः पचन्त्यादेर्भागद्वयस्य साध्यसाधनवर्तित्वेपि क्रियायास्ततः साधनत्वेनाबोधादृशान्तत्वा

अस्तेःफलव्यापारे भयार्थकत्वेहरिसमतिमप्याहु उक्तचेति व्यपदिश्यते अवह्रियते अतर्भावादिति धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वा
दित्यर्थः पृथगुपस्थितयोरेवान्वयनियमात्कर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थक रूपसकर्मकत्वस्य तत्रानवकाशादिति भावः स्तेकलक्षणानुसारेण सा
रकृद्वाच्ये फलशेनेति स्वकर्मकधारणरूपफलेन सह तदनुकूलव्यापारस्यैकाधिकारण्यदित्यर्थः आत्मरूपकर्मणा सकर्मकत्वकु
तोनेत्याक्षेप एतत्समाधानस्योदक्षरत्वदोषदुष्टस्य योग्यत्वमीदृशव्याख्याने सुधीभिर्विभावनीयम् न ज्ञात्मानं जानातीत्यादा

उक्तववाक्यपदीये आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते अंतर्भावाच्चेतेनासौ कर्मणानसकर्मक इति विभ्र
दिति तेन स्वधारणानुकूलो व्यापारो नापि गम्यते इति भावः तेन कर्मणा सकर्मकत्वतु न अंतर्भावात् फलशेनानुसारा
नाधिकारण्यसत्त्वादित्यर्थः आत्मानजानातीच्छतीत्यादी च द्वावात्मानोशरीरात्मा अंतरेणात्मा च तत्रातरेणात्मा तत्कर्मकं
रोति येन शरीरात्मा सुखदुःखेऽनुभवतीति कर्मवत्कर्मणेति सूक्ष्मं यथाव्यरीत्या भिन्नाधिकारणनिष्ठतामादाय स
कर्मकत्वमित्यवधेयम् ॥ वनुपदोक्तसकर्मकलक्षणस्याव्याप्तिः तत्र ज्ञानरूपफले तदर्थं व्यापारस्यैव अधिकारण्यभावाद

तिव्याप्तिश्च फलसमानाधिकारणेत्याद्यकर्मकलक्षणस्येत्यशक्यसमाधने आत्मानजानातीत्यादिना अंतरेण तेति अतश्चरणवच्छि
न्नात्मा शरीरेणात्मा तदवच्छिन्नः सः तथा चात्मन एकत्वोपि मनः शरीररूपोपाधिभेदपरिकल्पितमैदमाद्यवैयधिकारण्यस्य
सूपपादत्वादुक्तलक्षणयोर्न व्याप्तिव्याप्तीदृत्वाद् भिन्नाधिकारणेति ११ ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

नत्त्वसत्त्वभूतायाः क्रियाया धात्वर्थत्वेया कद्रूपत्वापितत्प्रत्ययापत्तिः नचेष्टायत्तिः कद्रुदभिहितोभावो द्रव्यवत्प्रकाशतद्व
ति भाष्यविरोधादित्यत आह आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पिता यथा शास्त्रसंघादियेष्वपि क्रमः आख्या
तशब्दे पश्य मृगो धावतीत्यादौ भागाभ्यां तिङ्नाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विवरणकारोक्तमप्यख्यानम् पञ्च
नीत्यत्रापि भागद्वयसत्त्वात् साध्यसाधनरूपता यथाक्रमंग्राह्या साध्यत्वं क्रियां त एकांक्षानुत्थापकरूपवत्त्वम् साधन

त्वंकारकत्वेनान्वयित्वं सघञादिष्वपीति प्रकृत्यासाध्यावस्थाप्रत्ययेनसाधनावस्था ॥१॥ तएववक्ष्यमीयानपरंविशेषइतिप्रकृत्यादीतिव्याख्यानंविवाएणस्यम् आख्यातशब्दइतिकर्मधारयइतिनद्भावः अपव्याख्यानेहेतुमाहपचमीत्यत्रेति तथाचनिडं तरूढेनकेवलारव्यातपदेनैवपचत्यादि निडं तरूपायलाभेशब्दपदवैयर्थ्यमन्मतेनुतस्यवहुव्रीहिलाभसंपादकतयाख्यातशब्दपदस्य निडं तद्वयघटितवाक्यपरतोपपत्तिः पचत्यादेर्भागद्वयस्यसाध्यसाधनवर्जित्वेपिक्रियायास्ततः साधनत्वेनाबोधादृशान्तत्वा

उक्तत्वादिति क्रियांतराकाशानुत्थापक तावच्छेदकरूपवत्त्वसाध्यत्वमित्यादिनेत्यर्थः क्रियांतराकाशानुत्थापकतावच्छेदकस्त्वेषेणोपा-
 पस्थिते क्रियान्वयासंभवादिति भावः तेन रूपेणोपस्थितेः पश्यमृगो धावतीत्यादीव्यभिचरितत्वादाह लोका पाकइति घञासिद्ध-
 वस्य क्रियाया अत्र बोधने धात्वर्थविशेषणवाचकलोकादिशब्दस्य लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वापन्निरिति भावस्तदैवविशदयति तस्मा-
 दिति एतेनेति घञादीनां सिद्धावस्थापन्व क्रियावाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः प्रयोगसाधुतामात्रमिति भावपदेन वाचकत्वव्यव-
 स्थापनं प्रयोगसाधुतामात्रमिति

एतदेव स्पष्टयति साध्यत्वेन क्रियातत्र धातुरूपनिबन्धना सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः १४ न च घ-
 ञादिभिः सिद्धत्वेनाभिधाने मानाभावः पाकइत्युक्ते भवति न शेवेत्याद्याकांक्षोत्पन्नस्यैव मानत्वात् धातूपस्थाप्या-
 यातदसंभवस्योक्तत्वात् लोका पाकइत्यनापनेष्व तस्माद्भावार्थान्वये लोकादिशब्दे भ्योद्धितीया घञार्थान्वये प्रथ-
 मापुल्लिङ्ग तावेति तत्सिद्धये घञादे शक्तिरूपेया सिद्धतारूपा एतेन घञादीनां प्रयोगे साधुतामात्रमिति नैयायिकन-
 ॥ १५ ॥

च्छेदः नैयायिकनव्योक्तमिति धातूनामुविभक्त्यप्रकृतिरित्याजदर्थसुबर्थसंस्थकर्मत्वादीनामन्वयानुपप-
 न्याथातोर्विचयनस्यापि क्रियावाचकत्वमभ्युपेयम् प्रकृत्येकदेशार्थेन तदन्वयाभ्युपगमेन यत्र पाककचोदेर्हित्वादिकं बाधित-
 पाकादेश्वतदबाधितम् तत्र पचंती पश्यतीत्यादिप्रयोगापत्तेः धातूपस्थाप्यार्थसुबर्थान्वयबोधप्रतिपत्त्या नूनरधर्मिकं किंचिदर्थ-
 परत्वज्ञातस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमेतुगी एवमेव च यत्र धातुमात्रस्य पाकादीनामन्वयतन्मनद्विशेषणवाचकलोकापदाद्वितीयेव य-

कानं त्रयपरिशिष्टकृन्मनंतं न व्यनैयायिकमतत्वेनानुद्यदूषयति नचेति गौरवादिति ननु भावाख्यातवद्भावविहितघञादीनां धात्वर्थानुवादकत्वे स्थिते प्रागुक्तप्रयोगोपपत्तयेऽनायन्याघञंतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकारावश्यक इत्यत आह अनुशासनादिति तथा च गुरुभूतानुपूर्व्या शक्ततावच्छेदकत्वापेक्षयाऽनुशासनानुगुण्यादुक्तप्रयोगोपपत्तये घञत्वस्यैव तत्त्वमुचितमिति ।

न च घञंतशक्त्योपस्थाप्यान्वये स्लोकः पाक इति भवतीति वाच्यम् घञंतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवात् अनुशासनञ्च घञादेरेव तथा शक्तिकल्पनादिति दिक् एवं च घञशक्त्यभिप्रायेण कृदभिहित इति भाष्यमतो न तद्विरोध इति भावः ॥

इ
भावः ननु घञादीनां व्यापारावाचकत्वेपि क्रियाविशेषणोद्धितीयेत्यत्र क्रियापदस्य पाकार्थक्यतया तथा नुपस्थाप्य परत्वात् स्लोकः पाक इत्यादौ धातूपस्थाप्य पाकस्योक्तविशेषणवैकल्यान्न तद्विशेषणवाचकपदाद्धितीयापत्तिरत आह दिगिति तदर्थस्तु स्यादेवं यदि क्रियाविशेषणाद्धितीयेति त्वनंतमनुशासनं स्यात्किं त्वस्मदुक्तफलितार्थक्यनमेव तत् तथा त्वेवात्वन्मते स्लोकं पाक इत्यनापत्तेऽप्ये

वर्तनाविषयक्रियायामित्यर्थं तत्र तदनन्वये निघातानुपपत्तिप्रमाणयति निघातानुरोधादिति समानवाक्यद्वयम् ।
 एषं वाक्यमिति समर्थं सूत्रभाष्यान्तास्तात्पर्यपर्यावापदार्थोत्तराद्विनियोज्यो भक्त्या तस्यैकवाक्यतात्त्विकमेव संबो-
 दः क्रियायामनन्वयेन ब्रूहि देवदेवेत्यादौ तदभावात् समानवाक्यद्वयप्रकृत्या मन्त्रिनस्यैति विहितस्यानुपपत्ते-
 रित्याख्यल्लार्थः तत्र गालीनातेऽपि दनवास्यामीत्यादौ शालीनामित्यादेः समानवाक्यस्य त्वसिद्धये परपर्येति पचति भवतीत्यादि सा-

ननु कारकाणां भावनान्वयनियमएवंपाकडृत्यत्रापि कर्मषष्ठ्यनुसारेण भावनायावाच्यत्वं सि-
 द्ध्येत स एव कुत इत्याशंका समाधत्ते संबोधनोक्तत्वेऽर्थः कारकं प्रथमो वतिः धातुसंबंधादि
 कारनिष्पन्नमसमस्तनञ् संबोधनात्तस्य क्रियायामन्वयः त्वंब्रूहि देवदेवेत्यादौ निघातानुरोधा-
 त्समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इत्यनेन समानवाक्यएव तन्निर्णयमात् ॥ ६ ॥

धारणचेतत् प्रकृते च संबोधनस्यानुवाद्यविषयतया नुवाद्यस्य विधेयसाक्षात्तया विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तत्रैव संबोधना-
 तार्थान्वयो चित्यात्समानवाक्यस्य त्वमस्तमिति भावः यो घस्त्वत्राभिमुखी भवतानुक्कूलव्यापारविषयदेवदत्तो ह्येष्टकप्रवर्जना-
 विषयत्वदभिन्नकर्तृकभाषणमिति ॥

तत्र हरिः संमतिमाह उक्तं चेति संबोधनपदमिति तद्विषयमित्यर्थः विशेषणमिति स्वोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वरूपपरंपरासंबंधेने
त्यर्थः ब्रजानीत्यस्य हिजानीहीति शेषः सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः प्राप्ताभिमुख्यो हिजनः क्रियासु विनियुत्यत इति का
रिकांतरे विनियुत्यत इति वदता प्रवर्तनाविषयक्रियासंवेतदन्वयबोधनात् प्रवर्तनोद्देश्यस्यैव तद्विषयक्रियोद्देश्यत्वादुद्देश्यवि
धेयभावस्य तयोः संसर्गमर्थोदयालाभादेकवाक्यतयानिघात इति तदर्थः शाब्दबोधस्त्वत्र संबोधनविषयदेव ततोद्देश्यकप्र
वर्तनाविषयो मत्कचैकव्रजनकर्मकं ज्ञानमिति सूत्रभाष्यरीत्येति भूवादिसमर्थसूत्रस्य भाष्योक्तरीत्येत्यर्थः स्यादेवेति आ

उक्तं च वाक्यपदीये संबोधनपदं यच्च तत्क्रियायां विशेषणम् ब्रजानि देवदत्ते निघांतो च तथा स नीति पचति
भवति देवदत्तेत्यादौ तु सूत्रभाष्यादिरीत्यै कवाक्यता सत्त्वात्स्यादेव निघातः तिङ् तिङ् इति सूत्रयत्नानिङ् नाना

॥मण्येकवाक्यतास्वीकारेत्॥

मंत्रितदेवदत्तपदस्येत्यर्थः अत्रजानीहीतिपदाध्याहारेणोक्तरीत्यादेवदत्तपदस्यैकवाक्य

स्थत्वाक्षतेरिति भावः तत्र सूत्रकारसंमतिमाह तिङ् इतीति तिङ् तातामिति बहुवचनेन प्रकृते जानाति यदा ध्याहारः सूच्यते अथ यथा तत्र निघाता प्राप्ता न त्यर्युदासबोधक तिङ् ग्रहणस्यै यर्थोपत्तेरिति भावः संमतिरियं सूत्रकृत एकवाक्यतांशे निघातांशे च भाष्यसंमतिस्तु न तै नातिङ् ग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् नन्वेवं कथमितिङ् ग्रहणप्रत्याख्यानसंगतिः पचति भवतीत्यत्र निघातवारकनयानस्यावश्यकत्वादिति चेन्न तत्र कारका न्वितक्रियाबोधकत्वरूपैकवाक्यत्वस्य सुप्रसिद्धं तच्च यस्माद्वारणस्य सत्त्वेऽपि वार्तिककारपरिभाषितैकवाक्यत्वस्य तत्रासत्त्वादित्याश्रयात् तथा चोक्तस्थले तादृशैकवाक्यत्वाभावा न्निर्घृता प्रसङ्गः

नदेतदाविष्करोति वार्त्तिककारणमिति यथाश्रुतसूत्रमनुह्र्याह वस्तुतस्त्विति हेलागजीयदति बहुष्वपितिड नेपुसाकांक्षेष्केक
वाक्यनानिडं तेभ्योनिघातस्यप्रतिषेधस्तथार्थवानिति वाक्यपदीयव्याख्यानावसरदतिशेष. तन्मतेपिभवत्येवेति दृढंचनिरुक्त
लोकिकवाक्यत्वस्येवनिघातप्रयोजकत्वमित्याश्रयमूलकमित्यवधेयम् पुनः पुनर्जन्मेति अतएवसकृत्प्रवृत्तौट्टिः पचनीतिन
पचकृत्वोभुक्तेइत्यादीपचादिशब्दा सख्योन्यनिपरा तस्याएवकृत्वमुजादिर्द्यौनकः सूत्रस्वारस्याच्चैतद्व्योत्यार्थस्यक्रियाया
मन्वयइतिभावः क्रियान्वयिनामेवसंज्ञेत्यपादानादिमध्यम् क्वचित्तथैवपाठः स्पष्टमिति अन्तेतु उन्नरभाष्येकरोतिक्रियानि

एकतिड वाक्यमिति वदतां वार्त्तिककारणं मते परं न वस्तुत एकतिड विशेष्यकं वाक्यमिति नदभिप्रायस्वहेलाग
जीयादीवैयाकरणभूषणेऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात्तन्मतेपिभवत्येवेत्यवधेयम् कृत्वेर्था क्रियाभ्यावृत्तिगण
नेकृत्वसुजिति क्रियायोगे तत्साधुत्वोक्तेः क्रियाया अभ्यावृत्ति. पुनः पुनर्जन्मतस्मिन्द्योत्येदृति तदर्थात् कारकं कार
केइत्यधिकृत्यतेषाव्युत्पादनात्कारकशब्दोहि क्रियापरः करोतिकर्त्तृकर्मोदिव्यपदेशा निति व्युत्पन्नैः तया चाग्निमे
ष्वपादानादिसत्ताविधिषु क्रियार्थककारकशब्दानुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेव संज्ञेतिस्य संभाष्ये ॥ एवं नयतीति व्युत्पत्ति
प्रदर्शनात्कारकत्वम् क्रियाजनकत्वमेव अतएव ब्राह्मणस्य पुत्रं पंथान पृच्छतीत्यादी ब्राह्मणस्य नकारकत्वम् पुत्रेणान्यथासिद्ध
त्वादतएवनेषां क्रियायामन्वय. क्रियाजनकमिति ज्ञानेकासा क्रियेत्याकाक्षोदेयन क्रियाया अपि जनकाकाक्षयाच्चतत्रैवान्वयस्यो
चित्यात् अतएव गतिकारकोपपदात्तुदित्यादीकारकशब्दस्यापादानादिपरतासंगच्छते कारकइति तु प्रथमार्थसप्तमीत्याहुः ॥

॥ तद्रूपतो बोधः तत्र तस्यैवेति विहितवनेद्रव्यगुणान्वयित्वा
सन्दर्शेत्सुब्रह्मणीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमित्यादिरीत्या बोधदि
गद्यप्रतिषेधः प्रतियोगीयस्य तादृशाः भावोर्थो यस्येति व्युत्पत्त्या
ब्राह्मणादावन्वयेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः निषेधप्रतीतेरि
॥ क्रियाचेदित्युक्तत्वात् धातुसंबंधाधिकारे धातुसंबं
योग्यः प्रसज्यप्रतिषेधो योनजित्यर्थः उत्तरपदार्थो
गात् नचासमस्तनजः क्रियात्वयेमानाभावः नत्वप
केयायाएव निषेधप्रतीतेः अतएव विद्यमानेपि घटेत
मात्वयित्वेमानमिति भावः तस्य युष्मदाद्यर्थोत्वयित्वेन युष्मदा
षाद्यनुपपत्तिर्युष्मदर्थप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वेन द्विवचना
तियोगिकाभावकर्तृत्वोपगमेपाकेतत्कर्तृकत्वबाधः पाकानु
पत्तिश्चेति बोधयितुंचैत्रोनयचतीत्युक्तम् अतएवेति नजः
पतद्रूपकारकद्रुत्यर्थः घटस्य विद्यमानतादशायां घटकत्वं

तदेतदविष्करोति वार्तिककारणमिति यथाश्रुतसूत्रमनुरुध्याह वस्तुतस्त्विति हेत्वाजीयद्विति बहुष्वप्यितिङं नेषुसाक्षांक्षेप्सेक
 वाक्यतानिङं नेभ्योनिघानस्यप्रतिषेधस्तथार्थवानिति वाक्यपदीयव्याख्यानावसरद्विति शेषः तन्मतेपिभवत्येवेति इदंचनिरुक्त
 लोकिकाक्यत्वस्येवनिघा तप्रयोजकत्वमित्याश्रयमूलकमित्यवधेयम् पुनः पुनर्जन्मेति अतएवसकृत्प्रवृत्तौट्टिः पचनीतिन
 पचकृत्वोभुक्तेइत्यादौपच्चादिशब्दा संख्योत्यनिपरा तस्याएवकृत्वमुजादिर्दीनकः सूत्रस्वारस्याच्चैतद्वदोत्पार्थस्यक्रियाया
 मन्वयइतिभावः क्रियान्वयिनामेवसंज्ञेत्यपादानादिमध्यम् क्वचिन्मथैवपाठः स्पष्टमिति अन्नेतु उन्नरभाष्येकरोतिक्रियानि

एकनिङ् वाक्यमिति वदतां वार्तिककारणं मनेपानं वस्तुत एकतिङ् विशेष्यकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेत्वा
 जीयादौवैयाकरणभूषणेऽस्माभिश्चप्रतिपादितत्वाजन्मनेपिभवत्येवेत्यवधेयम् कृत्वर्थो क्रियाभ्यावृत्तिगण
 नेकृत्वसुजिति क्रियायोगेनेतत्साधुत्वोक्तेः क्रियायाश्चभ्यावृत्तिः पुनः पुनर्जन्मतस्मिन्द्योत्येद्विति तदर्थोत् कारकं कार
 केइत्यधिकृत्यनेषाव्युत्पादनात्कारकशब्देहि क्रियापरः करोतिकर्तृकर्मोदित्यपदेशानि निव्युत्पन्नैः तथाचाग्निमे
 स्वपादानादिसत्ताविधियुक्क्रियार्थककारकशब्दानुवृत्त्याक्रियान्वयिनामेवसंज्ञेति स्पष्टं भाष्ये ॥ १ ॥ वर्जयतीति व्युत्पत्तिः

प्रदर्शनात्कारकत्वम् क्रियाजनकत्वमेव अतएवब्राह्मणस्यपुत्रंप्रधानपृच्छतीत्यादौब्राह्मणस्यनकारकत्वम् पुत्रेणान्यथासिद्ध
 त्वादतएवनेषाक्रियायामन्वयः क्रियाजनकमितिज्ञानेकासाक्षियेत्याकाक्षोदयेन क्रियायाश्चयिजनकाकाक्षयाचतत्रैवान्वयस्यै
 चित्यात् अतएवगनित्कारकोपपदात्कृदित्यादौकारकशब्दस्यापादानादियरतासंगच्छते कारकइतिनुप्रथमार्थेसप्तमीत्यहुः ॥

मन्त्राह्मणकर्त्तृकाध्ययननुत्पत्त्यर्थसमिध्याहताध्ययनक्रियाया
मूलप्रथममद्वयुक्तम् विधानादिति तत्रधानुशब्दस्यधात्वर्थपरतयावसनदर्शित्यन्तनीतवासकर्त्तृकत्वेकं दर्शनमित्यादिरीत्याबोधादि-
तिभावः प्रसज्येति प्रतिषेधशब्दः कर्मघञंतोबाहुलकान् प्रसज्यायाद्यप्रतिषेधः प्रतियोगीयस्यतादृशाः भावोर्थो यस्येति व्युत्पत्त्या
ऽभावार्थकइत्यर्थः यथाश्रुतेति नब्राह्मणमानयेत्यादौ नञर्थो रोपस्यब्राह्मणदावन्वयेनव्यभिचारपक्षेति भावः निषेधप्रतीतेरि-
प्रथमोवतिः तेननुत्पत्तिर्क्रियाचेद्वितिरिति विहितः तत्रयत्तुल्यं साक्रियाचेदित्युक्तत्वात् धातुसंबंधाधिकारे धातुसंब-
धेः प्रत्ययाद्रत्यधिकृत्यतेषां विधानात् असमस्तनञसमासायोग्यः प्रसज्यप्रतिषेधी योनजित्यर्थः उत्तरपदार्थोक्ति-
त्वेयेपिसमासविकल्पेनपक्षेऽसमस्तत्वाद्यथाश्रुतग्रहणायोगात् नचासमस्तनञः क्रियात्वयेमानाभावः नत्वप-
चसिनयुवांपंचयः देवदत्तो नपचति घटो नजायत इत्यादौ क्रियायाएवनिषेधप्रतीतेः अतएवविद्यमानेपिघटेन
निअत्यंतभावप्रतीतेरित्यर्थः तथाचतादृशप्रतीतिरेवोक्तनञर्थस्यक्रियात्वर्थित्वेमानमिति भावः तस्ययुष्मदाद्यर्थोत्वयित्वेनयुष्मदा-
दौलकारवाच्यकर्त्तृवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावान्मध्यमपुरुषाद्यनुपपत्तिर्युष्मदर्थप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वेनद्विवचना
द्यनुपपत्तिश्चेति सूत्रयितुंनत्वंपचसिनयुवांपंचशब्दइत्युक्तम् एवंचैत्रप्रतियोगिकाभावकर्त्तृत्वोपगमेपाकेतत्कर्त्तृकत्वबाधः पाकानु-
कूलकृत्यभावार्थकत्वेत्वन्तेपुरुषव्यवस्थापिकदाचित्मध्यमोनमयोग्यपत्तिश्चेति बोधयितुंचैत्रोनपचतीत्युक्तम् अतएवेति नञः
क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधत्वादेवेत्यर्थः तादृशप्रयोगइति घटो नजायत इत्याकारकइत्यर्थः घटस्यविद्यमानतादृशायाघटकत्वं

उक्तरीत्यानञ क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वधीव्येघटोनास्तीत्यत्रघटाभावकर्तृकत्वस्यधात्वर्थः। वाधेपितद्वेधमनादृत्यघटास्ति
 ताभावबोधाभ्युपगमउचितोवक्ष्यमाणकार्यकारणभावबलादित्याह तथाचघटद्रुतीति तदेवोपपादयतिनहीत्यदिता ननुयत्रन
 क्रियावाचकसमभिव्याहारेभूतलेनघटद्रुत्यादौतत्रनजाकथक्रियाप्रतियोगिकाभावबोधनीयोतआह तथाचेति अध्याहार्यमिति
 असिर्भवतीपरद्रुत्यादिभाष्ये क्रियातएभावेप्यस्ति क्रियामादायवाक्यपरिपूर्तिबोधनादितिभावः प्रकारतासंबधेनेति नअर्थोभाव
 निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबधेनशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिविशेष्यतासंबधेनधातुजन्योपस्थितेहेतुत्वस्यनत्वपक्षसी
 त्याद्यनुरोधेनक्तुप्रत्वादत्रापितद्वेधोपपत्तयेऽस्त्यध्याहार आवश्यकइतिभावः नचत्वयचसीत्यादाविवाभापिनञ. पर्युदास।

तथाचघटोनास्तीत्यत्राप्यस्ति त्वाभावएवबोध्यतो नहिघटोनजायतेनास्तीत्यनयोर्धात्वर्थभेदमंतरेणास्तिवि
 शेष तथाचभूतलेनघटद्रुत्यत्राप्यस्तीत्यध्याहार्यम् प्रकोरतासंबधेनअर्थविशेष्यकबोधेधातुजन्यभावनोप
 स्थितेहेतुत्वस्यक्तुप्रत्वात् शेषतत्रार्थनिर्णयेवक्ष्यते॥

धानपुरुषव्यवस्थानुपपत्ति सख्यायास्तत्रावाधानद्विवचनानुपपत्तिरीपीति तादृशकार्यकारणभावस्यैवाप्रामाणिकतयाकथन
 दनुरोधोस्त्यध्याहारनियामकः घटोनजायतेइति इत्यादौप्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञस्यहेतुयथात्मानुपपत्तिस्तथावक्ष्यतेतथाचभू
 तेषघटोनेत्यादौभूतलवृत्तिर्घटाभावइतिबोधेधाधकाभावोऽतआह शेषमिति तथाचयदापुष्पदर्थभिल्लकर्चकोनपक्वस्तदानत्वंप
 चसीतिप्रयोगानापत्ति पर्युदासद्योतकतावादिमनेऽतस्तत्रप्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवांगीकरणीयमित्युक्तमुक्त्याकार्येकारणभा

अतएवेति संज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्यप्रवृत्तिकत्वेनबलवत्त्वादेवेत्यर्थः नबन्नेदृति मीमांसानवमाध्यायेद्वत्यर्थं तथाहि रयतरहि पक्षोत्प्ला
तदुत्तरयोर्गोपनीतिश्रूयते तत्ररथतरयोने परतोदृहद्योनेऽपठितत्वाद्रथतरतस्यागेयमुतोत्तराग्रथेनत्वा वामन्यतद्वत्यस्यपठितत्वा
नत्रगेयमिति सशयेऽविशेषादुभयत्रगेयमिति पूर्वपक्षेउत्तराशब्दस्यसक्तस्फुणप्रसिद्धिर्दृहद्योनीतुतस्याः पूर्वग्रथापेक्षिकोत्तर
त्वबलाद्यौगिकीसेतिसंज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्यप्रवृत्तिकत्वेनबलवत्त्वादुत्तराशब्दसंकेति तनत्वावामन्यतद्वत्याशब्दवैवर्तज्यमिति नब

अतएवसंज्ञाशब्दग्रन्थान्द्रथंतरमुत्तराग्रथं पठितत्रश्चेवगेयं ननुवेदेतदुत्तरपक्षमानत्रद्वितिनवमेनिर्णीतं
किंच फलाशेषिभावनायां विशेषणकारकाण्यपि क्वचित् न यथाभूतानीति गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्या
दितिन्यायेन सर्वैसेवकारजातमिवभावनायामेव परस्परनिरपेक्षारण्यनुयंति न हि भिक्षुको भिक्षुकांतरं याचितु
मर्हति सत्यत्वस्मिन्नभिक्षुक इति न्यायेनापि फलतन्पत्काभावनायामेवानुयंतीति मीमांसका अपि मन्यन्ते ॥ ६ ॥

मेनिर्णीत तद्वत्तत्रापीति भाव ननुभावनाया क्रियापदस्य साकेतिकीशक्तिः फलेतु यौगिकः प्रयोग इत्यत्रैव न दृढतरं मानये नोक्त
धिकरणवतारसमाप्तेन प्रयेण तस्य तु यौगिकत्वेनाप्युपपत्तेरत आह क्विचेति न यथाभूतानीति विशेषणादीत्यर्थः कर्त्रोक्त्या तस्यैवे
दृष्टत्वादिति भावः गुणानामिति विशेषणान्न परार्थत्वादत्योपकारकत्वादतएव समत्वात्समानधर्मत्वात् नैवापरस्परं संबंधो न भ
वेदितिन्यायार्थं तथा च यथाफलस्यैवकारकत्वादिशेष्यभावनायामन्वयस्तथाकारकाणां मपि साक्षात्परपर्यावातश्रैवात्म्योऽ

न्यथाकारकत्वस्यैवानुपपत्तेर्ननुफले निराकारकत्वादिति भावः तदनुसारि लौकिकन्यायमप्युपन्यस्यति तद्विभिन्नकद्रत्यादि मीमांसाकाश्रयीति उक्तन्यायेनकारकप्रकारकबोधप्रत्याख्यातजन्यभावनोपस्थिते हेतुतायास्तैः क्लृप्तत्वादिति भावः ॥ ६ ॥ ॥ कारकादीत्यादिनालडाद्यर्थकालपरिग्रहः गुणभूतेति तृजाद्यर्थकर्तारिविशेषणी भूतेत्यर्थः एतेनपूर्वोक्तन्यायस्य तत्रासंभबोदर्शितः तस्यामेवेति धात्वर्थभावनया मेवेत्यर्थः प्रपञ्चितमिति फलांशे तु नकारकाणामन्वयः मीमांसकमतेऽपि तस्याव्युत्पन्नत्वात्

एवंचविशेष्यतयाकारकादिप्रकारकबोधप्रतिधातुजन्यभावनोपस्थितिर्हेतुरितिकार्यकारणभावस्य क्लृप्तत्वात् यत्रापि प्रकापाचकद्रत्यादौ भावनागुणभूतानत्रापि क्लृप्तकार्यकारणभावानुरोधात् तस्यामेवात्वयद्रत्यवसीयते इत्यादिभूषणे प्रपञ्चितं केचित्तु भूतले घटोदेवदंनो घटमित्यादावन्वयबोधाकांक्षानिवृत्त्योरदर्शनान्नतद्व्यतिरेकेण साधुत्वलाभ इत्याहुः ॥ ६ ॥

इत्यथाकारकात्त्वितस्यकारकत्वासंभवेन यागरूपफलस्य कारणतया क्रियायामनन्वयापत्तेरिति हितञ्चोक्तम् अदर्शनादिति सर्वहिवाक्यक्रियायापरिसमाप्यते इति न्यायेन तत्रास्ति जानात्यादिक्रिया मंतरेणान्वयबोधनिराकांक्षत्वयोरदर्शनादित्यर्थः तत्रचैत्रः सुंदर इति क्रिया साकांक्षवाक्यस्यासाधुतापत्तिः फलाशात्वयलाभे नैवोपपन्नो भावनावाचकत्वालाभश्चेत्यस्वरस आहु रित्यनेन सूच्यते ॥ १५ ॥

उपपत्तिमिति उक्ताष्टकस्य भावनायामन्वयसाधकोपमसि रूपातामुक्त्वाऽनन्वयेनाथकोयनसि रूपांतामाहेत्यर्थः ननु स बोधनात्मा
दीनाक्रियान्वयएवसाधुत्वेपर्वतोवह्निमान्महानसर्वदित्यादेवत्यर्थसादृश्यस्य कथपर्वतेऽन्वयः कथंवाभूतलेन घट इत्यत्र स
प्तम्यर्थं भूतसाधेयत्वस्य तथाऽभावे इत्यत आह मूले यदि पक्षेपीति पक्षे प्रतिशब्दाक्यजन्यबोधविशेषे सदिग्धसाध्यैके धर्मि
णि पर्वतादावितियावत्कारकमधिकरणानि न जादियुन अर्थाभावे इतरनामार्थेचेत्यर्थः तमेव विशदयति सारे पर्वतोवह्नि
मानित्यादिना आदिपदादिति न जादित्वादिपदादित्यर्थः तदेवं विरणोत्येवमादिस्थितिभूतले घट इत्यादावित्यर्थः अन्वय

स्वयमुपपत्तिमाह यदि पक्षेपि वत्यर्थः कारकचन आदिषु अन्येति न्येयं तां तर्हि चतुर्थ्याः स्पृष्टि कल्पना पर्वतोवह्नि
न्यमान्महानसर्वद्रुतलेन घटः भूतले घट इत्यादिपदान् एवमादिष्वनुशासनविरोधेपि यदिसाधुत्वमन्वयश्चा
भ्युपयते तर्हि चतुर्थ्याः स्पृष्टि कल्पनापि त्यज्यतामित्यर्थः अनुशासनानुरोधतो ल्येऽङ्गजरीयमयुक्तमिति भावः

श्वेति महानससुदृशः पर्वतोभूतललृप्तित्वाभाववान् घटोभूतललृप्तिर्घटाभाव इति वा बोधश्चेत्यर्थः तेन तु ल्यमित्यनुशासनेन
यागतसादृश्यबोधनएवंवर्तते कारक इत्यधिकृत्य सप्तम्यधिकरणेचेत्यनुशासनेन क्रियान्वयएव सप्तम्याश्च साधुत्वबोधना
दुक्तपदीति चतुर्थ्या इति पुष्पेभ्य इत्यत्र स्पृष्टेरीस्ति तद्वति विहितश्चतुर्थ्याः स्पृष्टयसु पात्रार्थे एव स्वार्थोन्वयबोधकत्वम् न पदांतरापाने
अध्याहृतेनानुरर्थेनुशासनविरोधादिति स्वसिद्धातस्य ज्यतामित्यर्थः अङ्गजरीयमिति द्रुममर्थे गृह्णादित्वाच्चः कश्चिदनुशासना
नुरोधः कश्चिन्नेत्यङ्गजरीसदृशमित्यर्थः तथाच स्वीयसिद्धांतप्रच्युतिरूपबाधकभिया अपि पर्वतोवह्निमान्भवितुमर्हतीत्येवप्र

कृतपूर्वीत्यत्र भावविहितकै न सिद्धावस्थापन्तो भावउच्यते तद्विशेषणं च प्रकृत्यर्थक्रियेत्याशयेन मूलमवतारयति एवमित्यादिना क
र्त्तृदावित्यादिना भावपरिग्रहः इत्यादीनामित्यादिना क्तानुमनादीनां संबध्यत इति कारकप्रकारकबोधं प्रति विशेष्यतया धातुजन्य भाव
नोपस्थिते हेतुतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति भावः कृतपूर्वीकटमिति नन्वत्र कर्मणि कैकटशब्दादनभिहितो धिकारी यद्विनीयानुपपत्तिः भा
वे क्तसु स कर्मकाङ्गनकुसुमायमाने एव तयोरेवेति नियमात् अतएव न पुंसके भावेऽपि न सः तथा च कथमुक्तदाहं निकवाक्योप
पत्तिरिति चेदत्राहुः कर्मणो विशेषरूपेण प्रागविवक्षयाऽकर्मकत्वाद्वावे प्रत्ययेतदं तस्य पूर्वशब्देन समासे सपूर्वोच्चेतीति निःपञ्चात्तु क

एवं कर्त्तृदौ विहितानामिह्यादीनां क्रियेयेवात्वय इत्याह अविग्रहागतादिस्थायया ग्रामादिकर्मभिः क्रियासंबध्यते
तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थितानां विविच्य ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा अविग्रहागुणी भूतेति यावत् यथा च ग्रामं गत इत्यत्र क्तप्र
त्ययार्थगुणी भूतापि क्रियाग्रामादिकर्मभिः संबध्यते तथा कृतपूर्वीकटमित्यत्रापि गुणभूतादिभिरित्यर्थः ॥ ६० ॥

र्मणो विशेषरूपस्य विवक्षया तत्र द्वितीयेति इदं च कर्त्तृकर्मणोः कृतीति भाष्ये स्पष्टं ईदृशविवक्षाविवक्षे च तद्भाष्यप्रामाण्यात्कृतपूर्वी
त्यादिविषये एव नान्यविषय इति बोध्यम् इत्यादिभिरिति तदर्थकर्त्तृदौ भिरित्यर्थः वस्तुतस्तु दार्ष्टंति के स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्य
यार्थेऽन्यस्मिन्वागुणी भूतकटादिकर्मभावादिति व्याख्येयम् नानतः कृतपूर्वीति प्रयोगघटकस्य धात्वर्थानुवादकत्वेऽपि क्ष
तैः पूर्वकालिकक्रियाकर्त्तृत्वेन ततो बोधेन तादृशक्रियाया इत्यर्थकर्त्तरि गुणत्वात् नाप्ययं भावाधिकारी यस्वातंत्र्येणाप्रयोगात् अत
एव भौकुंगतमेतेनेत्यादिप्रयोगोपपत्तिः भावानधिकारीयभावविहितप्रत्ययस्य धात्वर्थानुवादकत्वात्प्रकृत्यर्थक्रियाया अगुणत्वा
त् एवमव्ययकृतो भाव इत्युक्ते पाक इत्यादिप्रयोगस्थ घञर्थैर्वैलक्षणानुभवात्तु मुनादीनामपि साध्यमात्रस्वभावभावा

वृत्तिमात्रेदृति मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् वक्ष्यमाणत्वादिति समासेषु लुभिन्नेवेत्यनेनेत्यादिः तत्र समासपदस्य ह नि सामान्यपरत्वेन
 व्याख्यासमानत्वादिति भावः कथमिति गतद्वयादीकृद्दतिः सत्त्वेन गमनकर्त्तरूपगतपदार्थे कदेशाभावनायां कर्मान्वयासम्भवा
 रूपविशेष्यसाधन्येति भावः नित्यसाधेयस्य लेहियक्षद्वयीचेत्रस्य गुरुकुलमित्यत्र विशेषणस्य चेत्रादेर्गुर्वादिद्वारकसंबंधेन कुलादि
 सहेति उक्तस्य ले समुदायनिरूपितसंबध एव देवदत्तस्येति पक्षी तत्रैव तदन्वयः उक्तं च संबंधिशब्दः साधेक्षो नित्यसर्वः सम

न च रत्तिमात्रे समुदायशक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्तत्रातर्गतभावनापदार्थे कदेशादृत्तिकथं नत्रान्वय इति वाच्यम्
 नित्यसाधेक्षे कदेशे यिदेवदत्तस्य गुरुकुलचेत्रस्य न त्रेत्यादा विवान्वयाभ्युपगमात् ॥ ६ ॥ ६ ॥

सते वाक्यवत्साव्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते इति नित्यमपि साधेयपदार्थान्वयी हियतो देवदत्तस्य गुरोः कुलमित्यादिव्यक्तेषु
 व्यपेक्षा समासेष्वपि न हीयत इति कारिका पदार्थः पदार्थेनात्वेतीति व्युत्पत्तिस्तु नित्यसाधेक्षा निरिक्तविषयेति न द्वावः
 तत्रातिमपक्षमभिप्रेत्य समाधत्ते नित्यसाधेक्षेति न तत्राप्यच गुरुत्वादेरन्यनिरूप्यत्वेन तदुपस्थितौ नित्यमेव न जायमानाया
 निरूपकाकाक्षाया निवृत्तये देवदत्ताद्यन्वयवत्प्रकृतेरपि किंसाधनकं गमनरूपसाध्यमिति साधनाकाक्षानिवृत्तये या मादिक
 मान्वयस्यावश्यकत्वान्न दृश्यातास गतिरिति भावः आदिनाशे शान्तिपञ्चद्वयादे संग्रहः ॥

अवतरणिकास्यादिपदग्राह्यं स्यष्टयति एवं भोक्तुमिति अत्राप्यादिपदग्राह्यं भुक्त्वा पाकद्रुति घञर्थभावगुणभूतायां पच्यर्थे क्रिया
 यी तु मुनंतार्थक्रियान्वयइति बोध्यमित्यर्थः अत्र नव्यास्तु तु मुनविधायके क्रियार्थायां क्रियायामित्युक्त्या प्रत्यासत्या क्रिययो
 रेकजातीयत्वलाभेन स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थप्रत्यगुणी भूतायाः साध्यमात्रस्वभावाया एव क्रियायामित्यनेन ग्रहणाद्भोक्तुं
 गतं भोक्तुं पाकद्रुत्यसाध्वेव ध्वनितं चेदमुपपदमिति डि. निसूत्रभाष्ये यत्र तु क्रिया मात्रार्थकस्य ग्रहणं तत्र क्रिया मात्रविशेष
 णादपीति गतपाकादियोगेयिसुचत्वादीत्याहुः तेषामयमाशयः घञाद्यंतस्थले प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां विशेष्यविशेषणभावात्
 यन्नसत्त्वासत्त्वस्वभावक्रियाद्वयमुपस्थाप्यते तत्र प्रत्ययार्थे क्रियायाः प्राधान्यं एवं च धातूपस्थाप्य क्रियायाः साध्यमात्रस्वभा

एवं भोक्तुं पाकः भुक्त्वा पाकद्रुत्यत्रापि द्रष्टव्यम्

वत्वेपिनस्या घञर्थप्रतिगुणत्वात् तत्र तु मुनादीति तत्रेदं चिंत्यम् भावानधिकारीयधात्वर्थानुवादकप्रत्ययां तयोमे तु मुनोदुर्व
 एत्वात् किंच सुज्विधायके णुक्तविशेषणविशिष्टायास्तस्याग्रहणमावश्यकं तत्तद्विशेषणी भूतक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वे
 न तज्जन्मगणने द्वीपाकावित्यत्र मुजापत्तेरशक्यवारणत्वात् न च तत्रेष्टापत्तिः क्रियापदोपादानवैयर्थ्योदभ्यावृत्तिपदसामर्थ्ये
 नैव क्रियाया लाभादिति वक्ष्यमाणत्वात् किंच साध्यत्वेन क्रियानत्रेति हरिपद्यव्याख्या वसरे एकस्यैव संबंधिभेदादाचार्यत्वमानुल
 तादिदेकस्या एव क्रियायाः प्रकृतिप्रत्ययरूपवाचकसंबंधिभेदादुपस्थितिरिति स्वोक्तिविरोधः क्रियाद्वयबोधांगीकारे इति॥

अतिप्रसंगमिति गुणभूतक्रियामादायकत्वोर्थापत्तिरूपमित्यर्थः नमुन्नादीत्यादिनाकृष्णंदर्शकोयातीत्यत्रएतुलः सग्रहः क्रिययोरित्य
 स्तोदरेस्पत्वरूपेतादर्थेदृतिशेषः विधीयमानादृत्यस्यद्योतकतयेत्यादि द्विर्वचनमित्यादीत्यादिना द्विः प्रयोगपरिग्रहः तत्रस्तुद्वघञ
 र्थगुणीभूतक्रियामादायसु चोददर्शनादितिभाव तस्याएवेति क्रियायाएवेत्यर्थः एवकारेणद्रव्यगुणव्यवच्छेदः तयोस्सकृदेवो
 अतिप्रसंगमाशक्यसमाधनैकत्वोर्थाः न्कातुमुनवत्सुरितिचेत्संनिहित्विक्वितिप्रसंगो नोद्वाव्यो निधानस्यसम्प्र
 यातभोक्तृपाकभुक्तापाकइत्यादीतुमुनएतुलोक्रियायाक्रियासमानकचकयोः पूर्वकालइति क्रियावाचकोपपदे क्रिय
 योः पूर्वोत्तरकालेविधीयमानाअपितुमुनादयोगुणभूतातामादाययथाजायतेतथाकृत्वोर्था अपिसुः एकः पाकइत्य
 त्रएकस्यसकृच्चद्वोपाकीत्रयश्चत्वारइत्यत्रद्विचिनुर्भ्यः सूचयेत्यत्रकृत्वसुचस्याजथाचसकृत्पाकः द्वित्रिचनुः
 याकइत्याद्यापन्निरितिचेदिष्टापत्तिः द्विर्वचनमित्यादिदर्शनात् अतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नेत्याह अतीति नहि वचि
 रतिपरः प्रयुज्यते इत्याद्याभिसुक्तोक्तरीत्यासमाधेयमितिभाव केचिन् क्रियास्यवृत्तिगणनइत्यत्र क्रियाग्रहणव्यर्थ
 तस्याएवाभ्यावृत्तिसंभवेनसामर्थ्येनछाभानथाचसाध्यमात्रस्वभावक्रियालाभायतदितिवाच्यं नचपाकइत्यादौता
 दृशीतिनातिप्रसंग द्विर्वचनमितिचद्विः प्रयोगोद्विर्वचनेषीतिज्ञापकवाञ्छित्योपपादनीयमि
 त्ते क्रियायास्तुनेकस्याअपिनिरुद्धिभेदायापत्तुवाच्यत्वोपगमेनतत्समवादितिभावः साध्यभावेति यद्यपि पातूपस्थाप्यायातत्त्वम
 र्थमुक्तयुक्तेस्तथापिसाध्यमात्रस्वभावपदस्योक्तप्रत्ययार्थगुणीभूतसाध्यसंभावमात्रपरस्त्वन्नकोषः तादृशीति शक्येत्यर्थः अतएव
 त्वेति विवरणपरमाख्यकारप्रयोगादित्यर्थः ज्ञापकमितितादृशसूत्रकृतप्रयोगहनशापिकाः श्रव्यंतेदृतिवदितिभावः आहुतिरिति सा

सिद्धान्तद्वित्वैवाकारणसिद्धान्तद्वित्रियाणां स्वविषयेष्वित्यादिना प्रतिपादिता बोधकता रूपा शक्तिराख्यानेष्वबाधितैव ततो भावना बोधस्य जायमानत्वादित्यर्थः साधुत्वपरैति न तथा च हरिः साधुत्वज्ञानविषयासेषा व्याकरणस्मृतिरिति तत्र साधुशब्दे अवच्छेदकतया बोधजनकतावच्छेदकतयेत्यर्थः अतिरिक्तशक्तिवादे साधुत्वं न शक्तत्वं मसाधोरपि बोधात्किंतु बोधकत्वं मिति वक्ष्यमाणसिद्धान्तमतेपीत्यर्थः असाधुता स्यादेवेति आख्याताच्छक्तिभ्रमेण भावना बोधेऽपि तत्र तस्या साधुता स्यादेवेत्यर्थः तथा च भावनसिद्धान्तैर्बोधकता रूपा शक्तिग्रहवतां बोधादावश्यकीति धातोरैव भावनावाच्यानाख्यातस्येतिकथं निर्णयद्वित्याशंको समाधत्ते भेदभेदकसंबंधोपाधिभेदनिबंधनम् साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो न ह निवार्यते भेदं विशेष्यभेदकं विशेषणं तयो र्युः संबंधस्य यो भेदस्तन्निबंधनं साधुत्वम् अयमर्थः व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्वपरान्नैवावच्छेदकतया कल्प्यधर्मस्य शक्तित्वं वदतां मीमांसका नोपुनः शक्तत्वं साधुत्वमित्येकमेवेति तद्रीत्याविचारे साधुत्वनिर्णय एव शक्तिनिर्णय उच्यते अतिरिक्तशक्तिवादेऽप्याख्यातानामसाधुता भावनायां स्यादेवं च तुर्यर्थे तृतीया प्रयोगवत्त्वात्त्वर्थं भावनाया माख्यातप्रयोगे याज्ञेकर्मण्यसाधुशब्दप्रयोगवन्ता नृत्वं वदेदिति निषेधो ह्येव न प्रयुक्तं प्रायश्चिन्नं दर्शनांतरीयव्युत्पत्तिमतां स्यादेवेति ॥ १ ॥ व्यक्ततासिद्धेशब्दार्थसंबंध इत्यत्र समानाया मर्थो वगतौ साधुभिर्भाषितव्यं नासाधुभिरिति गम्यगम्येति वल्लियमः क्रियते इति पस्य सांयामुक्तम् एवं यादृशविशेषणा त्विनयादृशविशेष्यबोधे यादृशानुपूर्व्याः ॥ १ ॥ सूत्रकदाचित् न्यतमसंसर्गतादृशबोधे तादृशानुपूर्वीकः शब्दः साधुर्नान्यत्र अतएवास्वशब्दोऽश्वेन साधुः किंतु निःस्वे अः ॥ १ ॥ अश्वशब्दो निःस्वेन साधुः किंतु तुरगइति संगच्छते न त्वस्तु साधुतेत्यत्र आह एवं चेति याज्ञेकर्मणीत्यनेन नानृत्वं वदेत्ता पञ्जसितं वा इत्यादिश्रुतिः कतुमक

मीमांसकः शकते नन्विती त्वन्मते वैयाकरणमते नानृतमितिदर्शपूर्णमासप्रकरणे हि नानृतं वदेदिति श्रूयते तत्र किमयमप्रतिषेधः पुरुषार्थश्चाहोऽश्विन्क्रत्वर्थद्वयसिद्धयैवदेदित्याख्यानात्कर्तृप्रतीत्या कर्तृवाचकत्वनिर्ययोः कर्मणीत्यनुशासनात्तस्य कर्तृत्वपरत्वाभाच्च मत्पयार्थत्वेन वदनं प्रतिप्राधान्याद्द्वदनं तावत्पुरुषार्थोत्तमप्रतिषेधोऽपि पुरुषार्थः निषेधप्रतिषेधो गित्वेन वदनक्रियामनुवदता वदेति शब्देन पुरुषार्थतयैव बोधनाच्चादृशस्यैवानृतवदनस्यानिष्टसाधनताया विपरीतस्वभावबोधकनानाबोधनादस्यादृशानृतवदनस्य ज्ञानुपस्थितत्वात् अतएवानारभ्याधीतस्मार्त्तवदननियेधस्याप्येतदेव मूलमवतीति लाघवं अन्यथा तन्मूलमू

ननु त्वन्मते नानृतं भित्तिर्नियेधाः कृत्वर्थ एव न सिध्येत् आख्यातेन कर्तुं रुक्तत्वात् शुन्यापुरुषार्थेनैव स्थानप्रकरण
द्विकृत्वर्थता तच्च भुक्तिविशेषेन बाध्यत इति चेन्न ॥

सभ्यएवशब्दार्थद्वयान्यापाद्भावैवाख्यातवाच्या कर्त्तृत्वाख्यातवाच्या कर्त्तृत्वान्नपुरुषार्थतातस्य किंतु प्रकरणक्रान्त्यर्थेति निर्णयकं धिक्करणेन स्थितपूर्वपक्षमनुवदति आख्याततेनेति तिष्ठेत्यर्थः तच्चेति प्रकरणंचेत्यर्थः श्रुतिविरोध इति निरपेक्षस्वरूपश्रुतिप्रातिकूल्यद्वययोः तच्छब्दिश्रुत्यर्थयः षडिह विनियोजका तथैविरुद्धयोरेकत्रोपनिषत्तसमुच्चयदो

तर्भादेकेनापरस्यबाधोवक्तव्यः सच्चवलवतादुर्वलस्येतिकस्यदौर्बल्यप्रतिपादकंश्रुतिलिंगवाक्यप्र-
 कारणस्थानसमाख्यानांसमवायेपारदौर्वल्यमर्थविप्रकर्षादिति सूत्रं प्रणिनायमहर्विजिमिनिः श्रुत्यादीनां पठितानां समवाये एक-
 प्रकर्षादिति अर्थस्य विनियोजकस्य लिंगादि तो विप्रकर्षादुत्तरवर्तितात् लिंगादेर्विलंबेन पूर्वोपेक्षया विनियोजकत्वावगतेरि-
 त्ति अत्र क्रियाजन्यफलभागित्वं कर्मत्वं बोधयंती द्वितीया श्रुतिरितरनिरपेक्षैव द्वितीया मवधानशेषित्वं प्रतिपादयति १ ॥ अर्थ-
 विशेषप्रकाशनसामर्थ्यं लिंगं यथा बहिर्देवसदनं दामीति अत्र लव नार्थप्रकाशकतया लवनस्य विनियोगः २ परस्परकांक्षाव-
 निर्वपामीति अत्र मंत्रलिंगेन निर्वाये प्रयुज्यमानस्य समवेतार्थभागस्यैकवाक्यताबलेन देवस्य त्वेत्यादि भागस्याप्यित्तत्रैव वि-
 नियोगः ३ लब्धवाक्यभावानां यदानां कार्योत्तरापेक्षावशाद्वाक्यां तरेण संबंधाकांक्षापर्यवसन्नम् प्रकरणं यथा स-
 म्यसन्निधिविशेषास्मानम् यथा दधि रसीत्यत्राग्नेयोपांश्च गोमीययागाः क्रमेण पठिताः एवं मंत्रभागे पिक्रमेणानुमंत्रण-
 शेषे ब्राह्मणउपांशुयागविधानं तस्मिन्पदेशे मंत्रेऽप्यप्यपाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमंत्रणे तस्य विनियोगः समाख्यायोगबल-

यथाहोत्रमौद्वात्रमित्यादि तत्र हि हेतुर्दिदं होत्रमिति तादियोगवलेन होत्रादिसमाख्यातानि कर्मणि होत्रादिभिरनुष्ठेयमतीति विरोधोदाहरण
भूष्यया श्रुतिर्लिंगयोर्विरोधे श्रुतिर्वैसीयसी लिङ्गं तु दुर्बलं अर्थे विप्रकर्षात् यथा कदाचन स्तरि रसीत्यादिकाया ऋचो विनियोजिकाश्रुति
रुद्रागाहपत्यमुपतिष्ठत इति इन्द्रप्रकाशानसामर्थ्याद्विद्रोपस्थापने विनियोगोऽस्या प्रतिभाति अन्यप्रकाशकस्यान्यत्र विनि
योगो यो गत श्रुत्यागाहपत्योपस्थापने सप्रतीयने गार्हपत्यमिति द्वितीयाहिकर्मविभक्तितया कामयिक्रियासमेष्यप्रकृत्यर्थस्य
शेषित्ववोधेयमिति क्रियाजन्येष्टफलभागित्वस्य तदर्थत्वात् एवमैन्द्रोति तृतीयाप्रकृत्यर्थस्य शेषत्वक्रियाप्रतिस्वधकनमत्वरूपक
शेषत्वस्य तदर्थत्वात् तद्वनयोर्विरोधः तन्नाये पूर्वपक्षः सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिका न ह्यसमर्थं श्रुतिसहस्रमपि विनि
योजकमलम् अतो लिङ्गस्य बलवत्त्वादिद्रोपस्थापने स्या विनियोगः तदनुरोधितया द्वितीयासप्रत्यर्थतया व्याख्या गार्हपत्यसमीप
दृष्टोऽनयोपस्थापनव्यवृत्त्यर्थः पश्य वस्तीति सिद्धान्तश्रुतिः स्वरूपसत्सामर्थ्यमपेक्षते न तु तज्ज्ञानमपि येन लिङ्गबलवद्भवेत् तस्य
च पूर्वसतएव विनियोगान्यथानुपपत्त्याज्ञानपश्चादुपजायते लिङ्गं तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते न तु येंद्रोपस्थापनव्यवृत्तिः लिङ्ग
त्स्वरसतः प्रतीयने किं त्विन्द्रसत्तादगित्येतावन्मात्रं तथाच प्रकरणान्मात्रसामर्थ्यादिद्रप्रकाशानसामर्थ्याद्विद्रोपस्थापनं तावन्नत्यश्नु
गेनाऽनेयेन्द्रोपस्थापनव्यवृत्तिश्चुति कल्पनीया यथा विनियोगो भवेत्ततो यावद्विङ्गं श्रुतिकल्पनाये प्रकाशतव्यापारं तावन्नत्यश्नु
त्या विनियोगः सिद्ध इति प्रकरणे निरुक्ताक्षेकयानुपपत्त्याश्रुति कल्पनीया तस्माच्छ्रुतेर्बलवत्त्वा न दनुगुणतया सामर्थ्ये नीयमान
इन्द्रपदपरमैश्वर्योऽयवाचकनया गार्हपत्यतात्पर्यकमित्यवधार्य तद्वृत्ति विरोधोदाहरणं तदणित्वन्यतोऽवधार्योऽपि गौरवभया
न्नेह प्रपञ्चिणानि तदयं निर्गलितोर्थः श्रुतिर्निरपेक्षत्वात् सर्वतोऽप्युपस्थापनसर्वतोऽप्युपस्थापनरितत्वाच्चा तद्वृत्तिरितवाक्यादलवत्

एवं वाक्यादावयूहं समाख्यातुं पचातारतात्वात्पगाडुपलाग भक्षण आकाक्षापयवसन्नप्रकरणनवाक्यमकल्यनीयम् तेन च लिंगे
लिंगेन श्रुतिस्तयान्तवदन निषेधस्य कृती विनियोगः यावच्च प्रकरणं वाक्यकल्यनायै प्रक्रांत व्यापारतावत्प्रत्यक्षयाकर्त्रेणैकाख्या
तश्रुत्या तस्य पुरुषार्थत्ववित्युक्तेः प्रमपि वाक्याद्यः किं चित्कारकमिति श्रुतिविरोधे बाध्यत इत्यस्यार्थः लिंगादीनामुक्तप्रकारेण
श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

निर्दर्थस्तु विशेषणमित्यनेन परिहृतत्वात् तद्दिगुणभूतः कर्त्तानिषेधं स्वांगत्वेन ग्रहीतुं मलं भावनानुप्रधानं तं ग्रही
तुं समर्थेति प्रकरणाक्तत्वं तैव असुवाक्तुयुक्तपुरुषधर्मः अनुष्ठाने विशेषाभावात् जंजभ्यमानो नुब्रूयात्सम्यदि
क्षकतृदतिवाक्योक्तमंत्रविधिवदित्यादिभूषणे प्रपंचितम् नत्वाख्यातस्य भावनायामसाधुत्वे तत्तत्तद्द्विधेन स्या
त्साधुत्वज्ञानस्य शब्दबोधे हेतुत्वादित्यत आह बोध इति असाधुत्वेऽपि साधुत्वभ्रमाद्बोधोऽस्मिन्नामापभंशवत् असा
धुत्वं तु स्यादेवेत्यर्थः वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न हेतुः तद्व्यतिरेकनिर्णयोऽपि न प्रतिबंधक इत्यसाधुरनुमानेनेत्यत्र वक्ष्या
मः रंगोजिमदृपुत्रेण कौडभट्टेन निर्मिते पूर्णभूषणसारेऽस्मिन् धात्वाख्यातार्थनिर्णयः इति श्रीमद्वैयाकरणभूषण
सारे धात्वर्थख्यातसामान्यार्थयोर्निरूपणं समाप्तम् ॥ नावत्तस्य प्राधान्येन भानं येन निषेधस्य पुरुषार्थतांशं को न किंतु विशेष
णतयैव तथोपस्थितस्य च विशेषणान्तरैरेकांक्ष्येण कर्त्तुः श्रौतनञर्थसंबंधाभावात्तान् श्रुत्या प्रकरणबाध इत्याशयं विशदयति स्वो
गत्वेनेति स्वविशेषणनयेत्यर्थः नन्वेवं निषेधस्य कापि श्रौतपुरुषार्थतान स्यात् न कलंजं भक्षयेदित्यत्राप्युक्तीत्याकर्त्तरिनञर्थो

यदित्त्वकर्तुं प्राधान्येपि कर्तुं हति भावनायाः प्राधान्यात् न स्यान् न ज्ञार्थान्वयेन ह्युराख्यातार्थकर्तुं राप्यन्वयान्ततस्य श्रीतपुरुषार्थत्वा
 नुपपत्तिरिति विभाव्यते तदा प्रकृते यितुल्यमत आह सुवेति अनुष्ठान इति नावतं वदेति निषेधस्य कर्तुं युक्तं पु
 रुष धर्मत्वे यजमानस्य प्राध्याम्यप्रथोती भूतकर्त्रे वा नृवदने वर्ज्यस्याऋत्वर्थत्वेन यज्ञप्रवृत्तेन यजमानेन त्विद्विष्वज्जनं सि
 द्धातीति विशेषात्कथ्यमेतदिति वाच्यमे सुति प्रकरणभ्यां कर्तुं सर्वधपुरुष कर्त्तृका नृवदनात्तावदिति बोधेन कर्तुं कर्त्तृके
 ति बोधे मानाभाव इति कर्तुं युक्तेति वदतो भिप्रेतत्वादिति वक्ष्यते इति दर्शपूर्णमासप्रकरण एवैतन्मन्त्रवचनं श्रूयते अंज
 भ्यमानो नुब्रूयान्मयि दक्षकृत इति तन्न किमेतन्मन्त्रवचनं शुद्धपुरुष धर्मेऽतः कर्तुं युक्तं पुरुषसंस्कारकतया कर्त्तृत्वं गमिति
 संदिह्यवाक्येन तावज्जंजभ्यमानपुरुष धर्मेन ये वायं प्रतीयते कृत्यन्त्ययस्य शानचः कर्त्तृत्वाचकत्वात् प्रकरणेन कर्त्तृत्वं गतया
 प्रकरणं च वाक्यपेक्षया दुर्बलमिति पुरुष धर्मेनैव युक्ता सत्याच फलाकांक्षायां प्राणायानावेवात्मानभक्त इति वाक्यशेषेऽस्तस्य
 फलस्य एव सन्नत्यायेन कृत्यनादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः वाक्यप्रकरणयोर्विरोधो बाध्यवाधकत्वबोधान्त्वस्मात्तिविरोधः अजभ्य
 मानपदस्य कर्त्तृत्वाचकतया तादृशपुरुषस्य कृतावपि संन्याजन्तस्त्वारमुत्वेन कृत्वगता संभक्त्येव स्वार्थवाक्षेपस्थित फलकल्पना
 गौरवमिति नेति तथा च बलबलविंताया विरोधस्यैव चित्येगर्जजभ्यमानवाक्ये मुषचनस्य वाक्यप्रकरणाभ्यं कर्तुं युक्तं पुरुष धर्मेता
 वत्प्रकृतेऽप्यमृतवदनतिषेधस्य सुति प्रकरणभ्यां कर्तुं सर्वधपुरुष धर्मेनैवोक्ता उक्तं च भट्टपादः स्तुपयमास भक्षादिपुरु
 वार्थमपि श्रुतिः प्रतिषेधः कर्तो रंगमिश्रः प्रकरणभ्यादितीति श्रवणप्रपञ्चितमिति प्रपञ्चस्तुक्तः ननु स्यादुत्तमानं विनापि श्र
 द्देर्बोधोदयेन व्यभिचारत्वात्कथमेतत् साधुत्वस्य शक्यत्वरूपताया निराकरणमप्यनुत्पत्त्या न्याह बलुत इति तदातिरेक निर्णय

नकारसामान्यार्थनिरूपितद्विषये कजिज्ञासानिरुक्तावश्यं वक्तव्यत्वज्ञा नाद्विशेषार्थनिरूपणेऽवसरस्य संगतिस्त्वय न्ना
ह प्रत्येकमिति दशलकाराणामिति लट् लिट् इत्यादिक्रमेण पठितानामित्यर्थः आ देशानां वाचकत्वमिति पक्षेपि निङ्गद्यादिशानि
संबोधकतारूपं शक्तिं लडादिष्वारोप्यत द्विधानात्तदर्थकत्वं तेषामक्षतमिति भावः प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति विनष्टाद्यवयव
प्रागभावकत्वे सत्यनुत्यन्तध्वंसां त्यावयवकत्वमित्यर्थः भाविभूतक्रिययोरिति प्रसंगवारणाय क्रमेण पट् इत्यमलक्षणे ग्राहयति पचतीति अत्रि
अयणादीति साध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयपूर्वोपरीभूतावयवसमुदायस्यैव क्रियात्वादिति भावः तदिति उक्तवर्त्तमानत्वमित्यर्थः यद्यपि भाव
कालकारकसंख्याश्च त्वारोऽर्थीत्याख्यातस्येति निरुक्तभाष्या क्रियातिरिक्तकालस्यैव वर्त्तमानत्वादिकं प्रतीपनेन तथापि निरुपाधिकस्य तस्य वर्त्तमान
प्रत्येकं दशलकाराणामर्थनिरूपयति वर्त्तमाने परोक्षे श्चोभावित्यर्थे भविष्यति विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया ल
डादयः लडादयः श्रितः षट् क्रमेणैष्वर्थेषु द्रष्टव्याः तथा हि वर्त्तमाने लडिति सूत्रात् प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं भूतं भ
विष्यद्विन्नत्वं वा वर्त्तमानत्वम् पचतीत्यादावधिप्रयणाद्यर्थः अयणोत्ते मध्ये तदस्तीति भवति लट् प्रयोगः ॥ ६ ॥
वादिना प्रत्येनुमशक्यत्वादुपाधिभूतक्रियामादायैव तत्र तत्त्वस्य वक्तव्यतया वश्यकत्वात् क्रियायां मेव तत्त्वमुक्तमित्यवधेयम् वस्तुतस्तु दंडमु
हृत्तोद्यात्मकः खंडकाल एव वर्त्तमानत्वादित्यादिना लडादिवाच्यः तद्वर्त्तमानत्वं च तत्र च्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमेव तदादित्यायेन शब्द
प्रयोगाधिकरणत्वेनानुगमाच्च न शक्यानंत्यं यद्येवमपि तत्र तत्कालत्वेन तत्र तत्कालबोधस्यानुपपन्निरिति विभाव्यते तदास्तु शब्दप्रयो
धिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षितं तत्र तत्कालत्वावच्छिन्न एवलटः शक्तिः क्रियारंभात्पूर्वं समाप्नुजं चाधीते पचतीत्या
दिप्रयोगपत्तिस्तु स्ववृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वं स्ववृत्तिध्वंसाप्रतियोगिप्रकृतक्रियानुयोगिकत्वाभ्यां विशेषेण विनोदयेयता संबंधे
नान्वयनियमोपगमेन वारणीया यत्र नुखंडक्रियैव धात्वर्थस्तत्र शुद्धयेयता संबंधे नैव तदन्वयात्तात्मास्तीत्यादौ दोषः इति भूतं भ

ननु सत्ताश्रयत्वादीनाधान्वयत्वेन तन्नासुगतिः तेषामस्वहृत्वेनावयवघटितोक्तलक्षणवर्तमानत्वासम्भवादन्त्याह आत्मास्तीति अत्रि
त्यत्वादिति सावयवत्वेन प्रागभावप्रतियोगित्वे सति च सप्रतियोगित्वादित्यर्थः तद्विशिशृष्टस्याः नित्यएजक्रियादिविशिशृष्टसत्तादिरूपा
र्थस्येत्यर्थः तथा च केवलसत्तादिरूपार्थे तदसत्त्वेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टे तस्मिन्विशेषणां प्रामादाय तत्सत्त्वं नानुपपन्नमिति मानः
यद्वा तद्विशिशृष्टेत्यस्य तदाश्रयव्यवहितत्वाद नित्यत्वस्यैव परमार्शोऽसादृशक्रियागतवर्तमानत्वमारेय्यसत्ताद्यर्थकोलहित्यर्थः तत्र
तत्र स्वोत्प्रेक्षितत्वनिरस्यति उक्तं हीति निश्चतेरधिकरणमिति आधेयतासंबन्धेन तादृशक्रियात्मककालविशिष्टत्वात्तासमिति धा

आत्मास्ति पर्वताः सतीत्यादी तत्तत्कालिकानां एजां क्रियायाश्च नित्यत्वान्न द्विशिशृष्टस्योन्यन्यादिकमादाय वर्तमान
त्वमूल्याम् उक्तं हि भाष्ये द्रुहभूतमविव्यहृतं मानानां एजां क्रियातिष्ठतेरधिकरणमिति परतो भिद्यते सर्वमात्मानुन
विकल्पते पर्वतादिस्थितित्वात् परारूपेण भिद्यते द्रुतिवाक्यपदीये च एव तन्मआसीनुहेनाभ्यपि हितं यदासी
त् अहमेकः प्रथममासं वर्त्तमानमिच्छामि चेत्यादिश्रुतयोपियोज्याः ॥ १९ ॥ अनेन भाष्येण वस्तुतस्त्वित्यादिनोक्तकल्प

स्यैव साधुत्वलभ्यते न सिन्नुक्तलक्षणलक्षितः ॥ २० ॥ कास्यैव सर्वत्र क्रियायामाधेयतया न्वयलाभात् परतो भिद्यत इति सर्वपक्षा
दिधात्वर्थसामान्यं परतः स्वीपेक्षयान्येन वर्तमानत्वादिना भिद्यते आत्मा त्वित्यत्रात्मादिपदमात्मसत्ताद्यर्थकन विकल्पते सन्नत
नत्वेन निरवयवत्वादुक्तविशेषणसंबन्धाभावेन भेदानुमिति विषयोनभवतीत्यर्थः तथा च आत्मास्तीति प्रयोगात्तु पपत्तिरिति पूर्वा
दूर्ध्वसमाधेने तस्मादिति विशेषणतिरिक्तपदार्थस्य स्वतो व्यासगन्तव्यसंभवादित्यर्थः पर्वतादीत्यादि आत्मादिपरिग्रहः परहृत्वेने
ति परात्मा न विद्यते ॥ २१ ॥ अहमेकः प्रथममासं वर्त्तमानमिच्छामि चेत्यादिश्रुतयोपियोज्याः ॥ १९ ॥ अनेन भाष्येण वस्तुतस्त्वित्यादिनोक्तकल्प

यक्षद्वयस्यैवाकरारूढतां प्रदर्शयन्प्रथमद्योतकत्वपक्षे उपपत्तिमाह तच्चेति क्रियासामान्येति कालसामान्यवृत्तिक्रियावाचकस्येत्यर्थः न हि शि
 क्षेवर्तमानकालादिविशिष्टेवर्तमानत्वादिविशिष्टेवाव्यापारद्वयार्थः लडादेरित्यादिना लिडादिपरिग्रहः उपयोगादिति सच प्राक्प्रतिपादितः तथा चलडा
 द्यादेः शत्वे न निवादीनां वर्तमानत्वादित्येवार्थः क्रियासामान्यशक्त्या नोत्तन द्विशिष्टे लक्षण्ये
 वत न द्विशिष्टक्रियाबोधोपपत्तौ पृथग्वर्तमानत्वादितेष्वांशकिकल्पने गौरवादिति भावः वाचकत्वपक्षमवलम्ब्याह अन्वयव्यतिरेका
 भ्यामित्यादि न च तत्क्रौडित्यन्यायात्कर्त्रोद्यर्थबाधः शक्ततावच्छेदकभेदात् किंचैवं लः कर्मणीति सूत्रं निरवकाशं स्यात् स्यलांतरे।

तच्च वर्तमानत्वादिलडादिभिर्द्योत्यते क्रियासामान्यवाचकस्य तद्विशिष्टलक्षणायां लडादेस्तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगा
 त् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्रूपं लडादिवाच्यमेव अन्यथा प्रत्ययानां वाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपि पक्षांतरं लिङ्गार्थमाह प
 रोक्षइति परोक्षे लिङ्गिति सूत्रात् कालस्मावदद्यत नानद्यत नभेदेन द्विविधः द्विविधोऽपि भूत भविष्यद्वृत्तः तत्रानद्यतने
 भूते परोक्षे लिङ्गित्यर्थः तेनाद्यतने भूतेऽनद्यतने भविष्यति भूतेऽप्यपरोक्षे च न लिङ्गप्रयोगः ॥१॥

भावः अन्यथाऽन्वयव्यतिरेकयोः शक्त्यग्राहकत्वे विलोपापत्तिरिति सर्वत्र प्रकृत्यैव तत्राप्रत्ययार्थत्वाभिसतबोधसंभवादिति धिर्कं सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते अनद्यतने भूतइति भूतइति सूत्राभ्यां तत्राप्रत्ययानुवृत्तिरिति भावः न लिङ्गप्रयोगइति उक्ता
 र्थस्य बाधा तस्य पाचेत्यादिजबोधानंतरमनद्यतनत्वादिसंदेहानुदयाद्भूतत्वादिवनयो रपितद्वाक्यजबोधे क्रियांशो विशेषणतया भान
 मभ्युपेयम् तच्च वाचकतां द्योतकतां वा विनानुपपन्नमिति लिटस्तदभ्युपगम आवश्यकइति भावः ॥

ननुपरोक्षत्वं प्रत्यक्षमन्यज्ञानविषयत्व तथाच प्रत्यक्षक्रियायामपि शुभानुगितत्वयोः सत्त्वात्यपावेत्यादिप्रयोगापन्निरत्राह परोक्षत्व
चेति ययाश्रुतप्रत्यक्षविषयत्वस्योपनीतक्रियायामभावेनतत्रपपाचेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरत्राह साक्षात्करोमीति साक्षात्करोमी
त्येतत्प्रतीति साक्षिकत्वात् किं विषयत्वाभाववन्ममित्यर्थः उक्तस्थले प्रत्यक्षविषयतासत्वे पितादृशविलक्षणविषयत्वाभाववन्त्वम
क्षुभमिति नतदनुपपत्तिः प्रत्यक्षतादृशशब्दप्रयोक्तृग्रीह्यदृशमस्त्वमसीत्यादौ शाब्दज्ञानसहकृतमनसैवदृशमसाक्षात्करोननु
शब्दात् लौकिकविषयता नियामके द्वियसयोगादेरभावे शाब्देन हत्वा स भवान् अतएव तत्त्वमसीत्याद्याचार्योपदेशशमदमादि

परोक्षत्वचसाक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वं न च क्रियानामेयमन्यता परदृष्टपूर्वापरीभूताव
यवानशक्यापिंहीभूतानिदर्शयितुमिति भाष्यान्तस्याश्रती द्वियत्वेन परोक्षेत्यव्यावर्तकमिति शङ्क्यम् पिडीभूताया
निदर्शयितुमशक्यत्वेपि अवयवशः साक्षात्करोमीति प्रमिति विषयत्वसंभवात् अन्यथा पश्य मृगोधावतीत्यत्र न
स्यादर्शनं कर्मतानस्यादिति प्रतिभाति ॥

यमिति भाष्ये सासावनुमानगम्येति शेष क्रियासाध्यत्वेन प्रतीयमानाद्वयपचनीत्यादिव्यवहारविषयीभूतायतः पूर्वोपरीभूताक्र
मिकानेकव्यापारसमूहान्तिका अतोत्यंतापरदृष्टा परेण प्रत्यक्षप्रमणे सात्येतमदृष्टा तज्जन्यज्ञानाविषयादृति यावत् पिडी
भूतेति अवयवसामानुविनाशित्वेन पिदृष्टेयसामानादिति भाष्यः मनुतर्हितस्य किं प्रमाणमत आह सक्षम इति विविक्त्यादिरूपकार्यो
नुमेयेति अन्यथेति क्रियाया अभवयक्तेपि साक्षात्कारमभ्युपगम इत्यर्थः प्रतिभातीति उक्तार्थे योऽस्मद्वि विषयो भवतीत्यर्थः ॥

ननु क्रियावयवाऽपि क्रियावदतीन्द्रियाएव यथापचेरुदकसेचनादयो वयवास्तथा तेषामप्यवयवास्तपि समूहरूपेणेव धातु-
वाच्याः यस्तु क्षणावच्छिन्नस्तद्रूपो वयवः स तु न धातुवाच्यः किं त्ववयवसमूहात्मनैव आश्रितकर्मरूपत्वाच्च न द्वाच्यस्य एवं-
च सदसद्रूपा क्रियानसद्विषयेन्द्रियग्राह्याः तद्रूपं कर्मात्सदसतां तेषां मात्मनानसमूहिनः सहस्रविषयेर्योति संबन्धं च क्षु-
रादिभिरिति अत्यन्तापरदृष्टेति भाष्यस्याप्यवयवरूपेण समूहात्मा चादृष्टेत्येवार्थः अतएव वर्तमाने लङिति सूत्रे भाष्येऽस्ति वर्त-
माने

व्यापाराविद्यानां क्रियानुकूलसाधनानामेवात्र पारोक्ष्यं विवक्षितमतो नोक्तदोषः
अयं यपाचेत्याद्यनुरोधाद्यापाराविद्यानामितीत्यपिवदंति कथं तर्हि व्यानेने कि-
रणावलीमुदयन इति स्वक्रियायाः स्वप्रत्यक्षत्वादिति चेत् असंगतमेव ॥ ६ ॥

मानकालः परं त्वादित्यगतिवन्तोऽपलभ्यत इत्युक्तं तस्य प्रत्यक्षेणेति शेषः एवं च वर्तमानत्वाकांतक्रियाणां स्पष्टमेवाप्रत्यक्षत्वं
ननु उपलभ्यते पश्यमृगोधावतीत्यादौ तु दृशिर्ज्ञानार्थको धावतिर्वाफलपर इति न कश्चिद्दोषः किंच अवयवस्य प्रत्यक्षत्वे प्रकृ-
तः कटमित्यादाववयवातीतत्वेन समुदायातीतत्वमादाय क्ताद्युपपादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमादाय परो-
क्ष इत्यस्य चारितार्थ्यं भाष्यस्य पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापत्तिरित्यपरितोषात्मनां तस्माह व्यापाराविद्यानामिति एवं चानीता

१७ व्या पाए विष्ट परोक्षकर्तृक क्रियावृत्तौ सिद्धिनिमित्तपरोक्षे सिद्धिनिमित्तार्थः अयं पण्यत्वेति तद्वर्नीकर्तृपाशे पिव्या पारदशाया पा
 क्ष्यासत्त्वादुक्तप्रयोगोपपन्निरिति भावः इत्थं पिवदतीति मतांतरानादरेणापि पूर्वोक्तार्थस्यापातरमणीयत्वमन्वानाभाष्यानुसारिण्डति
 शेषः अत्रादुर्भेदायिकाः पूर्वोपरीभूतावयवसमुदायात्मकयारिभाषिक क्रियावृत्तयस्तत्तुक्तमेव समुद्रस्यैवाभावान् तदवयवा
 नामपि पारोक्ष्यनुसर्वाणुभवविरुद्धम् तत्र प्रत्यक्षकारणस्वप्नुः संयुक्तसमवायादेः सत्त्वदन्यथा घटपुस्तकादेरप्यप्रत्यक्षत्वापत्ति
 रिति बहुव्याकोपः अधिष्ठयणं साक्षात्करोमीति सार्वजनीनप्रतीतिश्च प्रतीतेः पदार्थास्तथ्यकत्वेव्यवहारमात्रोक्तेस्तु यन्निश्चसदसत्ता
 तेषामित्यस्य विद्यमाना विद्यमानवयवरूपाणामित्यर्थस्तु मूलात्मकक्रियायाः पारोक्ष्यप्रतिपादनपरत्वात् न ह रिवाक्यविरोधोपि
 अन्यथा क्रियासदसद्रूपेति वदतौ व्याधातस्त्वष्टृ एव कालस्य प्रत्यक्षत्वाभावेन तदनुवादकभाष्ये पष्टृभक्त्या सोपि नावयवाना पारो
 क्ष्योपपादकः प्रकृतकर्तृकमित्यत्राप्यवयवानीतत्वमादौ येव प्रयोगोपपत्तौ समुदायानीतत्वा रोपे मानाभावेन तदुक्ततासगतिश्च दा
 र्ष्टान्तिकेवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमाप्य पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापादनमपि स्वाग्रहमूलकमेवातएव भाष्ये पश्यभृगो धावृ
 तीत्यनेन लौकिकविषयताशाल्यर्थकदृष्टिकर्मत्वं धावनेः प्रतिपादितं कथमन्यथाऽऽगारंतरस्थितस्य न तादृशप्रयोगः ऋगकर्तृक
 धावने ज्ञानविषयत्वरूपज्ञानकर्मत्वावाधात् धावने संयोगरूपफलार्थकत्वे व्यापारवाचकत्वाभावादभानुप्रसंगश्च स्वजनकव्या
 पारगतपौर्वापर्योरोपेण क्रियात्वोपपादने चाप्रत्यक्षत्वापत्तिरुदवस्थेवेति न किंचिदनेन स्मात्पूर्वोक्तमतमेव निगुवाधमिति

व्यासंगादिनेति यथा मज्जोहं किल विललायेत्यत्र मदादिना मनोः सन्निधानाक्रियाया रोक्ष्यं तद्वदित्यर्थः लिङ्गसंभवादिति अत्रेदं चिंत्यम्
नवास्तवं यो रोक्ष्यादिलिङ्गादिनियामकम् अध्यास्तसर्वर्तसुखामयो ध्यामित्यत्र लङो साधुतापत्तेः किंतु वैवक्षिकं न च तथा वक्ष्यति च स्व
यमेव सारकृत् अनद्यतन भूतत्वेन विवक्षिते लङ् तत्रैव यो रोक्ष्य विवक्षायां लिङ्गिति प्रकृते चानायास निष्पन्नत्वशीघ्र निष्पन्नत्वप्र
तीति फलकभूतानद्यतनत्वविवक्षाया एवं सूक्ष्मकालेन करिष्यामि यत्र काले मया पिसाक्षात्कर्तुं मशक्यमिति प्रतीति फलकयोरोक्ष्य

व्यासंगादिना स्वव्यापारस्य परोक्षत्वोपपादने विबहुतर मनः प्रणिधानसाध्यशस्त्रार्थनिर्णयजनकशब्दरचनान्तरं
येऽनद्यतनत्वातीतत्वयोर्विस्तारक्रियायामसत्त्वेन लिटो योगात् लुङर्थमाह श्वोभाविनीति अनद्यतने भाविनीत्यर्थः अन
द्यतने लुङ्गिति सूत्रात् यथा श्वोभावितेत्यादौ लुङर्थमाह भविष्यतीति भविष्यत्सामान्यद्रूप्यर्थः लट् शेषे चेति सूत्रात् य
था घटो भविष्यतीत्यादौ तत्त्वं वर्तमानप्रांगभावप्रतियोगिसम्योत्पत्तिमत्त्वम् लेटोर्थमाह विध्यादाविति लिङ्गर्थे लेटिति
सूत्रात् लिङ्गर्थश्च विध्यादिरिति वक्ष्यते लोङर्थमाह प्रार्थन इति आदिनाविध्यादाशिषो गृह्यंते अशिषिलिङ्गलोकोले
ट्चेति सूत्राभ्यां न आवगमात् यथा भवतु ते प्रसाद इत्यादौ एतयो रर्थो लिङ्गर्थ एव त्रयाणां समानार्थत्वादिति तन्निर्णयेन

विवक्षयाश्च सत्त्वाल्लिङ्गपपत्ति संभवादिति अनद्यतन इति अतीताव्यवहितरात्रियश्चार्द्धविशिष्टागामि एतन्निर्णयेन द्वौ वेतं दिनमद्यत
नंतद्विन्नकालत्वमनद्यतनत्वमिति वृत्तिकारणदयः कैयटलुलुङ् सूत्रेतीतरात्रे रंत्ययामेनागामि एतन्निर्णयेन द्वौ दिवसोद्यतन
इत्युच्ये अत्रेदमवधेयम् अनद्यतन भूते यदा भूतत्वमात्रविवक्षानदालुङ् वतेन ह्योपाक्षीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षायां लुङ्

पञ्चात्तद्वा पदेनसवधेन द्यतनत्वप्रतीतिरिति न लुडोऽसाधुता एव मनद्यतन भविष्यति भविष्यन्त्वभाच्च विवक्षया हृदश्चोपस्थमाणे देवताव-
 सनीत्यत्र पञ्चाद्व्यनद्यतनत्वप्रतीतिरिति परेतु सागयागस्य ह्यहात्मककालसाध्यत्वात्तदधिकरणद्वयाहात्मककालस्यानद्यतनत्वाभावे
 न लुडो न वसुणं ह्युपपत्तिः अद्यप्रभृति मेदाशब्दस्य चार्थ्यं भविष्यतीति वदित्याहुः न त्वहमेकः प्रथममासवर्त्तामि भविष्यामि चे-
 त्यत्र धात्वर्थसंज्ञायावत्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य भविष्यतत्वस्य बाधानादर्थकाङ्क्ष विषयदर्थकप्रत्ययाप्रसक्तिरत आह तत्त्व-
 चेति वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकसमयवत्त्वमिति यावत्तथा च तदर्थस्यापागधिकरणस्य कालस्यानित्यगजक्रियायात्मक-
 स्योक्तं भविष्यन्त्वात्तदादायैव लुडु ययनिरिति यथाश्रुतार्थानुसारिणः अन्येतु ननु ये को मनेन प्रयत्यादिधातूनां नाशमात्रमर्थस्तेषां म-
 विष्यत्वस्य वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वसत्त्वेच्छेमा विनाशके परस्मिन् रूपेति प्रयोगापत्तिः वर्त्तमाननाशप्रागभावप्रतियोगिनित-
 नाशे परस्वस्तनकालवृत्तित्वसत्त्वात् न च परस्वस्तनकालस्य भविष्यत्वघटकप्रागभावे त्वपाशुपगमानस्य च तत्प्रागभावे बाधको-
 कप्रयोगयनिरिति वाच्यं तथा सति च्छेमा विनाशके पिस्मिन् रूपेति प्रयोगानुपपत्तिः तन्माशप्रागभावे च्छस्तनकालसंबंधवाधा-
 दत आह तत्त्वज्ञेति अत्र समययोपादानं कालोत्सदाद्यर्थद्वयमिति प्रेत्यनतु तस्य ससंज्ञे निवेशप्रयोजनामावादिद्यमानप्रागभाव-
 प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वस्यैव सम्यक्त्वात् यमनूत्यतिरेव धात्वर्थस्तत्र तदघटितमेव तन्निर्वक्तव्य अन्यथोत्यनेर्हृधाभानप्रसंगत-
 एव चोक्तस्य ले भविष्यत्वघटकोत्पत्तौ परस्वस्तनकालवृत्तित्ववाधानोक्तप्रयोगापत्तिरिति तस्य मवता एयंति अत्रेदमवधेयम्
 इहाद्यघटो भविष्यतीत्यादीदेशकालविशेषादेरधिकरणत्वेन धात्वर्थेति तत्तावेवान्वय नतु भविष्यत्वघटकप्रागभावे उत्पत्तिम-
 ति चेत्तथा सति कफालनाशजन्यघटनाशस्य लेदहकपाले घटध्वं सो भवीष्यतीति प्रयोगापत्तेर्घटरूपप्रतियोग्यात्मकघटध्वं सप्रा-

गभावस्य कपाले सत्त्वादेवं श्रोभा वित्यद्यभविष्यतीति प्रयोगप्रसंगश्च अद्यतनकालवृत्तित्वस्य प्रागभावसत्त्वात्तथा भवने श्वः समुत्प
द्यप्रांगणे परश्वोगमिष्यति मैत्रेप्रांगणे परश्वोभविष्यतीति प्रयोगा यत्तिरुत्पत्तिमते मैत्रस्य प्रांगणवृत्तित्वात्परश्वसूतनकालवृत्तित्वाच्च य
थात्वे तु तस्य परश्वसूतनकालवृत्तित्वेऽप्युत्पत्तेस्तत्कालवृत्तित्वान्न कश्चन दोषः एवं च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्त्यनुकूलो घटाश्रयको
व्यापारइति बोधस्तथा चोत्पत्त्यघटिते भविष्यत्वे लुडादेः शक्तिर्लोघवात्तदघटिते तु लक्षणेति न नक्ष्यतीत्याद्युक्तस्य लउत्यनिबोधानु
पयत्तिरिति विध्याशेषाविति आशीस्तु हितविषयकलोडाद्यंतशब्दप्रयोक्त्रिक्त्वा भवतु ते इति हितविषयकमदिक्त्वा विषयत्वसंबंधि
शिवप्रसादकर्त्तृकं भवनमिति बोधः एतयोरिति लेटलोठो रित्यर्थः त्रयाणां लेटलोठलिङा मित्यर्थः तन्निर्णयेनैवेति लिङर्थनिर्ण

लडादिर्कमेणडि नामर्थमाह ह्यो भूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लडादयः सत्यां क्रियाति यत्तौ च भूते भावि निलुङ् स्ततः
लडर्थमाह ह्यो भूतइति अनद्यतने भूतइत्यर्थः अनद्यतने लडि नित्सूत्रात् यथास्य पुत्रो भवदित्यादि लिङर्थमाह प्रे
रणादाविति विधिति मंत्रणामंत्रणाधीष्टसं प्रश्नप्रार्थनेषु लिङि निति हि सूत्रंतत्र विधिः प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तने

येन इत्यर्थः ॥३॥ ॥ ह्यः पदस्याव्यवहितानीतदिवसे रूढतया तदात्मककालस्य लडर्थत्वेनैकदिनोत्तरितभूते लडुत्पत्तिरित आह
अनद्यतनइति तथा च ह्यः पदं लक्षणयानद्यतनत्वेनाद्यतनमात्रबोधकमिति नोक्तदोषावकाशः एवं श्रोभा विनीत्यत्रापि बोध्यम् अ
स्य पुत्रइति वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्य नद्यतनकालवृत्तिरेतत्संबंधिपुत्रकर्त्तृकोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारइति बोधः अध्याप्तेत्यादौ तु भूता
नद्यतनत्वमात्रविवक्षया लडुत्पत्तिः सूत्राद्विध्यादीनां लिङर्थत्वप्रतीतेः कथं प्रेरणादेर्विध्यर्थत्वमत आह तत्रेति नेषु मध्ये इत्यर्थः वि
धिः प्रेरणमिति प्रेरणापर्यायो विधि शब्दइत्यर्थः प्रेरणायाः लिङादिशब्दस्वरूपतां वदतामतं निर्णयकर्त्तुं प्रेरणायाः स्वरूपं दर्शयति भू

त्यादेरित्यादि अयथावत् यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वं सेव प्रवर्तना तदृश विषयता निरूपकत्वं चेष्टसाधनताया एव न तु लिङ्गादीना
 तद्विषयकज्ञा नाप्रवृत्त्यनुदयात् सायदिव अत्र पेक्षयाऽप्युक्तये हेष्ट्यक प्रवर्तकज्ञानविषयीभूता तदा प्रेरणे तु च्यते अन्यादृक्कृतुनिमंत्रणा
 दिपदव्ययदेश्या तथा च स्वाभिलषितोपायाज्ञा नदप्रवृत्तापकृष्टप्रयोज्यस्यैषा यविषयक प्रवृत्त्यनुकूलोव्यारः प्रेरणेति पर्यवस्यतीति अथि
 कमग्रेवक्ष्यते तत्र वैदिकमुदाहरण स्वर्गकामो यजेतेत्यादि स्वर्गकामाभिलषितकर्म कयागभावना स्वर्गोदीष्टसाधनमिति विवेकाकरणमते
 बोधः भावनायामिष्टसाधनत्वं तु प्रत्यासन्त्या स्वर्गकामस्यैव तदृशश्चाहमिति अभिसंधाय यागादौ नियोज्यस्य प्रवृत्तिभिर्विहति स्तो
 किं केतुजलमाहरेत्यादिबोधः स्वयमूहः ॥४॥ ॥ नियोगकरणमिति विप्रनिमंत्रयन इत्यादितो विप्रान्मयकप्रवृत्तिजनकभाव

निमंत्रणं नियोगकरणमावश्यके प्रेरणेत्यर्थ आनमंत्रणं कामचा एवुज्ञा अभिष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः १॥

नाबोधेन प्रवृत्ते विनियोगपदार्थः प्रवृत्तिस्तत्करणतदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः अवश्यक इति आह भोजनादिष्वन्या प्रेरणेति प्रवर्तने
 त्यर्थः अस्मदीहि आदेरित्यादि तत्राप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार इति यावत् यथेह भुंजीत भवान इत्यादिकामचा एवुज्ञेति स्वेच्छया
 प्रवृत्तस्येतरत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धफलकत्वाभिलषितविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः यथे हासीताद्व्यकुरुत तत्कुरुष्वयथाहि
 तसित्यादि उपवेशनादिव्यापार इष्टसाधन ताज्ञानात्प्रवृत्तावितरमा प्रवृत्तिर्यतः फलति सत्कारपूर्वको व्यापार इति व्यापनादिव्या
 पारे संमान पूर्वकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारो दीष्टपदार्थ इत्यर्थः अयमेवाभ्यर्थने तु च्यते उक्तं विष्टसाधनत्वे अनुकूलत्वं च प्रवृत्तिजन
 कतावच्छेदककौटिप्रविष्टतयानो धर्मसं प्रकरणमिति ज्ञप स्थितक्रियणो र्मये एकतरक्रिया धर्मिकेष्टसाधनत्वं निर्णयेच्छेत्यर्थः यथा

ना वेदमधीयीयात्तत्तकमिति स्वीदेश्यकत्वसंबंधेन संबोध्य विशिष्टमनिष्टाच्चेदोध्ययनतर्कोध्ययनात्यन्तरभावनेष्टसाधनत्वप्रकारकनिर्णयेच्छाविषयइतिबोधः एवमग्रेपि विधिः प्रेरणमिति प्रेरणं प्रवर्तनमित्यर्थः अप्रवृत्तप्रयोज्यस्याज्ञातत्वाभिलषितोपायइष्टसाधनताबोधनमिति यावत् अपक्वस्रोदेश्यकतादृशेष्टसाधनत्वबोधपिषयाप्रयुक्तम् लिङादिघटितं वाक्यमेवाज्ञोपदेशपदाभ्याम्यपदिश्यते तदेवाह भृत्यादेरिति आदिताशिष्यादिपरिग्रहः तत्र लौकिकमुदाहरणम् भवाञ्जलमानयेदित्यादिवैदिकेस्वर्गकामोपयोजनेत्यादि नियोगकरणमिति निमंभ्यतेनियुज्यतेऽनेनेति व्युत्पन्न्यानि योमानुकूलो व्यापारो निमंत्रणपदार्थइत्यर्थः आवश्यकइति आहुभोजनादावित्यर्थः प्रेरणेन्यस्यदोहित्रादेरित्यादिः तथाचावश्यके आहुभोजनादौ दोहित्रादेरिष्टसाधनताबोधनं निमंत्रणमिति फलितं यथेह भुंजीत भवानिति कामचारेति स्वाभिलषिते कामचारेण प्रवृत्तस्येष्टसाधनताबोधनमित्यर्थः यथेहासीतेति अनुज्ञातुः प्रवृत्तप्रयोजनस्येतरप्रवृत्तिप्रतिबंधेनैतत्प्रवृत्तिविषये इष्टसाधनताबोधनम् यथा रब्धं कुरुत नत्कुरुष्व यथाहितमिति च एतदादिसर्वोपलक्षणम् सत्कारपूर्वको व्यापारइति संमानपूर्वमध्यापनादिव्यापारइष्टसाधनमित्यर्थः अयमेव चाभ्यर्थनेति व्यवह्रियते उदाहरणं माणवकमध्यापयेद्ववानिति संप्रश्नः संप्रधारणम् प्रार्थनानुस्वाभिलषितवस्तुदानादौ स्वीयेच्छाबोधनम् यथा भोजनं लभेयेति ॥५॥ ॥ एतच्चनुसृपेति विध्यादिचनुसृपेति ॥६॥ ॥ लाघवादिति तत्प्रशक्यतावच्छेदकत्वकल्पने लाघवादित्यर्थः विधिवाक्याद्विध्यादीनांबोधस्य सर्वसिद्धत्वेऽपि तत्तद्रूपस्य प्रशक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवादुक्तानुगत रूपस्यैव प्रशक्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति भावः तत्र हरिसम्मतिमाह उक्तं चेति किं भेदस्येति तत्तद्रूपेण पार्थक्यस्येत्यर्थः तत्तद्रूपेण प्रकरनं गीकारादिति भावः तर्हितशोपादानं सूत्रकृता किमिति कृतमतं आह न्यायेति न्यायः शक्तिः तद्व्युत्पत्तये तद्द्रव्यायेत्यर्थः ॥ ६॥

ननु प्रवर्तनात्वेन प्रवर्तनेनायाशक्तिग्रहो विध्यादिसुमस्तधर्मिक एवेत्यत आह प्रपञ्चार्यमिति प्रवर्तनेनेति व्युत्पत्त्येनेत्यर्थे तासु चिन्मिष्यन्तप्रवर्तनायाद्यात्मवृत्त्यनुकूलव्यापारलाभ इत्याह तच्चित्तिनिरुक्तावच्छेदकत्वचेत्यर्थः तत्रेवेति इष्टसाधनत्वमेवेत्यर्थ एवकारेण कृति साध्यत्वादिव्यवच्छेदः इष्टत्वं च सुमति व्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वस्य स्वर्गसत्त्वादिष्टुत्वतस्याक्षतस्तेनैव च स्वर्गर्षदीष्टानामनुगमः यदि च सामान्यत इष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृत्त्यनुदयान्नद्रूपेण स्वर्गत्वादिना स्वर्गसाधनताज्ञानतया वाक्यं तथा च तेन रूपेणेष्टसाधनत्वस्य श्रुतेरनुवगमाद्विधिवाक्यात्कथं प्रवर्तनेकज्ञाननिर्वाह इति विभा

एतच्च तुष्टयानुगतप्रवर्तनात्वेन कच्यतालाघवात् उक्तं च अस्ति प्रवर्तनारूपमनुसृतं चतुर्थ्यपि तत्रैव लिङ्गि धातव्य किं भेदस्य विवक्षया १ न्यायव्युत्पादनार्थे वा प्रपञ्चार्यमथापि वा विध्यादीनामुपादानं चतुर्णीमादित कृतमिति २ प्रवर्तनात्त्वप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् तत्रेष्टसाधनत्वस्यास्तीति तदेव विध्यर्थे ३ व्यक्तेः तर्हीष्टतावच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीननुगमम्यतद्वच्छिन्नसाधनत्वे विधेः शक्तिरूपगंतव्याः एवं च न विधेर्नानार्थत्वमपि तदादिवत् इष्टतावच्छेदकत्वस्यैकलक्षणत्वोपगमाच्च न स्वर्गत्वादीन्मत्तद्रूपेण मानार्पणः अप्यस्वर्गकामेज्येति शोभेन यजेतेत्यश्रुत्या स्वर्गसाधनत्वं ज्योतिशोभेन बोधनीयम् तच्च न स भवति वाजपेयादपि स्वर्गेत्येतेष्वभिचारत वैजात्यस्य चोत्तरकालकल्पत्वेन पूर्वमनुपस्थितत्वादिति चेत्त्वपठद्रव्यत्वेनैव जानातीत्यादी घटत्वोपलक्षितव्यक्तिन द्विशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानवगमश्च स्वर्गत्वाप्रययत्किं चिद्वक्तिसमानाधिकरणभावाप्रति योगित्वमेव श्रुत्या अगेव गम्यतेऽथवा यागानुभारकात्तादृत्तित्वमेव स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनेति न कश्चिदोषः अतएव साध्येष्टकत्व

स्यविध्यर्थत्वमामनंति अन्यथासिद्धत्वंतुविधेःप्रवृत्तितात्पर्यकत्वावधारणादुत्तरकालकल्प्यम् इत्थंचग्रहणश्राद्धदौनित्यत्वनैमित्तिक
कथोरिवनित्यश्राद्धसंध्यादौनित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधाह्वाघवाद्रात्रिसत्रन्यायेनदद्यादहरहःश्राद्धं पितृभ्यःप्रीतिमावहन्संध्या
मुपासतेयेनुसतंतंश्रितव्रताःविधूतयासास्तेयांनिब्रह्मलोकमनामयमित्याद्यर्थवादोयस्थितयितृत्तन्निब्रह्मलोकावाप्तादिकमेवफ
लंकल्पतेयद्यप्यन्यत्रसमवायघटितसामानाधिकरण्येनैवयागस्वर्गयोःकार्यकारणभावःलुप्तस्तथाप्युक्तवाक्यप्रामाण्याच्छाद्धयितृ
तत्सौरुद्देश्यत्वसमवायघटितसामानाधिकरण्येनसकल्पनीयःकर्त्तृनिष्ठादृष्टस्यतुनयितृत्तन्निजनकत्वमव्यधिकरणत्वान् आ
द्यानंतररक्तकर्मनाशाजलस्यशोदिनातन्तांशेनपित्रादिस्वर्गनापनेश्चपितृणांमुक्तत्वेनुष्ठानर्थेवतत्कल्प्यताम्अतएवशास्त्रा
देशितंफलमनुष्ठानरीत्युत्सर्गइतिचिह्नाःस्वतःपुरुषार्थदुःखप्रागभावःप्रत्यवायानुत्यादोवानथाकल्पनीयःतत्साधनत्वंचयोग
क्षेमसाधारणम्नित्येकतेप्रत्यवायानुत्यादनियमानत्सत्त्वेदुःखप्रागभावावश्यंभावाच्चतथाचसर्वशक्तौप्रवृत्तिःस्यात्तथाभूतो
पदेशादिति सर्वशक्त्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रपुरुषार्थस्यमाव्यस्योभयत्रनौत्येनयथाकाम्यफलापातंतथा नित्यमपीतिव्याख्यान
भेदःनन्विष्टसाधनत्वस्यविध्यर्थत्वेसाधनत्वस्याख्यानेनाभिधानाज्योतिशोमेनेत्यत्रतृतीयानुपपत्तिरितिचेन्नद्रव्यंकारकमिति
पक्षेशंका नवकाशात्शक्तिःकारकमितिपक्षेपियज्यर्थव्यापारनिष्ठभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपकरणत्वस्याभिधानेयियाग
निष्ठस्यतस्यानभिधानेनतत्समानाधिकरणज्योतिशोमपदात्तदुपपत्तेःनक्वलंजंभक्षयेदित्यादेर्निषेधविधित्वोपपत्तयेतत्रस
मभिव्याहारेविधेरनिष्टसाधनत्वेशक्तिरुपागतव्या तस्यापिधात्वर्थत्वयःनञ्ज्ञातात्पर्यग्राहकःकलंजकर्मकभक्षणमनि
ष्टसाधनंइतिबोधःयद्वाहनअर्थोभावविशेष्यकसर्वबोधःतेनचस्वप्रतियोगिनित्यनिष्ठसाधनत्वोक्षेपात्ततोनिवृत्त्युपपत्तिरितिभावः

बलवदनिशानकद्रुसाधनेचंद्रमंडलानयनैवलवदनिशाननुचधिनिसाध्येनिष्फले न प्रिरुखेष्टसाधनेकृति साध्यमधु विषमं
 यज्ञानभोजनेचप्रवृत्त्यदर्शनात्प्रवर्तकज्ञानेविषयतयावच्छेदककोटोतेयानिवेशुस्त्ववश्यकतयाविधिवान्यत्वश्रुतेः प्रवर्तकत्व
 निर्वाहार्थमावश्यकमिति नैयायिकमतनिराकर्तुमाशंकेते यद्यपीति एतत् प्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् तत्सर्वेषुक्तिः
 माह तज्ज्ञानस्येति कृत्यसाध्येपितज्ज्ञानाप्रवृत्तिदर्शनादिति भावः निराचष्टे नशपीति लोकात एवेति लौकिकप्रमाणादेवेत्यर्थः
 अनन्यतन्मोहिगद्गार्यद्वितिन्यायादिति भावः बलुतनु उक्तन्यायस्यपदान्तरलभ्येवशक्तिरन्यथाकस्यापिपदस्यशक्तिर्नसिद्धे
 मद्यप्येतत्कृति साध्यत्वस्यापितज्ज्ञानस्यप्रवर्तकत्वात् न तथापियागदीसर्वज्ञतस्मोक्त एववागस्यतद्रूपन्यत्वलभ्य
 त्वान्नतच्छक्यम् बलवदनिशाननुबं धित्वज्ञानं च न हेतुः हेतुभावेनान्यथा सिद्धत्वात् आसितिका मुक्तस्य न रक्तसा
 धनताज्ञानदशायामप्युत्कटे क्त्या हेतुभावादशयाप्रवृत्तेर्ब्रिचा एव तस्मादिष्टस्वभनत्वमेव प्रवर्तना ॥ ६५ ॥

तस्यैवपिशब्दातिरिक्तप्रमाणगम्यत्वात् किंच द्रष्टृसाधनत्वादीनस्वातंत्र्येणयदिशक्यत्वस्वानदास्वदपुक्तीति निर्णयकरण
 क्षमाक्तिनुप्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षणानुगतीकृतैपुसावपलक्षणस्यचकृतिस्वभ्यत्वसाधारणतयातमायिसि
 ध्यंतीशक्तिः केनप्रतिषेधेनिसुतएवावधारयतु यमुक्तनिसाध्यत्वेवेदादवगतेष्यशक्तस्ययागद्वैप्रवृत्त्यनुदवाब्धदंशविशि
 एतज्ज्ञानस्येवप्रवृत्तिहेतुत्ववाच्यम् तस्यचयागीमत्सुनिसाध्यत्वविरोधिधर्मोन्मिक्तकरणत्वान्मत्सुनिसाध्यपा
 कचदित्यनुमानेनैवागमानास्यशक्यत्वमित्याशयइति तन्न द्रष्टृसाधनताज्ञानस्यापिमर्दशब्दविषयकस्थिप्रवर्तकतन्मत्स्य

विधिवाक्यादलाभेनेष्टसाधानत्वे शक्यभ्युपगमेपि प्रवर्तकत्वानुपपत्तेरपरीहारात् यदि नुप्रतिपुरुषविधेरानु-
रूपीयेष्टसाधनत्वोपपत्तौ नानुमानावश्यकत्वमिति विभाव्यते तदा कृति साध्यत्वेपि नुत्यमिति बलवद निश्चाननु-
बन्धित्वस्य विध्यशक्त्यैवैकलंजं भक्षयेदित्यत्र भक्षयेदित्यस्य भक्षणेऽनिष्टसाधनत्वोपपत्तौ निषेधविधित्वानुपपत्तिरिति
नानापि विधि शक्तिरभ्युपेया अनिष्टबलवत्त्वं चेष्टोत्पत्तिर्नोतीर्य कदुःखातिरिक्तत्वं तेन नायाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः क-
र्तुं कर्मेति त्यायेन सुखमात्रजनककर्मसंभवाच्च नोक्तार्थस्य सिद्धिः यदि च कदाचिन्नत्वं भवस्तदेष्टोत्पत्त्यानां तरीयकत्वमेव तद्वाच्यं
एतेन बलवद निश्चाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वमेव न वहायाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः बहुतरदुःखस्य तत्र जायमानत्वा-
दल्पदुःखस्यापि कुतश्चिद्वलवत्त्वेनानुगतबलवत्त्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेति कृतस्य विधि शक्यत्वसंभावनेति केषांचित्पलपितं
प्रत्युक्तम् अथोक्तयुक्त्या निष्टत्वेनानिष्टसाधनत्वाभावज्ञानस्य न प्रवर्तकत्वं किं त्वगम्यां न गच्छेच्छाकं न भुञ्जीतेत्यादिवाक्या-
नोपपत्त्यापपन्नये विशिष्य नरकत्वादिरूपेण तदसाधनस्य तत्तात्त्विकत्वम् तथा च शक्त्या न तं शक्तिग्रहानुपपत्तिश्चेति चेन्न हे-
षविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षित नरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नाभावकूटे तादृशाभावत्वेनानुगत एकैव विधिप्रत्यय-
स्य शक्तिः उपलक्षणत्वादेव च द्वेषविषयतावच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकत्वाद्यवच्छिन्नासाधनत्वमात्रं प्रतीयते क्वचित्च नरकासा-
धनत्वं क्वचिन्निर्दिष्टसाधनत्वं प्रतीयते इत्यत्र तात्पर्यमेव निर्यामकम् न चानि प्रसक्तस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे प्रमेयत्वस्यैव तत्तात्वमस्तु
क्यादिति सात्त्यं सुखाद्यसाधनत्वस्य विधिर्यथा विरहेण तत्साधारण प्रमेयत्वस्योपलक्षणत्वासंभवात् अतः ताजनकसाधारणरू-
पाणां तावत्तेरकत्वाद् द्विष्टसाधारणरूपस्यापि द्विष्टोपलक्षणाकल्याणनौचित्यात् तात्पर्याभावादेव सुखाद्यसाधनता-

बोधनापत्तौ तस्य विध्यर्थत्वेऽपि न संसृतिरिति न युक्तं तथा सति तज्ज्ञातयेण धुनिकान्तं न भुञ्जीतेति प्रयोगापत्तेः स तस्माद्द्वेषविषयतावच्छे-
 दकत्वोपलक्षितनिराकारत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे विविधिप्रत्ययस्य शक्तिरिति प-
 रिश्रुतप्राचीननैयायिकमतनव्यरीतिमवलम्ब्य दूषयति बलवदिति निरुक्तबलबलवदतिशयजनकत्वज्ञानं चेत्यर्थः न हेतुः
 न प्रवृत्तिहेतुः क्वचित्तथैव यावत्तथा च न तद्विषयस्य विधिवाच्यत्वमिति भावः तस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे हेतुमाह हेतुभावेनेति मधुवि-
 पसृक्तान्नभोजने हि दृष्टसाधनताज्ञानाद्द्वेषविषये प्रवृत्तिवार्णयत द्विषयकप्रवृत्तिं प्रति तद्विषयकद्वेषस्य स्फुटप्रतिबोधकतया
 प्रतिबोधकाभावविषयावश्यं स्फुटतनियतपूर्ववर्तिताकद्वेषाभावे भवोपपत्तौ बलवदतिशया धनत्वज्ञानस्य न हेतुत्वं तेनाल्पशक्ति-
 नेरित्यर्थः न त्वन्वयव्यतिरेकसहचाराज्ञानस्य कारणात् ग्रहस्थे भयग्रसाम्यान्नेनैवास्यान्यथा सिद्धिद्वारेत्यत आह आसितिकेति सच
 परलोकागीकारवान् तदनङ्गीकृतुं न रक्तसाधनताज्ञानासंभवात्तद्विशेषणमुपायम् आसितिकस्य न रक्तसाधनताज्ञानेन तत्र द्वेषाव-
 श्यभावेन प्रवृत्त्यसमवादाह का मुकेति तत्त्वस्योक्तदृष्टगवच्च एवेदं तत्कृतत्वं ज्ञानं विषयोकोविषयिताविशेषो वा प्रवृत्तेरुक्त्यस्याग-
 म्यागमनेदृश्यादिः हेत्याभावदृश्यामित्यनेन हेतुषसामग्रीवैकस्य दर्शितं तच्च विषयतया हेतुप्रतिशतकदेहसामग्रीविरहविशि-
 श्टद्विष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतया तादृशसामग्रीत्वा तं श्रेणप्रतिबोधकतया बोध्यम् व्यभिच्य एवेति न हेतुरिति पूर्वोक्तान्वितं
 अतएव श्येनेनाभिचरन्त्यजेनेत्यत्र न विध्यर्थबाधः बलवदतिशयानु-
 र्यत्वस्यैकाभावादिति भावः उपसहरति तस्मादिति दृष्टसाधनत्वमेवेत्येवकारेण स्फुटतिसाध्यत्वबलवदतिशयानुबन्धित्वयोर्व्यव-
 हारः आद्यस्वलोक्तिकप्रमाणेनैवावगमादत्यस्य प्रवर्तकज्ञानाविषयत्वादिति भावः प्रवर्तनेनेति सिद्धाद्यर्थे इत्यर्थः ॥

इष्टाभ्युपायत्वादित्यादि इष्टसाधनत्वादन्त्यः कृतिसाध्यत्वादिः क्रियासुयागादिरूपासुपुंसां प्रवर्तको न ज्ञाननिष्ठप्रवृत्तिजनक
 तायां विषयतया वच्छेदको नेत्यर्थः यजेतेत्यादिवाक्यान्तर्गतलिङादिशक्येनेति यावत् चोहेतौ यतः प्रवृत्तिहेतुं तद्धेतुतावच्छे
 दकमेव प्रवर्तनापदेन व्यपदिशंतीत्यर्थः परेतुबलवदनिष्ठाननुबंधित्वज्ञानस्य हेष्टाभावेनान्यथा सिद्धतयाऽप्रवर्तकत्वेपि कृ
 तिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकतायाः सर्वसिद्धत्वेन तद्विषयस्य तस्य विध्यर्थत्वभावप्रत्यक्षम् न च तद्धेतुतायां मेव मानाभावः कृ
 त्यसाध्ये प्रवृत्तिसु कृत्यसाध्यता ॐ ज्ञानस्य प्रतिबंधकतया तत्र तदभावादेव नेति वाच्यं कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे

उक्तं च मंडनमिश्रेः पुंसां नेशाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदंति प्रवर्तनमिति प्र
 पंचितं चैतद्वैयाकरणभूषणे ॥

तया तावदभावानां प्रवृत्तिं प्रति हेतुता कल्पना ये शक्या कृति साध्यता ज्ञानत्वेन हेतुतायां लाघवस्य स्फुटतरत्वात् कृति साध्यता ज्ञा
 नाभावस्य सर्वदा सत्त्वेन प्रवृत्त्यापत्तेश्च अपि च कृति साध्यता ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे कृति साध्यत्वप्रकारकविशेष्यकज्ञानत्वा
 वच्छिन्नाभावमानसं प्रतिपाकादिगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं न कल्प्यते इति लाघवं तादृशप्रवृत्तिसामग्रीकालेपाक
 विशेष्यक कृति साध्यत्वप्रकारक निर्णयस्यावश्यकत्वेन तस्य च स्वरूपसत एवोक्तज्ञानाभावमानसेल्लक्षण प्रतिबंधकतयेवो
 पपत्तेः भवन्मते तादृशमानसेतादृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनेन गौरवं स्पष्टमेव एवमप्रामाण्यविशिष्टपाक

एकज्ञानवानहमितिमानसुपाकगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याःप्रतिवर्धकत्वाकल्पनेनापिसाधवम्तादृशविशिष्टविषयिताशालिमानसुसा
 मग्रीकालेऽप्रामाण्यज्ञानास्फुटितोक्तज्ञानस्यावश्यकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानास्फुटितपाकादिविशेष्यककृत्तिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानप्र
 टिततादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलेनस्यैवाभावात्भवन्मेलेकृतिसाध्यत्वाभावप्रकारकपाकादिविशेष्यकज्ञानाभा
 वघटिततादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलेनबाधकाभावेनतादृशमानसेतादृशप्रवृत्तिसामग्र्याःप्रतिबधकत्वस्यावश्य
 कत्सनीयत्वेनगौरवस्यातिस्फुटत्वादनयेवदिशानिष्टसाधनत्वज्ञानाभावादीनामपिहेतुतानिरसनीयेत्याहुःगुरवस्तुनेष्टसाधनत्वनि
 ध्यर्थक्षणिकतयावर्गतेयागेतस्यैवोद्ययितुमशक्यत्वादेवपरपरासाधनत्वमपितथाह्यगुणुपस्थितेःशाब्दबोधप्रयोजकान्वय
 प्रयोजकरूपवच्चयोग्यतायास्तत्राभावात्साधनतासामान्यबोधस्त्वैकविशेषवाधेतदितरप्रकारकत्वनियमादसंभवदुक्तिकः
 किंचयोगेनकर्तव्यतयाप्रतीयतेकाम्यादन्यत्काम्यादहितपूर्ववर्तिताभनमेवकामीकर्तव्यतयावैतीत्यस्यान्यत्रस्तुतत्वात्तस्माद्गु
 रीभूतकाम्याव्यवहितपूर्ववर्तिसाधनमपूर्वमेवकार्यत्वेनशक्यम्कार्यत्वचकृत्युद्देश्यत्वतत्रविशेषणीभूतकृतेराश्रयविषय
 योराकाक्षाविषयतयायागआश्रयतयास्वर्गकामःसंबन्ध्यतेसुखदुःखाभावादेर्लोक्तिकप्रमाणेनेवापूर्वस्यापिवेदेनकृत्युद्दे
 श्यत्वबोधनादयोरुपेयेनस्मिन्नप्रामाण्यशकानवकाशानस्यतत्त्वम्तथाचस्वर्गकामोयजेतेत्यत्रस्वर्गकामवत्कृत्युद्देश्याया
 गविषयकोनियोगद्विबोधःअत्रापूर्वस्यागविषयककृत्युद्देश्यत्वमेवयागविषयकत्वम्यागस्यतादृशकृत्तितिविषयत्वेपु
 रुषस्याश्रयत्वेचान्वयितवच्छेदकमपूर्वकारणत्वमेवयोग्यतायथाचछेदनजलमाहरेत्यत्रच्छिद्रेतरघटत्वयोग्यतावच्छेदकोप
 स्थितिर्घटेनेत्कादावर्थोधाहारात्प्रकृतंतेचोपादानिकप्रमाणवशानच्छेदोवतच्छेदोवाशक्योपस्थित्यशुपगमेलक्षणेच्छेद

नितसंप्रतस्वशक्त्यान्वयबोधकस्येवसोपपादकसकलपदार्थबोधकत्वोपगमान्त्वचंगगायांघोषइत्यादौगंगादिपदानांस्वशक्त्या
 न्वयबोधकत्वंयेनतदुपपादकसकलपदार्थबोधनायौपादानिकप्रमाणावकाशः स्यात् अजहत्स्वार्थलक्षणानुनास्मन्मतसिद्धा
 तथाचस्वीयत्वेनकार्यबोधोनिर्णयः समभिव्याहृतपदोपस्थापितफलकामश्रुतयेति कास्येस्वर्गकामोनिर्णयः एवंचवेदबो
 धितमपूर्वमुद्दिश्यपुरुषप्रवृत्त्युपपत्तौनेष्टसाधनत्वंविध्यर्थः इच्छाविषयसाधनतात्वेनतत्रशक्तौप्रवर्तकज्ञानानिर्वाहः स्वर्ग
 जनकतात्वेनशक्तौनानार्थतापत्तेरितितन्मतस्यविकल्पग्रस्तत्वाच्च अपिचनित्यनैमित्तिकस्थलेषुचित्वकालजीविनोराहृप
 रागवतश्चममसंध्यास्नानविषयकोनियोगइतिबोधान्नफलापेक्षाभवन्मतेनुचंद्रसूर्यग्रहेस्तायादहरहः संध्यामुपासीतेता
 दोफलाश्रवणाद्विध्यर्थबाधः प्रसज्येतममनुवैदिकेकर्मणिबेदबोधितमपूर्वमुद्दिश्येवपुरुषः प्रवर्ततेतस्येववेदनपुरुषार्थ
 त्वबोधनात्काम्येफलावाप्तिरागुणंनिकेव अतएवनित्येयितदुद्देशेनप्रवृत्तिरुपपद्यतेइत्याहुः नदपरैरनक्षमंतेलोकैप्रवर्तक
 त्वेनसर्वसंमतंयदिष्टसाधनत्वज्ञानंतद्विषयेष्टसाधनत्वेविधिशक्तिकल्पनयेवविधेः प्रवर्तकत्वोपपत्तौनियोगस्यविधिवा
 च्यत्वेमानाभावात् वेदबोधितस्वर्गसाधनत्वानुपपन्न्याहितत्कल्पनं नचतस्यपूर्वमुपस्थितिरस्तियेनतत्रशक्तिग्रहः एकविशे
 षबाधेसामान्यज्ञानस्यतदितरप्रकारकत्वनियमेपिसाक्षात्साधनतानिरिक्तसाधनतात्वेनबोधेबाधकाभावात् तादृशसाधन
 त्वेयोग्यतावच्छेदकंचपरंपराघटकमपूर्वं तथाचस्वर्गसाधनत्वशक्त्येवनिर्वाहे औपादानिकप्रमाणवशादपूर्वोपस्थितावपि
 नतद्वाच्यम् अपूर्वोपस्थितौपरंपरासाधनत्वमपिकथंवेदोबोधयेदितित्वनुपस्थितेः पूर्वैकशंशक्तिग्रहइत्यनेननुत्ययो
 गक्षेमम् एवंकाम्याव्यवहितपूर्वसाधनंकाभीकर्तव्यतयावैतीत्यपिनकाम्यसाधनताज्ञानस्येवप्रवर्तकत्वान्नेनतत्राव्यव

हितत्वं निवेशोऽपि गौरवान्मानाभावाच्च दृश्यते च तदप्यर्थिनस्तत्र योजके जलाहरणदीप्रवृत्ति इष्टसाधनत्वे यथाशक्ति ग्रहस्तथोक्त
 अपूर्वस्याशक्यत्वेऽपि यथानित्यतेऽमिन्निके प्रवृत्तिस्तथोपपादितम् प्रत्युत तत्र नैव सादुरुपपादानिष्फलत्वात् दुःखैकफलत्वाच्च प्र
 तिमात्रदृष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् प्रवृत्तिविषयसाध्यत्वे सतीष्टत्वरूपसाध्यत्वमपि नापूर्वस्येन तदुद्देशेनापि प्र
 वृत्तिः सभाष्येत निष्फलतयावगते प्रवृत्तिस्तु श्रुतिसहस्रेणाप्युत्पादयितुमशक्येति वेदबोधितत्वा न्नित्ये प्रवृत्तिरिति च्यन्नप्रतीरण
 मात्रं अन्यएव यज्ञोदानं तपः कर्मेत्यादिनाऽनिर्दिष्टोऽपि प्रत्यवायपरीहारः स्वर्गादिफलमनुद्दिश्य क्रियमाणानामेषां फलभवतीत्यर्थ
 केनाशुदृष्टाध्यये भगवद्गीता सुपावनत्वमुक्तं किंच पचेत्तेत्यादिलोकिकं विधेरिष्टसाधनत्वबोधकत्वेन प्रवर्तकत्ववद्देहिकविधि
 रपि तच्छक्यैव प्रवर्तकत्वात् ज्ञाननिर्वाहे तस्यानुपस्थितापूर्वशक्तिकल्पनं निष्प्रमाणकमेवेति परे तु लिङ्गनिर्दिष्टवर्णेऽयं मां प्रेर
 यतीति नियमेन प्रतीतेरभिधानामकः प्रेरणापरपर्यायोक्त्या पागे लिङ्गनिर्दिष्टवर्णः सांच लिङ्गसंस्मानन्वयित्वाद्यापारपदेन प्रव
 र्त्तकनिरुत्वात् प्रवर्तनापदेन च व्यवंश्रियते प्रेरणात्वेन तस्याऽसविषयत्वमपि शक्यतावच्छेदकं चैत्र्योर्दिधात्वर्थतावच्छेदक
 यासिद्धप्रेरणात्वमखंडोपाधिः सत्त्वव्यापारः स भवोऽहोके प्रवर्तकप्रवरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एव तत् प्रवर्तकत्वं च सिद्धाशु
 चारयित्वम् वेदे तु प्रयोजक एव स भवास्त्रिङ्गन्यतः शब्दस्वरूप एव तत्वे सति स्वतंत्रत्व एजादिप्रेरितपदाने लिङ्गसुचारयित्वत्वे
 पि प्रवर्तकत्वेनाव्यवहित्यमाणत्वात् स्वतंत्रेति अहिष्टया प्रोक्त्या च तया स्वविषये दृष्टसाधनत्वात् प्रवर्तनं ततश्च प्रयोज्यप्रवृत्तिः शा
 श्रुता हि यमुं स्वेत्येतो विषयमोजने दृष्टसाधनत्वावगते एतौ कथेति आप्तोक्त्यापि विषयमुद्ध्वं मां चास्यं गृहे भुंक्तुं यादृत्यादि
 कथापि तस्मिन्निष्टसाधनत्वा ननु मानादहिरेति तत्र विषयभोजनविषयकाभिप्रायस्य तदीयदृष्टं विधिरिष्टत्वा न्नव्यभिचारः ॥

भवतुवालिङादिसमभिव्याहारेव्यापारं तस्यानुभवात्सर्वत्रलिङाद्यंतशब्दस्वरूपैव सा अनएवहेतुमतिचेतिसूत्रे भाष्येलिङादिश
ब्दाप्रयोगरूपप्रयोजककर्तृव्यापारस्यसत्त्वादित्याशयेन पृच्छतुमां भवति तत्रणिच् कस्मान्न भवतीति प्रश्ने अकृत् त्वादित्युत्तरं स
क्रियप्रेरणायां णिच् निष्क्रियप्रेरणायां लोडादि तस्य योजक इत्यत्र तत्पदेन व्यापारविष्टः कर्त्तृव्यतद्वृत्तिरज्ञातः अथापि कथं वि
त्कर्त्ता स्यादेवमपि न दोषो लोकोक्तत्वात्प्रेषणस्य णिज्जन्मविष्यतीत्युक्तम् तत्तत्राह त्वैव प्रेरणाया विध्यर्थं त्वं लभ्यते विधिनिमित्तमिति
सूत्रभाष्येपि विधिः प्रेरणा मित्युक्तेऽथ तस्मान्नेष्टसाधनत्वादिविध्यर्थः किंचेदंते इष्टसाधनत्वात्सिक्त्वस्ववहा राद
पिनतस्य विध्यर्थं त्वंपौनस्त्यापत्तेः पौनस्त्यस्य सर्वश्रेष्ठसाधनत्वबोधनतात्पर्यं कत्वेपितस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेऽप्येत्याहुः त
च्चप्रायशो भट्टमतानुवाद एव यतो भट्टमते लिङर्थो भिधा ख्यो व्यापारः स च लोके प्रयोक्तुं पुरुषनिष्ठो भिप्राय विशेष एवेत्यादि प्रा
ग्वत् वेदे त्वन्यस्यासंभवाच्च लिङाद्यंतशब्दनिष्ठ एव सः समवेतश्चान एव सा शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते भावनायाः शब्दार्थभेदेन
द्वैविध्यादाख्यातवाच्यधीनि व्यवह्रियते भावनात्वेन लिङर्थं शाब्दी भावनायाः सविषयत्वमपि भावनाया भाव्यकरणेति कर्त्तव्यत्वात्
यां शत्रयविशिष्टत्वादभिधा भावनायाः सविषयकत्वेनावगतायाः किंभावयेदिति भाव्याकांक्षायां समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यां श
त्रयविशिष्टास्वविषयप्रवृत्तिरूप्याख्यातवाच्यधीभावनाविषयत्वेनोपतिष्ठते इयमेव साध्याकांक्षेति व्यवह्रियते साध्यताख्यविष
यतयैव तस्याः सविषयत्वात् एवं च तस्याः साध्यत्वेव गते केनेति करणाकांक्षायां लिङादिपदज्ञानकरणत्वेनात्वेति करणत्वंच
भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वमेव कुठारादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वर्त्त्यच्छिदानिर्वर्त्तकत्वेनैव करणत्वात् इयमेव भावना करणाकां
क्षेत्युच्यते कसृंकर्त्तेति न्यायादुपाये हेतुषेणालस्यादिनावाः प्रवर्त्तमानपुरुषं प्रतिप्रशस्तफलवत्ताबोधनेन हेतुषाद्यपसारणेनाथ

वादवाक्यजन्याप्राशस्त्यरूपास्तुतिः सहकारिकारणमितीयमितिकर्तव्यतेत्युच्यते एवमार्थीभाषनायाअप्यशत्रयवैशिष्ट्येनतद
 वगती किंभावयेदित्याकाक्षायास्वर्गकामादिपदसन्निधानात्स्वर्गीभाव्यतयान्वेतिस्वर्गेभावयेदिति यद्यपिसव्यापारस्त्यागविष
 योपितथापितस्यामुस्वरूपतयाऽपुरुषार्थत्वेनकारणत्वेनैवोपस्थित्याचनभाव्यत्वम् अतएवतत्समानाधिकारणज्योतिशोमादि
 यदाहृतीया केनेत्याकांक्षायांत्यागः कारणत्वेनान्वेति कारणत्वंतूक्तमेव सहकार्यकोक्षारूपकथंभावाकांक्षायंचसमिधोयजती
 त्यादिवाक्यवगतसमिन्नामकयागादिक्रियाजानमितिकर्तव्यतयान्वेतीत्यधिकमन्यतोवधार्यम् तदुक्तं अभिधाभावनामाहु
 रत्यामेवल्लिङ्गदयः अथात्मभावनात्वन्यासाचाख्यातस्यगोचरः ९ लिङ्गोभिधासैवचशब्दभावनाभाव्याचनस्याऽपुरुषप्रवृ
 त्तिः सर्वधर्माः कारणतदीर्यप्ररोचनाचागतयाप्रयुज्यतइति २७ उक्तोर्थः तत्रपूर्वोक्तमतेभट्टमतादियावतिशेवोयद्भट्टमते
 ऽभिधाख्योवैदिकलिङ्गर्थोव्यापारशब्दसमवेतसुखदतिरिक्तश्च तस्मिन्सुलिङ्गाद्येनशब्दात्मकएवलोकेवेदसाधारणश्च
 सविषयकत्वतुमतद्वयेयविशिशृमिति अत्रवदति अभिधासिहादिनिरूपिताशक्तिरेव नतुतदतिरिक्तः कश्चनशब्दस
 मवेतोव्यापारः मानाभावात् विधेः प्रवर्तकत्वस्यपूर्वमुपपादनान्नदनुपपत्तेरप्यभावात् अन्यथाशब्दतिरिक्तः शब्दसम
 वेतएकोव्यापारः कल्पनीयस्तस्यचस्वप्रवृत्तौ परप्रवृत्तौवाकारणत्वेमाह्वयस्यतन्वेनकारणत्वम् प्रवर्तनात्वेनपरनिष्ठव्याप
 रबोधकत्वेनल्लुप्तस्यशब्दस्यस्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वसविषयकत्वंचकल्पनीयमितिगौरवस्यसुखत्वाच्च प्रेरणायाविध्य
 र्थत्वेपिसामान्यस्यविशेषेपर्यवसानात् कोसौव्यापारइतिविशेषः गवेषणायासमीहितसाधनत्वमेवसद्वैवचक्रमुचिंत
 लिङ्गस्तदर्थकत्वंविनाप्रवर्तकत्वस्यैवासेभवात् प्रेरणाविषय याकंद्रुतिबोधस्येष्टसाधनत्वाद्यः विषयकस्यप्रवर्तकत्वमग

लोकविरुद्धमेव मखकरणस्य स्वनिष्ठव्यापारद्वारैव फलजनकत्वमिति नियमस्तु नास्त्येव व्याप्तिज्ञानादौ व्यभिचारात् तस्माद्विंडादि
जन्यबोधविषयाभिधाया इष्टसाधनत्वादिज्ञाननिरपेक्षायाः प्रवर्तकत्वं नियुक्तिकमेव शब्दरूपं प्रेरणावादिना पितृषय इष्टसा
धनत्वानुमितिद्वारैवोक्त्युक्त्या प्रवर्तकत्वं वाच्यम् तच्च वैदिकविधिस्य लेन संभवति तस्यैव महाभूतस्य निष्पत्तिमेतद्यद्यदे
दोयजुर्वेदः सामवेद इति श्रुत्युपसृभेन निश्चितवद्देतैर्जयत्वांगीकारेण यथार्थज्ञानवदुच्चरितत्वरूपोक्तत्वरूपं विशेषणै
कल्येनोक्तानुमानाप्रवृत्तेः एवं सविषयत्वमप्यात्मविशेषगुणानिरेकिरायास्तस्याः सर्वतंत्रविरुद्धं न च प्रेरणेव स्वातंत्र्येण प्रवृत्ति
हेतुः स्वतंत्रप्रवृत्तौ व्यभिचारात् सर्वद्वमेव स्वभूत्यर्थं प्रवर्तनं तद्वतिसमीहितसाधनताज्ञानप्रवर्तकताप्रतिपादकहेतुमतिचेति स्
त्रभाष्यविरोधाच्च कः प्रयोज्यस्य प्रेरणयार्थो यदभिप्रायेषु सज्जन इति तत्सूत्रस्य भाष्येण निजार्थं प्रेरणाया अयि स्वातंत्र्येणा
प्रवर्तकत्वबोधनाच्चेति वैदिकविधिः प्रेरणार्थकत्वासंभवेन प्रवर्तकत्वानुपपत्त्येष्टसाधनत्वार्थकत्वमेवांगीकरीयमेवं च
लौकिकविधेरपि तच्छक्त्यैव प्रवर्तकत्वोपपत्तौ न तदर्शोपि साभिप्राय एव तत्र विध्यर्थ इति कल्पस्तु वक्ष्यमाणानां चार्थमतनिर
रासेनैव निरस्तः विधिः प्रेरणमिति भाष्यं नुप्रेष्यते प्रवर्त्यतेः नेनेति व्युत्पत्त्या प्रवर्तकज्ञानविवेयेष्टसाधनत्वपरम् ज्ञानस्य त
द्विषयकत्वेनैव प्रवर्तकत्वात् यदपि तदुपसृभकतया पृच्छतु मां भवानित्यादिभाष्योपन्यसनं तदपि नास्माकं प्रतिकूलं यत्
ज्ञानप्रवर्तकज्ञानजनकत्वेन प्रवर्तनापदव्यपदेश्याया लोडाद्यं तशब्दप्रयोगरूपायाः प्रेरणाया निजार्थत्वं प्रतिपाद्यते ननु वि
ध्यर्थत्वमपि अर्थभेदस्य दर्शितत्वात् अकुर्वत्वादित्यनेनापि गमयत्यादेर्मच्छंतं प्रेरयतीति व तच्छ्रुतु इत्यस्य प्रच्छन्न
प्रेरयतीति विग्रहस्यादर्शनेन कर्तृसंबद्धात्वर्थविषयकप्रवृत्तिजनकज्ञानानुकूलयास्तस्या निजार्थत्वाभावप्रतिपादना

नद्विर्गोर्धाभावात् अथापीत्याद्युक्तिस्त्वेकदेशेन विध्यर्थप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य स्वाभावेन भविष्यन्नेयवप्रतीतिरिति तदानीं प्रयोज्यं स्य निर्व्यापारत्वे
न कर्तृत्वासंभवादेव लोटाप्रपणस्य धात्वर्थविशेषणं नैव भवान् तद्विशेष्यनयाप्रेरणविवक्षायां णिचोदुर्वारत्वतुलोऽंताच्चात्वर्थविशेषे
तयाप्रेरणायाः प्रतीतिर्युक्त्या पूर्वपक्षस्यैव निर्दलतापत्तेर्युक्त्या इदं नैव दृष्टसाधनत्वबोधनपरैव दृष्टसाधनत्वस्य
प्रवर्तनात्वेन विधिविध्यत्वमिति पक्षे यौनरुक्त्या संभवात् नैवाधिकमनेकत्वात्मकव्यापारस्य पच्यार्थत्वाभावेन तन्मतदृष्टसाध
नतात्वेनेष्टसाधनत्वस्यैव विध्यर्थत्वोक्त्या पादनावनकाशचेति वस्तुतस्तु भाव्ये बहुषु स्थलेषु प्रेरणाया विध्यर्थत्वकथनानन्तरमात्रा
एवास्ति हाद्यतशब्दप्रयोगरूपं या एव तस्मा विध्यर्थत्वमुचितं मयुक्तेस्तु तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋच सामानियज्ञिरेदृत्यादिश्रुतिव
स्तान्योरुपेयत्वमभ्युपेयैकरूपेणैव लोके वेदयोः तद्विषये दृष्टसाधनत्वानुमानेन विधेः प्रवर्तकत्वनिर्वाह्यमिति सर्वचतुरस्रमि
ति आचार्यास्तु आत्माभिप्रायो विध्यर्थः पाककुर्याः पाककुर्यामिति न भ्यमात्ममपुरुषयोरिति दृच्छविशेषात्मकाज्ञा व्येवणानुशा
प्रश्नप्रार्थनार्थकतया प्रथमपुरुषे पीछाया मेकशर्करुचितत्वात् तत्र भयजनिकेच्छाज्ञा अध्येषणीये प्रयोजुरनुग्रहद्वौ निकासा
ध्येषणा निषेधाभावव्यजिकेच्छानुशासनं प्रयोजिकां तु प्रश्नः प्राप्तीच्छाप्रार्थनेति विवेकः तथा च स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागः स्व
र्गकामनिष्ठतया प्रेच्छविषय इति कोऽपि यद्वा कर्तव्यत्वेनेच्छैव विध्यर्थः तथा च स्वर्गसाधनत्वानुमानं तत्र यथा स्वर्गकामस्य मयाग
या कर्तव्यत्वेनेष्टरूपप्रेक्षाविषयत्वेन तत्रैव साधनत्वरूपसाध्याभावाद्वा भिस्वारकारणाय लिङ्गपदकोऽप्येकमप्युक्ते कल्प
ते ईश्वर एव तस्मिन्निधिरेव तावत्कुमार्यो गर्भद्वयपुंयोगे मानमिति कथं कथं किं कथं किं कथं किं कथं

धनतादिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वेन तद्विषये सृसाधनत्वादीनां विध्यर्थत्वोपगमेनैव प्रवृत्तिनिर्वाहे आप्ताभिप्रायस्य विध्यर्थत्वे
मानाभावान् नही सृसाधनत्वज्ञानमन्तरेणाप्रेक्षाविषयत्वज्ञानमात्रान् प्रवृत्तिः कस्यापि दृश्यते स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्यभिचारेणानाभिप्रा
यज्ञानस्य प्रवर्तकत्वासंभवाच्चेत्यलम् प्रकृतमनुसृतमः प्रयचित्तैतदिति बलवदनिश्चाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवर्तकतानि राक
रणमिसृसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वावधारणंचेत्यर्थः प्रपंचस्तूक्तप्रायः ॥ ३ ॥ आदिनेति प्रेरणादौ चेत्पत्रोपात्तादिशब्देनेत्यर्थः

आदिना हेतुहेतुमतोर्लिङ्गः आशिषिलिङ्गलोटाविति स्तुत्रोक्ता हेतुहेतुमद्भावादयोग्यं ते यो ब्राह्मणायावगुरे नं श
ते नयानयेदित्यथा लुङ्गर्थमाह भूतमात्र इति भूतसामान्य इत्यर्थः भूते इत्यधिकृत्य लुङ्गिति सूत्रात् अत्र विद्य
मानध्वंसप्रतियोगित्वं तच्च क्रियायां निर्वाधमिति विद्यमानेऽपि घटो भूदिति प्रयोगः विद्यमानध्वंसप्रतियोगि
घटाभिन्नाश्रयक उत्पत्त्याद्यनुकूलोपायार्इति बोधः अयमत्र संग्रहः कालो द्विविधः अद्यतनोऽनद्यतनश्च आ
द्यलिखिविधः भूतभविष्यद्वर्तमानभेदात् अन्त्यो द्विविधः भूतो भविष्यश्च तत्र वर्तमानत्वे लट् भूतत्वमात्रे लुङ् म
विष्यन्तामात्रे लृट् हेतुहेतुमद्भावाद्यधिकार्यविवक्षाया मनयोर्लृङ् अनद्यतने भूतत्वेन विवक्षिते लट् तत्रैव प्रो
क्षत्वं विवक्षायामिति तादृशो भविष्यन्ति लुट् इति द्रष्टव्यः ॥ १ ॥ यो ब्राह्मणायावगुरेदिति यत्कर्तृको ब्राह्मणो दृश्यको बधो द

मस्तत्कर्मिकानादृशबधोद्यमजन्याशतसंवत्सरयातनेति बोधः हेतुहेतुमतोर्लिङ्गित्यनेन प्रकृत्यर्थयोः भावे लिङ्गो विधानात् ॥

वर्जकत्वेन निवर्जकत्वेन वा वेदस्य प्रामाण्येन न बधोद्यमनिवृत्तिपरत्वग्रहेन स्मान्तावगुरितव्यमिति विधिः कल्प्यत इति भावः मा-
 न्यदं कृत्स्नार्थकमित्यभिप्रायवानाह भूतसामान्यइति तेन विशेषविवक्षाया लङ्घनीनामवकाशसूत्रेयमिति भूतेषु डि नि भूतेषु इत्य-
 धिक्कृत्य भूत इति सूत्रादित्यर्थः ननु वर्जमानध्वसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं भूतत्वम् अतएव नाशस्य विद्यमानतादशाया मपि वि-
 नशो घट इति प्रयोगस्तदुत्पत्तेर्वर्जमाननाशप्रतियोगित्वात् तथा च यत्रोत्पत्तिरेव धात्वर्थस्तत्रोत्पत्तेर्हेतुधामानप्रसंगोऽत आह-
 अत्रेति भूत इति सूत्रे इत्यर्थः वर्जमानेत्यादि नचोक्तदोषः अस्मत्समेतेन प्रत्ययादेर्नाशानुकूलव्यापारार्थे कतया कालान्वयस्या-
 न व्यापारएव समर्थितत्वेन च तदप्रसक्तैरुत्पत्त्यघटितत्वेन हेतुधामानासभवाच्च क्रियायामिति फलानुकूलार्थो तस्यामित्यर्थः
 द्यमानेपीत्यपि नासमानप्रत्ययोपाजत्वप्रत्यासत्त्याख्यातार्थेकारके कालान्वयोपगमे उक्तप्रयोगानुपपत्तिः सूत्र्येते नैया-
 यिकास्तु उत्पत्तिघटितत्वेन त्वाघवाहुक्तार्थ एव भूतपदस्य शक्तिः परानुनप्रत्ययादीनां शान्तिरिक्तस्य व्यापारात् तस्यागनुभव-
 त्तोत्पत्तिघटिते प्रत्ययस्य लक्षणावश्यक्याहुः ॥

भूते भाविनीति कार्यकारणभावापन्नप्रकृत्यर्थोर्भूतत्वे भविष्यत्वे वागम्यमान इत्यर्थः हेतुहेतुमद्भावादीति आदिना शक्यादिपरिग्रहः तत्र भविष्यदर्थे उदाहरणमाह सुखश्चिदिति अत्रैकस्यैव धात्वर्थस्य कर्तृरूपोपाधिभेदेन कार्यकारणभावावगतिरु

ल्लङ्घ्यमाह । सत्यामिति क्रियाया अप्रतिपत्तिरनिष्यत्तिः तस्यां गम्यमानायां भूते भाविनि हेतुहेतुमद्भावे सत्ति लङ्घित्यर्थः लिङ् निमित्ते लङ् क्रियानिपत्ताविति सूत्रात् लिङो निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि यथा सुखश्चिदत्र भविष्यत् सुत्रिक्षमं भविष्यत् वहिष्येत् प्राज्वलियत् ओदनमपक्षदित्यादौ अत्र वक्ष्यमिन्नाश्रयकप्रज्वनानुकूलव्यापाराभावप्रयुक्त ओदनाभिन्नाश्रयकविक्रियानुकूलव्यापाराभाव इति शाब्दबोध इति रित्यादृष्टव्यम् अयञ्चार्थनिर्देश उपलक्षणम् अर्थोत्तरेपि बहुशेषे विधानात् प्रसिद्धत्वादेस्ये वार्थेषु शक्तिरन्यत्र लक्षणेति मतान्तरीत्याचोक्तम् एतेषां क्रमनियामकश्चानुवन्धक्रम एव अतएव पञ्चमोलकार इत्यनेन मीमांसकैर्लेट् व्यवह्रियत इति दिक् ॥३॥ इति वैयाकरणभूषणसारे लकारविशेषार्थे निरूपणम् ॥३॥

तत्र तु स्वरूपतो भिन्नयोस्तयोरिति विशेषः व्यापाराभावेति धात्वर्थयोर्भविष्यत्त्वप्रदर्शनार्थपरमभावविशेष्यकबोधोत्कीर्तनं वक्ष्यमिन्नाश्रयकभाविप्रज्वलनजन्यौदनाश्रयकविक्रियानुकूलव्यापार इति शाब्दबोधस्तत्त्वितः प्रयोज्येति व्यापाराभावान्वयिप्रयो

ज्यत्वोत्कीर्तनचवह्निप्रज्वलनीदनपाकयोः कार्यकारणभावप्रदर्शनाय यदभावोयदभावप्रयोज्यस्तज्जन्यइतिनियमात् तश्चाचप्र
 कृतञ्चोदनपाकाभविचह्निप्रज्वलनाभावप्रयोज्यत्वेऽवगतेतत्प्रतियोगिनोस्तयो कार्यकारणभावसुबोधोभवतीतिभावः एवभू
 ते परस्परैणस्पृहणीयशोभं नचेदिददृढमयोजयिष्यत् अस्मिन्नुपेक्ष्यविधानयत्नः पत्न्यु प्रजानाविफलोभविष्यद्यदिदे
 वदनोनामविष्यदित्यादिबोध्यमित्याह एवरीत्येति अयचेतिवर्तमानेनलङ्घित्यादिनोयान्नइत्यर्थः अर्थोतरेपि अहंप्रशः
 साप्राप्तकासाद्यर्थेपीत्यर्थः एषु वर्तमानत्वादिवुशक्तिः सकेतरूपापदार्थोतररूपावा अन्यत्र अहंद्यर्थे मनातररित्याचे
 बोधकत्वमेवशक्तिरितिवदतामस्मकनुकेषांचित्प्रयोगोपाधित्वमितरेषाशक्यत्वमेवेतिभावः अनुबोधकमइति अकार
 राद्यनुबोधकमइत्यर्थः ननुयत्रप्रत्ययस्यतिवादेरदग्रनतत्रद्योतकत्ववाचकत्वंवेतिपक्षहूयेष्यनुपपत्तिः वाचकस्य
 तकस्यवाः सत्त्वेनवर्तमानत्वादिकोऽधस्योपपादयितुमशक्यत्वादतआह दिगिति तदर्थस्तुपदवाचकमितिपक्षे प्रकृ
 प्रत्ययविभागकल्पनयावाचकत्वंतत्रारोप्यपदशक्तिरेवव्युत्पाद्यते यत्रप्रत्ययस्यप्रकृतेर्वाऽश्रूयमाणत्वतत्रश्रूयमाण
 स्यैवतदर्थकत्वकल्प्यते तदाहुः शिष्यमाणंस्तुप्यमानार्थाभिधायीति अतस्त्वव्यतिसेद्वरित्यादौप्रत्ययमात्रात्प्र
 कृत्यर्थविषयकोबोधइत्यादिः ॥२९॥ ५॥ ॥ इति भूषणसारदर्प्येणेलडाद्यर्थनिर्णयः ॥ ५॥ ॥

अवसरसंगत्यासुबंतार्थे निरूपणीयेप्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वाक्रियाकांक्षितत्वाच्चादौविभक्त्यर्थनिरूपणमित्यभिप्रायवानाह
सुवर्थमिति आश्रयोर्थे इति किंचिद्वर्मानवच्छिन्नाश्रयतावानित्यर्थः तेनचतुर्थीपंचम्योरर्थयोरुद्देश्यावधोराश्रयात्म
कत्वेपिनक्षतिः तत्रद्वितीयायाआश्रयार्थकत्वेमानमाह तथाहीत्यादिना ननुयथाश्रुतेकर्तुरीक्षिततममित्यनेनकर्तृ
संबंधिप्राप्तीच्छाविशेष्यस्यैवकर्मत्वंप्रतिपाद्यतेननुक्रियाजन्यफलाश्रयस्येत्यतआह क्रियाजन्यफलाश्रयत्वेनेति अयं

सुवर्थमाह आश्रयोवधिरुद्देश्यः संबंधः शक्तिरेववा यथायथंविभक्त्यर्थः सुपांकर्मेति भाष्यतः
२४ द्वितीयातृतीयासप्तमीनामाश्रयोर्थः तथाहि कर्मणिद्वितीया तच्चकर्तुरीक्षिततमंक्रियाजन्यफ
लाश्रयइत्यर्थः क्रियाजन्यफलवत्त्वेनकर्मणएवकर्तुरीक्षिततमत्वात् तथाश्रुक्तंत्वानीक्षितमित्या
॥६॥

भावः सूत्रेर्दक्षिततमशब्दोत्पत्तिरिति सुबंतान्कर्मकांतात्प्रकृत्यर्थानि शय
द्योनकेतमविनिष्यन्तास्तद्योगाच्चकर्तृशब्दान्तस्तस्यत्वबर्त्तमाननद्वितिकर्तरिषष्ठी तथाचकर्त्रोपस्थितत्वात्स्वीयव्यापारेण
व्याप्तुमिष्यमाणनमंव्यापारजन्यफलसंबंधित्वप्रकारककर्तृनिष्ठोक्तदेच्छाविषयः कर्मेति पर्यवसानात्क्रियाजन्यफला
श्रयस्यकर्मतालाभइति नचैवैकर्मभूतार्थधानोरेवधातोऽकर्मणइतिसूत्रेणेच्छायांसनोविधानाद्याप्तीच्छार्थकसन्ततधा

तुनाव्याप्तिरूपकर्मोपसम्पद्दोऽजीवत्यादिवद्वकर्मकनयानत कथं कर्मोपपन्निरिति वाच्यम् धात्वर्थोपसपृहीतकर्मत्वमित्यत्र कर्म
मणान्धात्वर्थीयकर्मोपसम्पद्दोऽजीवत्यादिवद्वकर्मकनयानत कथं कर्मोपपन्निरिति वाच्यम् धात्वर्थोपसपृहीतकर्मत्वमित्यत्र कर्म
एव सन्तस्तस्य तृप्तिनयानतद्घटककर्मोदायकर्मसंज्ञकान्वय्यर्थकत्वरूपसकर्मकत्वाभावेऽपि तद्दृष्टिर्भूतकर्मोत्वयित्वमादौ येव स
कर्मकत्वबोध्यमेव फलतावेच्छेदकसंबन्धेन तद्व्याप्यार्थकत्वव्याप्यायाचकत्वरूपं तदपीति नेप्सुत्यादिन कर्मप्रत्य
यानुपपत्तिः जिघ्र्सेरपि स्वार्थोत्तरभूतकर्मणस्तदीय पुण्यादिकर्मोत्तरसाक्षात्त्वमस्त्येव गंधनिरूपितलोकि कविषयिताया
पुण्यादेरगंधेयत्वीयसंसर्गिकविषयता निरूपितप्रकारानिरूपकत्वेनान्वयेनाकर्मत्वात् कस्माय एष्यतीत्यस्य कस्मस्य सुभाषुभ
पर्योलोचयतीत्यर्थो न धात्वर्थो न भूतसुभकर्मणः कर्मोत्तरसाक्षात् त्वमिति न तत्राप्रसंगः बुभूषत्यदीनानुभवनादिकर्मण
कर्मोत्तरानाकांक्षस्य धात्वर्थतावेच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादकर्मकत्वं व्यक्तमेव एवं स्वयं तद्वृत्तिभाष्यप्रयोगस्थस्वरद्रूप
विकृति कर्मण सन्निहितशब्दरूपप्रकृतिकर्मसाक्षात्तयाकरोत्यर्थं जिज्ञातात्कर्मप्रत्ययोपपत्तिरिति बोध्यम् केचित्सुसना
द्यंतस्य धात्वर्थोपसपृहीतत्वेनाकर्मकत्वेऽपि तत्प्रकृते सकर्मकत्वमादाय तस्मात्कर्मप्रत्ययोपपत्तिमाहुः ननु तत्रापि यथाऽघटि
तस्य भवदुक्तस्य कथं कर्मलक्षणत्वमत आह तथा युक्तमिति कर्मव्यवहारस्य देवोदासीनयो रप्यविशिष्टत्वात् साधारणस्यैव
लक्षणत्वमुचितम् इच्छाघटितस्यैव तस्य लक्षणत्वे तु हेष्णादिकर्मस्य व्याप्तिः स्यात्तथा च तत्साधारण्योपेदमेवाश्रयितुं युक्त
मिति भावः एवं मेवेति दृश्यमेवेत्यर्थः ॥ ति

ननु द्वितीयाया उक्तं कर्मार्थं कत्वे हरिं भजतीत्यादौ हृद्यो देरी स्मितत्वादिना भानानुपपत्तिरत आह ईसितानी स्मितत्वयोरिति भानाभावेने
 ति सार्वजनीनतयानुभवादिति भावः ननु तर्हि क्रियाजन्य फलाश्रयः कर्मैत्येव सूत्र्यतामन आह संज्ञायामेवेति अयमाशयः क्रियाजन्य
 फलाश्रयः कर्मैति सूत्रप्रणयने यद्यपीप्सितानीप्सितयोरविशेषणसंज्ञा सिद्ध्यति तथाप्यन्तेर्माणवकं वारयतीत्यादौ क्रियाजन्यफलभा
 गित्वेनेष्टस्य माणवकस्यापि विशेषविहितेन वारणार्थानामित्यनेनायादानसंज्ञा प्रसज्येत सूत्रं नु हरिं भजतीत्यादौ चरितार्थं न तस्यै
 हारणे ये स्मिततमत्वस्य संज्ञिको दो निवेशेऽप्राप्तद्वे बोदासीनसंज्ञा विधानार्थमुत्तरसूत्रमिति तथानोक्तमिति ननु तथापि पंचम्या इव

ईसितानी स्मितत्वयोः शाब्दबोधे भानाभावेन संज्ञायामेव तदुपयोगे ननु वाच्यकोटौ तजत्प्रवेशः तथा च क्रिया
 याः फलस्य च धातुनैव लाभादनन्यलभ्य आश्रय एवार्थः तच्च चाखंडशक्तिरूपमवच्छेदकम् ओदनं पचतीत्यत्र
 विक्रिन्त्याश्रयत्वात् कर्मता घटं करोतीत्युत्पत्त्याश्रयत्वात् उत्पत्तेर्धोत्वर्थत्वात् ॥ न द्वितीयाया अयमाश्रयमात्रार्थकता

किंतु विशिष्टस्यैवेत्यत आह तथा चेति आश्रय एवेत्येवकारेण विशिष्टार्थस्य शक्यत्वव्यवच्छेदः नत्वाश्रयत्वस्य तजत्स्वरूपात्मका
 स्य तजदाश्रयभित्तत्वात्कथं तस्य शक्यतावच्छेदकत्वमनुगतधर्मस्यैव तजत्त्वादत आह तच्च चेति आश्रयत्वं चेत्यर्थः अखंडशक्तिरू
 यमिति शक्तिर्धर्मः इतरपदार्थो घटितं मूर्त्तिक धर्मरूपमिति यावत् आश्रय इत्यनुगतव्यवहारोदाश्रयपदशक्यतावच्छेदकत्वा
 च तत्सिद्धिर्द्रव्यत्वादिवदिति भावः नैयायिकास्तु आश्रयतायानियतान्यनिरूपयितस्वरूपाया अनुगमकत्वासंभवः शक्यतावच्छेद

दकत्वस्यापि विभुत्वान्यतरत्वादीव्यभिचारेण नाखण्डत्वसाधकत्वमिति न द्वितीयाया आश्रयोर्थ्यतस्य प्रकृत्यैव लाभात् प्रकृत्यर्थमिन्नत्वे ।
 नतत आश्रयस्याननुभवाच्च किं नु फलान्वयिनी कृतिरेव तदर्थः कर्मणि द्वितीयेत्यस्य फलनिष्ठा धेयत्वान्वये प्रकृतितात्पर्ये तदुत्तरं हि ।
 तीयेत्यर्थोऽत्र तद्विरोधोऽपि अनादितात्पर्यग्राहकत्वेन परं परयाशक्तिग्राहकत्वाच्च न तद्वैयर्थ्यं आश्रयत्वतु न तच्छक्यतस्य निरू-
 पकतासंबन्धेनैव फलान्वयित्वस्यासुयगतव्यतयानिरूपकत्वस्य च वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन विहो-
 भूर्मिमाच्छक्तिनमस्तीरुहमित्यादौ धात्वर्थ्य फले संयोगे महीरुहनिष्ठाश्रयतायास्तेन संबन्धेनाभावस्याप्रसिद्धतया ग्राह्यो भेदासंभवा-
 न्नच ह्यत्र स्वरसंभगः शक्तिः कारकमिति पक्षे तदयोगात् आश्रयताया अपि निरूपकतया कारकभेदेन त्वादित्यहुः विभक्त्याश्च
 यत्वात्कर्मतेति कर्मसंज्ञेत्यर्थ एतेन कर्त्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारः २ प्रयोज्यतद्व्यधिकरणप्रकृतधात्वर्थ्यफलाश्रयत्वकर्मत्वमु-
 क्तमवति यद्दृश्यन्मुक्तप्रापत्वादिति भेदेर्मणत्वकारयतीत्यादावगत्यादवति व्यभिनिरासाय व्यापारे कर्त्तृगतत्वमुपात्तम् कारयते च स्वसं-
 गानुकूलव्यापाराभावा नुकूलव्यापारोऽर्थः चेन्नो ग्राह्यमगच्छतीत्यादौ चेन्नादेर्वा रणाय व्यधिकरणेति वैयधिकरणं च तदनधिक-
 रणवृत्तिवत् ननु तदधिकरणारुत्तिवत् तस्य संयोगेऽसत्त्वेन ग्राह्यादावव्याप्ते तादृशवैयधिकरणस्य विशिष्टाधिकरणता
 याश्चेन्नादावसत्त्वान्नातिप्रसंगसंभवापि माषेय्यश्च वध्नातीत्यादौ बर्धनप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणानन्ववारणाय प्रकृत-
 धात्वर्थत्वफलविशेषणम् प्रकृतत्ववृत्तत्र तत्र विशिष्टोपादेयम् पयसोदन्नं भुक्ते इत्यादौ तु कर्मत्वाविवक्षणा न द्वितीया कार-
 तभोजनस्य पयोऽलोभेन प्रवृत्तावीप्सितं तमत्वस्यापि पयसि संभवादिति ननु परैः कृत्रो यत्नमाश्रयं कृत्वा भुपगमात्कथमु-
 क्तैः प्रकृतधात्वर्थत्वमत आहोत्यनेति तथा च कृत्रज उज्जितिरूप फलार्थकत्वस्य प्रागुपपादनान्नाश्रयसंगतिरिति भाव आत्व

अवरणभंजेति प्राचीनमतानुसारं जेदं निष्कृष्टं मते तु ज्ञानरूपफलस्य विषयतया घटादौ सत्त्वात्कर्मतेति बोध्यम् नच्चाकर्मकता
 पत्तिः फलतावच्छेदकसंबंधेन सामानाधिकरण्याभावात् नैयायिकमते त्वेतादृशस्य लेयथा घटादीनां कर्मत्वम् तथोपया-
 दितम् धात्वर्थनिरूपणावसरे ननु विद्यमानघटे ज्ञानजन्यावरणभंगस्य संभवेपि भाविवितसृष्टे निराश्रयस्य तस्यासंभवे
 न तस्य कर्मत्वानुपपत्तिरत आहतीतानागतेति तत्राश्रयतां गीकारे युक्तिमाह अन्यथेति तत्रावरणभंगास्वीकारे इत्यर्थः
 यथा पूर्वमिति जानाति क्रियाविशेषणम् पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः पूर्वमनतिक्रम्येति पूर्वज्ञानानतिक्रमोयस्मिंस्तदिति
 यावत् घटस्य विद्यमानतादृशार्थान्कालिकज्ञानस्य तद्घटे आवरणभंगजनकतया तीतदृशायामाधुनिकज्ञानस्य तदज-

जानातीत्यत्रावरणभंगरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वात् अतीतानागतादिपरोक्षस्य लेपि ज्ञानजन्यस्य तस्याव-
 श्यकत्वात् अन्यथा यथा पूर्वेन जानामीत्यापत्तेः अतीतादेराश्रयता च विषयतया ज्ञानाश्रयता यानेयायिका

न क्वचिन्पूर्वोक्तिरुक्तमस्य तत्त्वात् पूर्वोक्तं तत्त्वात् नानाभावस्य विषयस्याबाधा
 तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः अतीतघटे आधुनिकज्ञानेनावरणभंगो त्यादाभ्युपगमे तु तेन पूर्वज्ञानानतिक्रमानद-
 भावस्य बाधाद्ववर्तितस्या प्रामाण्यामिति भावः ननु विनष्टे घटे वास्तवतयाश्रयतैव कथमत आह अतीतादेरिति आदिना भावि-
 परिग्रहः नैयायिकानामिवेति यथा नुभवानुरोधेन तस्मिन् विषयतया ज्ञानाश्रयतां गीकारे स्तेषां तथास्माकमपीति भावः नन्वती-
 तो घटो ज्ञानविषय इति प्रतीतेरस्तु नाम तादृशघटस्य विषयतया ज्ञानाश्रयता आवरणभंगाश्रयता यानुन तथा साधकोपलब्धि-

तन्नेवदर्शयति उक्तचेति सदेवसोस्येदमग्रआसीदिति श्रुते कार्येजानसूक्ष्मरूपेण प्रागवस्थितमेव परमतेजनकत्वेनाभिमतसामग्रीस
 त्वधानानुतदभिव्यक्तीभवति कारणेसूक्ष्मरूपेणावस्थानमेवतन्प्रागभावः तस्यामेवावस्थायामभिव्यक्तीतिव्यवह्रियते ततः प्रच्यु
 तमभिव्यक्किलक्षणधर्ममप्राप्तजायतइति प्राप्ताभिव्यक्तिस्त्वस्तीति ननु सर्वदैवसतिनस्मिन्कथं नास्ति नश्यतीतिव्यवहारोत
 आह तिरौभावाभ्युपगमइति तिरौभावाभिव्यञ्जकसामग्र्याति रोभावेभिव्यजितेसतिनास्तिनष्टइतिव्यवहारो लब्धकमायासुतस्या
 तश्रयतीतिसत्कार्येवाद्सिद्ध्यतः प्रकृतेष्वटस्यतिरोभावेपिसूक्ष्मरूपेण सत्त्वजगद्वर्णभगफलस्थपत्वसुलभमितिभावः उक्तनिष्क

उक्तच तिरौभावाभ्युपगमेभावानासैवनास्तिनालब्धकमेतिरोभावेनश्रयतीति प्रतीयतइति ननुग्रामंगच्छतिचेन्न
 इत्पत्रग्रामस्येवचेन्नस्यापि क्रियाजन्यग्रामंसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्कर्मतापत्तौ वैत्रश्चेन्न गच्छतीत्यापत्तिः प्रयागतः
 काशीगच्छतिचेन्नेप्रयागगच्छतीत्यापत्तिश्च क्रियाजन्यसंयोगस्य काश्यामिव विभागस्य प्रयागे पितृत्वात् इति चेन्न
 ग्रामस्येवचेन्नस्यापि फलाश्रयत्वेपितदीपकचेत्संज्ञया कर्मसंज्ञायाभावेनचेन्नश्चेन्न सिति प्रयोगासमवात द्वितीयो
 त्यत्तौ सज्ञायाएव नियामकत्वात् अन्यथा गमयति कृष्णगोकुलमित्यत्रेव पाचयति कृष्णेनेत्यत्राधिकृत्यपदाद्वितीयकपत्तेः

कर्मत्वविशदीकर्तुमाशकते नन्विति विभागस्येत्यस्य क्रियानयेत्यादि ननु कर्मसंज्ञायाः पर्याकृष्टसंज्ञायाभाधने पिवास्तवकर्मत्वस्य
 तत्रावाधात्स्यदेवतादृशप्रयोगोऽनआह द्वितीयेत्यत्राह द्वितीयेत्यत्राह द्वितीयेत्यत्राह द्वितीयेत्यत्राह द्वितीयेत्यत्राह द्वितीयेत्यत्राह
 त्र्येति सज्ञाया अनियामकत्वइत्यर्थः द्वितीयापत्तेरिति गमयति कृष्णगोकुलमित्यत्राह द्वितीयेत्यत्राह द्वितीयेत्यत्राह द्वितीयेत्यत्राह
 पृथग्वर्थफलाश्रयत्वस्येव पाचयति कृष्णेनेत्यत्राह द्वितीयेत्यत्राह द्वितीयेत्यत्राह द्वितीयेत्यत्राह द्वितीयेत्यत्राह द्वितीयेत्यत्राह

शाब्दबोधश्चेन्नमित्यत्रसंयोगानुकूलश्चेन्नकर्तृकोवर्तमानोव्यापारइतिशाब्दबोधइत्यर्थः तद्विषयस्याबाधादितिभावः तथाव्युत्पन्ना
नामिति सामान्यतोधात्वर्थफलविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेनशाब्दबोधेऽप्यप्रयोपस्थितेहेतुत्ववादिनामित्यर्थः बोधस्यस्वत्व
व्युत्पन्न्यनुसारित्वादितिभावः चैन्नकर्तृकचैन्नकर्तृकव्यापारशाब्दबोधस्यचैन्नोग्रामंगच्छतीत्यादावननुभवादाह उच्यतांवेति
कार्यकारणभावांतरमिति सामान्यतः कार्यकारणभावकल्पनेउक्तातिप्रसंगेनाश्रयंप्रकृतधात्वर्थव्यापारानधिकारणत्वेनविशेषे

शाब्दबोधश्चेन्नमित्यत्रस्यादितिचेन्न तथाव्युत्पन्नानामिष्टापत्तेः उच्यतांवा द्वितीयाश्रयप्रकारकबो
धंप्रतिधात्वर्थव्यापारव्यधिकारणस्यधातुजन्योपस्थितिहेतुरितिकार्यकारणभावांतरम् प्रकृतैचैन्ननि
ष्ठसंयोगस्यतदीयव्यापारव्यधिकारणत्वाभासान्नदोषः प्रयागस्यकर्तृत्वंनुसंभावितमयिन समभिव्या
हृतधात्वर्थफलशालित्वस्यैवक्रियाजन्येत्यनेनविवक्षणस्योक्तप्रायत्वात् ॥ ६ ॥ ॥

अतदृशाश्रयोपस्थितेहेतुत्वस्यकल्पनान्नतदृशाब्दबोधापन्निरितिभावः समभिव्याहृतैतिप्रकृत्यर्थः उक्तप्रायत्वादिति धा
त्वर्थव्यक्तित्वाश्रयत्वात्कर्तृत्वेनेत्यादिग्रंथेनेत्यस्यादिः गमेस्तत्रपार्थक्येनानुपादानादुक्तप्रायेति वस्तुतस्तुफलव्यापारयोरित्यत्रफ
लत्वस्यतद्भात्वर्थजन्यत्वेसतितद्वानुजन्योपस्थितिर्विषयत्वरूपस्यनिर्वचनाद्व्यापारव्यधिकारणफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वोक्त्ये
वानतिप्रसंगेनोक्तविशेषणपार्थक्येननिवेशद्वितिध्येयम् ॥

नैयायिकमतदूपयितुमुपन्यस्यति नैयायिकास्त्विति आद्यदोषेति चेन्नश्चेन्नंगच्छतीति प्रयोगापन्निरूपेत्यर्थः द्वितीयेति प्रयागात्काशी
। च्छतीति प्रयोगोपनिरूपेत्यर्थः धात्वर्थतावच्छेदकत्वमिति फलवच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति वादिनां मतेनेदम् तथा च नन्म
ते धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वकर्मत्वद्वितीयाय पर्यवस्यति कार्यकारणभावेति द्वितीयाय परसमवेतत्वस्य स्व निष्ठप्रकार
तानिरूपितविशेष्यतासंबधेन शाब्दबुद्धिप्रतिभावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबधेन धातुज न्योपस्थिते हेतुत्वात् कल्पनादि-
त्यर्थं ननु भेदस्य केवलान्वयितया सर्वस्यैव परत्वेन चैव क्रियायाश्च विभेदान्न समवेतत्वात् न ह्यव्यवहारीकारण्युक्तदोषतादवा-

नैयायिकास्त्वादोषवारणाय परसमवेतत्वं द्वितीयवारणाय धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फले विशेषणं द्वितीयावाच्य
मितु पाददत्ते परसमवेतत्वधात्वर्थक्रियया समन्वेति तथैव कार्यकारणभावं तत्कल्पनान् परत्वमपि द्वितीयावाच्य
स्वप्रकृत्यर्थोपेक्षया बोध्यते तथा च चैत्रस्तदुलं पञ्चमीत्यादीतदुलान्यसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थतावच्छेदक
विक्रितिशालित्वानुलस्य कर्मताशाब्दबोधस्तु तदुलं समवेतधात्वर्थतावच्छेदकविक्रित्यनुकूलतदुलान्यसम
वेतक्रियाजनककृतिमाश्चेन्न इत्याहु ॥ ११ ॥

त्यर्थान्वय प्रकृते चैत्रसंयोगजनकक्रियायां चैत्रभिननसमवेतत्वबाधान्न चैत्रसंयोगच्छतीति प्रयोगः यच्च चैत्रभयकर्मभ्यामन्व
योः संयोगस्तत्र मन्वांतरक्रियायाः स्वनिष्ठसंयोगजनकक्रियायाः स्वभिननसमवेतत्ववितादशक्रियायाः स्वभिननभावात्त्वमन्व
स्वंगच्छतीति प्रयोगः स्वनिष्ठसंयोगजनकस्वक्रियायां स्वभिननसमवेतत्वस्यैव विनाभागेनैव कथमिति तसंयोगजनकत्वमिति नृपी
कृत्याभिचरन्त्यजेतेत्यादाविवशाद्बोध्यसे भवान्तर्यतात्पर्यं क्रियायां नृपीरुक्तिस्तु नान्यथा कथमिति परसमवेत

तत्वांशाविषयकस्य हि तीयाधीनफलजनकत्वबोधस्य कुत्राप्यनभ्युपगमेन तादृशबोधेन तादृशप्रत्यक्षेण तस्याश्च प्रकृतौऽसत्त्वात् अथ स्वस्यापि हि तीयावच्छिन्नभित्तत्वात् स्वगच्छतीति प्रयोगवारणा यद् हि तीयाप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनान्वयो वाच्यस्तथा च चैत्रोद्रव्यं गच्छति मध्ये मध्यं गच्छतीत्यादिवाक्यानामप्राभाण्यापनिश्चेन्नमध्यादिनिष्ठक्रियाया हि तीयाप्रकृत्यर्थतावच्छेदकद्रव्यत्वमध्यत्वावच्छिन्नभित्तासमवेतत्वात् न ह्यङ्गित्वानुपस्थितावपि शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया तत्तद्व्यवच्छिन्नप्रतियोगितया न्वयासंभवात् तद्व्यवच्छिन्नत्वोपस्थापकत्वाभावाच्च एकधर्मवच्छिन्नप्रतियोगिताया अत्यधर्मवच्छिन्नसंसर्गत्वेनानाभावाच्च प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् तदुक्तं दीधिति कृता प्रतियोगिविशेषिताभावभानंतु विशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादां नातिशेत् इतीति चेन्न हि क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं हि तीयार्थः भेदप्रकृत्यर्थस्याधेयतया न्वयानपूर्वोक्तापत्यनुपपत्ती नञ्समभिव्याहारे च न ज्ञातात्यर्थ्यवशाच्चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादौ हि तीयाप्रकृत्यर्थं वृत्तिव विशिष्टतदपरार्थभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः क्वचित् चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ हि तीयार्थं वृत्तिव विशिष्टधात्वर्थसंयोगजनकत्वाभावः क्रियायां बोध्यते येन प्रकृत्यर्थं वृत्तिव विशिष्टसंयोगादिरूपफलस्यैव जनकत्वस्वाप्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबंधेन क्रियायामन्वयोपगमाद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य हि तीयार्थत्वमंतरेणापुक्तापनिमुद्धरंति तन्मते वृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतयोक्तस्य लुक्तसंबंधेन ज्ञातसंयोगाभावबोधानुपपत्तिः परसमवेतत्वं हि तीयार्थं इति दीधिति विरोधश्च एवं च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामवृत्तिसंयोगजनिकाग्रामवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदिका च या क्रिया तदनुकूलवृत्तिमाश्रयति नैयायिकमतपरिष्कारः अत्र प्रत्यवतिष्ठते न

अर्थप्रसज्यप्रतिषेधस्यप्रतियोगितयाक्रियान्वयित्वमिति व्यवस्थापनात्कार्यं चेन्नो ग्रामनगच्छतीत्यादीनञ्ज संयोगजनकत्वाभाव
 बोधकत्वं उक्तच पर्युदासः सविज्ञेयो यन्नो नरपदे नञ्प्रसज्यप्रतिषेधस्तु क्रियया सह यन्नञिति यन्नञ्जनञिति यन्नञ्जनञ्जः क्रिययाधा
 त्वर्थव्यापारेण प्रतिप्रतियोगितया सर्वदोभवतीत्युक्तार्थं तस्मानिदं तेन नञ्प्रसज्यप्रतियोगितया सर्वदोभवतीति काभावबोध एव न्यायो
 ननु क्रियाया फलाभावस्य विभक्त्यर्थो भावस्य चाप्रयमात्तार्थेति हि या भावस्य क्लृप्तकारणविरहादिति श्रमवदति यद्धर्मवच्छिन्नेय
 मवच्छिन्नत्वेन ससर्गेण नञ्प्रसज्यप्रतियोगितया सर्वदोभवतीति चेन्न तद्धर्मवच्छिन्नत्वेन ससर्गेण विरहादिति श्रमवदति यद्धर्मवच्छिन्नेय
 भिव्याहारेणुद्यते इति सकललोका नुभवसिद्धोऽयमर्थः प्रतियोग्यभावात्त्वयौ नुल्ययोगक्षेमा विनिवृत्तादीति धितिकृतोपनिबद्ध
 एवं चेन्नो ग्रामगच्छतीत्यन्नञसमभिव्याहारे क्रियाया हि तीयार्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगजनकत्वस्य बोधान्नत्समभिव्याहारे त
 न्नतदभावस्य बोधो जायमानः केन चारणीयः न च कारणभावः नञर्थो भावप्रकारता निरूपितविशेष्यता सवधेन शब्दबोधे
 प्रतियोग्यन्वययोग्यार्थोपस्थितेर्हेतुतया तस्याश्च क्रियाया सत्त्वात् ननु नञर्थनिरुचितविशेष्यता निरूपितप्रकारता
 सवधेन बोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुता चेन्नञ्चेन्नतगच्छतीत्यादिवाक्यानामप्राप्त्यापत्तेः चेन्न कर्मकचेन्न कर्तृकग
 मनक्रियारूपप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धान्नजातदभावस्य बोधयितुमशक्यत्वात् मन्मतेन तु चेन्न कर्तृकक्रियायां चेन्न वृत्तिसंयोगजनक
 त्वेपि चेन्न निभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तस्यामसत्त्वेन नजातदभावस्य प्रत्यायनात्प्राप्त्यापत्तेरत एव परस्मैवेतत्वं
 स्पष्टितीयार्थत्वमप्याचर्यकम् न च त्वन्मतेपि चेन्नस्या कर्मत्वात्कथं तद्वाच्यता हि तीयोपपत्तिरुक्तस्य लङ्ति वाच्यम् भेदगच्छ
 ति चेन्न चेन्न इत्यत्र भेदक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वनदीयसंयोगाश्रयत्वयोः कथं हि तीयार्थयोरेवाभेदननुपपत्ते

रधिकमप्रेवश्यते तस्माच्चैत्रो गच्छतीत्यादीचैत्रो न कर्म निव्यवहाराच्च सर्वथा कर्तव्यार्थं व्यापारप्रयोज्यतद्वाधिकरण
धात्वर्थ्यफलाश्रयत्वं कर्मत्वं निर्वाच्यम् तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वे पितृ नित्वभेदप्रति योगितावच्छेदकत्वपर्यवसिते वैय
धिकरणे च द्वितीयादेः शक्तिरनन्यलभ्यत्वात्स्वीकरणीयेति प्रकृतमनुसरामः विक्रित्यनुकूलेति तदुलान्यसमवेतक्रियात्व
यित्वं यथाश्रुतं दूषयति तन्त्रोचयामहे इत्यादिना ननु परसमवेतत्वस्य द्वितीयाथत्वं विनातिप्रसंगा निरासादौ रवं न दीपायेत्य
न आह अतिप्रसंगः किमिति तावदिति परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य द्वितीयाथत्वं स्वी

तन्त्रोचयामहे परसमवेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात् अतिप्रसंगः किं द्वितीयायाः शाब्दबोधस्यवानाद्यः तावद्वा
च्यकथनेनेपितत्तादवस्थान् गमयति कृष्णं गोकुलमिति वत् पाचयति कृष्णं गोपदृत्यापत्तेस्तुलं पचति चेन्न इति
वत् तदुलं पच्यते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च विक्रित्यनुकूलत एदुलान्यसमवेताग्नि संयोगधात्वर्थोऽश्रयत्वात् शाब्दबोधा
तिप्रसंगोऽप्युक्तीत्येव निरस्तः ॥१॥

कारेपि द्वितीयातिप्रसंगस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः तमेवाह गमयति कृष्णमित्यादिना द्विती
यापत्तेरिति द्वितीयापत्तावुक्तकर्मत्वस्य तत्र त्वेगमयति गोकुलं कृष्णमित्यत्र णिजर्थे निरूपयित निरुक्तकर्मत्वस्येव पचि प्रकृतिक
णिजर्थकर्मत्वस्य कृष्णसत्त्वेन पाचयत्यादिप्रयोगेनेपि प्रयोज्यकर्तृवाचका द्वितीयापत्तेरतः संज्ञाया एव द्वितीयापत्तौ प्रयोजकतां गी
करणीया एवं च तत एवातिप्रसंगभंगे कृतं तत्र द्वितीयाशक्त्येति भावः ननु तादृशकर्मत्वमेव द्वितीयातिप्रसंगं निरुक्तस्य लेकस्मै
तत्सत्त्वेऽप्युपात्तगत्यर्थकाद्यतिरिक्त णिजंत धातुयोगे गतिबुद्धीति सूत्रेण तदविवक्षा बोधनात्कोक्तापत्तिः विवक्षाया एव विभक्त्युत्प

नीनियामकतायावक्ष्यमाणत्वादत आह तदुल्लंघ्यत इति तत्र तदुल्लंघने भवदुक्त द्वितीया निया मक कर्मत्वस्य सत्त्वा न दपत्तिर्मन्मते तु क
 र्त्तुं संज्ञया कर्मसंज्ञया वा ध्यानात् तदापत्तिरिति भावः तदुल्लान्यसमवेतत्वेन परसमवेतक्रियाजन्यत्वविक्षिप्तावस्तीति बोधितम् ध्या
 त्वर्या अयत्नादित्यनेन कर्त्तुं संज्ञासत्त्वमावेद्यते अर्त्तकरीतिरिवेति तथा व्युत्पन्नानामित्याद्युक्तरीत्येवेत्यर्थः ध्यात्वर्थव्यापारानधिकार
 नाप्रयोपस्थितिरूपहेत्वभावादिति भावः ॥ ३८ ॥ ॥ अनुनास्मन्मते पुक्तप्रयोगपत्तिः तत्र व्यापारत्वेन फलस्यैव भानां गतिकारुणनन्द
 सस्य ध्यात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाभावात् निष्कृष्टभवन्मते पिव्यापारगतपीर्वाप्येपेण फलस्य व्यापारतायाः स्वीकाराच्चैत्यनो
 दूयणातरमाह परसमवेतत्वस्येति दृष्टान्वयेति दृष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगिता संबन्धेन परसमवेतत्वस्यैकदेशे परत्वे परसमवेत
 परसमवेतत्वस्य शक्यत्वेऽपि परस्परसमवेतत्वस्य चेशान्वयलाभायानेकग्रः कार्यकारणभावाभ्युपगमे गौरवान्तर
 त्वसत्त्वाश्रयतया क्रियायामन्वयस्य साभायभानायेत्यर्थः अनेकश्रद्धातिप्रकृत्यर्थप्रकारकशब्दबु
 द्धिप्रतिद्वितीयाधीना धेयत्वोपस्थितेरिव तदधीनपरसमवेतत्वोपस्थिते प्रकारतासंबन्धेन सर्वपरसमवेतत्वप्रकारकबुद्धिप्र
 तिधातुजन्योपस्थिते व्योपारत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वकस्य ते चातिगौरवादित्यर्थः मन्मते तु फलप्रकारकशब्दबो
 धकृत्तरे हेतुताकव्यापारेपस्थिति विषयव्यापारश्रीद्वितीया प्रकृत्यर्थोऽस्मिन्निर्वर्तमानस्य प्रसंगो न अहस्यस्येति तथा च हि
 मेन अश्वपरस्परगच्छत इत्यादौ ध्यात्वर्थव्यापारस्य द्वितीया प्रकृत्यर्थोऽस्मिन्निर्वर्तमानस्य प्रसंगो न अहस्यस्येति तथा च हि
 तीया प्रकृत्यर्थोऽस्तीत्यनेन द्वितीया प्रकृत्यर्थोऽस्मिन्निर्वर्तमानस्य प्रसंगो न अहस्यस्येति तथा च हि

हरिकृतं कर्म विभागमाह न चैति क्रियाजन्यफलाप्रय रूपं कर्मैत्यर्थः यदसृज्यायत इति असत्कार्ये वादमवलंब्य सहेत्यादितु साख्यमनेन
प्रकाशत इत्यनेन प्रकृतं तु विवक्षायां विकार्यम कैश्चिदन्यथानन्तिर्वर्त्यमित्येव वाक्यपदीयपाठः अन्यथा सामान्यधर्मेणालक्षितस्य
विकार्यस्य विशेषरूपेण प्रदर्शनेनोत्तरनायनेः तदर्थं सुकैश्चित्सिद्धेराचार्यः प्रकृतिविवक्षायां निष्पाद्यं विकार्यमित्युच्यते इत्य
थातदविवक्षायां तन्निष्पाद्यं निर्वर्त्यमिति तदर्थः न च घटं करोतीत्यादौ सत्या अपि सृष्टादिप्रकृतेः परिणामित्वेनाविवक्षा भस्मक
न च सप्रविधम् निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधामतम् न चैस्मितनमं कर्म चतुर्थान्यनुकल्पितम् १ औदासि
न्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुं रनीस्मितम् संज्ञांतरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् २ इति वाक्यपदीयात् यदसृज्यायने सद्वा
जन्मना यत्प्रकाशने तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु हेधा कर्मव्यवस्थितम् १ प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत् किं
चिदुपांतरोत्पत्त्या सुवर्णोदिविकारवत् २ क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते दर्शनादनुमानाद्वा तत्राप्यपि
निरूप्यते इति च तत्रैवोक्तम् ॥

न च ननु तानोद नं पचनीत्यादौ बोदनादौ विकार्यकर्मण्यस्ति तथापि प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति निष्पा
द्यनसृज्यादिभाषिक निर्वर्त्यत्वस्य विवक्षणात्तदोषः तदुक्तं सती वा विद्यमानावा प्रकृतिः परिणामिनी यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं
इति भाष्येति यस्य विकृतिकर्मणः नाश्रीयते न प्रयुज्यते न विवक्ष्यत इति यावत् अन्यदुक्तार्थं विकार्यं विति तद्वक्ष्यं तु प्रतीयमान
इति भाष्येति भाष्यकत्वे सति क्रिया निर्वोद्य विशिष्टा सत्त्वोत्पत्त्यनंतरफलवत्त्वं घटं करोतीत्यादि निर्वर्त्यं क्रियानिर्वोहोत्पत्तिमत्य

विप्रकृतिविकृतिभावाभावात्तातिप्रसङ्गः प्रकृतिकर्मणस्तदसुविशिष्टासत्त्वाद्द्विकृतिकर्मणश्चतदुशोऽन्यन्याप्रयत्नाच्चक्षणसुगा-
 ति ईदृशस्यलेफलद्वयप्रयोजकव्यापारार्थकत्वधातोरावश्यकम् उक्तं च भाष्ये द्वार्थः पचिरिति अत्यर्थैकफलैकव्यापारार्थक-
 त्वस्याकर्मकेष्वपि सत्त्वाद्द्विजोयोपादानार्थक्यप्रसङ्गात् परोक्षद्वार्थः पचिरिति भाष्याद्विक्लेदननिर्वर्तनचपचेरर्थः तदुलानोदन-
 पचनीत्यस्य तदुलान्विक्लेदयन्नोदननिर्वर्तयतीति विवर्णात् तथा च प्रकृतेर्न तदुलान्मयविक्रियतु कुलव्यापाराश्रयाश्रयकश्रोदना-
 श्रयकोत्पन्नतु कुलो व्यापार इति बोध एव काष्ठं मस्मकरो नीत्यादावप्यूह्यमित्याहुः तदसत् भावनाप्रकारकबोधे हेतुत्वेन लक्षणा-
 याः कृद्वात्त्वम्यतरज्जन्योपस्थिते विशिष्यतासवधेनाख्यातार्थः भावेन तदश्रयो धासम चात् एकैव क्रियया फलद्वयोत्पत्तिरभव-
 ततद्वाक्यजन्यबोधस्य व्यापार इत्यविषयकत्वकल्पनानोचित्यादाख्यातशब्दान्निवृत्तभेदाया एव क्रियायाश्रयगमादिति रूपं प्रकृ-
 त्तीयैकैयदाच्च किंचपचेर्व्यापारद्वयार्थकत्वेन व्यमते क्रियायादित्वावाधेन द्विवचनापसिद्धिर्वा एवमुतस्तु विक्लेदनं विक्रिन्नि-
 र्वर्तनमुत्पत्तिरौक्तपदयोर्भावस्तु दंतत्वात् तथा च फलद्वयानुकुल एक एव व्यापारे भात्वर्थतया भाष्यकृतसमत व्यापारद्वयार्थ-
 कत्वोक्तिसु केर्षाचिन्नत्पदयोर्णिजंत प्रकृतिकलुडं नत्वजमनिर्वर्धनेवेत्यवधेयम् यद्यपि विकार्येद्वा प्रकृतिविकृतिश्चेत्येव-
 चकुरुचितम् तथापि विकृतिर्द्विविधेः वगते प्रकृतावपि विकार्यत्वज्ञातप्रायभवतीत्याशयेन तदनुक्तैव विकृतिकर्म विभजने प्र-
 त्युच्छेदेति एतेन क्रिया निर्वाह्याभावः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वप्रकृतिकर्मत्वमिति ध्वनितं काशान्कटं करोति कुसुमानिल-
 जं करोति सुवर्णकुडलकरोति मृदं घटकरोति काष्ठमस्मकरोति तदुलानोदनयचतीत्यादौ क्रिया निर्वाह्योप पूर्वभावविशिष्ट-
 काष्ठकाशादिप्रतियोगिकाभावो विशिष्टासत्त्वरूपस्तत्राप्रतियोगितावच्छेदकैर्विशिष्टवत्त्व काशकाशादेरिति न न तत्र प्रकृतौ लक्ष-

णसंगतिः सर्वत्रविशिष्टाभावप्रतियोगिनादृशप्रतियोगिनावच्छेदकवैशिष्ट्यत्वादितिप्रसंगवारणायक्रियानिर्वाहोतिप्रकृत
 धात्वर्थव्यापारनिर्वाह्यार्थकम् कचित्काष्ठतंडुलादिधर्मिनाशदेवविशिष्टाभावोभस्मोदनादिसंपादकः क्वचिद्वर्गिणः सत्त्वे
 पिकटस्त्रगादिसंदर्भविशेषविरुद्धरूपपूर्वभावविशिष्टासत्त्वंकटसंदर्भोदिनिष्ठ्यादकंक्रियानोनिर्वहति संभृतमितिप्रकृति
 नाशप्रयोज्येत्यन्तिमदित्यर्थः इदंचभस्मवदित्यन्वयिकाष्ठादीतिपृथक्पदंअन्यथाकाष्ठमुवर्णादेस्तुष्टिमापन्नैः भस्मवदि
 तितनौत्येनवर्त्तमानमंत्यदपिविकारजातमित्यर्थः सादृश्यंचप्रकृतिनाशप्रयोज्येत्यन्तिसत्त्वेनैवएवमप्येपितथाचप्रकृ
 तिविकृतिभावायन्तकाष्ठभस्मादिविकार्यमित्यर्थः पर्यवस्यति एवंचकाष्ठंभस्मकरोतीत्यनकरोतेनाशउत्पत्तिश्चफलद
 यम् तदनुकूलंव्यापारश्चार्थः नाशेप्रतियोगितयाकाष्ठस्येत्यनौभस्मनश्चाधेतयाकाष्ठप्रतियोगिकनाशानुकूलोभस्मोत्पा
 दकोवर्त्तमानोव्यापारइतिबोधः एवंतंडुलानोदनंपचतीत्यादावपिनैयायिकासु तंडुलानोदनंपचतीतिविकार्यस्यलेप्रकृ
 तिकर्मोत्तरद्वितीयायानाशकत्वमर्थः चिकृत्तिकर्मोत्तरद्वितीयायाश्चोत्पादकत्वम् तंडुलाद्यन्वितंनाशकत्वंचपाकेत्वेतिओ
 दनावितोत्पादकत्वस्यनाशकत्वविशिष्टेपाकेत्वयनाशेचोत्पन्नैः प्रयोजकत्वमुद्देश्यविधेयभावमहिम्नाभासने तेनपाकस्यते
 डुलारंभकसंयोगनाशकत्वेपिसंयोगमोदनम् पचतीतिनप्रयोगः तंडुलारंभकसंयोगनाशस्योदनोत्पन्नौतंडुलनाशेनान्यथा
 सिद्धतयाऽप्रयोजकत्वात् वस्तुतस्तुविकृतिकर्मोसमभिव्याहृतेतंडुलंपचतीति वत्संयोगंपचतीति प्रयोगवारणायना
 शद्वाराणाशकत्वमेवद्वितीयार्थोवाच्य इति प्रकृतेप्रयोज्यप्रयोजकभावाभानेपिनक्षतिः तथाचतंडुलनाशकश्चोदनोत्पाद

क्रोयोव्यापारस्तदनुकूलकृतिमानितिबोधः ईदृशस्थलेचकर्माख्यातेनप्रकृतेःकर्मत्वमेवाभिधीयतेऽनस्वकाशानिभस्मराशि.
 क्रियतइत्यादौकाष्ठपदसमानवचनत्वमाख्यातस्यननुभस्मादिविकारवाचकपदसमानवचनत्वमभावतान्वयिनिर्णयसंख्यान्यप
 नियमात् ननुप्रधानाप्रधानकर्मवाचककर्मपदसमभिव्याहृतनीवहादिदुहादिप्रकृतिककर्माख्यातस्येवाप्रधानेनीहृरुख्वहामि
 त्यनुशासनात्कर्मत्वद्वयानभिधायकत्वानियमेनप्रकृतेकर्मत्वद्वयस्यैवतुल्यतयाविकृतिगतकर्मत्वस्येवाभिधानेबाधकाभा
 वः आख्यातस्यविकृतिस्मानवचनत्वप्रसंगस्तुगृह्णानिवाचकाः संख्यांप्रकृतेर्विकृतेर्नहीत्यनुशासनसिद्धविकृतिस्खान्व
 यबुद्धिप्रतिप्रकृतिसंख्यान्वयपरत्वेनागृह्यमाणस्यातज्जम्पस्थितेर्हेतुत्वकल्पनयानिरसनीयः कथमन्यथाभस्मीभवजिकाशुनीन्वदिप्रयोगादिति
 चेन्नपटपदौदृश्यतेइत्यत्रद्वित्वस्यैवोभयसाधारणविशेष्यतावच्छेदकापरिचयेनविकारविकारिणोर्द्वयोरेवाख्यातार्थविशेष्य
 त्वेवावाक्यभेदापत्ते नचेष्टापक्षितथासतिकाशुनाश्र्यतेभस्मक्रियतइतिवाक्यजबोधस्मक्रियतइतिवाक्यजबो
 धस्यापिभस्मकाशुविकृतिरन्यविकृतिर्वितिसशयनिवर्तकत्वानुपपत्तेः समूहालबनजनकत्वाविशेषेणकाशुभस्मनोः प्रकृतिवि
 कृतिभावस्योक्तवाक्यादल्लमात् सत्यामेवैकवाक्यतायां कर्तृप्रत्ययेप्रयोज्यप्रयोजकभावस्यविशिष्टाश्रय्यविषयानियमेनल्ला
 भइत्वकर्मप्रत्ययस्यलेपितथाविवक्षाया नियमवशादेवकर्मात्मनेपदेनभस्मजिकाशोच्छेदप्रयोज्योत्पन्निकत्वरूपकाशुविकृति
 त्वस्यल्लमात् नचविकृतिनाचकाद्वितीयापत्तिः लकारेणविकृतिकर्मत्वस्यानभिधानेपिकर्मत्वान्तरविशेषणतापक्षक्रियायातस्य
 विकृत्यर्थसंसर्गत्वाशुपगमेनेवद्वितीयापत्त्यसमर्थान्प्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाकर्मत्वादिदिविवक्षायामेवद्वितीयाश्रयसरात्

नचैवं घटकरोतीत्यापत्तिः कर्मत्वांतरविशेषणतानापत्तक्रियार्या क्रियांतरकर्तृत्वविशेष्यतापत्तार्थस्यैवकर्मतासंभवेणभानाभ्युपग
मादत एवकाष्ठंभस्मराशिःकरोतीतिनप्रयोगः भस्मराशेः क्रियांतरकर्तृत्वविशेष्यतानापत्तत्वादुपपद्यतेचपश्यमृगोधावतीत्यादिः
प्रकृतेचनीलोघटोभवतीत्यादावसाधारणधर्मरूपभवेनेनीलादेराधेयत्वरूपकर्तृतासंबंधेनान्वयोपगमेनैकवाक्यत्वोपपत्त्योक्तः
संशयनिवर्तकत्वोपपत्तेः तथाचोक्त्यादकत्वेनभस्मसंबंधिकृतिप्रयोज्यनाशप्रतियोगीनिकास्थानीति काष्ठंभस्मराशिःक्रियतद्र
तिवाक्यजोबोधः संबंधस्यप्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाऽविवक्षणादेवनतत्रपृष्ठयपि एवमर्धोनमोघटोनेत्यत्रापिप्रकृतिविक्र
तिभावस्थलेकर्मत्वांतरविशेषणतानापत्ताधात्वर्थान्वय्यर्थबोधनेद्वितीयायाः साधुत्वमिति नियमोपगमेननोक्तस्थलेद्वितीयाप्र
संगोनापिउह्यतेगीः क्षीरमित्यादौतदनुपपत्तिः एवमेकत्वावच्छिन्नेद्वित्वावच्छिन्नारोपस्थलेप्येकोद्वेज्ञायतद्रत्यादावारोप्य
विशेष्यवाचकसमानवचनत्वमाख्यातस्य प्रयुंजतेचकवयः एकोपित्रयद्रवभातिकंदुकोयमिति नचतत्रापिभांतीत्येवपाठः
कथमन्यथाऽमानितजेननिजायशोयुगंद्विफालवद्वाञ्चिकुराः शिरस्थितमित्यत्रारोप्यनिजायशोयुगसमानवचनममानीत्या
ख्यातंप्रयुक्तंश्रीहर्षेणेतिवाच्यम् तत्रापिपूर्वार्द्धसमर्थितायशोयुगस्यवास्तवत्वेनतस्मिन्फालद्रूपबद्धचिकुराणामेवरात्रआ
रोप्यत्वेनकवेरुत्प्रेक्षितत्वात् अतएवनतत्राविमृष्टविधेयांशतादोषावकाशद्रत्याहुः अत्रकेचित्तुनरावृत्तः सुवर्णपिंडः पुन
रपरयाऽऽकृत्यायुक्तः खदिरंगारसर्वर्णकुंडलेभवतद्रतिमहाभाष्यप्रयोगादाख्यातस्यविकृतिरसमानवचनत्वमेव गृह्णानि
वाचकः संख्यांप्रकृतेर्विकृतेर्नहीतिनुच्चिप्रत्ययमात्रविषयकमेवंचकास्थानिभस्मराशिः क्रियंतद्रत्यादिप्रयोगाणामसाधुत्वमे
वेति अथोत्तुखदिरंगारसर्वर्णद्वितिविशेषणेनतत्रकुंडलयोः प्रकृतिवंगम्यतेसिद्धायाविकृतेःपाकानपेक्षणात्पुनरपरयाकृत्य

पुक्तइति विशेषेण ननु सुवर्णपिण्डस्य विकृतित्वम् आकृत्यगारयोगस्य प्रकृतित्वाप्रयोजकत्वात् युज्यते चेन्न न मृत्तिकेत्येव सत्यमिति
 वत्संहतिमुखेन पुनरप्यनङ्गतिविशेषेणानापिसुवर्णपिण्डस्य विकृतित्वगम्यते तथा हि पूर्वोपक्रान्तकृतिपरंपरयास्तत्पर्यवसायित्वेन सि
 प्राथयिषि न सुवर्णनित्यत्वस्य सिद्धे न स्मात्पूर्वनिर्दिष्टा कृतिविशिष्टमुवर्णस्य कुडलादिप्रकृतेरप्यनिर्दिष्टाप एक निविशिष्टस्य तस्य
 विकृतित्वमेव माय्येकजात्ययं विषय इत्यस्यापि वक्तुं शक्यतया न निर्देश आख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वे उपपन्नं प्रकटयति अ
 न्नेदमाभाति वैयाकरणमते प्रकृते प्रकृतिविकृत्योर्द्वयोरपि कर्त्तृत्वेनाख्यातेन कर्त्तृद्वयमेवाभिधानीयमेव तद्गतसंख्यापि तन्निर्दि
 नाख्यातेन विरुद्धसख्यावतोत्तयोः सख्यायाश्च भिद्यतुं शक्यतया भगवता कुडले भवत इति विकृतिसंख्येवोक्ता ननु प्रकृतिगनाना
 ख्यातप्रतिपाद्येति सुनिश्चयस्याज्ञाति एव च प्रयोगशेषेन पर्यायेणाप्यनतरसमानवचनत्वमाख्यातस्य निराबाधमिति क्रियाकृते नि
 ख्यातप्रयोज्यासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति फलश्रयत्वम् निर्वर्त्त्यादावतिव्याप्तिवार्णाय सत्यतम् तत्रा
 क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वस्यासाधारणधर्मघटितस्यवानस्य घटं जानातीत्यादौ घटादावसेभव
 यिविषयतानाश्रयत्वस्य धर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वस्यासाधारणधर्मसंयोगप्रतीतिविषयेत्यामादिकमप्यव्याप्तिनिर्णसायासाधार
 दूतिप्रयोज्यातर्धमविशेषणम् तत्रैव क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मसंयोगप्रतीतिविषयेत्यामादिकमप्यव्याप्तिनिर्णसायासाधार
 भेति क्रियाजन्यफलानाश्रयेति प्रसक्तिनिर्णसाय विशेषेण न च घटं जानातीत्यादौ क्रियाजन्यफलभावात्सामान्यसंज्ञस्य व्याप्तिस्त
 द्धारणाय न आवरणभंगभ्युपगमेतु तस्यैव क्रियाप्रयोज्यासाधारणधर्मतया यं घट एतेन ज्ञान एतच्च बहोरविषयत्वेन सत्येन स
 त्वं ताभावादि विशेषसंज्ञायाः प्रितिवाच्यम् कर्त्तृभिन्नत्वे सति कर्त्तृकर्मोभयसाधारण क्रियाजन्य फलाश्रयत्वेऽक्तलक्षणवाक्य
 तात्पर्योद्दिष्टयतया ज्ञानरूप फलाश्रयत्वाच्च न सामान्यलक्षणव्याप्तिरवरोधमगफलमादाय जानात्यादिकर्मणि लक्षण

निर्देशक्रमेणोदाहरणान्याह घटमिति आद्यमिति निर्वच्यमित्यर्थः एवमग्रेपि संज्ञानरैरनुक्तमिति अयादानत्वादितत्तद्रूपविवशेष
रविवक्षितमित्यर्थः अकथितं चेत्पत्राकथितशब्दोऽविवक्षितपरोनत्वप्रधानपरस्मिन्नासन्निपाणिनाकांस्पयाभ्यां दोग्धीत्यत्रकारणाधि
करणयोः कर्मसंज्ञाप्रसज्येत दुहादीनां परिगणनान्तसंज्ञयोः करोत्यादियोगे सावकाशत्वादिति भावः तथाच पूर्वविधिप्रसक्तिपूर्व
कं नदविवक्षायां सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ च तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् यद्यपि विभागानुकूलव्यापारस्यापि दुह्यर्थत्वेन कर्तुं शीघ्रितत
ममित्यनेनैव कर्मसंज्ञा सिद्ध्यति कर्त्तृनिष्ठव्यापारविशेषणफलाश्रयतया गोः प्रधानकर्मनेयानतत्रलाघ्यनुपपत्तिः पयोनिष्ठविभा
गानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारस्य शब्दतः प्राधान्यादित्यथा सिद्धप्रयोजनकमेतत्सूत्रमित्याभाति तथापि विभागानुकूलव्या

घटं करोतीत्याद्यं काष्ठं भस्म करोतीति सुवर्णं कुडलं करोतीति च द्वितीयम् घटं पश्यतीति च तृतीयम् तृणं स्पृशती
त्युदासीनं विषं भुंक्ते इति द्वेष्ट्यम् गां दोग्धीति संज्ञानरैरनाख्यातम् कूरमभि कुंध्यतीत्यन्यपूर्वकम् ॥ ६ ॥

पारएवयदिधात्वर्थस्तदायादानत्वादयविवक्षायामन्यत्सूत्राप्राप्तकर्मत्वार्थमिदमावश्यकम् एतस्मिन्नर्थे त्वप्रधाने दुहादीनामित्यनु
शासनाद्गवादावेवलादयः अप्रधानकर्मत्वं चोक्तकर्मभित्तत्वम् तच्चोक्तार्थे गवादीनामक्षतं धात्वर्थफलानाश्रयत्वात् तथाचैतत्कर्त्त
त्येतत्स्थितं द्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारोदुहेरर्थः नत्रगोरपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् तद्विवक्षायां पंचमीगोः पय
स्यत्वमेतुषक्षी एवं च गो कर्मकपयोनिष्ठविभागानुकूल एककर्त्तृको व्यापार इति बोधः विभागवधित्वमेव गोः कर्मत्वमाद्यकलेन
पयोनिष्ठविभागानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूल एककर्त्तृको वर्त्तमानो व्यापार इति नत्रविभागश्रयत्वात् पयसः कर्मता तदनुकूलव्या

पाराशर्यत्वात्तु गोः ननु विभागाश्रयत्वेन पयोनिष्ठविभागीयसंबंधस्यैव फलगतवच्छेदकत्वादेव मन्यनायूह्यमश्रयपूर्वकमिति अन्यसंज्ञा बा
 धनपूर्वशास्त्रबोधितमित्यर्थः कुरमभिक्षुध्यतीत्यत्र कुपद्वहृदर्थेति प्रसक्तसंप्रदानसेज्ञायास्तु धद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मनिबाधनादेव वैकुं
 ठमधिपैतदुत्पादावपि बोध्यम् अजं प्रा मगमयति शिष्यम् शास्त्रबोधयति ब्राह्मणमन्त्रं भोजयति यजमानमंत्रपाठयति घटजनयति ना
 श्रयतीत्यादौ गतिबुद्धीति सूत्रेण गम्यादिधात्वर्थकर्तुः कर्मसेज्ञाविधानात् गम्यादिप्रकृतिकणिजत धातुसमभिव्याहृत हिनीपाया अष्पाश्र
 योः यद्यपि णिजतधात्वर्थप्रेरणजन्यव्यापाररूपफलश्रयत्वाद् जादीनामपि कर्मत्वकर्तुरीति सिद्धतममित्यनेनैव सिद्धम् तथापि
 णिजं तेनाप्यमानस्य चेद्भवति गत्याद्यर्थव्यापारश्रयस्यैवेति नियमार्थं सूत्रं तेन पाचयत्यादनं देवदत्तेनेत्यादीन तदुक्त गुणक्रिया
 यास्तुत आत्मेष्टे कर्मतागत नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मणाभिधीयत इति वाचकतासंबधेन स्वनिष्ठया तृतीययेत्यर्थः यद्यपि
 कर्त्तृसंज्ञायाः परत्वाद्धेतुमतिचेत्यनुशासनात्स्वकारकविशिष्टक्रियायाणि जर्थसंबधावगते रतरगत्वाच्च कर्मसंज्ञायास्तं याबाध
 एवोचितं तथाप्यन्यानभीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यशाब्दप्राधान्ययोः प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन प्रभानकार्यस्य च सर्वतो बलवत्त्वात्
 स्याकडारसूत्रे कैयटेनोक्तत्वाद्धेतुमतिचेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यच्च तदनुरोधिकमर्थत्वस्यानुरंगादपि कर्त्तृत्वाद्बलवत्त्वानिय
 मत्वमेव साप्रतम् परेतुहेतुमतिचेत्यनुशासनादन्यनिष्ठकर्त्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपास्वतंत्रप्रेरणाणि जर्थः कर्त्तृत्वचक्रचि
 त्प्रयत्नः क्वचिद्राश्रयत्वादि यादृशधातून् राख्यानेनया दृशं कर्त्तृत्वमभिधीयते तादृशधातून् राणिजप्रत्ययेन तादृशकर्त्तृत्वनि
 र्वाहको व्यापारोभिधीयते निर्वाहकत्वचस्वरूपसंबधविशेषो नानाश्रयतीत्यादावन्वयानुपपत्तिः एवमप्याकादिकर्त्तृत्वात्
 मत्वविरेहेपि एतत्तातु प्रतिपाद्यतावच्छेदकवर्त्तृत्वस्य फलत्वेन तदाश्रयत्वात्त्याकादिकर्त्तृ कर्मत्व तादृशकर्त्तृत्वविशेष

ननु तत्र कर्तृत्वविशेषणतया विवक्षानदासहायेनेत्येव गतिबुद्धीति सूत्रं गत्याद्यर्थकधातुयोगेनादृशकर्तृत्वं विशेषणतया स्वतंत्रक-
थागः स्वरसनः संगच्छते यहेज्ञानलाक्षणिकतया तदुपपादनं त्वगतिकगतिः यदानुष्णिक् अकृत्यर्थव्यापारे स्वतंत्रकर्तृ
तत्त्वस्य विशेषणतया विवक्षानदासहायेनेत्येव गतिबुद्धीति सूत्रं गत्याद्यर्थकधातुयोगेनादृशकर्तृत्वं विशेषणतया स्वतंत्रका-
र्तृत्वविशेषणतया विवक्षानदासहायेनेत्येव गतिबुद्धीति सूत्रं गत्याद्यर्थकधातुयोगेनादृशकर्तृत्वं विशेषणतया स्वतंत्रका-
मंगमयतीति न एवं चाजाग्रामं गमयतीत्यत्र ग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारस्य यदज्जा निष्ठकर्तृत्वं निर्वाहकत्वसंबंधेन तद्वि-
शिष्टोयो व्यापारस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः पाचयत्योदनं सहायकत्वेनेत्यत्र तु सहायकत्वेको यो विलिप्त्यनुकूलो व्यापारे निर्वाह-
कत्वसंबंधेन तत्कर्तृत्वसंबंधेन तत्कर्तृत्वविशिष्टव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः चैत्रेण ग्रामं गम्यते जेत्यत्र कर्मो व्याप्तेरनुता-
दृशव्यापारनिर्वाह्यकर्तृकव्यापारनिर्वाह्यकर्तृत्वनिर्वाह्यकर्तृत्वस्वरूपस्वतंत्रकर्तृत्वनिर्व्यापारसज्जन्यविलिक्त्याश्रय-
तेन दुल्लेश्वरेणेत्यत्र तु चैत्रकर्तृकप्रेरणानिर्वाह्यकर्तृत्वनिर्वाह्यकर्तृत्वस्वरूपस्वतंत्रकर्तृत्वनिर्व्यापारसज्जन्यविलिक्त्याश्रय-
संदुलद्रतिबोधः अर्थविवेकः स्वयमूह्यः ये त्वनुकूलव्यापारएव जिजर्यस्तदन्वयिनी गमनादि क्रियेव धात्वर्थतावच्छेदकफलं न
च्छालिनया जादीनां प्राप्तेमेव कर्मत्वं गतिबुद्धीति सूत्रेण नियम्यत इति वदंति तेषां मते पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादौ द्वितीया तृतीय-
योर्नियामकालाभोधिकमन्यत्रानुसंधेयमित्याहुः वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि द्वितीयाया आधार एवार्थः अध्याद्युपसृष्टश्रीङा-
दियोगेऽधिशीडित्यादिसूत्रेण आधारस्य कर्मसंज्ञाविधानात् यद्यपि कुञ्जर्थव्यापारां भवेणाध्याद्युपसृष्टश्रीङादीनां लक्षणा मुप-
गम्यकर्तुरेति श्रितं तममित्यनेनैव कर्मसंज्ञा सुसाधानायापि मुख्यार्थकतद्वागे पिकर्म प्रत्ययसाधुत्वबोधनार्थमधिशीडः स्यात्साभि-

पपदविभक्तिनानुपपद्यपवादकत्वात्सबधएवार्थः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति विहितद्वितीयाया व्यापकत्वमर्थः मासमभीतइत्या
 शे मासव्यापकाध्ययनमिति बोधान् द्वितीयादीनामाश्रयोर्थे इत्यत्र विभक्तिपदस्य कारकविभक्तिपरत्वेन तद्विधेयादित्यन्यत्र विसरः
 क्रमप्राप्तद्वितीयाथेनिरूपयति कर्त्तृत्वतीयाया इति कारणतृतीया व्यापार्यत्वस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् कर्त्तृत्वमिति आश्रयइति आश्रय
 मात्रमित्यर्थः आश्रयार्थकत्वे मानमुपपन्नस्यति तयाहीत्यादिना ननु स्वातन्त्र्यमिति रव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् तच्च काष्ठपचनी
 दीकाद्येदावप्रसूक्तनद्यापारस्य चेतनव्यापाराधीनत्वादत आह स्वातन्त्र्यचेति व्यापाराश्रयत्वस्य कारणे भूत्वश्रयत्वस्य कर्मण्यतिप्र
 तृक्तत्वात् नद्यादृजये क्रमेणेभ्ये अन्येतु कर्त्तृत्वप्रत्ययसमभिव्याहरे व्यापारतावच्छेदकसंबधेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यता निरूपितप्रकारात्मकमथयता
 इत्यर्थमयत्वं स्वातन्त्र्यतदेव च कर्त्तृत्व कासिकसंबधेन व्यापाराश्रयेऽतिप्रसंगवारणाय व्यापारतावच्छेदकसंबधेनेति ग्रामगच्छती
 कर्त्तृत्वतीयाया आश्रयोर्थे तय्यहि स्वतन्त्र कर्त्तास्वातन्त्र्यं च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् धातुनोक्तक्रियेनित्यकारके

त्यादातुत्तरसंयोगात्मकफलेतादृशधात्वर्थत्वाभावात्तदाश्रयेऽतिप्रसंगः पक्षस्तु ॥ कर्त्तृत्वेत्येते इति वाक्यपदीयान् ॥
 नेदेवदनेनेत्यादीफलस्य विशेष्यत्वेन देवदत्ते ऽव्याप्तिपरिहाराय कर्त्तृत्वप्रत्ययसमभिव्याहरे इति सामग्री साध्यायां क्रियाया सर्वेषां
 स्वव्यापारे स्वातन्त्र्ये युक्तत्वात् अन्यस्य युगपत्सर्वेष्वभावात्तद्व्याप्तिरिति कर्त्तृत्वप्रत्ययसमभिव्याहृतं कर्त्तृत्वात् तत्वाद्वा
 त्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यैव सम्यक्त्वेन विशेष्येण तन्निप्रयोजनकत्वाच्चोपेक्ष्य कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं
 पारत्वेन कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं
 हातेपि बभूवुः पदोयदीयैव्यापारइत्यदि एवमेव ततोभूतं ननु मया कृतमित्याशुपपाद्यमिति मासः तत्र हरियाक्षं प्रमा

अतएवेति उक्तस्वातंत्र्यस्य कर्तृत्वादेवेत्यर्थः संगच्छते इति कृत्याश्रयत्वादेस्तत्त्वे तु तदसंगतिरिति भावः उक्तविवक्षायाः प्रयोगानि
यामकत्वं दृढयितुं पृच्छति न त्वेवमिति एवं विवक्षाया एव प्रयोगनि यामकत्वे मनोमयस्य मनोमयशब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः जीवत्वे
संकल्पकर्तृरूपत्वे ब्रह्म मित्रत्वे इति यावत् एतमिति इत्यादेरितः शरीरात्तेत्यनिःसृत्य एतच्छरीरं परित्यज्येति यावत् एतं स्वप्रकाश
त्वादिगुणविशिष्टं पूर्वोक्तमात्मानं अभिसंभवितस्मि प्राप्तास्मीत्यर्थः कथं संगच्छतामिति भवन्मते वैवक्षिकयोः कर्तृत्वकर्मत्वयोरेकस्मि

अतएव यदा यदीयो व्यापारो धातुना वाभिधीयते सतदा कर्तेति स्थालीपचति अग्निः पचति तंडुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादिसं
गच्छते न त्वेवं कर्तृकर्मध्यपदेशाच्चेति सूत्रे मनोमयः प्राणशरीर इति वाक्यस्य मनोमयस्य जीवत्वे वाक्यशेषे न स्य एतमिति तः
प्रेत्याभिसंभवितस्मीति प्राप्ति कर्मत्वकर्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासे न निर्णीतं कथं संगच्छताम् उच्यते जीवस्य
शेयत्वे प्राप्ति कर्मत्वमपि वाच्यम् कर्तृत्वं च तस्याख्याने नोक्तम् न चैकस्यैकदा संज्ञाद्वयं युक्तम् कर्तृसंज्ञाया कर्मसंज्ञाया वा
धान् तथा चैतमिति द्वितीयानस्यात् कर्मकर्तृतायां च यगाद्यापन्निरिति शब्दविरोध द्वा एव भवति संभेदहेतुः ॥ ६ ॥

नपि संभवादिति भावः संज्ञानिवंधनविरोधं समर्थयन् कर्तृत्वकर्मत्वयोर्वास्तवाविरोधं दर्शयति उच्यते इत्यादिना जीवस्यैव ज्ञेयत्वे इति स
क्तुं कुर्वीतेत्यनेन जीवस्यैवोपास्यत्वबोधने इत्यर्थः प्राप्ति कर्मत्वमिति अन्योपासनाया अपरप्राप्त्यफलकत्वादिति भावः आख्यानेनेति
अभिसंभवितस्मीत्येतद्वाटकेनेत्यर्थः बाधादिति संज्ञयोराकडारीयतया समावेशा संभवेन पर्याकर्तृसंज्ञाया बाधादित्यर्थः यगापत्ति
रिति अभ्युच्चयवादः प्राप्य कर्मवद्भावाप्रसक्तैः शब्दविरोधद्वारा एकदा संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्योऽनुत्पत्तिद्वारा सः संज्ञाद्वयविरोधः तत्र क
र्तृकर्मत्वव्यवहारहेतुरित्यर्थः न तु कर्तृत्वकर्मत्वयोः पारमार्थिकं भेदमादायेति भावः ॥

पपदविभक्तीनानुपपद्यपवादकत्वात्संबंधएवार्थः कालाध्वनोरत्यन्तसयोगद्विनिविहितद्वितीयायाव्यापकत्वमर्थः मासमधीनइत्या
मासव्यापकाध्ययनमितिबोधात् द्वितीयादीनामाध्ययोर्येष्टृत्यनविभक्तिपदस्यकारकविभक्तिपरत्वेनतद्विधेधादित्यन्मत्रविसर
रुमप्राप्तद्वितीयार्थनिरूपयति कर्त्तृत्वतीयायाद्वितीयायाव्यापार्यत्वस्यापिवक्ष्यमाणत्वादुक्तं कर्त्त्रिति आश्रयइति आश्र
मानमित्यर्थः आश्रयार्थकत्वेमानमुपन्यस्यति तथाहीत्यादिना ननुस्वान्त्यमिनरव्यापारनधीनव्यापारवन्त्वमन्तच्चकाष्ठपचनी
दीकाष्ठदावप्रसक्ततद्यापारस्वचेतनव्यापारधीनत्वादतआह स्वातन्त्र्यचेतिव्यापारश्रयत्वस्यकारणे भवत्यश्रयत्वस्यकर्मण्यतिप्र
रुक्तत्वात्तद्याहृतयेकमेकमयमर्थे अन्येतुक्तकर्त्तृत्वप्रत्ययसममिव्याहारेव्यापारतावच्छेदकसंबंधेनधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्मध्ययत
इत्यर्थव्ययत्वं स्वातंत्र्यं तदेवचकर्त्तृत्व कासिकसंबंधेनव्यापारश्रयः तिप्रसंगवारणायव्यापारतावच्छेदकसंबंधेनेतिग्रामगच्छती
कर्त्तृत्वतीयायाआश्रयोर्यः तय्यहिस्वतन्त्रः कर्त्तास्वान्त्यं च धात्वर्थव्यापारश्रयत्वमन्धातुनोक्तक्रियेनित्यकारकै
त्यादावुत्तरसयोगात्मकेफलेतादृशधात्वर्थत्वाभावान्नतदाश्रयः तिप्रसंगः पक्षस्तु ॥ कर्त्तृत्वेत्यनेन इतिवाक्यपदीयान् ॥
नेदेवदनेनेत्यादौफलस्यविशेष्यत्वेनदेवदनेऽव्याप्तिपरिसारायकर्त्तृत्वप्रत्ययसमभिव्याहारइति सामग्रीसाध्यायाक्रियायासर्वेषां
स्वत्वव्यापारेस्वतंत्र्येयुक्तस्वान्त्यस्ययुगपत्सर्वेष्वभाकान्नसूत्रानर्थक्यमिति कर्त्तुं कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतकर्त्तृव्यावृत्तत्वाहा
त्वर्थव्यापारश्रयत्वस्यैवसम्यक्त्वरुविशेषणस्यानतिप्रयोजनकत्वाच्चोपेक्ष्यकर्मकर्त्तारितुनन्वमनेनेफलेव्यापारत्वापेक्षायापि
पारत्वेनकृतेरपिसंग्रहाज्जनदनाश्रयऽप्येतेनेस्वरसमः कर्त्तृव्यवहारः तद्वतिरिक्तव्यापारस्य भातुमाविवक्ष्याणुक्तचित्तं चेत
हारेपि बध्यति च यदायदीयोप्यपारइत्यदि एवमेवततोभूतमनुभयाकर्ममित्याशुपपाद्यमिति भावः तत्रहरियाक्षप्रमा

न न का ४५९

कर्मत्वेवातस्य लक्षणा एवं चैत्र ॥ २०० ॥
गित्वात्मककर्तृत्वेऽनुयोगित्वरूपकर्तृमत्वेवाल
माख्यातेन बोध्यते अचेतने स्वरस्वतः कर्तृव्यवहाराभावेन तत्र
यैव कर्तृकरणयोरित्यादेश्वारितार्थे गौणकर्तृत्वे तृतीयाद्यनुपपत्तिरिति वा
परत्वात् तत्सूत्रप्रणयनस्यैव तत्स्य तत्परत्वे मानत्वात् सूत्रे स्वातंत्र्यं च समभिव्याहृतकारकात्

रूपव्यापाराधीनक्रियानुकूलव्यापारवतामेव काष्ठादीनामन्यानधीनत्वविवक्षया काष्ठपचतीत्यादौ कर्तृत्वम्
त्वांन विशेषणं चैत्रः काष्ठैः स्याल्यापचतीत्यत्र चैत्रः काष्ठानि स्यालीपचंतीति प्रयोगवारणाय चैत्रः पचति स्यालीपचतीत्या
दीयत्रकारकांत राप्रसिद्धिस्तत्रानधीनांत विशेषणं प्रतीयत एव तन्निर्वाहश्च स्वतंत्रशक्ति कल्पनात् विशिष्टशक्तेर्विशि
षणाविषयकविशेष्यबोधाजनकत्वात् विशिष्टशक्त्या निर्वाहान् चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारे प्रयोज्यस्य हे
तुकर्त्रधीनत्वेऽपि रायत प्रतिपाद्यपाचनादि क्रियायामेव प्रयोज कस्य कारकतया प्रयोज्यस्य पचाद्यर्थो क्रियाकारकानधीनता
या अर्थैकत्वेन न न ह्यचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः स्वतंत्रकर्तृप्रयोजकव्यापारस्य तदुल्लेख्यणादिव त्याकादावन्यथा सिद्ध
त्वादकारणत्वेन तस्य पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेऽपि तन्निर्वाहत्वाभावाच्च अतएव चैत्रेण मैत्रः पाचयतीत्यत्र मैत्रः प
चतीति न न न्वस्तूयदर्शितरीत्या चैत्रादेः स्वतंत्रकर्तृता निर्वाहस्तथापि तद्वचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापा

ननु विशिष्टाश्रयस्य नावतादनीयार्थत्वमायातमत्त आह एव चेति धातुपान्नव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे चेत्पर्यः आश्रयमात्रमिति अनन्यत्वं
 भवत्यादिनिभावः मनातरं दूषयति कृत्याश्रयत्वमित्यादिना अत्र व्याप्तिमिति अचेतनेन स्मिस्तद्वाधादिति भावः अत्र वर्तमानं दिदं दृष्टानिष्ट
 व्यापारस्य धात्वर्थव्यवहारस्तस्मिन्सूत्रपाद अत एव ह रिणा प्रागन्यतः शक्तिलाभान्यग्भावापादनादनेदधीनप्रवृत्तत्वात्प्रवृत्तानां नि
 वर्तनात् अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेर्व्यतिरेके च दर्शनात् आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यकर्तृरिष्यते द्रुत्यनेन कर्णादिव्यापारात्पूर्वकारणदि
 सपादकशक्तिमत्त्वेन कर्णादीनामात्माधीनत्वसंपादनेन च तदायनव्यापारत्वेनातिप्रवृत्तानां निवर्तनेन कर्तुः फलप्राप्तिस्वतएव नि
 वृत्त्याप्रतिनिधयमावेन कारकांतराभावेऽप्यस्मदिकर्तुर्दर्शनेन च दूएदप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यमित्यर्थे केन कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं मेव वत्ता

एवं च व्यापाराश्रयधातुलभ्यत्वादाश्रयमात्रं तृतीयार्थं कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कृत्याश्रयत्वं वादडं करोतीत्यत्राव्याप्तम
 तत्रयमभिहितम् वस्तुतएषां धर्माणामभावेऽपिशब्देऽप्यस्येते प्रतिपाद्यते सकर्तृत्वेति तदाश्रयः पाचयति चेन्नेति तद्वत्तदो प्रयोज्यस्य प्रयोज
 कव्यापाराधीनत्वेऽपि निष्कृत्यर्थसाधनातरविषयेऽतस्तत्त्वमस्य सत्त्वात्कर्तृत्वोपपत्तिः धातुवाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्ष
 णात् कर्तृपरतन्त्रकारणदेर्न स्वव्यापारमादाय कर्तृत्वप्रयोज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थमपि प्रवृत्तानां कर्णादीनां कर्तृः धीनत्ववत्प्रयोज्यस्य
 प्रयोजकानधीनत्वाच्च न हि फलोद्देशाधीनाकारणादीनां व्यापारवत्ताप्रयोज्यस्य तु तादृशप्रवृत्तौ सर्वदमे स्वभूत्यर्थप्रवर्तनेन इति हेतुः
 मतिचेति सूत्रस्य भाष्यमनुभवं अथ सार्वजनीनः प्रमाणमित्याहुः कृत्याश्रयत्वदंडादावव्याप्तमित्युक्त्यानेयायिकोक्तकर्तृत्वस्योपेक्ष
 णीयत्वमावेदितं तेषां त्वयमाश्रय कर्तृत्वं मुख्यपूर्वोक्तमेवाश्रयप्रतियोगित्वादिरूपेणु गौणमुभयमपि कर्तृत्वस्वतीययाप्रतिपाद्यते

अचेतनकाष्ठादेरपिकर्तृत्वविवक्षायां तु काष्ठं पचतीति वत्काष्ठेन पच्यते तंडुल इत्यपि प्रयोगाद्वा पाररूपे कर्तृत्वे तज्जत्यत्र
रूपे सकर्मत्वे वा तस्य लक्षणा एवं चैत्रेण ज्ञायत इत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्तृत्वे आधेयत्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा नश्यते घटे नेत्यादौ
प्रतियोगित्वात्मक कर्तृत्वेऽनुयोगित्वरूप कर्तृमत्त्वे वा लक्षणा चैत्रः पचतीत्यादावुक्तस्य ले कर्तृत्वमेव मुख्यं गौणं वा क्रियाविशेषो
ष्यतयाख्याते न बोध्यते अचेतने स्वरस्वतः कर्तृव्यवहाराभावेन तत्र कर्तृपदमपि भाक्तमेव न च यत्नवत एव मुख्य कर्तृत्वे त
दादायैव कर्तृकरणयोरित्यादेश्चारितार्थ्ये गौण कर्तृत्वे तृतीयाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तत्सूत्रस्थ कर्तृपदस्य पारिभाषिक क
र्तृपरत्वात् तत्सूत्रप्रणयनस्यैव तस्य तत्परत्वे मानत्वात् सूत्रे स्वातंत्र्यं च समभिव्याहृतकारकांत एनधीनत्वे सति कारकत्वम्
पुरुषव्यापाराधीन क्रियानुकूलव्यापारवतामेव काष्ठादीनामन्या नधीनत्वविवक्षया काष्ठं पचतीत्यादौ कर्तृत्वम् अनधीन
त्वांत विशेषणं चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचतीत्यत्र चैत्रः काष्ठानि स्थाली पचंतीति प्रयोगवारणाय चैत्रः पचति स्थाली पचतीत्या
दौ यत्र कारकांत एप्रसिद्धिस्तत्रानधीनांत विशेषणं न प्रतीयत एव तन्निर्वाहश्च स्वतंत्रशक्ति कल्पनात् विशिष्टशक्तेर्विशेष
षणविषयक विशेष्यबोधाजनकत्वात् विशिष्टशक्त्या निर्वाहान् चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतु कर्तृसमभिव्याहारे प्रयोज्यस्य हे
तु कर्तृधीनत्वेऽपि रायंत प्रतिपाद्यपाचनादि क्रियायामेव प्रयोज कस्य कारकतया प्रयोज्यस्य पचाद्यर्थो क्रियाकारकानधीनता
या अथैव कल्पेन न तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः स्वतंत्र कर्तृप्रयोजकव्यापारस्य तंडुल क्रयणादिव त्याकादावन्यथा सिद्ध
त्वादकारणत्वेन तस्य पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेऽपि तत्क्रियाकारकत्वाभावाच्च अन एव चैत्रेण मैत्रः पाचयतीत्यत्र मैत्रः प
चतीति न नन्वस्मृपदशितरीत्या चैत्रादेः स्वतंत्र कर्तृता निर्वाहस्तथा धितद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः कर्तृत्वनिर्वाहक व्यापा

रस्यणिजर्पत्वेन तत्र निष्ठस्य तस्य णिचाभिधानादिति चेन्न कर्त्तृत्वनिर्वाहकत्वसुवधेन पाकाद्यन्वितहेतुकर्त्तृव्यापारस्य णिजार्थता-
पक्षेऽदोषान् कर्त्तृत्वस्वरूपफलावच्छिन्नव्यापारस्य णिजार्थतामनेपि नदुपरिक्ता श्रयस्यान्यतो भाना निर्वाहेणानभिधानस्याक्षतत्वात्
अबोधनस्यैव तत्रानभिधानपदार्थत्वादभिधानस्य निष्ठकृतद्वितसमासेरिति परिगणनाच्च आख्यातस्य धर्म्यवाचकत्वेपि कृ-
त्यादिविशिष्टकर्त्तृबोधकत्वरूपाभिधानस्य तत्र सत्त्वात् न चैत्र पचनीत्यादीन्वीयापनिःसुख्यविशेष्यतया तद्विषयायाचैत्रेण
पचनीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यपि न आश्रयातिरिक्ते विशेषणतया कृतिबोधनस्यैवानभिधानपदार्थत्वात्तथाभिधानचलकृतद्वित-
समासेरेवेति तएवाभिधायकतया च निरुक्तोपात्ता यद्यपि स्वतंत्रव्यापारएव तृतीयादेरनुशासनम् तथापि कृतिरूपकर्त्तृत्वएव त-
द्वचच्छक्तिर्व्यापारादौ तुलक्षणे तुक्तमनुशासनस्यानादितात्पर्यमात्रग्राहकत्वाच्चायव सहकृतस्यैव तस्य शक्तिकल्पकत्वात् व्यापा-
तसत्त्वेपि गीरेवेण तदसिद्धेः एवं च कृतिरूपकर्त्तृत्वबोधस्थले कारकात् व्यापारानधीनत्वनप्रतीयत एवेति न तदतर्भावेण शक्ति-
प्रमाणाभावात् व्यापारस्य क्षणिककर्त्तृप्रत्ययेन लक्षणयानतदंतर्भावेण व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रसंगस्य वारणात् अन्य-
तदंतर्भावेण कृतौ शक्तावपि पूर्वोक्तातिप्रसंगस्य दुःपरिहृतत्वात् घटो जायते ओदनः सिध्यतीत्यादी घटादे कारकत्वं कर्त्तृत्वं च स-
त्कार्यवादमवलब्धेवोपपादनीयम् सुख्यक्रियाकर्त्तृत्वं च न तदनुकूलना एव क्षेत्ररूपव्यापारस्य कृतिविषयत्वेति हि सास-
यानिर्वाहस्तत्र तत्क्रियाकर्त्तृत्वाव्यपदेशात् किंतु तत्क्रियाविषयकत्वे सति तदनुकूलनारचक्षेत्ररूपव्यापारस्य कृतिविषयत्वेति
हि सासक्षणस्योद्देश्यताद्यदिति ततः पानस्य विप्रमरणानुकूलव्यापारत्वेनानभिहितत्वात् नैतद्विषयकृतिविषयत्वेति
सत्त्वेन न आसृजत्वं विशिष्टबोधकर्त्तृत्वनादशव्यापारकृतीरिति न संपूर्णप्रापयस्विमतस्येति ॥

कर्त्तृविभागमाह अयं चेति अनुपदं तृतीयार्थत्वेन निरुक्तः कर्त्तृत्वार्थः शुद्ध इति हेतुत्वकर्मकर्त्तृत्वानधिकरणमित्यर्थः प्रेरणा
 र्थकणिजप्रकृति धातूपात्तव्यापारश्रय इति यावत् हेतुरिति णिजर्थः प्रेरणाश्रय इत्यर्थः कर्मकर्त्तृत्वमिति धातूपात्तव्यापारश्र-
 यत्वे सति णिजर्थव्यापारेणाप्यमानत्वेन विवक्षित इत्यर्थः कर्मणोदाहरणान्याह मया सेव्यत इत्यादिना अत्र व्यापारविशि-
 ष्यकबोधोक्तीर्जनं नुक्ते यदाद्यनुसारेण तत्त्वं नु प्रागेवाबोचाम आश्रयव्यापारविति ननु व्यापारस्य धातुर्नैव लाभात्तत्र शक्ति

अयं च त्रिविधः शुद्धः प्रयोजको हेतुः कर्मकर्त्ता च मया हरिः सेव्यते कार्य्यते हरिणा गमय
 तिकृष्णं गोकुलं मदभिन्नाश्रयको हरिः कर्मकं सेवनानुकूलो व्यापारः हर्ष्यभिन्नाश्रयक इत्या-
 दनानुकूलो व्यापारः गोकुलकर्मकं गमनानुकूलकृष्णाश्रयकतादृश व्यापारानुकूलो व्यापा-
 र इति शब्दबोधः कारणतृतीयायास्त्वाश्रयव्यापारौ वाच्यौ तत्राहि ॥ ६ ॥

कल्यनमपार्थमित्याशंकीकस्य कर्त्तृनिष्ठव्यापारस्य धातोर्लोभेऽप्यनुभूयमानकरणनिष्ठव्यापारस्य पदार्थत्वमंतरेण शब्दविष-
 यतानुपपत्त्याशक्तिरावश्यकी आख्यातान्निवृत्तभेदायाएव क्रियायाश्च वगमाद्यापारद्वयस्य धात्वर्थत्वासंभवाच्चेत्यभिप्रेत्य स्वीक-
 र्थस्य प्रमाणतां दर्शयितुं कारणसंज्ञाप्रतिपादकं सूत्रमुपन्यस्यति तत्राहीत्यादिना ॥ श्रीलक्ष्मीनारायणवासुदेवहरीहराय नमः

साधकतममिति सूत्रस्य कारकाधिकारियत्वात्साधकशब्ददेव प्रकर्षेलाभे पिगीणाधाराऽधिकरणसमाफलकस्य कारकप्रकरणे
 शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयत इत्यर्थस्य बोधनाय नमबुपाद्येनमिति सूत्रचयत्वाद् तमवर्थः प्रकर्ष इति प्रकर्षेष्टकारकांतरा
 पेक्षेन न तु करणान्तरेपेक्षः कारकसामान्यवाचिसाधकशब्दादुत्पन्नेन तमपातदवधिकप्रकर्षे स्येव द्योतनात् तेनाप्येन दीपिक
 यात्रजतीति प्रयोगोपपत्तिः अन्यथा करणान्तरेपेक्षिकप्रकर्षस्य करणान्तरेऽभावेन तदनुपपत्तेः तादृशेति फलोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वे

साधकतमं करणं तमवर्थः प्रकर्षं सत्वाव्यवधानेन फलजनकत्वापारवनातादृशव्यापारवत्कारणं च करणम्
 उक्तचवाक्यपदीये क्रियायाः परिनियतिर्यद्वापारादनन्तरं विवक्ष्यते यदायत्र करणं तमदा स्मृतम् ॥ ६ ॥

वर्गीत्यर्थः परेतु फलप्रयोगव्यवच्छिन्नकारणत्वकरणत्वं स्वव्याप्येतरयावत्कारणसमबधाने सति पदव्यवहितो न रक्षणेफ
 लनिव्यक्तिस्तत्त्वमिति यावत् स एव नतीयायः सत्यतनिचेष्टाच्चक्षुषोर्धकारे फलप्रयोगेपिन तत्राप्रसंगः प्रयोजक इति प्रसमनिरासा
 याव्यवहितेति चेदंति तत्र हुरिसमतिमप्याहोक्तं चेति अत्र क्रियापदं फलपरम् वाणेन हतद्रुत्यत्रवाणव्यापाराख्यवहितो न
 रक्षणेप्राणवियोगरूपफलावश्यंभावाच्छक्षणसमन्वयः विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षेव विमर्शो प्रयो विमानवास्तवकरणत्व
 दिसनेतुक्तम् अतएव दानादरेण बलस्य तत्त्वविवक्षाया बलं न लुनातीति प्रयोगः ॥

वस्तुतद्वति यत इदमेव वस्तु कारणमिति न नियमोऽतएव निश्चिताधिकरणत्वापि स्थालीतनुनरकपालत्वाद्वैवक्षिककारण
 त्ववतीत्यर्थः अवकाशमिति नंडुलं स्यात्पचतीत्यादौ कारणत्वाविवक्षायां न तत्संज्ञाप्रयुक्तद्वितीयादेरवकाशमित्यर्थः नश्चा
 चकाशेः पचतीत्यादौ प्रकृत्यर्थकाद्यादेरभेदेनाश्रयरूपतृतीयाथेऽन्वयः तस्य च व्युत्पत्तिवैविध्येण समानप्रत्ययोपान्ते
 त्वप्रत्यासत्त्याव्यापाररूपतदर्थोत्तरे आधेयता संबंधेन विकल्पितनुकूलव्यापारे एवं च काद्याभिन्नाश्रयकोयः फलोपहि

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तुव्यवस्थितम् स्यात्पापच्यत इत्येषाविवक्षादृश्यते यत इति विवक्ष्यत इत्य
 नेन स कृदनेकेषां तदभावात् द्वितीयासप्तम्यादेरवकाशसूचयनिमित्तैवं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्युत्तर
 भीमांसाधिकरणे शक्तिविपर्ययादिति सूत्रेणांतः कारणस्य कर्तृत्वे कारणशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्तान
 ॥ युज्येतेति वाच्यम् ॥ ६ ॥

तव्यापारस्तद्विशिशो विकल्पितनुकूल एकाग्रयकोवर्तमानो व्यापार इति बोधः वैशिष्ट्यं
 च जन्यजनकभावसंबंधेन बोध्यम् अवचयत्सन्निहितेषु सर्वेषु प्रकारकेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवतीति सकलकारकव्यापारस्य
 कर्त्रधीनत्वप्रतिपादकं कारणक इति सूत्रस्य भाग्यं प्रमाणम् अपरे तु क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरमिति वाक्यस्था
 नंतरपदस्वारस्यात्तृतीयाथे व्यापारस्य जन्यता संबंधे ॥

नकासाश्रयकव्यापारविशिष्टफलानुकूलोव्यापारद्विबोधमाहुः तृतीयार्थे कारणत्वस्य व्यापार एवान्वयः शब्दशक्तिस्वभान्नपसंशोः
तएवमन्तर्यसंज्ञणया सोमादिपदस्य नामधेयत्वं सिद्धान्तिनित्यमन्यथा व्यापारप्रतिकरणत्वेना न्विने फलं प्रोक्तुं त्वेनान्वयोपयनीलक्ष
णयाश्रयप्रसंगएव अतएव सोमेन यजेतेत्यत्र मन्तर्यं लक्षणं तिमीमांसाकादृत्यने वस्तुतस्तुकाश्रयोवधिरुद्देश्य इति मूलस्वारस्यात्का
रणतृतीयायाश्च व्यापारमात्रमर्थः प्रकृत्यर्थो न्वितस्य स्वनिष्ठ व्यापारजन्यत्वसंबन्धेन धात्वर्थ व्यापारेऽन्वय इत्येव ज्यायः नैयायिका
स्वसाधारणं कारणकरणकारणे असाधारण्यच व्यापारवत्त्वं मेव ननु फलयोगव्यवच्छिन्नत्वम् तस्य यावत्कारणघटिततया गौरवे
यत्तद्धर्मवच्छिन्ने शक्त्यसिद्धे स एव च प्रकर्षस्साधकतममिति तमपाकोभ्यते व्यापारमात्रं कारणतृतीयायर्थः तस्मिन्प्रकृत्यर्थे
साधेयतासंबन्धेनान्वयः शेषपूर्ववदित्याहुः एवमिति एकस्मिन्नपि धर्मिणि कर्तृत्वकारणत्वयोरणीकारे कर्त्तृकारणशक्त्यो
रविधेयधट्टनियावत् शक्तिविपर्ययादिति एष हि द्विशब्दो तानुमता बोद्धुं विज्ञानात्मा पुरुषद्रव्यादीना तया कर्तुः कर्त्तव्यविशेषप्र
तिपादकानां यजेत जुहुयादित्यादीनां च सार्थक्या यजीवस्य कर्माशस्त्रार्थवत्त्वादित्यनेन कर्त्तृत्वबोधिते बुद्धिपदव्यवहार्यं वि
ज्ञानमेवास्तु कर्त्तृत्वाशकाया विज्ञानशब्दाच्च बुद्धेः कर्त्तृत्वाभ्युपगमे लोके समर्थस्यापि कर्तुः सर्वार्थकारि कारणं तस्मात्पेक्ष
स्यैव कार्यकारित्वदर्शनेन विज्ञानपदव्यपदेश्यत्वबुद्धेः कारणशक्तिसून्यापत्तिरतस्तदतिरिक्तजीवस्यैव कर्त्तृत्वमुचितमित्यर्थ
प्रतिपादकेन शक्तिविपर्ययादिति सूत्रेणेत्यर्थः नमुज्येतेति कर्त्तृकारणशक्त्यो रविधेयस्यैव भवद्विरभिधानादिति भावः ॥

न देषामिति प्राणानां इंद्रियाणां विज्ञानं ग्रहणशक्तिं विज्ञानेन विज्ञानशब्दवाच्येन मनसा तज्जत्यबुद्ध्यात्मकं चेत्येतियावत् आ-
 दाय गृहीत्वा हृदयं स्वापेगच्छतीति श्रुत्यर्थः कारणतयेति विज्ञानेनेत्यत्र कारणतया लक्ष्यस्येत्यर्थः निष्प्रमाणेत्यादेः कर्तृरि कारण-
 शक्तिस्वीकारेऽपि ह्युच्यते शक्त्योरेकदा विवक्षायां संभवेन विज्ञानं यज्ञं तनुते इत्यादौ कर्तृत्वविवक्षायां कारणशक्तिविवक्षाप्रसु-
 त्तुविज्ञानेनेति त्वतीयां तनिर्देशायादना संभवेन तद्विपर्ययसंगाभावादित्याशयादित्यर्थः नन्विदममुक्तम् अपादानप्रतिपाद-

तदेतेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रुत्यंतरं कारणतया लक्ष्यस्य कर्तृतां प्रकल्प्य श-
 क्तिविवपर्ययापत्तिर्निष्प्रमाणाकल्पेन इत्यभिप्रायात् वस्तुनस्त्वन्वचयमात्रमेतदित्यथा
 च तक्षोभयथेत्यधिकरणे भाष्ये एव स्पष्टं इति प्रपञ्चितं भूषणे ॥ ६ ॥

कर्मण्यस्यैवापत्तौ अप्रामाण्यप्रतिपादकत्वा संभवात् आपत्तेः प्राक्तनसूत्रादप्रक्रांतत्वाच्चैत्यत आह वस्तुनस्त्विति अन्वाचयमा-
 त्रमेतदिति एतत् शक्तिहात्यापत्तिरूपं दूषणं मात्रपदेन तात्पर्यविषयत्वस्य व्यवच्छेदः अन्वाचयत्वं च तात्पर्यज्ञानविषया-
 र्थसन्निहितत्वम् उपेक्षाविषयत्वं वा तच्च बुद्धेः कारणशक्तिविवर्षयेति दृष्टान्तप्रतिपादकसूत्राहुर्द्वेः कर्मत्वनिर्णयस्यैव मुख्य-

त्वावगतेरिति भाव भूयणेन तदेतेषामित्याद्यभिप्रायादित्यंत पाठेनास्त्येव किंतु न त्वेव कर्त्तव्यत्वादि न युज्येतेति चेत्सत्यम् अन्वा
 चयमात्रमेतदिति पाठः अन्वाचयेति विज्ञानशब्दार्थस्य जीवत्वेषां शक्तिविपर्ययापत्तिः संभाव्यते न तु निर्भरस्तत्रेत्यर्थः उपा
 धिवशेन परमात्मन्येव तत्संभवादिति भावः तदेव विशदयति यथा चेति सूत्रे च शब्दस्त्वर्थे पराभिमतबुद्धिकर्त्तृत्वनिर्णयार्थः
 नहि परमात्मनो न्यो जीवो नाम कर्त्तृत्वोक्तत्वात्संभवात्तन्निमित्तशुद्धसुक्तात्मनः कर्त्तृत्वाद्यसंभवाद् निर्माक्षप्रसगाच्च किंतु
 ध्यायतीत्येलायतीवेति श्रुतेरप्यस्तत्तत्र वाच्यम् अविद्योपस्थायि संभवति यत्र हि द्वैतमिव भवति त
 दितरद्वैतरं पश्यतीति विद्यावस्थायानुगतभावो यत्र तु सर्वमात्मैव स्यात्तत्किं केन पश्येदिति श्रुतेः यथा तद्वाचास्मा
 दि कारणहस्तः कर्त्ता दुःखी भवति स एव गृहस्थो विमुक्तवास्यादिनिर्व्यापारः सुखी भवतीति तदर्थः तथा च शक्तिविपर्य
 यादित्यस्य पराभुपगतबुद्धिकर्त्तृत्वनिर्णयस्येत्यर्थः कर्त्तृत्वेन कारणशक्तिपरित्यागद्वितिनतद्विरोध इति भावः
 ॥२॥ ॥ सप्तम्यर्थे निरूपयति सप्तम्या अपीति ननु तावता सूत्रादधार वाच्यत्वसम्भवे नाश्रयस्येत्यत आह तत्त्वंचे
 ति आधारत्वचेत्यर्थः आश्रयत्वमिति आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः विशिष्टे सूत्रेण शक्तिबोधने प्याश्रयांश एव साननु
 विशेषणी भूताश्रयत्वे पितत्रकारकशब्दबोधे आश्रयशक्तिज्ञानस्य हेतुता कल्पनयेव तद्वानोपपत्तेरित्याशयेनाह ॥

तत्राश्रयांशः शक्य इति यद्वननुतावतापरंपर्याक्रियाश्रयसप्तम्यर्थत्वं लब्धं ताश्रयमात्रस्येत्यत आह आश्रयांश इति पूर्वोक्तरीत्या क्रियायाः धातौरेवलाभादनन्यत्वम्याश्रय एव शक्य इत्यर्थः तत्त्वं आश्रयत्वमात्रेणेति शक्यतावच्छेदकस्य कर्त्रोदिसाधारण्यत्करणतृतीयायाश्च व्यापारोपीत्यपि ताश्रयार्थत्वप्रतिपादनादिति भावः कर्त्तृकर्मद्वारेति एतादृशार्थलाभश्च तत्सु त्रसामर्थ्योदेव तथा हि कारकाधिकारीयेणेतेन क्रियात्वय्याधारस्याधिकरणसंज्ञाविधीयते क्रियाच धात्वर्थः साक्षान्नदाधा

सप्तम्याश्चाश्रयार्थः सप्तम्यधिकरणेचेत्यधिकरणे सप्तमी तच्चाधारो धिकरणमिति सूत्रादाधारः तत्त्वञ्चाश्रयत्वं तत्राश्रयांशः शक्यः तत्त्वमवच्छेदकम् नचाश्रयत्वमात्रेण कर्मकर्त्तृकरणानामाधारसंज्ञा स्यात् स्यादेवं यद्विनाभिरस्यानबाधः स्यात् कारक इत्यधिकृत्य विहित सप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येव यद्यपि तात्यर्थ्यं तथा यत्र कर्मकर्त्तृद्वारा तदाश्रयत्वमस्त्येव स्यात्त्यादेर्भूतलकटादेश्चेति स्थाल्यां पचति भूतले वसति कटे शेते इत्याद्युपपद्यते उत्तं च वाक्यपदीये कर्त्तृकर्मव्यवहितामसाक्षारयत्क्रियामुपपकुर्वत क्रियासिद्धौ शास्त्रे धिकरणं स्मृतमिति ॥

रयोः पराभ्यां कर्त्तृकर्मसंज्ञाभ्यामाक्रांतत्वादिदं सूत्रमनवकाशं सन् परंपर्याधात्वार्थाश्रयस्याधिकरणसंज्ञाविधानेन च रितार्थं परंपराघटके च कर्त्तृकर्मणी एवेति परया कर्मसंज्ञाया बाधादेव मोक्षे इच्छास्तीति वक्तुमोक्ष इच्छति भवतीति न प्रयोगः ॥

त्वावगमेरिति भाव भूषणे तु तदेतेषामित्याद्यभिप्रायादित्यतः पाठो नास्त्येष किंतु नन्वेव कर्त्तव्यमिति चेत्सुत्यम् अन्वा
 चयमात्रमेतदिति पाठः अन्वाचयेति विज्ञानशब्दार्थस्य जीवत्वे शक्तिविपर्ययापत्तिः संभाव्यते न तु निर्भरस्तत्रेत्यर्थः उपा
 धिवशेन परमात्मन्येव तत्संभवादिति भावः तदेव विशदयति यथा चेति सूत्रे च शब्दस्त्वर्थे पराभिमतबुद्धिकर्त्तृत्वनिरासा
 र्थः न हि परमात्मनो न्योजीवो नाम कर्त्ता भोक्ता वा स भवति नित्यशुद्धसुखात्मनः कर्त्तृत्वाद्यसम्बन्धनिर्भोक्षप्रसगाच्च किंतु
 ध्यायतीवलेलायतीवेति श्रुतेरप्यस्तनजं अवाच्यम् अविद्योपस्थापितं तत्परस्यापि संभवति यत्र हि द्वैतमिव भवति त
 दितरद्वतरपश्यतीति विद्यावस्यायां तु तदभावो यत्र तु सर्वमात्मैव स्यात्तत्किं केन पश्येदिति श्रुतेः यथा तद्वाचास्मा
 दि कारणहस्तः कर्त्ता दुःखी भवति स एव गृहस्थे विमुक्तवासादि निर्व्यापारः सुखी भवतीति तदर्थः तथा च शक्तिविपर्य
 यादित्यस्य पराभ्युपगमबुद्धिकर्त्तृत्वनिरासे तात्पर्यं न तु बुद्धेः कर्त्तृत्वेन कारणशक्तिपरित्यागद्वैतनिरोध इति भाव
 ॥३॥ ॥ सप्तम्यर्थं निरूपयति सप्तम्या अपीति ननु तावता सूत्रादाधार वाच्यत्वलभ्यते माध्वयस्येत्यत आह तत्त्वं चे
 ति आधारत्वेत्यर्थः आधारत्वमिति आधारत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः विशिष्टे सूत्रेण शक्तिबोधनेप्याभ्यां प्राणवसानं तु
 विशेषणीभूताश्च यत्वेपितत्प्रकारकशब्दबोधे आधारप्रशक्तिक्रानस्य हेतुताकल्पनयेव तद्गमोपपत्तेरित्याशयेनाह ॥

तत्राश्रयांशः शक्य इति यद्वा ननु तावता परंपरा क्रियाश्रयस्य सप्तम्यर्थत्वं लब्धं नाश्रयमात्रस्येत्यत आह आश्रयांश इति पूर्वोक्तरीत्या क्रियायाः धातोरिव लाभादनन्यत्वाभ्याश्रय एव शक्य इत्यर्थः तत्त्व आश्रयत्वमात्रेणेति शक्यतावच्छेदकस्य कर्त्रोदिसाधारण्यत्वं कारणतृतीयायाश्च व्यापारोपीत्यपि नाश्रयार्थत्वप्रतिपादनादिति भावः कर्त्तृकर्मद्वारेति एतादृशार्थलाभश्च न तत्त्वत्रसामर्थ्योदेव तथा हि कारकाधिकारीयेणेतेन क्रियान्वय्याधारस्याधिकरणसंज्ञाविधीयते क्रियाच धात्वर्थः साक्षात्तदा धा

सप्तम्याश्रयार्थः सप्तम्यधिकरणे चेत्त्यधिकरणे सप्तमी तच्चाधारोधिकरणमिति सूत्रादाधारः तत्त्वञ्चाश्रयत्वं तन्नाश्रयांशः शक्यः तत्त्वमवच्छेदकम् नचाश्रयत्वमात्रेण कर्मकर्त्तृकरणानामाधारसंज्ञा स्यात् स्यादेवं यद्विनाभिरस्यानबाधः स्यात् कारक इत्यधिकृत्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येव यद्यपि तात्पर्यं तथा यत्र कर्मकर्त्तृद्वारा तदाश्रयत्वमस्यैव स्यात्प्रादेर्भूतलकटादेश्चेति स्थाल्यापचति भूतले वसति कटे शेते इत्याद्युपपद्यते उक्तं च वाक्यपदीये कर्त्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम् उपकुर्वन्त क्रियासिद्धौ शास्त्रे अधिकरणं स्मृतमिति ॥

रथोः पराभ्यां कर्त्तृकर्मसंज्ञाभ्यामात्रांतत्वादिदं सूत्रमनवकाशंसत् परंपरा धात्वर्थश्रयस्याधिकरणसंज्ञाविधानेन च रितार्थं परंपराघटके च कर्त्तृकर्मणी एवेति परंपराया कर्मसंज्ञाया बाधादेव मोक्षे इच्छास्तीति वक्तोक्ष इच्छति भवतीति न प्रयोगः ॥

औपक्षेपिकमिति सामीप्यसवधनिबंधनमित्यर्थः सामीप्यस्यापिसमुक्तसयोगरूपतयासंयोगपदेनतस्यापिसंग्रहात् आभेयव्या
 प्यतावच्छेदकयत्किंचिदवयवकमिति यावत् वैषयिकमिति विषयतासंबंधनिरूपकमित्यर्थः अभिव्यापकमिति आभेयव्या
 प्यतावच्छेदकयावदवयवकमित्यर्थः तत्राद्यसकटे श्रेतेगुरौवसनीत्युदाहरणे द्वितीयस्यमोक्षेदृच्छास्तीति अत्यस्यात्यकटे
 श्रेतदृत्यत्रपरपरयाकटानिन्ताश्रयकः शयनानुकूलोव्यापारदृतिबोधः एवमन्यत्राप्युक्तं भाष्येस्यसृमिति तत्रहिसहिताधिः
 कारत्वेदनायसयोगः शक्योऽवक्तु अधिकरणनामप्रकारव्यापकमौपक्षेपिकं वैषयिकमिति इकृशब्दस्यच्छेदनकोन्येभि
 संबंधोमवितुमर्हंत्यन्यदतउपश्लेष्येति तत्रांतरेणग्रहणसहितायामेवमविष्यतीत्युक्तम् अन्योनोप

एतच्च त्रिविध औपक्षेपिकं वैषयिकमभिवापकं चेति कटे श्रेतेगुरौवसतिमोक्षेदृच्छास्तिनिलेषुतैलमिति एतच्च
 श्लिष्टपदार्थाद्वारेणसप्तमीत्यर्थेदृदमेवभाष्यमानसहितायामित्युपलक्षणमत्रषदीयते ॥संहितायामितिसूत्रेभाष्येस्यसृम
 कार्यं भववदित्यादिस्तत्रस्थभाष्यस्यापितत्राधिकरणश्रेविध्यप्रतिपादनादिति नैयायिकास्तुसंयोगेनाधारः समवायेनाधार
 इत्याद्यनुगतप्रतीतिवलादाधारत्वमखंडोपाधिः संयोगादिरूपननतकुंडसयोगिनोवदएदेरपिकुंडाभारतापनेः ननुवदरप्र
 तियोगिकत्वविशिष्टसयोगानुयोगितायाः कुंडाधारताव्यवहारनियामकत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोषोनचाकुंडे कुंडसयोगानुयोगि
 तासत्त्वेपिकुंडेकुंडमितिप्रतीत्यापत्तिः कुंडप्रतियोगिकत्वविशिष्टसयोगानुसयोमितायास्तत्रविरह्यादितिचेदेवमपिमस्मान
 रसयोगसत्त्वेठकानुयोगिताप्रौव्यान्मस्तेमस्त्वद्विष्यवहारापत्तेरशक्यवारणत्वेनोक्तप्रकारस्येवानुसर्तव्यत्वान्न्याचतादृशमा

धारत्वमाधेयत्वं वा सप्तम्यर्थः कस्याधारत्वं इत्याकांक्षायां क्रियानिरूपितस्य तस्य बाधादुपस्थितत्वात् न च कर्मणो राधा एव सेनितयोरे
 वतदन्वयः भूतले घट इत्यादीनयत्र क्रियाश्रवणं तत्रापि कारकत्वनिर्वाहाय तदध्याहारस्यावश्यकता ईदृशस्थले परंपरा संबंध
 स्यापि क्रियान्वयित्वरूपकारकत्वघटकताशाल्प्रामाण्यादन एवाक्षौड्द्रादौ सामर्थ्योपपत्तिरेवं च भूतले घटोस्तीत्यत्र भू-
 तलवृत्तिघटोवर्तमानसत्ताश्रय इति बोधः न जसमभिव्याहारे तु तादृशसप्तम्यर्थो भावो घटांशे भासते इत्याहुः ॥ ३॥

अवधिः पंचम्यर्थः अपादाने पंचमी तच्च ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रादपायो विश्लेषस्तज्जनकक्रिया तत्रावधिभू-
 तमपादानमित्यर्थे कादवधिभूतमिति भावः उक्तं च वाक्यपदीये अपाये यदुदासीनं चलस्वायदिवान् चलमध्रुवमेवान
 दावे शातदपादानमुच्यते पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्यतत्पसौ तस्याश्वस्य पतने कुड्यादिध्रुवमिष्यते उभा-
 वयध्रुवौ मेघौ यद्येषु भयकर्मके विभागे प्रविभक्ते तु क्रियेतत्र व्यवस्थिते मेवान्नरक्रियायेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्
 मेघयोस्त्वक्रियायेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक् ॥ ५ पंचम्यर्थे निरूपयति अवधिः पंचम्यर्थ इति विश्लेष इति विभाग इत्यर्थः

अवधित्वं च प्रकृतधात्वर्थविभागजनकतक्रियानाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागश्रयत्वम् करणादिकारकेऽतिव्याप्तिवारणात्
 यविशेष्यं यत्किंचि क्रियाजन्यविभागस्य तत्रापि सत्त्वादतिप्रसंगतादवस्थमनस्तद्विशेषणं प्रकृतेति एवं च चक्षुः क्षात्यततीत्यादौ
 विभागजनकक्रियापतत्यर्थः यद्वक्ष्यति यत्र धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयमिति अधिकं हरिपद्यव्याख्यावसरे ग्रंथकृ-

तत्तद्वक्तित्वेनापिधात्वर्थ्यक्रियाविशेषणीयेत्याह क्रियाचेति वृक्षकर्मजविभागवतिवस्त्रद्रुत्युक्त्यावस्त्रद्वारकसंबंधेन क्रियान्वयित्वं
वृक्षस्यसूच्यते क्रियाजनकत्वं कारकत्वमितिमेतेतुनत्रवृक्षस्यापादानत्वं दुरुपपादमेव संगच्छतइति तादृशवृक्षनिष्ठक्रियायाः
प्रकृतपतधात्वर्थत्वाभावेनतद्वतिवृक्षेनाव्याप्तिरितिभावः अत्रवदति पंचम्याआश्रयद्रवविभागोप्यर्थोऽविभागार्थकपतत्यादि
समभिव्याहारेकरणतृतीयाव्यापारएव अनेकधातूनांविभागेशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्याः पंचम्यास्तत्रशक्तिकल्पनायांलाघ-
वात् विभागस्यधात्वर्थत्वेद्वितीयादिस्यलद्रवविभागस्यधातुनालाभादाश्रयमात्रं पंचम्यर्थद्रुत्येवब्रूयान् अवधेराश्रयान्द्रुश

क्रियाचान्धात्वर्थो नतुस्यंदः तेनवृक्षकर्मजविभागवतिवस्त्रेवृक्षाद्वस्त्रं पततीति संगच्छते

गुणादानवैयर्थ्यात्पत्न्योः पर्योयतापत्तेश्च प्रकृतेऽधोदेशसंयोगानुकूलक्रियैवपतत्यर्थः अधोदेशश्च संयोगांशेऽपलक्षणम् ग-
म्युपात्तसंयोगफलउत्तरदेशवत् विभागाधीनपूर्वदेशसंयोगनाशमंतरेण क्रियायाः संयोगजनकत्वासंभवान्नस्याविभागजनक-
त्वमक्षुण्णमेवसमानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याव्युत्पत्तिवैचित्र्येणाश्रयरूपपंचम्यर्थस्यविभागरूपापरतदर्थे आधेयतयान्व-
यस्तस्यचानुकूलतासंबंधेनपतत्यर्थ्यक्रियायां एवचविभागस्यधात्वर्थत्वाभावान्नकर्मताप्रसंगलेशोपि यद्वा अवधिरित्यनुगत-
व्यवहारादवधित्वमाश्रयत्वमाश्रयत्वव्याप्यमखंडोपाधिसादवच्छिन्न एवपंचम्यर्थः अतएवावधेराश्रयान्द्रुशगुणादानम् ॥

तस्य च त्वनिष्ठावधित्वनिरूपकविभागजनकत्वसर्वधेन क्रियायामन्वयः एवं च पूर्वकल्पे तु तद्विभाजनाश्रयकविभा-
 गजनकं पूर्णप्रयकसंयोगानुकूलव्यापारद्वितीयैव विभाजनाश्रयकविभाजनाश्रयकविभा-
 जनकक्रियायानपतन्यर्थः पल्लुगतावित्यनुशासनादतिशब्दस्य गम्यगतावित्यादीसंयोगानुकूलव्यापारएव प्रसिद्धेऽत्यजार्थे
 गतिव्यवहारभावाच्च फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारवच्छिन्नफले च धातोः शक्तिमगीकुर्वतोऽस्त्वोक्तफलत्वानाक्रान्तविभाग-
 स्य धात्वर्थे व्यापारवच्छेदकत्वासंभवाच्च पतनेः संयोगरूपफलार्थकत्वे ग्रासं गच्छतीति च द्वा मपतनीत्यापन्निरिति तु न शब्द-
 राक्षिस्वाभाव्येन तदुपस्थितसंयोगस्याधोदे शएवान्वयात् ग्रामस्य तत्त्वे तु विद्गो ग्रामपतनीति त्विष्टमेव अतएव न रकं पति-
 तद्वृत्तिविग्रहे द्वितीयाश्रितेति पति तशब्दयोगे द्वितीयासमासविधानसंयच्छेदे न च वृक्षमजहस्यपि पर्णे भूमिस्तृशति वृक्षा-
 त्यर्णपतनीत्यापत्तिः तदुपस्थाप्य क्रियाजन्यदेशेन विभागो वृक्षावधिकत्वानुपगमात् अन्यथा क्रियाजन्यसंयोगमावस्येव
 विभागजन्यत्वेन भूमिपर्णसंयोगस्यापि तथान्वान्वयदेशेन विभागो वृक्षावधिकत्वानुपगमात् अन्यथा क्रियाजन्यसंयोगमावस्येव
 इति कथ्यते वृक्षस्य पर्णपतनीत्येवं भाव्ये निदर्शितमित्यवध्यन्वययोग्यविभागानुकूलत्वविनासयोगजनिकां क्रियाभाषा-
 अतएव पर्णविशेषणतया वृक्षविवक्षायां मपायस्याविवक्षणादक्षस्य पर्णपतनीत्यन्वयभाष्ये च कुक्ते न तदर्थकं हरिणोक्तम्यत्र च
 गृहादपसरतीत्यादी विभागएव धात्वर्थस्मन्नाश्रयोऽवधिमात्रवापेक्षं म्यर्थं तस्याधेयतया स्वनिष्ठावधित्वनिरूपकत्वेन वाप्या-
 यविभागात्त्वय परस्य रस्मान्मेयावपसरत इत्यादीनु मेघपदवाच्यत्वावच्छेदे नैव कर्तृत्वविषयानं परस्वरवाच्यत्वावच्छेदेनेति न

उक्तापादानत्वस्य पंचमीवाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवं म न स्याथायाह वस्तुत इति लक्षणमात्रमिति मात्रपदेन शक्यतावच्छेदकत्वव्य
 वच्छेदः तथा च व्यावृत्त्यादिफलकं निरुक्तावधित्वमेव पंचम्यर्थस्तु विभागाश्रयमात्रमेवेति भावः न त्वेवं वृक्षात्पणं पततीत्यत्र यथोपि
 विभागाश्रयत्वस्यैकत्वान्नदुनरं पंचम्यापत्तिरत आह अतिप्रसंगस्येति द्वितीयार्थोक्तरीत्येति चैत्रो ग्रामं गच्छतीति वचैत्रः स्वंग
 च्छतीति वारणाया परयाकर्तुं संज्ञया बाधादितु क्तरित्येत्यर्थः स्पंदस्य प्रसवणजन्यविभागाश्रयत्वस्य वृक्षे सत्त्वादतिप्रसंगमाशंक्य
 निषेधति न चेति एवमिति विभागाश्रयत्वमात्रस्यापादानसंज्ञानियामकत्वे इत्यर्थः स्यादिति प्रसवणस्याधोदेशं योगानुकूल

वस्तुतस्तु नैतावतं च म्यावाच्यं किं त्ववधेर्लक्षणमात्रं द्वितीयार्थोक्तरीत्या प्रयोगातिप्रसंगस्यासंभवेन वाच्यको ऽं
 दो प्रवेशस्य गौरवेणासंभवादिति तु प्रतिभाति न चैवं वृक्षात्स्य दत्त इति स्यादिति शंक्यम् आसनाच्चलितः एज्याच्चलितः
 लित इति वदिसृत्वात् एतेन पंचमीजन्यापादानत्वबोधे सकर्मकधातुजन्योपस्थिते हेतुत्वमिति समाधानाभासो

द्रवद्रव्यक्रियारूपतया विभागस्य धात्वर्थो भावेन परमं ते आपत्त्यसंभवादित्याशयः दृष्टत्वादिति चलत्यर्थं क्रियाजन्यविभागश्रय
 त्वस्यैव तदर्थं क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यापि पंचमीनियामकत्वे क्षतिविरहादित्यर्थः चलतेर्गत्यर्थकत्वेऽपि एज्याच्चलित इति प्रयो
 गे विभागानुकूलक्रियापरत्ववत्स्यं देरपि तदर्थत्वं मुपगम्यापत्तेरिष्टत्वमिति भावः जलमत्र कर्तृवृक्षस्यैव कर्तृत्वविवक्षायां तु प
 रयाकर्तृसंज्ञया बाधेनोक्तापत्तेरसंभवादिति भावः ॥

नचेवमपीति। एवंमपिधात्वर्थविभागप्रत्ययस्यापादानसत्तानियामकत्वेपीत्यर्थः। दुर्वारमिति धात्वर्थक्रियाजन्यविभागाप्रयत्नादिति
भावाकर्मसंज्ञेति वृक्षस्येत्यर्थव्यापारजन्यविभागप्रयत्नादितिभावः। पूर्वमितिप्रसंगः। कर्तृसत्तामादायैवोक्तद्वानीतुकर्मसत्ता
मादायप्राप्तः। सनिवारितद्विबोध्यम् अतुभवसिद्धइति वस्तुनोविभागावधित्वस्यसंदेहः। बाधानजन्यवेधस्यप्रमात्वमिष्टमेवविभागा
अपेक्षेवावधित्वोक्तेः। त्यजते पतत्यर्थे लक्षणाग्रहदशायां वृक्षान्तर्गतप्रामाणिकत्वेनकारणवच्छेदककोटीत्य

नचेवमपिवृक्षान्तर्जनीतिदुर्वारं कर्मसंज्ञयाः। पादानसत्तायावाधेनपंचम्यसम्भवात् भ्रमभूतेतथाप्रयोगेयद्विबो
धाभावोऽनुभवसिद्धसिद्धिपंचमीजन्यापादानत्वबोधेत्यप्यादिभिन्नधातुजन्यबुद्धेर्हेतुत्ववाच्यम् बल्लहकादि
द्योतनद्रव्यादीनि। सत्येत्यध्याहार्यम् रूपरसात्पृथगित्यन्नबुद्धिकल्पितमपादानत्वद्रष्टव्यम् पृथग्वितेनेतिपंचमी
वाददत्त्विद्विष्टविषयकिंचिदुपाजविषयतया अपेक्षितक्रियंचेतिप्रिधापादानमुच्यतेइतिवाक्यपदीयान्निविधम्

जादिभिन्नत्वस्यधात्वशेनिवेशयितुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्योक्तंयदीतिनिःसृत्येतिनिःसृष्टपूरवक्तेविद्योतनेधातोर्वृत्तिमुपग
म्यपंचमुपपाद्येत्यर्थः अतएवोपाजविशेष्यस्योक्तमर्थोवक्ष्यमाणसगच्छतेबुद्धिपरिकल्पितमितिबौद्धविभागवधित्वमात्रि
त्येत्यर्थं तादृगपादानत्वाश्रयणेप्रमाणशेषधिस्यंमत्वाह पृथगिति॥

साक्षादिति मुख्यवृत्त्यर्थः धातुनेत्यस्य समभिव्याहनेत्यादिः गतिरिति विभागजनकक्रियेत्यर्थः उपानविषयमपि समभिव्याहृत
 धातुनेत्यस्य समभिव्याहनेत्यादिः गतिरिति विभागजनकक्रियेत्यर्थः उपानविषयमपि समभिव्याहृत
 साक्षादिति मुख्यवृत्त्यर्थः धातुनेत्यस्य समभिव्याहनेत्यादिः गतिरिति विभागजनकक्रियेत्यर्थः उपानविषयमपि समभिव्याहृत
 धातुनेत्यस्य समभिव्याहनेत्यादिः गतिरिति विभागजनकक्रियेत्यर्थः उपानविषयमपि समभिव्याहृत
 मरुज्योतिः समूहोवलाहकः ततोवयवभूतज्योतिषा मेव विभागविवक्षणात्सावधिः द्युतिश्च लक्षणयानिः सर्गपूर्वकविद्योतन
 बोधकः तस्याचवलाहकावधिकनिःसर्गोत्तरकालिकं विद्युत्कर्त्तृकं विद्योतनमिति बोधः अध्याहृत्येति अर्थो ध्याहारमिप्रायेण

यत्र साक्षाद्भातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् यथाश्चात्यतति यत्र धातुं तर्थांगं स्वार्थं धातुं राह तदुपात्तविषय
 म् यथावलाहकाद्विद्योतने निःसर्गांगे विद्योतने द्युतिर्वर्तते अपेक्षितक्रियायत्र तदंत्यं यथा कुतो भवान् पाटलिः
 पुत्रात् आगमनमर्थमध्याहृत्यान्वयः कार्यः ॥

॥ पदाध्याहारवादे तु आकांक्षितक्रियावाचकपदानुसंधानेऽप्यनुपात्तत्वरू
 पविशेषणघटितलक्षणावैकल्यबोध्यम् प्रमाणंतत्र बुध्येभ्यः स्पृहयतीत्यादौ स्पृहयत्यादियोगे संप्रदानादिसंज्ञाविधायकानि
 स्पृहेरीप्सितद्रत्यादिस्त्राणि तैस्तत्तद्भातुयोग एव तद्बोधनात् अर्थो ध्याहारो तु क्रियार्थो पपदस्येत्यादिसूत्रेत्यङ्गोपद्रत्यादिवार्त्तिक
 निव अन्ये त्विदमित्यं व्याचक्षते यत्र विभागस्तज्जनकक्रियाचोभयम् धातुना भिधीयते तदाद्यं यत्र विभागे ध्याहृत धातुना तथा
 नद्वितीयम् यत्र तूभयमप्यध्याहृतधात्वभिधेयम् तत्तृतीयमिति अधिकमन्यतो वधार्यम् ॥

चतुर्थ्यर्थनिरूपयति उद्देश्यइति न नूद्देश्यत्वकामना विषयत्वतश्च विप्रायगादतीत्यत्र क्रियाजन्यफलभागितया कामना कि
 पयेगवादावतिप्रसक्तमतस्तद्व्यावृत्तम् तत्सूत्रप्रामाण्येन दर्शयति तच्च कर्मणे त्यादि कर्मणेत्यनतरं सबहु भित्तिशेष, कर्मचक्र
 पाणिभाषिक क्रिययायमभिप्रेतीति क्रिया व्याप्यमानस्य संप्रदानसज्ञाविधानात् अतएव तदकर्मकविषयम् ननु ग्रामगच्छतीत्य
 त्रग्रामरूपकर्मजन्यसुखादिफलभागितद्देश्येकैरिति असंगोऽत आह कारणभूतेनेति कारणत्वचसबध्दक्रियायेक्षम् क्रिया
 वहितव्यापारवतएव कारणतया व्यापारेकमेव नित्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलएव समवात् कर्मवृत्तितजन्य

नित्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलएव समवात् कर्मवृत्तितजन्य

उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थं तथा हि संप्रदाने चतुर्थी तच्च कर्मणायमभिप्रेतिससंप्रदानमिति सूत्रात्कर्मणकारणभूतेन य
 मभिप्रेतिर्इति तत्कारकसंप्रदानमित्यर्थकादुद्देश्यम् ॥ ॥ त्वस्य प्रेमजन्यसुखेऽसत्त्वान्नोक्तातिप्रसंगइति भाव य

मित्यस्यानुपादानेयोभिप्रेतीत्यर्थस्यापिलाभात्प्रयमातकर्तृरिति असंप्रग, स्यादत तदुपात्त यद्यपि गोत्रांस्त्रणस्य भवत्विति त्रि
 विशेष्यतयागमेवावगाहते तथा सूत्रफलितार्थपरत्वान्नदोष तथा च कर्मजन्यतद्वृत्तिफलभागित्वप्रकारकोयद्विशेष्यकोऽ
 मिप्रायः ससंप्रदानमिति सूत्रार्थः तादृशफलसबध्दिकप्रकारतानिरूपित विशेष्यताश्रयइति यावत् विप्रायगादतीत्यादीपर
 स्वत्वजनकस्वत्वध्वसावच्छिन्नेच्छात्मकस्यागोदाधात्वर्थः उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थं गोरूपकर्मणश्चाश्रयत्वेन स्वत्वरूपफले तथा

च गोरिति स्वत्वजनकस्वत्वध्वसानुकूलो

विप्राभिन्नोद्देश्यकल्याणगद्वितिवैयाकरणमनेबोधः उद्देश्यत्वं च विप्रेगोजन्यस्वत्वभागितयेच्छाविषयत्वमेव एवं वृक्षापोदक-
मासिंचतीत्यनापुदकनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगफलभागितयेच्छाविषयत्वात्संप्रदानत्वमूह्यं नैयायिकस्तु परस्वत्वेच्छाधीनस्वस्वं
त्वध्वंसेच्छात्यागद्वृत्तिमनेस्वस्वं सावच्छिन्नत्यागोददात्यर्थः विशेष्यत्वं चतुर्थ्यर्थः तस्य स्वनिरूपकनिरुक्तेच्छाजन्यत्वसंब-
धेन ददात्यर्थत्यागे गोरूपकर्मणस्त्वाधेयतया स्वस्वत्वध्वंसरूपफले तथा च गोवृत्तिस्वत्वध्वंसजनकोनिरुक्तसंबंधेन वि-
प्रनिष्ठुविशेष्यताविशिष्टोयस्यागस्तदाश्रयश्चेन्नद्वृत्तिवाक्याद्वोधः यदितुगौर्विप्रस्य भवतु न ममेतीच्छेवत्यागोदाधात्वर्थः ए-
वं च उक्तस्य लेनिरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः तस्य च स्वस्वत्वध्वंसेऽन्वयात् विप्रनिरूपितत्वेन दृच्छाविषयगोवृत्ति-
स्वत्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पन्नवच्छिन्नत्यागाश्रयद्वृत्तिबोधः जन्यस्वत्वस्य गोवृत्तित्वेऽर्थोक्तस्मिंस्तज्जन्यत्वं लभ्य-
ते एवेति गोजन्यस्वत्वनिरूपकत्वेनेच्छाविषयत्वरूपमुद्देश्यत्वं विप्रस्याक्षतम् वृक्षापोदकमासिंचतीत्यत्र तु संयोगवच्छिन्न-
द्रवद्रव्यक्रियावच्छिन्नव्यापारोधात्वर्थः वृत्तित्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः स च धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगान्वयी द्वितीयाथ वृ-
त्तित्वं तु द्रवद्रव्यक्रियान्वयितथा च वृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविषयोयः संयोगस्तदवच्छिन्नापोदकवृत्तिर्द्रवद्रव्यक्रियातदवच्छिन्न-
व्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः न चैवं सिंचधात्वर्थतावच्छेदकद्रवद्रव्यक्रियायां द्वितीयाथ वृत्तित्वान्वयेपयसावृक्षं सिंचतीति
नस्यात्तादृशक्रियायावृक्षावृत्तिवादिनिवाच्यम् ततु संयोगवच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियायाएव धात्वर्थतया तदवच्छेदकीभूतसं-
योगएव वृक्षवृत्तित्वान्वयान्तानुपपन्निरित्याहुः अपरे तु विजातीयत्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः ॥

एवचविप्रापगाददातीत्यादीत्यागजन्यफलभागित्वकारकब्राह्मणवृत्तु देश्यताकगोविषयकत्वागाधयद्विबोधः षड्रायगोवदा
 नीत्यत्ररुद्रस्यत्यागजन्यफलभागितयोदेश्यत्वमस्त्येवस्वंत्वंतुतस्यजायमानेनवेत्यन्यत् त्यागजन्यफलतुस्वत्वरूपग्राहं तेनपि
 तस्वर्गमुद्दिश्यदत्तापा गविब्राह्मणस्यसंप्रदानत्वोपपत्तिः यितु स्वत्वरूपंफलनोद्देश्यकिनुस्वर्गः पितृभ्योदद्यादित्यादौ
 तुरुद्रायगोददातीतिवत्संप्रदानत्वमस्त्वेवत्यागेवेजान्यनिवेष्टाश्च नञ्केतुः संप्रदानत्वं दृश्यायोदकमासिंचनीत्यादौतुषुष्यर्थे
 गोणसंप्रदानत्वम् तत्रसिचैर्द्रवद्रव्यवृत्ति संयोगानुकूलक्रियाचदकादिपदसमभिव्याहारे चसंयोगानुकूलक्रियामात्रमर्थः
 चतुर्थ्यर्थस्तुवृत्तित्वम् इत्ययंचरुद्रस्युदकीयसंयोगवच्छिन्नक्रियेत्यादिवोधः अत्रचतुर्थीद्वितीयाभ्यातुल्य बोधजनना
 तत्रद्वितीयाभाभूदिति संप्रदानसंज्ञानुशिष्यते दृक्षपयसासिंचनीत्यादौतु दृक्षशब्दाद्वितीयाभवत्येवतमद्वितीयाश्रयोऽभेदस्त
 स्पद्रवद्रव्येऽन्वयः द्वितीयाश्रयवृत्तित्वस्यतुसंयोगेन्ययः तथाचरुद्रस्युदकीयसंयोगानुकूलस्वेदकाभिनन्दवद्रव्यक्रियेतिबोधः
 शत्रवेऽस्त्रंमुंचनीत्यत्रदुःखोद्देश्यकत्वंचतुर्थ्यर्थः मोचनाविभागवच्छिन्नक्रियाक्रियानुकूलव्यापारोवा प्रकृत्यर्थस्यवृत्ति
 त्वेनचतुर्थ्यर्थिकदेशेदु खेऽन्वयः एवंमिमाय दूतप्रेषयतीत्यत्रवाजोदानोद्देश्यकत्वं पुत्रायधनंप्रेषयतीत्यत्रप्रीत्युद्देश्यक
 त्वचतुर्थ्यर्थेदत्याद्युह्यमित्याहुः तन्नसम्यक् संप्रदाने हिचतुर्थीनचभवदुक्तसंप्रदानत्वे किंचित्मानं येनचक्षायेत्यत्रचतु
 र्थीस्यात् किंचित्संयोगरूपधात्वर्थान्वयित्वाविशेषादुदकपदादपिचतुर्थ्यापत्तिः वाधककर्मत्वतुदक्षेपक्षतमितिचिचिदेतत्

इदमेवेति निरुक्तोद्देश्यत्वमेवेत्यर्थः पूर्वतन्त्रे मीमांसायां अतएवेति शेषित्वस्यार्थकर्मप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः प्राप्तनवदिति ज्योतिषो
 मेऽश्रूयते नीतासुदक्षिणासुचात्वालेकस्मविषाणंप्राप्त्यतीति यदायजमानेन दत्तादक्षिणाऋत्विग्भिर्नीतास्तदायजमानः स्वहस्ते धृतं
 कृत्स्नमृगशृङ्गं चात्वालनामकर्तृप्रक्षिपेदिति तदर्थः तत्रैवं संदिह्यते किमेतत्प्राप्तनमर्थकमेति प्रतिपत्तिर्कमेति वाऽप्रर्थकमेव भ
 वितुमर्हति संप्रयोजनत्वात् प्रतिपत्तितायां तु अपूर्वाभावे निरर्थकमेव स्यादिति पूर्वपक्षे कृत्स्नविषाणया कंडूयतीति श्रुत्या कृतार्थ
 स्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् प्रतिपत्तिर्कर्म नैव युक्ता न चानर्थक्यम् प्राप्तन क्रिया प्रयुक्ता पूर्वाभावे पिचात्वाल एवेति नियमापूर्वसद्भावा
 दिति सिद्धान्ति तंतद्दंडदानं प्रतिपत्तिरिति योजना इत्यधिकरण इति चतुर्थोऽध्याय इति शेषः ज्योतिषो मंप्रकृत्यैव मैत्रावरुणाय

इदमेव शेषित्वं तदुद्देश्यके च्छविषयत्वं च शेषत्वमित्येव पूर्वतन्त्रे निरूपितम् अतएव प्राप्तनवत्मेत्रावरुणाय दंडप्रदान
 मित्यधिकरणे क्रीते सोमैमैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं प्रतिपत्तिः किं नु चतुर्थीश्रुत्यार्थकमेति तत्रति
 ॥र्णीतिम्

दंडं प्रयच्छतीति श्रूयते तत्र दंडदानस्यार्थप्रतिपत्तिर्कर्मभावसंदेहः ध्वर्युणा दीक्षासिद्धौ दण्डस्यासौ मन्त्रयाद्यजमानधारणेन
 कृतार्थत्वादुपयुक्तस्य तस्य दानं प्रतिपत्तिर्कर्मैवेति पूर्वपक्षे दंडी प्रेषानन्वाहे निश्चवणात्मेत्रावरुणस्य प्रेषानुवादे अवलेबनाय दंडोपेक्षि
 क्षितः एवं च भविष्यदुपयोगसद्भावात् प्रतिपत्तिर्कर्मण उपयुक्तं संस्काररूपादर्थकमेवोपयोक्ष्यमाणं संस्काररूपप्रशस्तम् उपयोजिता
 मेव सर्वत्र संस्कारप्रवृत्तेः उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्याऽसंस्कारमात्रपर्य्यवसायित्वेन कार्यपर्य्यवसानाभावादप्रशस्तत्वमनो
 मैत्रावरुणसंस्काराय तद्दानमर्थकर्म तथा सति निरूढपशावऽसत्यपि दीक्षिते दंडसंपादनस्यैव दानं प्रयोजकमिति सिद्धान्ति तम्

ननु यन्नदा धातुर्धी नीकारणार्थकस्तत्राधीनत्वादिरूपफलनिरूपकतयेच्छाविषयत्वरूपप्रदानत्वस्य रजकादावपि सभवाद्
 जकायवल्लददति हेतुश्चेत्प्रददातीत्यादिप्रयोगाः प्रसज्येरन्वित्याश्रकामिष्टापत्त्यापरिहरति रजकायेति तत्र प्रमाणमुपन्यस्य
 ति त्वद्विकोपाध्यायदति ददातीति दाधात्वर्थस्योक्तसंघित्वेनेच्छाविषयत्वरूपोद्देश्यत्वस्य तत्र सत्त्वादिति तद्भावः अस्मिन्न
 योगेददति संयोगानुकूलव्यापारार्थकः चेदेतापदार्थस्तु प्रसूतकारणत्वं नमूद्रायमतिदद्यादित्यत्र ददतिर्विधानार्थक मतिपदा
 र्थश्च तज्जनकवेदादिशालमिति बोध्यम् स्वस्वत्वनिवृत्तीति परस्वत्वोत्पन्नवच्छिन्नस्वत्वध्वसेच्छरूपव्यापार अर्थेदाधात्वर्थ

रजकायवल्लददातीत्यपि त्वद्विकोपाध्यायस्तस्मै च पेदादतीति भाष्ये दाहरणादिष्टमेव वृत्तिकारस्तु सम्यक्प्रदी
 यते यस्मै तत्प्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञायास्वस्वत्वनिवृत्तिपर्यन्तमर्थवर्णयती रजकस्यवल्लमिति चेत् बाहुः ॥ ८९ ॥
 नित्यर्थः तथा चोक्तार्थकदाधात्वर्थकर्मनिष्ठफलभागितयेच्छाविषयत्वमेव सप्रदानत्वम् अन्वर्थमहासंज्ञाकरणसामर्थ्यादुक्त
 स्पलेश्वदतेस्तदर्थकत्वाभावेन रजकस्यवल्लददातीत्येवेति तेषामाशय उक्तभाष्यप्रामाण्यादन्वर्थत्वमेवा सिद्धम् महासंज्ञा
 कारणतु प्राचामनुरोधादेव सर्वनामस्थानसंज्ञावदित्यस्वरसादाहुरिति नन्वजाग्राममयतीत्यत्राजायानिरुक्तसंप्रदानस्य सत्त्वा
 तद्वाचकाच्चतुर्थोपनिर्दिष्टे तस्यादेव यद्विपर्याकर्मसंज्ञाया सप्रदानत्वस्य नवाधदति पूषायदाविन्यादेन संप्रदानस्य तु
 र्थी अपि तु तादर्थ्ये तादर्थ्यचस एवार्थ प्रयोजनमस्य तत्त्वं समभिव्याहृतोर्गतादर्थ्यविवक्षाया न द्वाचकाच्चतुर्थीति ॥

तादर्थ्यं चतुर्थीवाच्येति वार्तिकार्थः प्रयोजनत्वं च न जन्यत्वं दुःखाय पापमित्यस्याप्यापत्तेः नापि जन्यतयेच्छाविषयत्वम् स्वर्गादिः पु
 र्यादिजन्यतयेच्छाविषयत्वेन स्वर्गोपगम्यमित्यापत्तेः न चैष्टापत्तिः तथा सति पञ्चजन्यतीत्यर्थे पाकाय ब्रजतीति प्रयोगनिर्वा
 हाय तु मर्थोच्चेति सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः पाकादेर्निरुक्तब्रजनाद्यर्थतयैव तद्वाच्यकार्त्तिकेन चतुर्थ्युपपत्तेः अपि तु समभि
 व्याहृतपदार्थे निष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वम् तत्र योजनकत्वत्वं तादर्थ्यं तु तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्व
 म् दाहणोप्येच्छाधीनेच्छाविषयतक्षणादिरूपव्यापारवत्तयायूपायपदार्थत्वाच्चतुर्थीतदर्थश्चेच्छाधीनेच्छा
 विषयव्यापाराश्रयत्वम् अथ मेच्छायायूपादेः प्रकृत्यर्थस्य विषयित्वेनान्वयः तस्याश्रयतया दार्वादावेवार्धनाय स्यालीत्यादा
 वप्युक्तमितिकेचित् तन्न मनोरमं तादर्थ्यस्योक्तत्वरूपत्वे मुक्तयेदं भजतीत्यत्र चतुर्थ्यनुपपत्तेः न हि भजनस्य मुक्तीच्छाधी
 नेच्छाविषयव्यापारवत्ता नापि मुक्तेः संप्रदानता कर्मजन्यफलभागितयानुद्देश्यत्वात् तस्मान्नादिच्छाधीनेच्छाविषयत्वमेव
 तत्तादर्थ्यं स्वर्गोपगम्यमित्यादयस्त्विध्यंत एव वार्तिके दृष्टासूत्रकृतोऽप्रवृत्तेर्न तु मर्थोदिति सूत्रानुपपत्तिरपीति नमः स्व
 स्यादिशब्दयोगेऽपि तदर्थविशेषणवाचकान्नमः स्वस्तीति सूत्रेण चतुर्थीविधीयते तत्र नमः पदार्थस्त्यागो नतिश्च तत्र नतिः
 स्वापकर्षबीधनानुकूलोव्यापारो हारयेन मद्भ्यादौ एवैर्धः शिवायनमद्भ्यादौ त्यागः चतुर्थ्या च तत्रोद्देश्यत्वम् त्यागश्च
 यदि शिवस्यायं भवत्विति फलेच्छाधीनो नममेत्याकारकः स्वस्वत्वेच्छा भावरूपस्तदानुद्देश्यत्वं त्यागजनकैच्छायाः स्वत्व

भा गितया विषयत्वम्

यदित्यागस्तेष्वैवान्यदीयत्वेन तज्यमानगतस्वत्वमपि विषयीकरोति तदा स्वत्वभा गितया विषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वं ननु स्वीकाराश्र
 यत्वम् शिवादेर्विग्रहवतोऽपि स्वीकाराभावात्तदाकारतया ध्यातस्य मन्त्रस्य त्यागोद्देश्यतामते तदभावाच्च तज्यमानोपचारादौ शिवा
 दि निरूपितस्वत्वाभावेऽपि तदीयत्वेन तत्र द्रव्ये स्वत्वावगाहिनीच्छा विसंवादि रूपैव अन्यदीयस्वत्वे वा धितं शिवादि निरूपितत्वं
 शिवादि निरूपितप्रसिद्धस्वत्वात् तरेवाबाधिततद्रव्यसंबन्धमवगाहते तत्र प्रथमे स्वत्वप्रकारकैश्चाजन्यत्वम् जन्यतासंबन्धे
 न तादृशोच्छावस्त्ववाचतुर्यर्थः तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विषयता विशेषसंबन्धेनान्वयः द्वितीये विषयता विशेषसंबन्धे
 प्रकृत्यर्थं शिवादेर्निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयः नमः पदार्थत्यागस्य विषयता विशेषसंबन्धेनार्घोदिद्रव्ये त्वयः द्रव्यस्यैव वा
 विशेष्यतया मासमानत्यागेऽन्वयः शिवायोत्सृजनीत्यादाविवनाशनिराकर्तृसंप्रदानता नमः पदस्याभावात् नमः पदे
 न च स्वप्रयोक्तृपुरुषकर्तृकत्वोपगोपेव त्यागे तज्यमानद्रव्ये च तदीयत्वसंशयानुदयात् अतएव तदीयत्वबोधनाय ह ददद्दति
 वदद्द नम इत्यादि न प्रयुज्यते अतस्त्वित्वाच्च यजमानरूपपुरुषात्तदीयद्रव्यत्यागोऽस्वीयत्वमापोष्य पूजायानम पदं प्रयुज्यते स
 चारोपस्तस्मिन् विशेषदर्शनदशाया माहार्यतयोपपद्यते प्रतिविधिप्रयुक्तदानवार्त्तवेच पूजार्थो नमः पदं पठितवाक्यस्य बा
 धितार्थकत्वेऽप्यदृश्यजनकत्वं न विरुद्धं शास्त्रप्रामाण्यादित्याद्यन्यत्र विसतरा ॥

तद्विभजते इदमिति कर्मणायमभिप्रेतीति संकेति न संप्रदानं चेत्यर्थः त्रिविधमित्यनेनात्त्वितम् त्यागंगं कर्मणेऽस्मितम् कर्तुं
 रनिराकारणादिभिः संप्रदानव्यपदेशं लभत इति योजनास्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वं संबन्धेन त्यागे समभिव्याहृतम्
 धात्वर्थे विशेषणतया प्रतीयमानत्वं तदंगत्वं तैत्तवृक्षादौ कमासिंचतीत्यादेशेन वृक्षादेराधिक्यम् कर्मणेऽस्मितमिति कर्मजन्य
 फलभागितयेच्छाविषयः इदं च विशेष्यं तद्देदतिया मकमाह अनिराकारणादिति प्रवृत्ति निवृत्त्यन्यतरानुकूलव्यापारप्र
 त्यत्वादित्यर्थः प्रेरणेति अप्रवृत्तस्य कर्तुं स्यागादाविष्टसाधनताबोधनं प्रेरणा जातेष्टसाधनताबोधः प्रामाण्यशंकया शि

इदं चानिराकारणात्कर्तुं स्यागंगं कर्मणेऽस्मितम् प्रेरणानुमतिभ्यां चलभते संप्रदानतामिति वाक्यपदीयां हि
 विधं सूर्योर्ध्वं ददातीत्याद्यं नान्नसूर्यः प्रार्थयते नानुमन्यते न निराकरोति प्रेरकम् विप्रायगां ददति अनुमं

॥ तदुपाध्यायाय गाददति ॥

थिलस्य कर्तुं स्नादशशंका विधूय नक्षमप्रमाणोपन्यासेन प्रवर्त्तनं कर्म निष्ठस्व

त्वादौ फलाभ्युपगममात्रानुकूलव्यापारवत्त्वं वानुमतिस्त्वाभ्यामित्यर्थः एवं च प्रकृतधात्वर्थकर्मजन्यफलभागितयेच्छा
 विषयत्वे सति कर्त्तृप्रवृत्ति निवृत्त्यन्यतरानुकूलव्यापाराभाववत्त्वमनिराकर्त्तृत्वम् निरुक्तविषयत्वे सति कर्त्तृसंबंधित्यागादि
 विषयकेष्टसाधनताबोधोपयिकव्यापारवत्त्वं प्रेरकत्वमित्याद्युक्तम् सूर्यायाध्वं ददातीति अत्र मतभेदेन दधातोः परस्व
 त्वेच्छधीनस्वत्वाभावेच्छरूपः परस्वत्वगोचरस्वत्वत्वाभावेच्छारूपोवात्यागोर्ध्वः अन्वयबोधस्तु नमः स्वस्तीति सूत्रोक्त

सर्वत्रेति तत्तत्सर्वविहितद्वितीयाद्यंत प्रयोगेऽस्वित्यर्थः अभेदससर्गइति अभेदात्मक ससर्गविशिष्टबुद्धिनियामकोविशेष
 इत्यर्थः अभेदससर्गकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधप्रतिसंबधार्थकविभक्तिभिन्नप्रत्ययजन्योपस्थितेहेतुत्वादिति भावः यत्तु स
 बधस्यसंबधेभिर्नियतत्वादभेदस्यसंबधत्वेमानाभावादभेदससर्गइतरसर्वधानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावद्वतितस्तविशे
 यविशेषणभावस्यापिसंबधनियतत्वेनतदसत्त्वेनस्याप्यसंभवान् अतएवभासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वविशेषणत्वमितिदी
 काकृतः कथमन्यथाद्विष्टोप्यसौपार्यत्वादिति विशेषणत्वेनविवक्षितससंबधविनाविशेषणत्वासंभवेनतदाकांक्षित्वा

अत्रसर्वत्रप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः ससर्गः विभक्तीनां धर्मिर्वाचित्वात्

दितिस्वयव्याख्यातम् नचतस्यसंबधत्वेनीलोचटइत्यादीषक्यापत्तिरितिवाच्यम् एहोः शिरइत्यादावौपाधिकभेद
 सवधमाद्यषष्ठ्युपादनपरस्यानेकावस्थायुक्तएहोरिदमेकावस्थायुक्तं शिरोवयवइतिभाव्य प्रामात्येनभेदसंबधेतदा
 पादनासंभवान् तादृशभाव्येणाभेदसंबधस्यप्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वाविषयज्ञाद्वा संबधस्यसंबधिभेदनियतत्वंसिद्ध
 मेव यदिभेदनियतत्वमेवेत्याग्रहस्तदासर्वसाधारण्यसंबधितावच्छेदकभेदएवनियामकत्वेनाभ्युपेयताम् नचतस
 बधत्वेमानाभावः सर्वसिद्धनीलादिविशिष्टबुद्धेरवमानत्वात् शाब्दबोधेतद्भाननियामकं चप्रकृतिप्रत्ययविशेषयोः स
 मानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोश्चसमभिव्याहाररूपाकाशादि अतएवार्थवत्सूत्रेभाष्ये एवापदानासामान्यवर्तमा

नानां यद्विशेषपर्यवसानं स वाक्यार्थ इत्युक्तम् अन्विताभिधानवादिमतेन चेदम् तन्मतेन त्वितस्यैव पदार्थत्वात् तथा च साना-
त्यस्त्येण संबन्धवाचकानां पदानां यद्विशेष इत्यादेस्तच्च दनु योगिप्रतियोगिकत्वं वैशिष्ट्यबोधकत्वं च आकांक्षादिसमवधाना-
नाधिकांशवाक्यजन्यबोधविषय इत्यर्थः वाक्यशक्त्यभिप्रायेण वा तथामिधानम् प्रातिपदिकार्थस्त्वेभाष्ये यदसामा-
भेदसंसर्गस्यापि भानात् प्रातिपदिकार्थमात्राभावात्प्रथमानप्राप्नोतीत्यतः प्रथमाया उपसंख्यानमारब्धव्यमित्यर्थोन्नतद्वि-
रोधोपिकैयटेनापिन वाक्यार्थत्वादिति तत्रत्याख्यानावसरे च प्रातिपदिकादनयेक्षितशब्दान्तरोहितविशेषणभावात्स्वा-
र्थमात्रनिष्ठा त्रयमाविधीयत इत्यत्र प्रतिपादितपदमपहायोहितशब्दप्रयुज्जानेन विशेष्यविशेषणभावनियामकत्वमित-
रसंबन्धस्यैवांगीकृतम् वस्तुतस्तु प्रकृते विशेष्यविशेषणभावस्य संबन्धतानुपपन्नैव संबन्धस्य संबन्धिभेदनियतत्वादिति त-
दुक्तेः विशेष्यविशेषणयोर्भाव इति व्युत्पत्त्या तस्य विशेष्यत्व विशेषणत्वमात्रपर्यवसायितया प्रत्येकंतयो रद्विष्टत्वाच्चानु-
योगित्वप्रतियोगित्वाभ्यां द्विष्टत्वोपपादनेष्वेकस्यैव सास्यान्नसमुदितयोर्द्वयोः स्वस्वामिभाववत् शब्दानुगममात्रस्यार्थपरि-
च्छेदकत्वात्संबन्धांतरेष्वस्तीनविशेष्यविशेषणाभावसंबन्धे इत्यत्र भानाभावाच्च तस्माद्यथोक्तमेव रमणीयमिति ननु विभक्ती-
नां धर्मवाचकत्वस्य तत्रांतरसिद्धतया कथं तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेनान्वयोऽयोग्यत्वादत आह विभक्तीनामिति कारकविभा-
क्तीनामित्यर्थः धर्मिवाचकत्वात् शक्तिमत्त्वक्यत्वादित्यर्थः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

नन्वस्तु शक्तिरैवार्थोक्तः । धर्मवाचकत्वद्वयं सूत्रस्वरसंभगापत्तेरिति तद्वाटककर्मोदितपदानाधर्मपराविनोक्तार्थोलाभात् ।
त्परत्वेन द्वयं । स्वयमेवैतत् । तथा र्थस्य सूत्रकारसमनत्वैकर्मत्वे द्वितीयेत्याद्येव ब्रूयादिति भावः । ननु कर्मणीत्यादौ विषयसम्पत्ती
वोध्यं इत्यर्थः । तथा च विभक्तीनां धर्मवाचकत्वे चित्तस्याभयतया प्रकृत्यर्थे न कर्मवोधात् । ननु प्रकृत्यर्थस्याधेयतया न्वयेतु तु
स्मविनिवेद्यतया तदुल्लादीनां फलप्रयकर्मत्वादित्यादिना भानान्तसूत्रस्वरसंभगोक्तः । अहं कर्मार्थो केति कृतिपक्षस्तदुल्लादीनां तद्विनि
शत्योऽश्वद्व्यादौ । आदिपदान्यव्यमानस्तदुल्लादीनां सहादेयश्रमनचसंग्रहः । तथा दर्शनादिति धर्मवाचकतादर्शनादित्यर्थः । न
याचकर्मपरमर्शकतच्छब्दघटितयोरित्यादि सूत्रविहितत्वादीनां धर्मवाचकत्ववदत्रापि तद्वचकत्वमेव न्याय्यमिति भावः ।

धर्ममात्रवाचकत्वे कर्मणि द्वितीयेति सूत्रस्वरसंभगापत्तेः । कर्मार्थककृततद्धितादौ तथा दर्शनाच्च द्वितीयस्यार्थकत्वं बहु
व्रीहोऽप्राप्नोदक इत्यादौ धर्मवाचकलाभाच्च सुपां कर्मोदयोप्यर्थाः । संख्या चैव तथा निष्ठा मिति भाव्याच्चैति दिक् ॥

ननु तत्र पदार्थान्तरसामानाधिकरण्या नुययन्त्यास्तु तथा त्वमत्र तूष्णपत्न्यभावेनास्तु घर्मवाचकत्वमेवेत्यत आह द्वितीयार्थो केति द्वि
तीयादि विभक्तीनां धर्मवाचकत्वे तदर्थं विहितसमासस्यापि धर्मवाचकत्वापत्त्या प्राप्नोदक इत्यादास्तु दक कर्तृक प्राप्ति कर्मत्वस्य
मासार्थस्य समानविभक्तिकपदोपस्थाप्य ग्राह्यादावर्भेदान्वयानुपपत्तेरपि जागरूकतया द्वितीयादि विभायकसूत्रस्य कर्मोदि
दाना धर्मवाचकत्वमावश्यकमिति भावः । ननु त्वन्मते पिषक्याः । संसर्गार्थकतया तदर्थं विहितवहुव्रीहेः । पदार्थान्तरसामानाधिकर
णानुपपत्तेः । सौख्येन तत्र लक्षणं । याविशिष्टशक्त्या वा सामानाधिकरण्यस्योपपाद्यतया । अन्यप्रापितयेवरीत्या निर्वहेः । कृतं सुपां धर्मि
वाचकत्वेनेत्यत आह सुपां कर्मोदयोप्यर्था इति । यदिकर्मत्वादिति धर्मो द्वितीयादित्वाच्च्यतया विवक्षितो भविय्यतदा कर्मत्वादयोप्य

शक्तिवादपक्षमवलंब्याह आश्रयस्यापीति आश्रयत्वेनभानंतवसिद्धमेवेतिभावः आश्रयत्वमात्रमिति द्वितीयातृतीयासप्तमी
नामितिशेषः मात्रपदेनाश्रयव्यवच्छेदः नत्वाश्रयत्वस्यशक्यत्वेआश्रयत्वत्वंशक्यतावच्छेदकंवाच्यं तच्चाश्रयत्वेनरावृत्तित्व
घटितत्वादुद्विनिशक्यतावच्छेदकगौरवमेवैतस्मिन्कल्पेदोषइत्यतआह तदेवेति आश्रयत्वमेवेत्यर्थः एवकारेणनिरु
क्ताश्रयत्वत्वव्युदासः तस्याखंडत्वस्योपपादितत्वात्ताव्यक्तिविशेष्यकशक्तिग्रह एवस्वेतरधर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षणादि
तिभावः कर्तृतृतीयायाआश्रयमात्रार्थकत्वादाह करणेति व्यापारेपीत्यपिनाश्रयसमुच्चयः विभागमात्रमिति मात्रपदेना

आश्रयस्यापिप्रकृत्येवल्लभान्तविभक्तिवाच्यता किंत्वाश्रयत्वमात्रंवाच्यम् तदेवचतादात्म्येना
वच्छेदकम् कारणतृतीयायाश्रव्यापातेपि पंचम्याविभागमात्रं चतुर्थ्योद्धेप्रयत्वमात्रम् अतए
वाकृत्यधिकरणमपिनविरुद्धतइत्यभिप्रेत्याहशक्तिरेववेतिषष्णमपीतिशेषः ॥ ५ ॥

अश्रयत्वव्यवच्छेदः विभागस्याश्रयतयान्वयादेववृक्षादाववधित्वलभादितिभावः वस्तुतस्तुवृक्षादेरवधित्वरूपसंबंधेनयंच
म्यर्थेविभागेनय इत्युक्तम् उद्देश्यत्वमात्रमित्यनेनाप्याश्रयत्वस्यसः अतएवेतिकर्मत्वादिशक्तेस्तत्तद्विभक्तिवाच्यत्वकथनादे
वेत्यर्थः नविरुध्यतइति शक्तिग्रहेजानिव्यक्त्योरुभयोर्भावाविशेषेपिजातिरेवशक्त्यानागृहीतविशेषणत्यायाद्विशेष्यंना
भिधागच्छेदितिन्यायाच्चव्यक्तिशक्तौव्यभिचारानासामानंत्याच्चेतितत्रसिद्धांतितमिति

कारकविमर्शार्थनिरूप्यप्रसङ्गात्पर्यवर्त्येति शेषेयस्तीति सूत्रात्कारकप्रातिपदिकार्थभिन्नः स्वस्वामिभावादि
सबधश्चनत्रशेषपदार्थः तन्नाम्नर्विभक्तीनां मतभेदेन धर्मिधर्मवाचकत्ववदेतस्यास्तथाभ्रमो माभूदित्याशयेमाह सारे संबधमात्रमि
ति पक्षद्वयेपीति शेषः सचकचित्सबधत्वेन सामान्यधर्मेण वाच्यः क्वचित्त्व विशेषरूपेणैव तत्र सामान्यरूपेण मानुः स्मरतीत्यादौ
शेषरूपेण विवक्षायास्त्वविषयैतन्नाह्मिन्कीनां प्रसङ्गात् राज्ञः पुरुष इत्यादीनु विशेषरूपेणैव अनेकसबधसत्त्वे पिसबधवि
शेषविवक्षयानेदं चेन्नस्येति प्रयोगात् सबधश्च सर्वत्र क्रियाकारकभावमूल एव षष्ठीशेष इति सूत्रेण राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा पुरु

शेषेयस्तीति सूत्रान्नस्याः सबधमात्रं वाच्यम् कारकषष्ठ्यास्तु शक्तिरेवेत्येतलम् सप्तमीपंचम्योकारकमभ्येदुति सूत्रे शक्तिः
कारकमिति पक्षस्य भाव्ये दर्शनात् एवं च देवदत्तस्य गोत्रो ह्यण्यगो हाद्रं गायो हस्तेन मया दीयते इत्यत्र देवदत्तसंबधि
नीया गोस्तद्भिन्ना अयकत्यागानु कूलो ब्राह्मणो देवस्य को गेह निष्ठ विमागजनको गगाधिकरणको हस्तकरणको मन्त्रिः

ह्येष्यापारदुति नो धोयथा यथ सक्तप्रकारेण ॥ ११ ॥ पायददानीति संप्रत्ययाद्राजाकर्तृपुरुषः संप्रदानवृक्षस्य शाखेत्यत्र वृक्षे
शाखेत्येतौ क्विकप्रसिद्धा वृक्षः शाखायाश्च धिकरणं यदेतत्संप्रदानमामषमुभिः प्रकारैरेतद्भवति क्रयणदपहरणश्चात्राया
परिवर्तनरूपा हि निमयादित्यनेन यत्र श्रूयमाणा क्रियान्तापि तत्फलसंबंधानुमितकरणत्वादित्यनेन सुतः सम्बादित्यर्थकेन
ध्वेण शेषपदार्थप्रसिद्धिमाश्रयेव तर्हि कर्मोदीनमवित्रश्च शेष इति शेषेके क्रियाकारकसबधस्य वस्तुतः सर्वमसत्त्वे पितृमिति
नस्य स्वस्वामिभावादेः संबधत्वेन विवक्षणेन तस्या विवक्षानदा पुरुषस्य तद्विवक्षानदा पुरुषपदादपि पुरुषः

राजेति नचैकदोभयत्रसेति नोक्तातिप्रसंगः तदुक्तं हरिणा द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते नत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपचर्य
 ते इति परार्थत्वात्परं प्रतिगुणानां विशेषणत्वादिशेषणत्वेन विवक्षितस्य संबंधं विना विशेषणत्वा संबंधो व्यतिरिच्यते
 उद्धृततया प्रतीयते इति तत्रैव षष्ठी विशेष्यस्य तु पदान्तरासमभिव्याहारे स्वरूपेणैव प्रतीयमानत्वात्तन्विशेष्यतानियामक
 संबंधाकांक्षा तत्र विशेषणे अभिधीयमानः षष्ठ्या प्रतीयमानः प्रधाने विशेष्येऽपि उपयुज्यते तस्य द्विष्टत्वस्वभावाद्वाजा निरूपित
 विशेष्यताया राजपदसन्निधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीति तदर्थः कारकषष्ठ्या इति कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यादि सूत्रविहि
 तषष्ठ्या इत्यर्थः शेषविहितप्रतीयमानाया उपकारको भवतीति तदर्थः कारकषष्ठ्या इति कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यादि सूत्रविहि
 त्तर्कमोदिकारकविहिततृतीयादीनां कथं कर्त्तृदिधर्मवाचकत्वमत आह सप्तमीपंचम्या विति तथा च धर्मस्यापि कारकत्वस्य
 भाष्यसंभवेन तासां तद्वाचकत्वेन दोष इति भावः दर्शनादिनि तत्र हि द्रव्यं कारकमिति पक्षेऽद्यभुक्त्वा यं द्या हे भो क्तेत्यादौ देवद
 नरूपकर्त्तृकारकस्यैक्यात्तद्व्यपदे शा संभवादप्राप्तसप्तमीपंचम्योरुपपादनाय प्रवृत्तस्य क्रिया मध्य इति द्रव्यमिति वार्त्तिक
 खंडनायोक्तं नोत्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति क्रिया मध्यं च कारक मध्यमपि भवति तत्र कारक मध्य इत्येव सिद्धमिति
 तत्र साधनमित्यस्य शक्तिमित्यर्थः तथा च देवदत्तादिरूपकर्त्तृद्रव्यस्यैक्येऽपि कालभेदमिति ननु किं या तु मितकारकपदार्थ
 कर्त्तृत्वशक्त्योरभेदान्निति मित मध्यव्यपदेशावाद्याद्योक्तेऽनुपपन्न्यभावात्क्रियामध्य इति वार्त्तिक नार भणीयमिति तद्भावः इ
 दमुपलक्षणमनभिहितसूत्रभाष्यस्य तत्र संख्याविभक्त्यर्थे इति पक्षेण नभिहिताधिकारं सप्तम्यर्थं द्वयोः कारकयोरन्यतराभि
 धाने विभक्त्य भावप्रसंगः क्व प्रासाद आस्तेऽपि श्रयन आस्तेऽपि श्रययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्तोतीत्याशंक्यः

नवान्यतरेणाभिधानात् अन्यमिहितेविधानमित्यादिनाप्रसज्यप्रतिषेधेपथ्युदासेवानअर्थेदूषणपरिहृत्ययदिसाधनद्रव्यंस्यान
देकमेवतच्चाभिहितमितिपूर्वोक्तपरिहारेनसम्भवत्यर्थशक्तिः साधनेनदानस्याभेदादनभिहितत्वंसंभवाद्ववत्युक्तपरिहारइत्य
भिप्रेत्यकिपुनर्द्रव्यसाधनमाहोस्विदुणद्रव्याशंक्कोक्तंकिंपुनःसाधनंनयंगुणद्रव्याहृक्तयंत्रापते एवंहिक्श्चित्कचित्पृच्छन्तिक्व
देवदत्तइतिसतस्मायाचरेःसौवर्षेइति कतरस्मिन्त्यस्मिन्सुखशोधिकरणंभूत्वाऽन्यशब्देनाभिसंबध्यमानःकर्त्तासंपद्य
तेद्रव्येसाधनेयत्कर्मकर्मवस्याद्यत्करणमधिकरणमेवेतिक्वयेदेनापियदिद्रव्यंसाधनंस्यात्तदानस्यैक
रूपत्वात्तन्निवधनाद्धितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वान्नानार्थक्रियाकरणनिवधनोघटेनजलमाहुरघटकुरुघटोस्तीतिव्यपदेशो
नस्यादूटप्रयत्नेचासौतस्मान्नाशक्तिभार्वर्गमःसिद्धइतिनद्वित्वमैवचशक्तिपक्षस्याचरसंमतनयाद्वितीयोदीनंकर्मत्वादौ
॥किरिति वदेतामतमपिसम्यगेवेतिभावः प्रातिपदिकार्थेतिस्तुअविहितप्रथमायायथाप्रातिपदिकार्थोलिगपरिमाण
चार्यःकर्माद्याधिक्येप्रथमाभाभूदिति तत्रतत्रमात्रग्रहणहृद्वातेष्वर्थमाणस्यतस्यप्रत्येकहृद्वाकपदार्थःत्वयात्प्रातिपदिका
र्यमात्रेप्रथमेत्यादिवाक्यभंगि प्रातिपदिकार्थत्वंचनोमनिष्ठशक्त्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताययोपस्थितित्वव्यापक
विषयिताप्रतियोगित्वमूत्रैरित्यद्यर्थविषयितायास्मादशेषस्थितित्वव्यापकत्वाच्चप्रथमोपपत्तिः एवमुस्मद्रत्यादीकस्मादि
विययिताया इवपुछिगादिविषयितायाअपितदुपस्थितित्वंनैयत्यव्यक्तमेव यद्यपिभिकंप्राप्तिपदिकार्थद्वुतिपक्षेसिंगस्योप
स्थिति विषयत्वदुर्घटं तथाप्यनुभवानुरोधेनशक्त्यर्थोपस्थिते प्राक्लिङ्गोद्बोधकसमवधानस्यनियमेनकल्पनामस्यतत्त्वं
बोध्यम् एवंचालिंगानियतसिंगाश्चप्रातिपदिकार्थमात्रद्रव्यस्योदाहरणानि तदादिशब्दजन्योपास्थितौतुपुछिगादिभानस्याने

तत्राप्राप्तप्रथमाविधानायलिंगग्रहणं सिंहीमाणवकद्रुत्यादौ सादृश्यादधिकार्यस्य प्रतीतावप्यंतरंगत्वात् स्वार्थमात्रनिष्ठा न स्मात्प्र
 थमामुलभैव तत्र प्रथमार्थलिंगस्य विशेषणतया प्रकृत्यर्थः न्वयो योग्यताबलादनुभवाच्च तथैव कार्यकारणभावकल्पनात् ए
 वं द्वौ णो द्वौ हि रित्यादौ द्वौ णपदान्यरिमाणस्यापि आधिक्येन भाना नत्रपरिमाणग्रहणम् न च द्वी ह्यादिपदसमभिव्याहारा न द्वा
 नेष्यं तरंगत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्र एव सास्त्विवाच्यम् तथा सति द्वौ णपदार्थस्य भेद संबंधेना न्वयानुपपत्तेः प्रथमार्थस्य
 तस्य तु भेदेना न्वयेन किंचिद्वाधकमिति संप्रदायः न व्यास्तु प्रातिपदिकार्थस्त न त्यदप्रवृत्तिनिमित्तनदाश्रयश्च अत एव लि
 गग्रहणं चरितार्थम् अन्यथा स्वमोर्न पुंसकादिति सूत्रप्रामाण्यात् न स्यापि प्रातिपदिकार्थतया न दुपपादनवैयर्थ्योपपत्तेः आश्र
 यत्वं च वैज्ञानिकम् शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणेति अन्यत्र व्यवस्थायितत्वात् गोपीत्यादौ प्रकृत्यर्थस्य लक्षणीक
 त्वेयिनक्षतिः तदादिशब्दानां लिंगवाच्यमेव विसर्गादयस्तद्योतकाः एवं च प्रातिपदिकार्थद्रुत्यालिंगालिङ्गप्रवृत्तिनिमित्त
 काव्ययस्त्रीपुंसादिशब्दाश्चोदाहरणमिदं लिंगमात्राद्याधिक्यस्य द्वौ णत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकद्वौ णादिशब्दानां परिमाणत्वेन
 परिमाणमपि लिंगवद्विशेषणान्वय्यर्थः एवं च लिंगवत्प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् परिमाणग्रहणं वीरः पुरुषद्रुत्यादौ पुरुषादिप
 दसन्निधाने विशेष्यविशेषणभावस्याधिकस्य भानेनेपितत्समभिव्याहारात्पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठा न स्मात्सेत्याहुः संबोधने चेति
 विहितप्रथमायास्तु संबोधनमर्थः प्रातिपदिकार्थोपेक्षया न स्याधिक्येन भानात्पूर्वं सूत्राविषयत्वात् न त्त्वारंभः तच्चाभिमुखी
 भवनानुक्तो व्यापारः क्रियान्वयेवेति प्रतिपादितं प्राक् यथा यथं विभक्त्यर्थो द्रुत्यत्रत्यं यथा यथदं व्याचष्टे उक्तप्रकारे
 णेति यदर्थबोधे या विभक्तिः समर्थान्तस्याः सौर्थेवसेयः तथैवोक्तं प्राक् द्वितीया तृतीया सप्तमीनामित्यादिनेति भावः ॥ ६ ॥

अत्रेति सुपाकर्मादिवाचकत्वद्वत्यर्थः नैयायिकान्त्रनीति प्राचीनान्त्रनीत्यर्थः यथातन्मतं तथा स्यात् शक्तिरूपेणावसरे प्रति
पादितम् ननु सुपाकर्मादयोऽर्थोऽत्रिभाष्यास्ति ह्यननुतेर्पाकर्मादीशक्तिः विषयत्वादीलक्षणायां तु किं बाधकं क्रियाजन्यं फ
लशालित्वरूपमुल्यकर्मत्वबाधमवतत्प्रसरत्तत्तर्ह्यप्रदर्शितनियमबाधकत्वेनोपदर्शयिष्यन्नाशयप्रकाशयत्ययं भा
वद्वत्यादि स्वैजसमौडित्यत्रकारकविभक्तिव्यादीद्वितीयाया उपपादानाद्वा नितिकेपितदर्थकर्मणः प्राङ्निर्देशः कर्मोदीत्यादिना

अत्र मानमुपदर्शयन् घटजानतीत्यादौ द्वितीयाया विषयतायां लक्षणेति बहुकुलं वदती नैयायिकान् प्रत्याहसुयां कर्मतीति अयं भावः सुयां कर्मदयोप्यर्थः सद्ब्याचैव न याति डाम् प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतैषु चतिवा निरुक्ततद्वायाभ्या कर्मो देवाच्यतायास्तन्नियमस्य चलाभः तथा हि स्वैजसमौर्ध्व कर्मणि द्वितीया चो कयोर्द्विवचने कवचने इत्यादेः लस्यति पूतस्मिन् तान्येकवचनद्विवचने न्यादेरेकवाक्यतया कर्मो देस्तत्सङ्ख्यायाश्च वाच्यता लभ्यते तया तन्नियमश्च द्विविधो लभ्यते ॥ १ ॥ कायकात्रममयटः अथिना प्राक्कि कायकभित्तिपथोक्तकर्मत्वादिशक्तीनां

भ्यते नयान्तनियमश्च द्विविधो लभ्यते ॥ कारकात्तरसग्रहः अपि नाशक्ति कारकमिति पक्षोक्तकर्मत्वादित्वादीनां स
मुच्चयः तथा तिडामिति तद्वन्निडामपि सत्याकर्मद्यर्थे इत्यर्थः तत्र सुप्रतिङ् सुप्रकृतेशु अर्थेष्वित्यर्थः तद्भाष्येति लोकारा-
देव बहुत्वदिषु बहुवचनाविधिभिर्विहितमित्यादि सूत्रमत्र मित्यादेशे ये सुप्रतिङ्नमविशेषेण धिधानादृष्ट
विप्रयोगत्वाच्च नियमार्षेयवचनमिति समाधाय नियमाकारप्रदर्शकमितरे लोकवार्तिकम् अ वा प्रकृततापो न वेत्यपि य-
मेऽनेन च कर्तव्यं किञ्चित्

नियमाकारमाह द्वितीयाकर्मण्येवेति प्रकृताभिप्रायं उभयथापीति विभक्त्यपेक्षया अर्थोपेक्षया चेत्यर्थः विभक्तिनियमोपि
द्विधा अर्थविशेषापेक्षस्तस्मान्नापेक्षश्च तत्राद्यः कर्मोर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चे द्वितीया तदा कर्मण्येवनकारणादौ कर्मोदि
योग्येपितद्वहितप्रातिपदिकार्थ एव प्रथमानकर्मो दो संख्याद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकोदेकत्वादौ कवचनादिनद्विवचनादीत्या

द्वितीयाकर्मण्येव तृतीयाकारण एव इत्येवमादिः शास्त्रनियमः कर्मणि द्वितीयैव कारणे तृतीयै
वेत्येवमर्थनियमश्च उभयथापिसिद्धनियमविरुद्धलक्षणादिकमसाधुत्वप्रयोजकभित्तियाज्ञेकर्म
णि नानृतं वदेदिति निषेधविषयो भवत्येवेति स्वेच्छया लक्षणापि विभक्तावप्रयोजिकैव अत
एव विभक्तौ न लक्षणेत्यादिर्नैयायिकसंज्ञानां व्यवहार इति दिक् १४ ॥ इति श्रीवैयाकरण
भूषणसारे सुवर्णनिर्णयः ॥ ३ ॥

॥ कारकः द्वितीयस्तु प्रातिपदिकाच्चे द्वितीया कर्मण्येवेत्याकारकः अर्थ
नियमस्तु कर्मोर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैव कर्मोदि रहिते तद्योग्यप्रातिपदिका द्वितीयैवेत्याकारक
क इति बोध्यं सिद्धेत्यस्यैकवाक्यतावलेनेत्यादिः तथाच विषयत्वस्य निरुक्तकर्मत्वानात्मकत्वेन तत्र द्वितीयादेः शास्त्रेण विधा
नानदर्थनात्यर्थेण तदुच्चारणस्यानृतत्वादित्यर्थः अनएवेति विभक्तौ लक्षणाया अप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः ननु व्याकर

ल
 णस्य शक्तिरिच्छलक्षणा न्यतरप्रतिपादकत्वेन यत्र मुख्यार्थवाधप्रतिसंधानादितत्र शक्यसंबंधि निलक्षणा स्वीकारे बाधका-
 भावः घटजानातीत्यादितो घटादिविषयकज्ञानबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य द्वितीयायावृत्तिं विनानुपपन्नतेवलक्षणाकल्पक-
 त्वाच्च विभक्तौ नलक्षणेति प्रवादस्त्वेकविभक्तेरपरविभक्त्यर्थेनक्षणेत्येतत्परोऽतएव न व्यत्ययानुश्रस न वैयर्थ्यं सुपाक-
 मोदयोप्यर्थोऽत्यत्र कर्मोदि पदस्य गौणमुख्यसाधारणकर्मत्वपरतयाप्युपपत्तेर्न तद्विरोधोपीत्यत आह दिगिति तदर्थं सुमु-
 ख्यार्थमादाय शास्त्रचारितार्थे गौणे तद्वापारे मानाभावः न च घटजानातीति प्रसिद्धप्रयोगानुरोधे पितृव्यापारकल्पनावशिष्ये
 केति वाच्यम् ज्ञानविषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनार्थकतया मुख्यकर्मतयेवास्मन्मते प्रयोगोपपत्ति संभवात् स्वा-
 नुभवे वैकर्म्ये र्थैर्लक्षणाभ्युपगमेऽर्थे निर्देष्टस्य वैयर्थ्योपपत्तेरिच्छेत्पादिः अत्र वदति शास्त्रस्य गौणे प्रवृत्त्या नभ्युपगमे स्कादी-
 तां मुख्यकर्मकत्वाभावात्ततो भावे कर्तृरिच्छप्रत्ययानुपपत्तिरेव वारयते सयोगानुरूपं लक्षणाया एभावा नु कूलव्यापारार्थक-
 तायाः सर्वसमततया तस्यापि मुख्यसकर्मकत्वाभावेन ततोपि कर्तृरिच्छप्रत्ययानुपपत्तिरित्ये गौणे पि शस्त्रविष-
 यतावश्यमभ्युपेतव्येति न घटं जानातीत्यादीनां विषयत्वलक्षणाया मय्यसंधुता वस्तुनस्तु शक्तिः कारकमिति पक्षस्य त-
 न्मतेऽनिष्टसु सुव्यवस्थितत्वेन द्वितीयाया विषयत्वान्वय्याधेयत्वबोधकत्वे पितृक्षतिः तादृशस्थले विषयरूपफलस्य धा-
 त्वर्थपरताया प्रागुपपादना नन्मतेऽप्युक्तनियमविरोधस्य निषेधविषयतायाश्चासंभवादित्यलम् २२ ॥ ॐ ॥ ॥ इ-
 ति श्रीभूषणसारदर्पणे सुवर्णनिर्णय ॥

क्रमप्राप्तं नामार्थनिरूपणमित्याशयेनाह नामार्थमिति जानिरिति तन्नन्यदार्थसाधारणो धर्म इत्यर्थः तेनाभावत्वाकाशत्वादीनां
 नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातित्वाभावेऽपि नक्षतिः एतस्यैव शास्त्रे स्वार्थपदेन व्यवहारः जातेः पदार्थत्वे मानं तु जान्याख्याया मेका
 स्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामिति सूत्रं सर्वेण ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्सिद्धमिति वार्तिकम् आकृतिं वा जप्त्वा यनद्र
 तिसरूपसूत्रस्य भाष्यं च युक्तिमय्याह लाघवेनैति एकाश्रयकशक्तेरेकस्याएव संभवादिति भावः ननु शक्तिग्राहकश्रिते मणि
 नाव्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदात्कथं जातौ तत्सिद्धिरत आह अनेकव्यक्तीनामिति पूर्वव्यवहारेण व्यक्तौ शक्तिग्र
 हेऽप्यानेत्यात्तावनीषु शक्तिग्रहासंभवान्न तदाश्रयभेदभिनन्तानाशक्तिकल्पने गौरवात्पञ्चाज्ञानावेव निर्दोष्यं तेनैतद्व्यर्थः ए
 तद्व्यानेत्यात्तावनीषु शक्तिग्रहासंभवान्न तदाश्रयभेदभिनन्तानाशक्तिकल्पने गौरवात्पञ्चाज्ञानावेव निर्दोष्यं तेनैतद्व्यर्थः ए

नामार्थमाह एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुर्ष्वं पंचकं तथा नामार्थद्वलिसर्वे मीपक्षाः शास्त्रे निरूपिताः २५ एकं जातिः

लाघवेन तस्याएव वाच्यत्वोचित्यात् अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् ॥ १॥ कव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिवि
 षयकशब्दबोधाभ्युपगमे तु गोव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादश्वविषयकबोधापत्त्या तद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानस्य तद्व्यक्तिवि
 षयबोधे हेतुनायाअवश्यकल्पतयेकविषयकज्ञानादपरव्यक्तिबोधा नुदयापत्त्या सकलव्यक्तिभानार्थतावद्व्यक्तिषु शक्तिक
 ल्पनायां गौरवस्य सुटतया जातावेव शक्तिकल्पनोचिता यद्यपि गौरीपदवाच्य इति शक्तिग्रहो व्यक्तिविषयकोऽपि तथापि स
 विशेषणे हि विधिनिषेधो विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्यायेन जानावेव सत्तां परिच्छिनत्ति यद्वा जानि विशेष्यक
 एव शक्तिग्रहो गौरीपदशक्य इति जानि शक्तिबाद एव मेवाभिलाषात् व्यक्तिभानस्य त्वग्ने उपपादयिष्यमाणत्वात् न तदनुपपत्तिरि

विनिगमनेति एकतरपक्षपातियुक्तिरूपेत्यर्थं तथाचेयमिति शक्यानजातिरित्येवप्रत्येकव्यक्तिग्रहेविनिगमकाभावः पूर्वत्रनुव्यक्तिः
समुदायस्यैवकोटितयागीरवज्ञानस्यैवबाधकस्यविनिगमकत्वान्नतदभावइतिभावः तत्पक्षेपिगीरवस्येवबाधकमित्याह एव
हीत्यादि ननुउक्तविनिगमनाविरेहेणसर्वोस्वपिव्यक्तिषुशक्तिरिद्धावश्यकंव्यक्तेरभावेनतद्गनायव्यक्तिरुनिकल्पनेनेतिव्य
क्तिवादपक्षेनिर्दुशेत्तत्राह किंचैवमिति यद्वा ननुगोत्वादिजात्यनुगतीकृतयावद्यक्तिषुशक्तिस्वीकारणानंत्यादिदोषोऽतः

नत्वव्यक्तीनामपिप्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहः एवंहि एकस्यामेवव्यक्तौशक्त्यस्युपगमे
व्यक्त्यन्तरेलक्षणयास्वसमवेताश्रयत्वंसंसर्गइतिगीरवम जात्यानुसहाश्रयत्वमेवसंसर्गइति
लाघवम् किंचैवंविशिष्टवाच्यत्वमपेक्षनाशुहितविशेषणत्याज्जातिरेववाच्येतिमुक्तम्॥

आह किंचैवमिति एवविशिष्टेशक्त्यस्युपगमे नागृहीतेति नागृहीतविशेषणबुद्धिर्विशेष्यमधिगच्छतीतिन्यायशरीरविशे
षणाविषयबुद्धिर्विशेष्यनावगाहनइतिनदर्थः विशेष्यविषयकत्वस्यविशेषणविषयकत्वनियतत्वमितियावत्तत्तथाचविशि
ष्टशक्तिवादेविशिष्टशक्तिग्रहस्यविशेषविषयकत्वावश्यकतयातदुभयविषयकत्वस्यपदार्थोपस्थित्यादिकारणतावच्छेद
कत्वकल्पनापेक्षयाविशेषणविषयकत्वमाश्रयैवतदवच्छेदकत्वकल्पनलाघवादुचितेतिजातावेवशक्तिः सिद्ध्यतीतिभाव

नन्वेवंगंदद्याद्भीहीनवहंतीत्यादौ दानावहननकर्मत्वाद्यन्वयानुपपत्तिर्जातिस्तदन्वयायोग्यत्वादिति चेदत्र केचित् जात्याक्षि-
प्तव्यक्तावेवदानादिकर्मत्वान्वयइति तत्तत्प्रत्ययानामितिव्युत्पत्तौ रप्रकृत्यर्थव्यक्तौ तदन्वयासंभवात् तदुक्तं गम्यमानस्य चार्थ-
स्य नैव दृष्टं विशेषणम् शब्दो नरे विभक्त्या बाधू मोयं ज्वलतीति वदिति किंचायमाक्षेयो र्थापत्तिः समानसंवित्संवेद्यत्वं वा नाद्यः
अनुपपत्तिमंतरेणापि गौरस्तीत्यतोगोत्वविशिष्टबोधात् नांत्यः जातिविषयकशक्तिग्रहस्य विशिष्टविषयकबोधहेतुत्वाभ्युप-
गमेन जातिविषयताया व्यक्त्यविषयतानेयत्यरूपोवाच्योन्यस्यासंभवात् सच गोत्वमस्तीत्यत्र गोत्वविशिष्टाप्रत्ययाद्याभिचार-
तइत्युक्तानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह व्यक्त्यबोधस्त्विति लक्षणयेति स्वशक्यगोत्वाश्रयत्वसंबंधरूपलक्षणयेत्यर्थः तथा

व्यक्त्यबोधस्तु लक्षणाया एवं च तत्र विभक्त्यर्थान्वयोऽप्युपपद्यत इति दिक्

चपदवृत्तिजन्योपस्थितेरेव शब्दबोधहेतुन याव्यक्तौ रशक्यत्वेपि लक्षणवृत्त्युपस्थितायां तस्यां तावद्यानादिकर्मत्वान्वयानुप-
पत्तिरिति भावः एवं चेति लक्षणाभ्युपगममेवेत्यर्थः तत्र लक्षितव्यक्तौ उपपद्यत इति अन्यथा प्रत्ययानामितिव्युत्पत्तेः सतोपप-
द्येतेति भावः ननु व्यक्त्यलक्षणाभ्युपगममिदं निद्वयविरोध इति सिद्धं त भंगः गौरस्तीति वाक्यादनुभूयमानव्यक्तिबोधानु-
पपत्तिश्च लक्षणाबीजस्यान्वयानुपपत्तेस्तत्राभावादत आह दिगिति तदर्थस्तु सति तात्पर्ये गंगायां घोषमत्स्योस्त इत्यत्र निद्वय-
स्य सर्वैरेवाभ्युपगमानाह शान्यायोऽप्युपगमपच्छक्तिस्तान्तर्या विषये लक्षणाचनेत्येवं पर इति न तद्विरोधः तात्पर्यानुपपत्तिस्तथा

च नव्यक्ति लक्षणा नुपपत्तिः तद्विरोधाभ्युपगमे तु जातिव्यक्त्यो रभेदपक्षमुपगम्य विभक्त्यर्थो न्वय उपपाद्यः तदुक्तं तेन तत्त्वस्थि
 त्व्यक्ते क्रियासंबन्धचोदनात् जातिव्यक्त्यो रभेदो वाचाकार्येषु व्यवस्थित इति वस्तुतस्तु जातिर्धर्मिकशक्तिग्रहस्य जातिविशि
 एव्यक्तिशब्दबोधे हेतुत्वकल्पना नव्यक्तिभानानुपपत्तिर्नोपपत्त्या भानापत्तिस्तस्य तद्विशिष्ट्याभावादिति जातिशक्तिवादनि
 र्धार्य वक्ष्यते चाधिकमुपरि श्रुतं अन्येतु जातिशक्तिवादमित्यमुपपादयामासुः मास्तु व्यक्तेर्भानम् आनयनादिक्रियाकेव
 लायाजातावसम्भवतिव्यक्तिसाहित्येन निर्याद्यने समाहारे पाणिपादसाहित्येन वादनक्रियावत् तदुक्तं तद्विना र्थे निसृजेना
 यो आकृतावालभनादीनासम्भवो नास्तीति कृत्वा तत्सहचरितेद्रव्ये भविष्यति यथासि एनीयतामित्युक्ते केवलस्याग्ने एत
 यनासम्भवादचोदितमपि पात्रमानीयते एतदेवाग्ने एतयत्पात्रस्य स्यतथा कृतावालभनादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्या
 त्साहचर्योद्भवमभिनियते सर्वे एवाकृते योगे तर्मावितद्रव्याया इति द्रव्यद्वारकः संबन्धः संपद्यत इति साहचर्य्यसंबन्धः
 सरूपसूत्रे मायेपि स्फुटोपमर्थः हरिरप्याह व्यक्तौ कार्यणिमसृष्टा जातिस्तु प्रतिपद्यते इति गोत्वादपदानां तु गोत्वाविधर्मि च
 निर्धर्म एव शक्तिरिति तत्र त्रगो विशेष्यको बोधः जाते एव श्रयावियोगेपि केवलयास्तस्याः शब्दवाच्यत्वनानुपपन्नम् अत्रादौ दृष्ट
 श्यमानस्य मुखस्य स्वस्या नावियोगेपि सुखादिपदबोधवर्गं शक्यतावच्छेदकता तु जातिगतधर्मस्यैवेति इदमपि मतजा
 त्याव्यक्त्यक्षेपे पर्यवस्यति तच्च नचापदार्थे प्रत्ययान्वय इति धूषणग्रस्तविनापि संकेतविषयतां सामान्येन संबन्धनिय
 दर्थो ध्याहारन्यायेनोपस्थिताव्यक्तिपुनर्जातिर्विशिनष्टि रूपादिज्ञानाविषयाणां च शुभादीनां चाक्षुषयामीति प्रतीत्या विषयीक

शक्यसंबंधरूपायालक्षणायाएकस्यालक्ष्यलक्षणावच्छेदकयोरसंभवेपिलक्ष्यार्थप्रतीतौलक्ष्यतावच्छेदकभानवच्छेदक्य
तावच्छेदकेशक्त्यभावेपितादृशकार्यकारणभावबलादेवगोत्वादिभाननिर्वोहेकृतं तत्र शक्तिकल्पनयेत्याशयेनैकपदम
त्यथाव्याचष्टे यद्वैति व्यक्तिरेवेत्येवेनजातिः ननुसर्वेणग्रहणमित्यादिप्रामाण्यादस्मृक्तः पक्षः व्यक्तिपदार्थद्वयत्रनुक्ति
मानमतआह केवलव्यक्तीति एकशेषस्यचेति जातिपक्षेएकैकैवशब्देनद्वयोर्बहूनावाप्रत्यायनसंभवात्तदनर्थकंसद्वा
क्तिपक्षज्ञापकमित्यर्थः अणग्रहणस्यभाष्यकृताप्रत्याख्यानात्सरूपसूत्रस्यचशास्त्रीयप्रक्रियामात्रोपयोगित्वस्याकारेव्य

यद्वाकेवलव्यक्तिरेवैकशब्दार्थः केवलव्यक्तिपक्षएवाणग्रहणस्यैकशेषस्यचारंभेणतस्यापिशस्त्रसिद्धत्वात्
युक्तंचैतद्व्यवहारेणव्यक्तावेवतद्ग्रहणात्संबंधितावच्छेदकस्यजातेरैक्याच्छक्तिरप्येकैवेतिनगौरवमपि ॥

वस्थापनात्कथमुक्तार्थेनयोः प्रामाण्यमतआह युक्तंचैतदिति सयुक्तिकमप्येतदित्यर्थः अपिनाद्रव्याभिधानं व्याहिरि
तिसरूपसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यंसमुच्चीयते युक्तिमेवाह व्यवहारेणेति एतत्तत्त्वंशक्तिवादेवक्ष्यते एतत्कल्पेपूर्वोक्तं
शक्यानंतदोषंसमुद्धरति संबंधितावच्छेदकस्येति शक्तिग्रहेधर्मितावच्छेदकस्येत्यर्थः संबंधितावच्छेदकपद
स्यलिंगसर्वनामनपुंसकत्वादुद्देश्यसमर्णकत्वाद्वा नतत्त्वानुपपत्तिः तथाचसंबंधितावच्छेदकजात्यनुगतीकृत
नानाव्यक्तिखेकधर्मोवच्छिन्नायाएकस्याएवशक्तेरुपगमान्ततन्नातात्वप्रयुक्तगौरवमितिभावः

पुत्रमेवेति विशिष्टशक्तिस्वीकारे इत्यर्थः घटत्वादेर्घटादिनिष्ठशक्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगम इति यावत् तदेव घटत्वाद्येव वाच्यं शक्य-
मित्यर्थः शक्यत्वे हेतून्पुन्यसनन्यायादिति अकारणत्वेपीति बहुत्वादीनामन्यथासिद्धत्वेनाकारणत्वेपितीरत्वादीनां प्रवाहाद्यः संबन्धि-
नयानक्षयत्वेपि च न तन्निशान् च्छेद्यता निरूपितस्वरूपसंबन्धात्मिका या विपयिता विशेषात्मिका या वाऽवच्छेदकता या अभ्युपगम-
वदशक्यस्यापि घटत्वादेस्तादृशशक्यतावच्छेदकत्वसंभवात् शक्यत्वे सति शक्यविशेषणता पक्षस्य शक्यतावच्छेदकत्वमिति

न चैव घटत्वमपि वाच्यं स्याच्छक्यतावच्छेदकत्वानया च न गृहीत विशेषणन्यायान्न देववाच्य-
मस्त्विति शक्यम् अकारणत्वेपि कारणतावच्छेदकत्ववज्जगत्पिसंभवात् उक्तं च आनन्त्येपि हि ॥
भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् शब्द सुकरसंबन्धो न च व्यभिचरिष्यतीति ॥ ६ ॥

ना

नियमेमानाभावादिति भान उक्तैर्ये समतिमाह ननु क्वमिति आनन्त्येपीति भावानाव्यक्तीनान्नोत्वादपरिच्छेद्यत्वेपि एकं अनुगत-
ज्ञात्यादि धर्म इव पलक्षणं अशक्यत्वेपि शक्यव्यावर्तकम् कृत्वा अभ्युपगम्य शक्यतावच्छेदकतया भुपेयेत्येति यावत् शब्दे-
गवायात्मक सुप्राह्यगवादिनिष्ठवाच्यतासंबन्धः न चेत्यतिशक्तिग्रहाविषयव्यभिक्तोपयिष्यतीति तदर्थं गोत्वादिसामान्यसद-
नया सर्वास्वेव व्यक्तियुशक्त्यवधारणादिति भावः अधिकं अर्थेव श्यते ॥

व्यक्तित्वान्नद्रव्यपदेनव्यवह्रियते सर्वनामपरा मप्रत्यययोग्यत्वात् उक्तं च वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनामप्रयुज्यते तद्रव्यमित्युच्यते सोर्थो भे
 द्यत्वेनविवक्षित इति स्वभावादेव बुद्धि विषयतावच्छेदकत्वोपलक्षिततद्गोमावच्छिन्नबोधकं सर्वनामयस्मिन् धर्मिणि तादृश ध
 र्मप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यप्रयुज्यते इदं तदिति परामप्रत्यययोग्यमिति यावत् तद्रव्यपदेनव्यवह्रियत इत्यर्थः भेदयत्वेन विशेष्यत्वेनेत्यादि
 तुलक्षणान्तरपरम् एतत्पक्षे तु जात्यादेरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमिष्टमेव तिङ्-तार्थक्रियायाः किमादिभिः परामप्रशोक्तो
 काद्यर्थेनिरूपित विशेष्यतावत्त्वाच्च द्रव्यत्वमस्मैव विप्रतिषिद्धमिति यादौ च सामर्थ्यान्तान्तरप्रसिद्धद्रव्यग्रहणम् चादयोऽसत्त्व
 इत्यत्र प्रथमकल्योक्तद्रव्यस्यैव पर्युदासो बोध्यः शक्यतावच्छेदकत्वं च शक्यनिष्ठ विशेष्यतावच्छेदकतया भासमानत्वम् च

वस्तुतो न ह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थ इति भाष्याद्विशिष्टवाच्यम् ॥

थिवीत्वादेरिति न तेभ्यः पृथिवीत्वादिवोधः आकाशशब्दस्य शब्दाश्रयत्वे शक्त्यभावे पिततस्तद्रूपेणैव बोधः तद्विशिष्टशक्ति
 ग्रहस्य तद्बोधहेतुत्वात् यद्वाकाशत्वमखंडोपाधिः बुद्धिस्तत्रोक्तरीत्या तत्पदवाकाशशब्दशक्यतावच्छेदकमिति नाकाशः श
 ब्दाश्रय इति प्रयोगानुपपन्निरिति द्रव्यवाद निष्कर्षः न नूक्तपक्षह्यमपि न विचारसहं तथा हि जातिशक्तिवादे गोत्वादियदानु
 द्विशिष्टबोधापत्तिर्गोत्वशक्तिग्रहस्य तद्विशिष्टबोधोपयिकस्य सत्त्वात् न च निरुद्धमिति तद्वच्छेदकशक्तिग्रहो गोत्वविशिष्टबोधहेतु
 गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहश्च गोत्वत्वेन तदुपस्थितो शाब्दबोधे च हेतुरिति वाच्यम् गोत्वं न गोपदशक्यमिति गोत्व
 त्वधर्मितावच्छेदकबाधग्रहकाले निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहसंभवेन गोत्वविशिष्टबोधापत्त्या गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकश

गोपदगौरित्याकारकशक्तिः सवधेन गोत्वप्रकारकगोपदत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानम् गोत्वविशिष्टबोधहेतुरिति नोक्तवाधकाले
 शाब्दबोधापत्तिरिति विभाव्यते तद्यपि कदाचित्सुमवायेन गोत्वविशिष्टबोधः कदाचित्कासिकश्चिबधेन व्यवस्थानुपपत्तिः गोत्ववि
 षयकशक्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वात् मन्मतेतुसुमवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशब्दबुद्धिप्रतितेन सवधेन गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहस्यैव
 भितरसवधेन तादृशविशिष्टविषयबोधेन तादृशविशिष्टशक्तिज्ञानस्य हेतुन यात न्नियमोपपत्तेरिति नोक्तवाधकारकत्वे
 शक्तिप्रहाजदृशबोधो धनद्वभवाच्च गोत्वाद्विपदाना गोत्ववैशक्तिरित्यपि न प्रकृतिजन्यबोधप्रकारे भावप्रत्ययविधानात् गवेतगसुमवेत
 त्वविशिष्टसकलगोसमवेतत्वरूपस्य गोः शक्यत्वाभ्युपगमे स्याद्यवमूलकाह निवाद्स्य मूलशैथिल्यापनेच्च व्यक्त्यादेरपि पदमान
 स्यैव व्यक्तबोधकत्वाविशेषत्वात् गोध्वलेनीलद्रव्यादीनां सहप्रयोगानुपपत्तिः किंच हस्तिपक्षव्यनयनरे संबधप्रदेयमहस्तिपक्ष
 के संबधेन गृहीतस्तस्यापि हस्तिदर्शने स्मरणपन्यातव्यं किं विषयकसंबधग्रहस्य तद्रूपस्थिति निर्यामकत्वस्यावश्यकतया
 कथमेकविषयकशक्तिज्ञानादपरविषयकोपस्थितिः सामान्यतस्तत्त्वापातरमख्यैवेत्यभिप्रायवानाह वस्तुन हस्तिविशि
 दृमिति जातिविशिष्टाव्यक्तित्वं किं विशिष्टाजातिर्वैतन्यर्थः यद्यप्यहस्तिपदार्थस्य द्रव्यपदार्थयोर्द्रव्यपदार्थकस्य चारुतिर्न पदा
 र्थद्रुमयोरुपपदार्थे इति भाष्याद्विशकस्ति तयोरेकाहस्तिव्यक्त्योः शक्तिग्रहविषयतालभ्यते तथापि कस्य चिद्व्युत्पत्त
 तं किंचित्तत्त्वधानमित्युत्तरभाष्यपर्यालेचनया तत एव विशिष्टशक्यवधारणानयोपादानमविरुद्धं अल्पश्चात्तीत्येवाचनैक
 कारणत्वयोरित्वविशेष्यविशेषणभावाना पम्नजातिव्यक्तयोः शक्यत्वैर्गोर्गोत्वव्यक्तियुतिसुमृष्टासवनबोधापत्तेः शक्तिज्ञानपर
 दार्थेपस्थितिशाब्दबोधानासमानप्रकारकत्वनियमात् एवमेवाप्यसंयोगरूपाकृतौ तत्त्वचसूत्रमिति गोतमेव आत्माकृतित्व

स्वारसिकतयेति शेषः जातेः कदाचित्प्राधान्येन भानंतु तात्पर्यग्रहसापेक्षमिति तदाशयः जातेः प्राधान्येऽपि द्वयसंख्यामादाय तत्र हि
वचनाद्युपपत्तिर्बोद्ध्या तदुक्तं कैयटेन यथा भवत इत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधनकृतो वचनभेद एव माकृतिप्राधान्येऽपि द्वयसं
ख्याकृत इत्यदोष इति द्वयप्राधान्येऽपि क्वचित्जातिसंख्यामादाय वचनब्राह्मणं न हन्यादित्यादौ यथा जातेः प्राधान्ये च निरवच्छि
न्नाया एव व्यक्तेः प्रकारता विशेषीभूतजात्या च तदनुगमो न हि प्रकारिभूतमेवानुगमकमिति नियम इति तत्कल्पपरिष्कारः व
स्तुतस्तु जातिविशिष्टव्यक्तिरेव शक्या गवादिपदाद्गोविशिष्टगोत्वबोधस्याननुभवेनोक्तकल्पासंभवात् अतएव तथैव व्याख्या
तं जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किंचिद्गोत्वमिति नियमेन निरवच्छिन्नायास्तस्या जात्यंशे भानायोगात् गोत्वस्यात्वयि
तावच्छेदकरूपेणानुपस्थित्या तत्तत्कर्मत्वाद्यत्वं यासंभवाच्च संपन्नो ब्रीहिरित्यादौ नुस्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वसं
बंधेन प्रकृत्यर्थव्यक्तावैक्यत्वात्त्वयः उक्तस्थले एकवचनोपस्थितानि नात्रैकवचनार्थत्वेन तत्र तस्य बाधान् संख्या रूपैकत्व
निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्व रूपसज्जातीयद्वितीयरहितत्वस्यैवैकवचनार्थत्वेन तत्र तस्य बाधान् संख्या रूपैकत्व
स्य द्वयमात्रसाधारण्येनार्थतएवलाभादनुपयोगात्तस्यैकवचनार्थत्वाभावाच्च अतएव पशुनायज्ञेनेत्यत्र तादृशैकत्वस्यै
कवचनेन विवक्षितत्वान्ता नेकपशुकरणकया गादहस्यसिद्धिः समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थताव
च्छेदकरूपेण साजात्यस्य विवक्षणाच्च नात्र घटोत्तीत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्धिः एतद्देशविद्य
मानघटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वस्यैव तत्र बोधो न तस्योक्तरीत्या प्रसिद्धिः संभवात् एवं च व्यक्तिविशेष्यकबो
धाभ्युपगमेकाप्यनुपपत्तेरभावेन तस्य च तद्विशेष्यकशक्तिग्रहमंतरेणासंभवाद्गवादिपदानां जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्ति

अन्पेतु उभयोर्भूषणपदार्थः इति भाष्यास्मान् गोत्वव्यक्तौ च गवादिपदानां शक्तिः परं तु व्यक्तौ शब्दबोधेऽपि जातिविषयकत्वेन जातिशक्तिज्ञान
स्यैव हेतुताव्यक्तौ शक्तिसुस्वरूपसत्पुपयुज्यन्ते अशक्यस्यापि शब्दे मानाभ्युपगमे गवादिपदादशक्यगवादि
व्यक्तेरिवाशक्यघटादीनामपि मानापन्याव्यक्तौ शक्तिरवश्यकी अयमेव कुजशक्तिवाद इति व्यवह्रियते शब्दबोधकारणताव
च्छेदककोटीव्यक्तिविषयकत्वस्यानिवेशात् तथा च गोत्वप्रकारकगोविषयकशब्दबोधे गोत्वविषयकगोपदशक्तिमतिगौरित्या
कारकशक्तिज्ञानकारणनतु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकम् गोत्वमस्तीत्यादीनादृशगोत्वप्रकारकश
क्तिज्ञानाभावात् न गोत्वविशिष्टबोधप्रसंग इत्याहुः तदप्यापातमनोरमम् गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकशक्ति
ग्रहेकारणतावच्छेदककोटीगोत्वविषयकत्वस्य प्रवेशे गौरवात् ननु मानुन द्विषयकत्वस्यावच्छेदककोटीनिवेशः गोपद
शक्तिमती गौरित्याकारकशक्तिग्रहस्य गोत्वप्रकारकत्वेन गोत्वविशिष्टविषयकशब्दबुद्धिहेतुत्वे व्यक्तौ विषयतायाः कारणता
वच्छेदककोटावनिवेशेन लाघवात् देशातरस्य व्यक्तौ विशेय्यकबोधानुपपन्न्यासमानविशेय्यकत्वेन कार्यकारणभावनास
भवेन समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावोपगमादिति चेत्तैवमव्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटावनिवेशे
व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यैवैयर्थ्यापत्तेः न च तदस्वीकारे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वा संभव व्यक्तौ शक्त्यभावेन तादृश
शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वादिति वाच्यम् शक्तिर्हितस्वरूपसती शब्दबोधहेतुरप्यशब्दबोधे दयादृशीतशक्ति काच्छाब्दबो
धापनेष्वक्षितुं ज्ञातं तथा च पदं शशक्तिज्ञानहेतुत्वेन देवशक्यमिति जातिवद्व्यक्तिरपिशक्यैव एवं नदवैशिष्ट्यमपि तथा अ
न्यथा व्यक्तावेव शक्तिर्व्यक्तिशक्तिज्ञाने जाते रप्रकारत्वात् समानप्रकारत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थिति शब्दबुद्धीना कार्यकारण

भावादिति जानावपिशक्तिरुच्छिद्येत न च यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानं कारणं तदवश्यं शक्यमिति नियमाज्जातो शक्तिः सेत्स्यतीति वाच्यम् न हि विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुन याव्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् उक्तैर्षेभाख्योपन्यसननुक्तस्य च किं चित्प्रधानं भूतं किं चिदुणभूतमित्युपसंहारभाष्यानालोचनमूलकमेवेत्यास्तांतावत् ॥३॥ नन्वेवमेकमिति पक्षस्य निरालंबनापत्तिरत आह एकमित्यस्य चेति बोधकत्वं शक्तिरिति मते बोधकत्वज्ञानविषयबोधांशे प्रकाशितयाः वच्छेदकत्वशक्तिरित्यर्थे लाभानदाश्रयजानेरेक्यात् शब्दनिसुबोधकत्वस्येव विनिगमनाविरहादर्थनिसुबोधकत्वस्यापिशक्तित्वमिति मतेऽप्यस्मात्पदादेतदर्थबोधो भवत्विति शक्तिज्ञाननिसुशब्दधीहेतुतायां प्रकारितया वच्छेदिकाया जानेरेक्या

एकमित्यस्य चायमभिप्रायः शक्तिज्ञाने च विषयतया वच्छेदिका जानिरेव ॥ ६ ॥

इतत्पक्षोपपत्तिरित्यर्थः तथा च तादृशप्रकारिता वच्छेदकता रूपायाः शक्तैर्जातिमात्रनिसुतया कृतिरेव पदार्थद्वयनिपक्षः समर्थो भवति अवच्छेदकतायाः स्वरूपसंबंधरूपाया घटत्वाद्यात्मकत्वेऽप्यवच्छेद्या वच्छेदकभाव उपहितानुपहितभेदात्समर्थनीयः एवमेवैकं व्यक्तिरिति पक्षोऽपि समर्थनीयः तादृशज्ञाननिसुशब्दबोधकारणतायां बोधांशे विशेष्यतया व्यक्तेरवच्छेदकत्वात् एतत्पक्षे चावच्छेद्या वच्छेदकभावस्य सामंजस्येनोपपत्तिर्गीत्वादिजान्यानुगमान्तदानंत्यमपिशक्यता वच्छेदकप्रकारकव्यक्तिबोधे व्यक्तिशक्तिग्रहस्यैतत्काल्ये हेतुतया च लत्वादिना गवादि व्यक्तियुक्तबोधांशे तत्प्रयोगस्याप्युपपत्तिश्चेति बोध्यम् ॥ ६ ॥

अनुघटो घटपदबोध इत्याकारकशक्तिज्ञानात्स्वरूपतो घटत्वप्रकारकविशिष्टबुद्धेरिव जातिविवेकत्वविशिष्टबुद्ध्यापनिसत्ताकार्यः ।
 तनुघटो घटपदबोध इत्याकारकशक्तिज्ञानात्स्वरूपतो घटत्वप्रकारकविशिष्टबुद्धेरिव जातिविवेकत्वविशिष्टबुद्ध्यापनिसत्ताकार्यः ।
 तावच्छेदकाक्तान्तादत आह तथा चेति घटत्वप्रकारकविशिष्टबोध इति स्वरूपतस्तत्रकारकबोध इत्यर्थः कार्यकारणभाव-
 दिति तथा च जातिमान्घट इति बोधस्य घटत्वांशे जातिविवेकत्वप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् एकत्वनीयमि-
 रसभवाद्यदत्तांशे जातिविवेकत्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धिप्रतिपत्तिरुददेशे जातिविवेकत्वमन आह प्रपञ्चिनामिति तथा
 तिभावः ननु तदंशेऽन्याप्रकारकत्वघटितधर्मस्यार्थसमाजग्रहणतया कथं कार्यतावच्छेदकत्वमन आह प्रपञ्चिनामिति तथा
 च निरवच्छिन्नप्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धिप्रतिपत्तिरित्यवच्छिन्नप्रकारताक तच्छक्तिज्ञानस्य सावच्छिन्नप्रकारताकतद्विशि-
 त्वप्रपञ्चः

तथा च घटत्वविशिष्टबोधे घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुनेति कार्यकारणभाव इत्यादिप्रपञ्च-
 चित्तं भूषणे तदेतदभिप्रेत्याह हि क्वमिति जातिव्यक्ती इत्यर्थः पूर्वपक्षाद्विरोधपरिहारः पूर्ववत् ॥ ११ ॥ बुद्धिप्रतिपत्ति-
 विशेषण

वच्छिन्नतन्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनान्नोक्तापनिरिति तत्रोक्तमित्यर्थः तदभिप्रेत्येति उक्तीत्याविशिष्टस्य श-
 क्यत्वमुपगम्येत्यर्थः जातिव्यक्ती इति विशेषणभाषापत्तेरित्यर्थः पूर्वपक्षादिति एकमिति पक्षादित्यर्थः तत्पक्षे हि शा-
 दज्ञानकारणतायां बोधांशे प्रकारितयावच्छेदकत्वशक्तिरिति जातिरेव शक्या विशेष्यतया वच्छेदकत्वमिति सतेकेवलव्यक्ति-
 रेव शक्येति सिद्धांति तन्मन्तुविषयितात्वेन प्रकारिता विशेष्येति अनुगम्यतत्र विषयितया वच्छेदकत्वम् शक्तिरित्युपगमादयो
 रपि नामार्थत्वसिद्धिरिति तन्तयो परस्परविरोधशङ्केति भाष्य एतेषां मतानामाकारहृद्वत्त्वे विषय्यक्तिः पदार्थे इति पक्ष एव शोध्य-

लिंगानीति लिंगत्वंचप्राकृतगुणवतीधर्मविशेषः तद्विशेषश्चनपुंसकत्वादीत्याशयेनाह सत्त्वेति साम्यावस्थेति उपचयापचयरा
 हित्येनावस्थानमित्यर्थः उपचयोद्विः अपचयस्तन्यूनत्वम् ननच्छक्य निष्ठमिति जातिगुणक्रियादिभेदभिन्नशब्दनिष्ठुतन
 च्छब्दवाच्यं चेति स्वाश्रयशब्दवाच्यं चेत्यर्थः पुद्गलिनः स्वमोर्नपुंसकादित्यादिसूत्रप्रामाण्याच्चेति
 भावः तमेवेति समानानुपूर्वीकत्वेप्युपचयाद्यवस्थारूपपरस्यरसमानाधिकरणं लिंगमादायैवेत्यर्थः भिद्यंते इति पुंस्त्वादिलिंग
 केतरव्यावृत्तिविधेयकानुमित्युद्देश्याभवंतीत्यर्थः ननु लिंगस्योक्तावस्थारूपत्वेनासां परस्परविरुद्धानामेकावस्थानासंभवेन
 केषुचिच्छब्देखनेकलिंगकत्वव्यवहारः किं निबन्धनोऽत आह केषां चिदिति तदादिशब्दानामित्यर्थः वस्तुतस्तत्तेषां विरुद्धत्वेपि

त्रिकमिति जातिव्यक्तिलिंगानीत्यर्थः सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थानपुंसकत्वम् आधिक्यं पुंस्त्वं अपचयः
 स्त्रीत्वं तनच्छब्दनिष्ठुतनद्वाच्यं चतमेव विरुद्धधर्ममादाय तदादिशब्दाः भिद्यंते केषां चिदनेकलिंगत्वव्यवहार
 तु समानानुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदोपात्तः ॥

बहोरोपपन्निरित्यर्थः अर्थनिष्ठुस्तनकेशवतीनारीलोमशः पुरुषः स्मृतइत्यादिस्मृतिस्तत्तल्लक्षितं लिंगं तु नात्राश्रयितुं शक्यम् दा
 एनित्यादीशस्य कृतार्थे तदभावेन न त्वाद्यनापत्तेः तथा च भाष्यम् एककार्यशब्दान्यत्वादृष्टं लिंगान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति एक
 स्मिन्नर्थेपुण्यस्तारकानक्षत्रमिति लिंगनानात्वदर्शनात्कुटीरइत्यादीरेफस्यावयवस्योपजनैपिलिंगभेददर्शनाच्चात्यदेवश

एवं चेति पारिभाषिक निष्ठुल्लिगस्य व्यवहारोपयुक्तत्वे चेत्पर्यः व्यवहार इति अर्थे निष्ठुस्य तस्य तन्निषामकत्वे तु स्त्रीव्यक्तिर्वस्तु-
 एव चेति पारिभाषिक निष्ठुल्लिगस्य व्यवहारोपयुक्तत्वे चेत्पर्यः व्यवहार इति अर्थे निष्ठुस्य तस्य तन्निषामकत्वे तु स्त्रीव्यक्तिर्वस्तु-
 पदार्थपदभ्यानव्यक्तिविषये नैव पुरुषादिरप्यव्यक्त्यादिशब्दैः स्तनकेशादिरूपलोकिकलिङ्गस्य त्वदादावभावेन तद्वाचकास्त्री
 प्रत्ययाद्यनापनेत्येति भावः तदस्तदीति अर्थे लौकिकलिङ्गभावेऽपि परस्परसमानाधिकरणपारिभाषिकलिङ्गस्य त्वत्वे तस्य स्त्रीवाचकप-
 तदादिगुब्दानात्तत्कार्यमात्तमुपपद्यत इत्यर्थः ननु शब्दनिष्ठोक्तलिङ्गस्यैव स्त्रीपुंसादिव्यवहारोपयुक्तत्वे तस्य स्त्रीवाचकप-
 मुगुब्देऽपि सत्त्वात्पशुनायजेनेत्यत्र पशुस्त्रीकरणकयागादप्यदृष्टसिद्धिः स्यान्नद्रव्यान्निङ्गस्यैव त्वत्वादिशब्दोक्तलिङ्गवत्त्वे
 एव च पदार्थपदेऽप्युत्त्वमेव व्यक्तिपदेऽस्त्रीत्वमेव वस्तुपदेन पुंसकत्वमेवेति सर्वत्रैवायपदार्थद्वयव्यक्तिः इदं व-
 त्वेति व्यवहारस्तदस्तदीतदमिति चोपपद्यते तच्च लिङ्गमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेतिद्विपञ्चादिशब्दोक्तलिङ्गस्य
 स्त्रियानास्तीति पशुनेत्यादिविधिर्न ह्यग्यादीनगत्वेन प्रयोजयतीति विभावनीयम् न च व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गस्य
 वपञ्चादिशब्दोक्तस्यापिसाधारण्यशक्यव्यक्तिशब्दस्य निष्पत्तीलिङ्गत्वेन तस्यासम्भवेऽपि पशुशब्दस्य निष्पत्त्युद्दिग्ग-
 त्वे प्रमाणाभावात् पञ्चानयापुंगुहाचरेतं पञ्चेनृभ्यो यथागवेद्रुत्यादिवेददर्शनाच्च ॥ पुंसादिसाधारण्येनार्थपरिच्छेद-
 कत्वादत आह तच्चेति शब्दनिष्ठुमेवेत्यर्थः अर्थेति अर्थमपि परिच्छिनत्तीत्यर्थः तदेवाह पञ्चादिशब्दोक्तमिति लिङ्गमिति शेष-
 यदस्त्रीपशुर्योगात्वेन विवक्षितो भविष्यन्नदाः स्त्रीविविहितनामावर्तविभक्त्येन प्रायोध्यत तदंतपशुशब्दप्रयोगात् पुं पशुरे-
 वयागागमिति निर्णीयत इत्यर्थः स्त्रीलिङ्गार्थकपशुशब्दादोनास्त्रियामिति विहितनाभावस्य तृतीयाधिकवचनेऽसम्भवेन तद-
 तपशुशब्दप्रयोगात्तदर्थस्य पुंस्त्वावगतेरिति भावः नह्यस्त्रीपञ्चादिशब्दानामर्थे निष्ठुलिङ्गानादरेण प्रकृतिवत्त्वशब्दस्य तथा प्र-

स्त्रीपुंसद्वयनित्यस्त्रीलिंगत्वेनेति स्त्रियांक्ति नित्यनुशासनादिति भावः ननु पशुनायजेतेति वैदिकप्रयोग एव न स्य नित्यपुंस्त्वे
मानं स्यादत आह पश्वेति तथा च वेदे पशुशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वस्यापि दर्शने न न तस्य व्यक्त्यादिशब्दसाम्यमिति भावः ॥ ६ ॥
स्वोक्तेर्ये मीमांसकसंमतिमाह मीमांसायामिति वक्ष्यमाणस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति ननु प्रत्ययानां नित्यपुंस्त्वे पश्वेत्यादि स्त्रिलि
गप्रयोगानुपपन्निरत आह वेद भाष्येपीति तथा च व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिंगस्यापि स्त्रीपुंससाधारण्यान्तेन।

मीमांसायां चतुर्थे पशुनायजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वात्तानेकपशुभिः पशुस्त्रियावायागद्वृत्तिप्रतिपादि
तत्वाच्च वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावेऽप्रत्ययानां पुंस्त्वस्य व्याकरणेन निर्णीतत्वाद्देदभाष्येऽपि ज सादिषु च।
नृदसिवावचनमिति नामावाभाव इत्युक्तेः पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वनिर्णयान् प्रकृतेच्छागोवामन्त्रवर्णोदितिन्याये
नैव निर्णयः मन्त्रवर्णे हि छागस्य वपायामेदस इति श्रूयते तत्र छागस्येति छाग्यामसम्भावितमिति भवति ततः
पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेण प्रपञ्चितम्भूषणे चतुष्कम् सद्व्यासहितं त्रिकमित्यर्थः पञ्चकम् कारकसहितं चतुष्क

स्वार्थपरिच्छेदकत्वमिति भावः ननु कथं तर्हि पुंशोरेव पागांगत्वनिर्णयोऽत आह छागोवेति न्यायेनैवेत्येव कारेण लिंगस्यार्थपरि
च्छेदकस्य व्युदासः यथा सांख्यसौमेषावित्यत्र तद्धितप्रकृतिशब्दः स्त्रीलिंगः पुद्भिर्गोवेति संदेहसंदिग्धे वाक्यशेषादिति

न्यायेन तद्दामदेव्यमिथुनमित्यर्थवादाद्द्वयोरेवैकशेषेण ग्रहणतद्दन्तवर्णादत्र पुंशोर्योगात्त्वनिर्णय इति भावः
तत्रेति मन्त्रवर्णे इत्यर्थः असंभावितमिति छागशब्दस्य व्यक्त्यादिवन्नित्यलिंगत्वाभावादिति भावः प्रपञ्चिनमिति लौकिकलिंग
मेव नार्थः तच्चावयवविशेषसंस्थानरूपम् दारानित्यादौ पुंस्त्वारोपेयैव तत्प्रयुक्तकार्ये एवाह्लाहाः पुंसीत्यादि लिंगानुशास

केयचित्समवास्थिताः अविस्मृद्विस्मृदाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिर्नित्यादि तन्नोक्तमिति पक्षे तु तनकेशवतीनारी लोमशायुष-
 स्यत एतयोर्नयचतदमावेनपुंसकमिति स्मृत्युक्तलक्षणलक्षितलिंगस्यासार्वत्रिकत्वेन दणनि त्यादीनत्वा नापन्यास्त्रिया-
 भिति सूत्रैः वश्यं कश्चित्स्वच्छतात आस्त्रेपदृत्यादिना सार्वत्रिकं गुणावस्थारूपपारिभाषिकलिंगस्य शास्त्रीयकार्योपयोगिनोभा-
 व्यकृताभ्युपगमेपि गुरुसज्ञाविज्ञानान्नत्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लैकिकलिंगस्याप्याश्रयणं पुमादिसंज्ञानासख्यासंज्ञायाद्वाधिक-
 संग्रहार्थं प्रवृत्तत्वेपि मतसिद्ध्यर्थं निरासार्थं मप्रवृत्तैः अतएवाविर्भावस्तिरोभावस्थितिश्चेत्यप्यपायिनः धर्मो मूर्तिर्निपुसर्वासु
 लिंगत्वेन व्यवस्थिता इत्यत्रापि नालौकिकलिंगमपि नासमुच्चिनवान्दुरितत्रसतिसुभवे सामानाधिकरण्यसंबधेन लौकिकपु-
 स्त्वविशिष्टशास्त्रीयलिंग एव पुमादिशाब्दानाशक्तिर्न केवलशास्त्रीयेनापि लौकिकेऽसंभवे तु शास्त्रीय एव अतएव पशुनायजे
 नेत्यादीपशुस्त्रिया कृते योगैवैगुणयतत्रलौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वस्यैव शब्देन प्रतिपादनादित्याहुः अथ लिंगेश-
 क्तिग्रहविषयताया अमावेन प्रातिपदिकार्थत्वाभावाच्चिकमिति पक्षेऽनुपपन्न इति चेन्न स्वमोर्नपुंसकादित्यादिसूत्रप्रामा-
 ण्येन पुंस्त्रिणादिविशिष्टो यद्यदो घटपदवाच्य इत्याकारकशक्तिग्रहाभ्युपगमेन सामंजस्यात् शब्दनिष्ठमेव लिङ्गं नत्वादिप्रवृ-
 त्तौ निमित्तमिति मते शब्दार्थयोरभेदे लिंगस्य साक्षादिनरथा स्वाभ्ययवाच्यत्वसंबधेनार्थशेषप्रकारत्वाद्भूमिनावच्छेदकत्वेन धर्मिता-
 वच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन शक्तिग्रहविषयताया नियामकत्वस्य फलबलेन कल्पनात् वस्तुनस्तु पारिभाषिकलिंगमप्यर्थ-
 एव स्त्रीकर्तुं मुचितम् पुंस्त्रिणा शब्द इत्यादीषु स्त्रिणादिशब्दा अर्थसाधजं ताः आत्मनि सर्वस्याभ्यस्तत्वेन परयातमापि स्या-
 नादिसत्त्वादात्मात्रहेत्यादिप्रयोगोपपत्तिः स्वकनतिरोभावोपचय इति यावत् उपपन्न इति विषयश्चास्ति विषयप्रत्येग निर्यातकत्वमेव

लिंगादित्रयस्य नामार्थत्वं साधयितुं शंक्ते नन्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति वा दिसमभिव्याहारेऽष्वादिपदा स्त्रोत्ववाधादऽभावच
नदबोधादेवं रूपाभ्यामित्यर्थः एवमन्यत्राण्युहं तथाच ताभ्यां लिंगादेः प्रत्ययार्थत्वावधारणान्नलिंगादित्रिकस्य प्रकृत्यर्थत्वमित्यर्थः
दधिपश्यतीत्यादाविन्यादिनाऽयं यात्ययमायातीत्यादिपरिग्रहः बोधादिति कर्मत्वादिबोधादित्यर्थः तथाच व्यतिरेकव्यभिचारेणा
त्यलभ्यत्वाच्च तदर्थत्वाभावात्ता मार्थत्वं मेव तेषां मावश्यकमिति भावः वक्ष्यमाणयुक्त्या सख्याकारकयोः प्रत्ययार्थत्वेऽपि लिङ्ग
स्य प्रकृत्यर्थत्वं मेव युक्तमित्याशयेनाह लिंगेति अत एवेति प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य वाचकत्वेऽयुक्तिः साम्यादेवेत्यर्थः निर्वेधइ

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यं तत एवल्लिङ्गादीनामुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावाच्चेति चेत्समं प्रप
यवर्जिते दधिपश्येत्यादौ प्रत्ययमजानतोऽपि बोधात्प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शना
च्चेति अत एवैषु पक्षेषु न निर्वेधः प्रत्ययस्यैव वाचकताया युक्तत्वात् ॥ ११ ॥ इदमेव मतं मुख्यमित्यभिनिवेशादित्यर्थः तदे

वाह प्रत्ययस्यैवेति युक्तत्वादिति अनन्तानां शक्तत्वकल्पनापेक्षया कतिपय स्वादीनामेव तत्कल्पने लाघवादिनिभावः केचित्तु दा
वादिकं विनापि वागादिशब्देभ्यः स्त्रीत्वस्याव्युत्पत्तिपक्षे रामज्ञानादिशब्देभ्यः पुल्लिङ्गसकत्वयोर्बोधस्य सार्वजनीनानुभवसिद्धत्वा
ल्लिङ्गत्वं प्राप्तिपदिकार्थमेव लुप्तविभक्तिस्मरणादपि बोधाङ्गीकारेण संख्याकारकयोर्विभक्तिवाच्यतैव उक्तं च स्वार्थोद्भव्यं च
ल्लिङ्गं च संख्याकर्मादिरेव च अमीपंचैव नामार्थस्त्रयः केषांचिदग्रिमादिति अग्रिमा ल्लिङ्गां ता इत्याहुः नन्वेकवचनत्वादेरनुगत
स्य दुर्वचनयाकथं नै नरूपेण स्वादीनामेकत्वादिवचनत्वं तथा हि न तावदेकत्वादिवचनत्वं वाचकतायाः शक्तं तारूपत्वेना

[illegible]

स्यैकत्वे शक्तिभ्रमदशायां घटः प्रमेय इत्यादिवाक्यादेकत्वं प्रमेयमिति बोधस्य सर्वसिद्धतया तदनुरोधेनैकत्वादिविषयकशब्दबोधे घटा
दिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थिते हेतुनाप्यावश्यकत्वाच्च किंच विभक्तेः संख्यावाचकत्वमनेसमानविषयकानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकता
यांप्रातिपदिकजन्यघटाद्युपस्थितिः स्वादिजन्यैकत्वाद्युपस्थितिश्च निवेष्ट्या तथा च तयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविहेणप्र
तिबंधकभावबाहुल्यम् मन्माने तदुभयस्थलीयैकैकं विशिष्टविषयकोपस्थितिस्तत्र निवेष्ट्येति लाघवम् विशिष्टविषयकोपस्थिते
रप्येकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यताशालित्वेन घटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिप्रकारताशालित्वेन वा निवेष्टा इत्य
त्र विनिगमकाभावात्साम्यमिति तु न भवन्माने यत्र योग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोपस्थितौ नांति सृणां विशेष्यविशेषणभावे विनि
गमनाविहेण प्रतिबंधकभावषट्कं मन्माने योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं विशिष्टोभयरूपेण वैशिष्ट्यं नि
वेष्टयद्वयम् प्रत्येकं तादृशरूपावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेष्टयमिति चतुष्टयमिति लाघवान् अतिप्रसंग
परिहारस्तु तत्र संख्याबोधे तत्र द्वचनसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनादेवंकारकं विभक्त्यर्थं इति कल्पे तत्र तत्कारकबोधे स्वीकृतं तद्विभ
क्तिरसमभिव्याहारस्य हेतुताकल्पनात्संबोध्यः स चा मघट इत्यतो बोधवारणाय वाचकतावादिना मय्यावश्यकः एवं हीत्योपसर्गोणामपि
द्योतकत्वं बोध्यमिति यक्षद्वयेऽपि हरिसंमतिमाह द्योतिकावाचिकावेति यद्वा संख्यावतो र्थस्य समुदायोभिधायक इति त्वस्योत्तरा
द्धं घट इत्याद्याकारकानुपूर्व्यवाच्छिन्नविभक्त्यंत समुदायो वैकत्वादिविशिष्टघटादिवाचक इति तदर्थः पदस्फोटमवलंब्य चे
दनामार्थधात्वर्थयोः साक्षादभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादभिधानान्वयवस्थानुपपत्तेश्चकारकविभक्त्य
र्थः यदि च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन परस्परान्वयापादनं तंडुलकर्मकापाकविशेष्यकबोधे द्वितीयां ततंडुलपदसमभिव्याहृतपच

सिनुशक्यम् अनभिहिताधिकारस्यापि सत्याविभक्त्यर्थे इति पक्ष एवोपयोगस्तत्पक्षे कर्मणि द्वितीयाद्ये कयो रित्यादीनामेकवाक्य
तथैव प्रवृत्तैस्तत्र विशेष्य विशेषणभावे कामचारात् एकस्य यत्कर्म कर्मणि यदेकत्वमिति द्विधा वाक्यार्थं संपत्तिः प्रथमकल्पे द्वितीया
दीना निहादीना च कर्मो दिवा च कतया त्यतरेणाभिधानेऽन्यतरस्य गतार्थत्वादनभिहितसूत्रमफलं द्वितीये तु कृता कर्मणो भिधाने
पि तद्वत्तस्य व्यायाच्यनभिधानाया प्रां द्वितीया वारयितुं न दवसरः सति तस्मिन्ननभिहितकर्मगतत्वाभावात् न द्वितीयादिप्रसंगः सत्या
पि यद्विप्रातिपदिकार्थस्तदोक्तवाक्यार्थोऽसंभवात् सूत्रे यथैव नन्व नभिहितसूत्राभावे भीष्मकं कटं करोतीत्यादौ भीष्मादिपदाद्विती
याद्यनुपपत्तिः विशिष्टस्यैव कटादेः क्रियये सिततमत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसंगात् तत्सूत्रपक्षे त्वभिधानस्य कृदा
दिभिः परिगणनात्कटप्रकृतिद्वितीयया अभिहितेऽपि तस्मिन् भीष्मादिपदेभ्यो द्वितीयादि विभक्तेः सूत्रपादत्वादिति चेन्न वि
शिष्टस्य विधित्वाया धर्मिमात्रेण तोषाभावाद्दुर्मोणामपी सिततमत्वात्कर्मत्वम् तस्य चान्यवाचकपदोत्तरद्वितीययानभिधानात्
कृतः कट इत्यादीनु प्रत्ययस्य धातून्तरवर्तित्वेन तेन प्रातिपदिकार्थं विशेष्य निरुक्तमस्त्वस्य नभिधानाद विशेषाद्दुर्मधर्म निरुक्त
दभिधानमिति भीष्मादि विशेषणवाचकपदेभ्यः प्रथमोपपत्तिरिति न कापि तदनाभेनुपपत्तिस्तदुक्तभाष्ये कटोऽपि कर्मभीष्मा
दयोपीति न तदास्तु कारकमपि प्रातिपदिकार्थः अस्मिन्नपि पक्षे कारकस्य प्रकृत्यर्थे व्यक्ति विशेषणतैव विभक्त्योत्पत्त्यादिति
केचित् न चेव प्रातिपदिकार्थं प्रकारकबोधेऽसुजा न्योपस्थिते हेतुत्वविधीयेतेति वाच्यम् इष्टत्वात् एतत्कल्पे जाति सिंग सत्याका
रक विशिष्टद्रव्यस्य प्रातिपदिकादौ धेनोक्तहेतुहेतुमत्त्वावस्य गतकुसुमापमानत्वाद्विशेष्यते मनुकारकस्येति तातु भवात् क्रियान्व
यानुरोधाच्चेति पंचकपक्षस्यैव निमित्तिः ॥

बहुषु स्थलेष्विति भाष्याद्याकारग्रंथे स्थित्यर्थः तत्र पञ्चकचतुष्कपक्षौ तत्रोपपदमित्यत्र कैयटेनोपन्यस्तौ त्रिकमिति पक्षस्तु ह नि
कारेण प्राधान्येनेति तत्र सर्वेषामेव पक्षाणां भाष्यकृत्तोपन्यासादिति भावः सूत्रादावित्यादिना नभिहितादि सूत्रसंग्रहः २३ घट
मानयेत्यादिशब्दबोधे घटादिशब्दस्य भाने प्रमाणाभावेन तस्य प्रातिपदिकार्थत्वसाधनमनुचितमित्याशंकां परिहरति शब्द
स्मावदिति तत्र हरिवाक्यम् प्रमाणयति न सोस्तीति प्रत्ययः शब्दबोधात्मकः शब्दानुगमादिति शब्दविषयकत्वादित्यर्थः अ
नुविद्धमिति विशिष्टमित्यर्थः अनुव्यवसायो यथार्थेन विशिष्टज्ञानं विषयीकरोति तथा शब्देन विशिष्टमपीत्यर्थः वैशिष्ट्यं

द्योति कावाचिकावास्युर्द्धित्वादीनां विभक्तय इति वाक्यपदीयेऽपि पक्षद्वयस्य व्युत्पादनात् शाल्ल इति बहुषु स्थलेषु
व्युत्पादनं व्यञ्जयितुं प्राधान्येन सरूपसूत्रादी व्यक्तम् २६ शब्दस्मावच्छब्दबोधे भासते न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शा
ब्दानुगमादने अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते इत्याद्यभियुक्तोक्तेः विस्मृताच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणासंभवेन
विनाशब्दविषयं शब्दबोधासंगतिश्चेति सोऽपि प्रातिपदिकार्थः ॥१॥

यामीत्येवानुव्यवसायान्नकलशं कुं भवेत्पत एवोदेति सविता भानुरित्यादौ न योनिरुक्त्यम् तस्य दानुपादने उदयास्तयोः
शब्दबोधे ऐकरूप्यानिर्वाहादिति भावः ननु तावतापिशब्दभानं सिद्धेन विशेष्यत्वेनेति कथं शब्दस्य शब्दार्थत्वसिद्धिरत
विस्मुरिति अर्थोच्चारणासंभवेनेति वदता लक्षणावसरोपि स्रचितः असंगतिरिति अनुपपन्निरित्यर्थः सोऽपि शब्दोऽपि प्राति
पदिकार्थ इति प्रकारेणोपस्थितस्य विशेष्यत्वासंभवादिति भावः ॥

लक्षणयास्ववाचकत्वसंबधरूपयानिर्वाह इति तावतापि पदवाच्यत्वासिद्धेरिति भावः निरूढत्वं च लक्षणया
मनादि तात्पर्यग्रहाधीनत्वम् अनादित्वचनत्रस्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधस्वत्वम् शक्येनतिरेकादित्यस्यास्म-
न्मतद्रूप्यादिसत्तत्त्वमग्रेवक्ष्यते नस्याअसर्वत्रिकत्वमप्याह जबगडदशमिति तत्रसमुदायस्यकुत्राप्यशक्तत्वादिति भावः
अग्रहादिति मन्मतेतुतादृशसमुदायस्येवतत्पदशक्यतयानुपपन्निरिति भावः ननुतत्रसमुदायस्याऽशक्तत्वेपितद्वेघटकज
कारादिवर्णानामेकाक्षरकोशादौ जैनादौ शक्तिप्रतिपादना न चार्थवत्त्वरूपलक्षणायास्तन्नानुपपत्तिरनेत्याह अ-

नचलक्षणयानिर्वाहः निरूढलक्षणायाः शक्यनतिरेकात् जवंगडदशमुच्चारयेत्तादौ शक्याग्रहेण शक्यस-
बंधरूपलक्षणस्याअग्रहच अज्ञातायाश्च नैरनुपयोगाद्गंगमुच्चारयेति भाषाशब्दानामनुकरणे साधुतासप्रति-
पत्तेस्तेषां शक्यभावेन परनयेन लक्षणया असंभवाच्चेत्यभिप्रेत्य ॥

सामीप्यरूपसंबधस्याग्रहेलक्ष्यार्थबोधस्यानुदयेन ज्ञाताया एव तस्याः पदार्थोपस्थित्येत्युपयिक्त्वेन प्रकृतेन तदग्रहादुक्तानुपपत्ति-
स्तदवस्थेवेति भावः ननु शब्दबोधाव्यवहितप्राक्कालेनादृशश्च निग्रहासंवेपियदाकदाचिज्ज्ञाततादृशत्वं निग्रहादिनो हुडसत्का-
रेण पदार्थोपस्थितिद्वारातादृशशब्दबोधोपपत्तिः सुकरेत्यर्थाह गागमिति गोशब्दाद्यनुकरणे साधुत्वस्य सर्वैरेवाभ्युपगमा-
दित्यर्थ परनयइति परोनैयापिकलमनेतेषां शक्यभावेन तद्वाटितं लक्षणया अप्यप्रसराद्वि मन्वात्मकार्यवत्त्वनिबन्धन-
प्रातिपदिकत्वाद्यनुपपत्तिरिति भावः ॥

षोढापीति पूर्वोक्तपंचकसहितः शब्दोपीत्यर्थः क्वचिदनुकरणस्थले नञानुकरणं द्विविधम् ध्वनेर्वर्णस्यच तत्राद्यं पटत्करोतीत्यादि द्वितीयं भुवोबुगित्यादि भेदविवक्षेति पटदित्यादौ ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यां भुवोबुगित्यादावर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां न द्विवक्षेत्यर्थः शब्दार्थोपि प्रातिपदिकार्थे इति तथाच मतौ च्छः सूक्तसाम्नोरिति सूत्रे यो सावाग्नायेऽस्य वामशब्दः पठ्यते स च्छप्रकृतेरस्य वामीयमित्यादौ पदार्थोऽतएव प्रातिपदिकत्वाच्च सिद्धिरिति भावः मूले अर्थेव भासते इति पाठे अर्थे यवादिस्वरूपे अवभासने विशेषणतया विषयीभवतीत्यर्थः वस्तुनस्तु भूषणपर्यालोचनयाऽसावर्थोवभासत इति पाठः

षोढापि क्वचित्प्रातिपदिकार्थे इत्याह शब्दोपि यदि भेदेन विवक्षस्यात्तदा तथानोचेच्छेन्नादिभिः सिद्धोप्यसावर्थोवभासने र्द्ध यद्यनुकार्योऽनुकरणयोर्भेदविवक्षा तदा शब्दोपि प्रातिपदिकार्थः यदि न भेदविवक्षा तदा श्रोत्रादिभिर्रूपस्थितौ पर्यर्थवद्भासने अपि हेतौ उपस्थितत्वाद्भासत इत्यर्थः अयं भावः ॥

च भेदपक्षे यथानुकार्यरूपोर्थो विशेष्यतया शब्दबोधे भासने तथाऽभेदपक्षेऽनुकार्योभिन्नानुकरणशब्दोपीत्यर्थः तत्रानुपस्थितस्य कथं भानमित्याकांक्षायां मुक्तं श्रोत्रादिभिरिति आदिना च निज्ञानतश्च न्यसंस्कारसंग्रह इति केचित् वस्तुनस्तु लिप्याद्यनुसंहितस्य तस्य शब्दे भानसंयत्तये आदीति पदोपस्थितमेव शब्दबोधे भासने इति तु सार्वत्रिकमिति भावः अतएव सारकतार्थवद्भासने इति न द्विद्वतम् एतेनाभेदपक्षेऽनुकरणस्यार्थोभावेन तदंशे भानवर्णनमसंभवदुक्तिकमित्याशंका स हिता नन्वभेदपक्षेऽप्यनुकार्यस्य शब्दे कथं भानम् पदवृत्तिजन्योपस्थित्यभावादत आह अयं भाव इति ॥ ६ ॥

लक्षणयास्ववाचकत्वसबधरूपयानिर्वोह इति तावतापिपदवाच्यत्वासिद्धेरिति भावः निरूढेति निरूढत्वं त्वलक्षणाप-
मनादितात्पर्यग्रहाधीनत्वम् अनादित्वं च न त्रस्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधं स्वत्वम् शक्त्युत्पत्तिरेकादित्यस्यास्म-
न्मतद्रुत्यादिसन्तत्त्वमग्रेवक्ष्यते तस्याअसर्वत्रिकत्वमप्याह जबगडदशमिति तत्र समुदायस्य कुत्राप्यशक्तत्वादिति भावः
अग्रहादिति मन्मते तु तादृशसमुदायस्यैव तत्पदशक्यतयानुपपत्तिरिति भावः तनुनत्र समुदायस्याऽशक्तत्वेऽपि तद्घटकज-
कारादिवर्णनामेकाक्षरकोशादौ जैआदौ शक्तिप्रतिपादना न च दर्शयित्वा च कत्वरूपलक्षणायास्तत्र नानुपपत्तिरिति आह अ-

न च लक्षणयानिर्वोहः निरूढलक्षणायाः शक्त्यनतिरेकात् जवगडदशमुच्चारयेत्तु आदौ शक्त्याग्रहेण शक्त्यस-
बंधरूपलक्षणाया अग्रहश्च अत्र तायाश्च नैरनुपयोगाद्गंगमुच्चारयेति भाषाशब्दानामनुकरणे साधुतासंप्रति-
पत्तेस्तेषां शक्त्यभावेन परतये लक्षणाया असंभवाच्चेत्यभिप्रेत्य ॥

ज्ञाताया इति गंगापदस्य वस्तुतः स्वशक्त्यप्रवाह-
सामीप्यरूपसबधस्याग्रहे लक्ष्यार्थबोधस्यानुदयेन ज्ञाताया एव तस्याः पदार्थोपस्थित्यौ पर्याप्तत्वेन प्रकृतेन तदग्रहादुक्तानुपपत्तिः
सदवस्थैवेति भावः ननु शब्दबोधाव्यवहितप्राक्कालेनादृशमृत्तुसंवेपि पदार्थोदाचित्वात्तद्विज्ञानतादृशत्वं निग्रहादिनो ह्युक्तसंस्का-
रेण पदार्थोपस्थितिद्वारा तादृशशब्दबोधोपपत्तिः सुकरेत्यत आह गागमिति गोशब्दाद्यनुकरणे साधुत्वस्य सर्वैरेवाभ्युपगमा-
दित्यर्थं परतय इति परोनैयापिकस्तन्मते तेषां शक्त्यभावेन तद्घटितनलक्षणाया अप्यप्रसरादिति मन्वात्मकार्यवन्वनिबधन-
प्रातिपदिकत्वाद्यनुपपत्तिरिति भावः ॥

षोढापीति पूर्वोक्तपंचकसहितः शब्दोपीत्यर्थः क्वचित्पक्षे न चानुकारं द्विविधम् ध्वनेर्वर्णस्य च तत्राद्यं पटत्करोतीत्य-
 दि द्वितीयं भुवोवुगित्यादि भेदविवक्षेति पटदित्यादौ ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यां भुवोवुगित्यादावर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थक-
 त्वाभ्यां तद्विवक्षेति शब्दार्थोपि प्रातिपदिकार्थे इति तथा च मतौ च्छः सूक्तसाम्नोरिति सूत्रे यो सावाग्मायेऽस्य वा मशब्दः प-
 क्ष्यते स च्छप्रकृतेरस्य वामीयमित्यादौ पदार्थोऽन एव प्रातिपदिकत्वाच्च सिद्धिरिति भावः मूले अर्थेव भासते इति पाठे अ-
 र्थं यवादिस्वरूपे अवभासते विशेषणतया विषयीभवतीत्यर्थः वस्तुनस्तु भूषणपर्यालोचनयाऽसावर्थोवभासत इति पाठः

षोढायिकचित्प्रातिपदिकार्थे इत्याह शब्दोपि यद्विभेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा नो चेच्छ्रेयादिभिः सिद्धोप्यसाव-
 र्थोवभासते २६

यद्यनुकार्योऽनुकरणयोर्भेदविवक्षानदाशब्दोपि प्रातिपदिकार्थः यदि न भेदविवक्षान-
 दाश्रेयादिभिरुपस्थितोऽप्यर्थवद्भासते अपि हेतौ उपस्थितत्वाद्भासत इत्यर्थः अयं भावः ॥

च भेदपक्षे यथानुकार्यरूपोऽर्थो विशेष्यतया शब्दबोधे भासते तथाऽभेदपक्षेऽनुकार्यो भिन्नानुकरणशब्दोपीत्यर्थः तत्रानु-
 पस्थितस्य कथं भानमित्याकांक्षायां मुक्तं श्रेयादिभिरिति आदिना च निज्ञानतश्च न्यसंस्कारसंग्रह इति केचित् वस्तुनस्तु लि-
 प्याद्यनुसंहितस्य तस्य शब्दे भानसंपन्नये आदीति पदोपस्थितमेव शब्दबोधे भासते इति तु सार्वत्रिकमिति भावः अतएव
 सारक्तनार्थवद्भासते इति न द्वित्वतम् एतेनाभेदपक्षेऽनुकरणस्यार्थो भावेन तदंशे भानवर्णनमसंभवदुक्तिकमित्याशंका समा-
 हिता नन्वभेदपक्षेऽप्यनुकार्यस्य शब्दे कथं भानम् पदवृत्तिजन्योपस्थित्यभावादत आह अयं भाव इति ॥ ६ ॥

यदानुपस्थितत्वादित्यस्यशब्दबोधेभानानुपपत्त्येतिशेषः तत्सिद्धये शब्दबोधजनकपदजन्योपस्थितयेदृत्यर्थः शक्तिरिति अत्र
 कट्टस्यतत्स्थितजनकत्वादितिशेषः तथाचपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिसङ्गाद्यानस्यशब्दविषयनासुसमेतिअभेदेदृतिअभेदेतिविव
 णासित्यर्थः तस्यक्षेत्रिरूपकत्वयोर्भेदनिबन्धनत्वेनानुकरणेनदृश्यसमवादितिभावः हेतुत्वादिति उपस्थितिनिस्तुजन्य
 तायामन्वेति स्वप्रत्यक्षेति अनुकरणप्रत्यक्षरूपामित्यर्थः शब्दविषयतोपपन्निरिति अयमाशयः अभेदपक्षे स्वप्रत्यक्ष
 रूपासुपस्थितिमादाययथाशब्दे शब्दस्यभानतथैवघटमानयेत्यादौघटादिपदानामपिनांसामग्रीमादाय भानस्यदुर्वारतया

अनुकार्यनुकरणयोर्भेदेऽनुकार्यस्वपदानुपस्थितत्वानत्सिद्धयेशक्तिरूपेया अभेदेप्रत्यक्षेविषयस्यहेतुत्वात्
 स्वप्रत्यक्षरूपापदजन्योपस्थितिमादायशब्दबोधविषयतोपपन्निरिति॥

तदुक्तं स्वरूपमिति सूत्रेभाष्येनेतदुक्तव्य किंकारणम् शब्दपूर्वकीत्यर्थेसप्रत्ययः अतश्चशब्दपूर्वः योपिद्यसौनाम्नाहूयतेनामा
 चेतनयदानोपलब्धं तदापृच्छति किंभवानाहेति शब्दपूर्वककार्यस्यसप्रत्यय इहशब्देशब्दसंभवादर्थस्यनिवृत्तिरिति तत्र
 शब्दपूर्वकीहीत्यादिनाशब्दसृत्तिज्ञानस्यपदार्थो नोपस्थित्याद्यवन्यव्यतिरेकीप्रदर्शयशब्दपूर्वकादृत्यादिग्रथेनप्रकाशनात्
 प्रदर्शयते शब्दविशेषणकदृत्यर्थः तेनार्थेसमवेऽर्थविशेषणतयोपस्थितेशब्देकार्यमित्यर्थः तथाचोक्तभाष्याच्छब्दतदर्थयो
 रुभयोरैवशब्दाङ्गानम् यत्रचत्वेकेशब्देदतरपदार्थान्वयबाधस्तत्रार्थेशब्दस्यविशेषणतायत्रत्वर्थेविसुसुखारयाग्नेर्दमित्या
 दीतत्रशब्दाग्रेऽर्थस्यविशेषणनेतिस्यसृष्टप्रतिपत्तेर्विषयत्वमनादृत्येतिवाक्यपदीयाच्चेति॥ ६ ॥

अतिप्रसंगेति घटोस्तीत्यतः समवायेनैकज्ञानविषयत्वादितैवोपस्थितस्याकाशादेः शाब्देभानापनिवारणायेत्यर्थः वृत्तिज्ञान
जन्येत्यर्थः पदोपस्थिति रिति घटपदं शृण्वित्यादौ तादृशपदोपस्थिते हेतुतायादर्शनात्प्रकृते च तदभावे तु कारणस्य शाब्दवि
षयत्वं दुर्घटमिति भावः आप्रयतयेति इदं च बोधकत्वं शक्तिरित्यस्येत्यबोध्यत्वसेति पक्षे तु निरूपकतयेति बोध्यम् नन्वा
प्रयत्नाससर्गेण वृत्तिमत्त्वस्यैव शाब्दबोधविषयत्वेन तत्र त्वेति निरूपकतासंसर्गेण वृत्तिमतः शाब्दे भानानुपपत्तिरत आह निरू

यद्यप्यतिप्रसंगवारणाय वृत्तिजन्यपदोपस्थितिरेव हेतुः तथाप्यत्राश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्य सत्त्वा
त्तानुपपत्तिः निरूपकताश्रयता न्यतरसंबंधेन वृत्तिमत एव शाब्दबोधविषयत्वं कल्प्यते इत्यन
वद्यसंबंधस्योभयनिरूप्यत्वात् पदार्थस्यैव तद्वेदबोधकत्वेन स्वस्यापि ज्ञानसंभवाच्चेति ॥ ६ ॥

पकतेति प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति भावः अनवद्यमिति वृत्तिनिरूपकार्थबोधकत्वस्यैव प्रातिपदिकत्वेन तत्र त्वान्नाभे
दपक्षे तत्संज्ञाप्रसक्तिरिति भावः ननु स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबंधाश्रयतायाः स्वस्मिन्ननभ्युपगमेन कथमनुकरणस्य वृ
त्तिमतेत्यत आह संबंधस्येति तद्वेदबोधकत्वेनेति प्रत्यक्षात्मकशाब्दबोधजनकत्वेनेत्यर्थः तत्राच्च ह्यर्थो दिवाक्यप्रामाण्यात्प्र
कृते स्वस्मिन्नपि तादृशसंबंधाश्रयताभ्युपगमान्न तस्य शाब्दे भानानुपपत्तिरित्यनयेव रीत्या शाब्दमात्रस्य शाब्दे भानं निर्वाह्यमिति

भावः स्वीयप्रत्यक्षात्मकबोधजनकत्वस्य प्रवृत्तिर्बहुपपादमशाब्दबोधजनकपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकस
 धस्यैवतत्त्वात् न चैतादृशज्ञानेन शाब्दबोधान्नाशब्दरूपपदार्थोपस्थितिर्जन्यते नापबोधकत्वेपि बोधकत्ववदिति ज्ञानेन तदानीम
 ति येन सापेक्षभावेन सत्त्वकथमेतदिति चेत् अत्र च दृष्टिसंबंधस्येत्यादि ग्रथस्य पदस्युपस्थितेनार्थेन संबंधाविशेषाच्छब्दोप
 तिस्ततः शब्दार्थयोर्भयोरपिशब्दे मानशब्दचुक्तिप्रयोज्यत्वस्योपस्थितिद्वये सत्त्वादित्यर्थपरत्वाल्लोकावुपपत्तिः तत्रार्थेदे
 त्पनतरबोधयत्वादिनिशेषः तद्वोधकत्वेनेत्यत्र तदाऽव्यवहितप्रागुपस्थितार्थपदार्थपणमर्शस्यैवोचित्यादर्थबोधकत्वेनेत्य
 र्थात् तदुक्तं यत्सत्तास्मरणतत्रनतदप्यन्यहेतुकमभिदएव हि दृष्टं सत्सत्तास्मारयितुं शक्यमिति शाब्दबोधस्तु वक्ष्यमाण
 र्मादिवाक्यप्रामाण्यतक्षणविसर्धेनैवाभ्युपगम्यः अनुकार्यस्याभेदपक्षे मानाय प्रकाशतरमेवावुसर्जव्यमिति परंतु
 वक्तमेतेपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुताया तदवच्छेदककोटीतनत्संबंधावच्छिन्नसृष्टिज्ञानजन्यत्वनिबेशवश्यकत्वेन
 दृष्टेर्द्धभाप्रवेशेनोत्तम अन्यतरत्वेन संबंधनिवेशे त्वन्यतरत्वघटकभेदयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहा
 ननादवस्थमेव तदपेक्ष्याभेदपक्षे सादृश्यसंबंधेनानुकरणानुकार्योपस्थितिस्तच्छेषस्थितस्यापि नात्यर्थ्यवशाच्छा
 द्भानेन सृष्टिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटीसादृश्यज्ञानजन्यत्वनिवेशान्हेतुनायाव्यभिचाः अतएव गवित्ययमाहेत्या
 दीनविमर्शवृत्तिः सन्न्यार्थबोधकत्वरूपार्थबन्धाभावेनाप्रातिपदिकत्वात् एतद्व्यायमर्थोमतौच्छः सक्तसाम्नेरित्यत्र
 भाष्येयदयोः ॥

स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबंधस्य स्वस्मित्वसामान्यतेऽन्यथा जेन दर्शयन् स्वोक्ते हरि संमति माह उक्तं चेति ग्राह्यत्वं बोध्यत्वं ग्राहकत्वं बोधकत्वं एते ग्राह्यत्वग्राहकत्वे पृथगवस्थिते इत्यनेन न योरसमर्पणं दर्शयति दीपादिरूपतेजसो विषयसन्निधाने शक्तिद्वयं लोकप्रत्यक्षसिद्धे न दसमवधाने नु ग्राह्यत्वमेव यथा तथा शब्दानामर्थो बोधोक्तशक्तिद्वयम् न ह्यधेनु ग्राह्यत्वमेवेति तदर्थः स्वरूपमिति सूत्रभाष्यादस्युक्तार्थस्यैवलाभादिति तस्यैव पद्यानरमाह विषयत्वमिति स्वस्य विषयत्वात् संपाद्य श

उक्तं च वाक्यपदीये ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्तीने जसो यथा तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते इति विषयत्वमनाहत्य शब्देनार्थः प्रकाशयते इति चेति ॥ ५॥

देरर्थो न बोध्यत इत्यर्थः स्वजन्यार्थबोधत्वस्य स्वविषयकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् अयं भावः शब्दार्थयोरभेदमनेन नमूलकाध्यासाच्छब्दादर्थाकारवृत्तौ जायमानायां शब्देनापिन स्यां स्वाकारसमर्पणमिति शब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिरिति अत्र वदंति न सोऽस्ति प्रत्ययो लोकादस्युक्तत्वा किंबोधत्वावच्छेदेन शब्दविषयकत्वप्रतिज्ञायते उत ग्राह्यत्वमिति पद्यद्वयाच्छब्दत्वावच्छेदेन तत्त्वं किं वा शब्दत्वसामानाधिकरण्याननाद्यः घटादिप्रत्यक्षाव्यवहितप्राप्स्यते घटादिपदोपस्थितेनेय

तेन तादृशप्रत्यक्षस्य घटादिपदविषयकत्वासंभवात् एव घटाद्यनुमितावपि तद्भानं संभवति व्यापकतया तदवच्छेदकतया
 साध्याभिप्रेतदभानात् तदनंतरं घटपदं साक्षात्करोमि घटपदमनुमित्यनुष्यवस्य भावाच्च न द्वितीयः घटपदज्ञानजन्यो यः
 स्थिते स ह्यवचकपदेऽभावेन तस्य शब्दविषयत्वासंभवात् पदज्ञानस्य संबधित्वा विधानविधयार्थस्मारकत्वेन हस्तियकदर्शनजन
 त्यहस्त्युपस्थितौ हस्तियकस्यैव तज्जन्यार्थोपस्थिता बुद्धौ धकतावच्छेदकपदस्य विषयत्वासंभवाच्च घटो न घट इति सार्व
 जनीनप्रतीत्या शब्दार्थयोस्तादात्म्ये मानाभावेन नार्थोकारच नैः शब्दाकारात् संभवोपि घटशब्दबोधानंतरं घटपदशब्दया
 मीति प्रतीतेः सर्वजनीनत्वे क्षणविलससहित्सुता संभवेदपि न च तस्य सत्ता न किंचिदिते तत् अथि च भिन्ने विषयेऽ
 नुमिति सामग्र्यावलवना यत्र तादृशानुमिति सामग्रीकासेर्केवलघटत्वविशिष्टविषयिका शब्दधीर्ज्ञायतामितीच्छा बलाद्
 टशब्दधीस्तत्र घटाशेत द्धानंदुरुपपादनेव घटशब्दशब्देच्छा विरहविशिष्टभित्तविषयकानुमिति सामग्र्या प्रतिबद्धि
 कायाः सत्वात् नापि तृतीयः सिद्धसाधनात् विसुमुच्चारयेत्यवो विष्णवादिपदानां लक्षणया शब्दविषयतायाः परेऽसुपग
 मान् उक्तभाष्यादपि क्वचित्छब्दबोधेशब्दो विषयद्रूप्यं सति तात्पर्ये क्वचित्द्रव्यत्रायि विज्ञेय्याशेतद्भानाभ्युप
 मेक्षति विरहाच्च अतएव नलादीनां विशिष्यतत्र द्रूपेणानुपस्थितत्वे पि न लपदवाच्यः कश्चिदासीदिति सामान्यशक्तिप्रहाग
 तपदवाच्यत्वेन तेन बोधः प्राचीनसमतत उपपद्यते अभेदेशब्दमानंतु परे त्वित्युक्तभाष्यसमतमतेनैव अतएव तस्मादवि
 कृतस्यैव बोधः हरिवचनानि तु प्रणवत्रह्मणो रमेदोपासनश्रद्धातिशयबोधकानि भवंतीति नैर्व्यावहारिकार्थस्य सिद्धि
 स्तस्माच्छब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वं न विचारसहमधिकमग्रे व्यक्तीमविव्यतीति ॥ ८ ॥

अन्यथेति भेदपक्षेवाभ्युपगमे इत्यर्थः प्रत्ययः परश्चेति नियमप्रशस्त्राणां निषेधमुत्वेनापि प्रवृत्तेः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयो-
क्तव्या न केवलैति नियममूलकस्यापदनप्रयुंजीतेति निषेधविधेः प्रत्यययोग्यस्य प्रत्ययं विना प्रयोगेऽति क्रमणादसाधुताप

प्रसंगादनुकार्योऽनुकरणयोर्भेदपक्षे साधकमाह अतएव गवित्याह भूसन्नायामि नी-
दृशम् नयानिपदि कं नापि पदं साधुनुतत्सूतम् २७ गवित्ययमाह भूसन्नायामित्येव
आदयो यतोऽनुकरणशब्दा अनुकार्यो न भिद्यते अतस्तेषामर्थवत्त्वाद्यभावादर्थव
दधानुरित्याद्यप्रवृत्तौ नपदत्वम् नवाप्रातिपदिकत्वम् अथ च साधुत्वमित्युपपद्यते
अन्यथा प्रत्ययः परश्च अपदनप्रयुंजीतेति निषेधादिलंघनादसाधुतापतिरित्यर्थः
२७ ॥ इति श्रीमद्रंगोजिभट्टात्मजकौमुभट्टकृतवैयाकरणभूषणसारेनामार्थनिर्णयः

नेरित्यर्थः अस्मन्मते तु नस्य प्रत्यययोग्यत्वाभावा न्निषेधविषयताया एवाभावान्नदतिक्रमणा प्रसक्तेः साधुत्वादेव च त-
त्त्वादेशादिरपि अन्यथा भाषाशब्दे स्थितत्प्रवृत्तिः स्यादिति भावः २७ ॥ इति भूषणसारदर्पणेनामार्थनिरूपणम् ३०

कृष्णशक्तैश्च निर्वाहान्ननामसमुदायात्मकसमासेऽतिरिक्ताशक्तिरिति मतदूषयिष्यन्त्यसगात्समासार्थे निरूपयितुमादीतद्विभागप्रदर्शनमि
 त्याशयेनाह समासानिति समासत्वचशक्तिसंबन्धेन समासपदत्वम् एकार्थीभावापत्तपदसमुदायविशेषोवा एकार्थीभावे मानं च वि
 पुनः समर्थनामपृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनं कृत्वा पुनः पृथगर्थानि द्वैकार्थानि वाक्ये पृथगर्थानि एतच्चः पुरुष इति समासे पुनरे
 र्थानि एजपुरुष इति समर्थसूत्रस्य भाष्यम् तन्मूलिकावक्ष्यमाणयुक्त्यश्च तन्त्रैकार्थत्वमेकोपस्थिति विषयार्थकत्वम् न त्वेकार्थश
 क्तत्वम् घटादिपदानामपि घटघटत्वतस्तत्संबन्धरूपनामार्थशक्तत्वेनैकार्थीतानापत्तेः तानोपस्थिति विषयार्थकत्वपृथगर्थकत्वम्
 यथावाक्ये पृथक् पदानामाकाक्षादिसहकारेण विशिष्टार्थप्रत्ययो नैव तन्नौ कित्ववयवशक्त्या समुदायशक्तिसहकृतया जायमानाप

समासान् विभजते सुपासुपातिङ्मनाम्ना धातुना यतिशुंतिङा सुबन्तेनेति च त्रैयः समासः बहुधोबुधैः २२ सुपांसुपाप
 दद्वयमपि सुबन्त एजपुरुष इत्यादि सुपातिङा पूर्वपदं सुबन्तं उभोरपदतिङं तपर्यधूषत अनुव्यचलत ॥ ४४ ॥ अर्थोपस्थितिरेव

विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थमवगाहते ससृष्टार्थे समर्थमिति माख्यात् एजपुरुषादिपदं एजसबन्धवत्पुरुषादौ शक्तमित्या
 कारकशक्तिग्रहः ततश्च प्राप्ताप्राप्ताविवेकेन विशिष्टशक्तिः बभूव्यर्थे पर्यवस्यति अतएव न तत्र एजादौ सुदरादिपदार्थत्वय ए
 कदेशत्वात् देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तु गमकत्वान्सद्रतिवक्ष्यते अहत्त्वार्थोच्यते यदानामानर्थक्यमिति तु न सम्यक् महाबाहु
 रित्याद्यवात्वाद्यनापत्तेः भूतपूर्वगत्याभयर्णतु सन्योगमावतु चितम् तदुक्तं अहत्त्वार्थानुगमिव यत्र गृहिर्विधेयिनीति अवयवार्थो
 विरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सायथा कृत्स्नसर्पोदाविति तदर्थः अप्रयमेव पक्षः समासे त्वसुभिन्निव शक्तिः पक्षजशब्दवदिति वदतो मूल
 कृद्वा समन्ततथासति पर्यकजशब्दादौ पर्येगी गुरुत्वे सुपगमेन स दृष्टान्तोपन्याससार्थक्यात् जहत्त्वार्थोच्यते निरतिपक्षस्य तत्संमतत्वे

गतिमतोदात्तवन्तेति उपलक्षणमिदं सहसुयेति योगविभागस्यापि अनुव्यचलदित्यत्रानोर्व्यचलदित्यनेन वेष्ट्याचलदित्यनेन युगपत्समा
 सः अन्वितिसुबन्तेन व्यचलदितिसमुदायस्य समर्थत्वात्सत्यां समाससंज्ञायां शाकलप्रतिषेधाद्यणादेशः समासोदात्तत्वं च भवति ति
 डिः कत्वस्योक्तत्वात्प्रकृत्यव्यापारस्य संख्यान्वयायोग्यत्वाद्दानततः सुबुत्यन्तिः समयपरिपालकौत्सर्गिकैकवचने तथा सुबन्तस्या
 नक्षिधानादेवाप्रवृत्तिरिति भावः अन्यथेति सुबुत्यन्तेः प्राक् समाससंज्ञाभ्युपगम इत्यर्थः नलोपेत्यस्यापदत्वादित्यादि यद्यप्युपपदमि

गतिमतोदात्तवन्तानिडापिसमास इति वार्तिके तस्मासः सुपां नान्माकुम्भकार इत्यादि उपपदमिति डिः तिसमासः सच
 गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम्याकुसुबुत्यन्तेरिति परिभाषया भवति सुबुत्यन्तेः अत्रोत्तरपदे सुबुत्यन्तेः
 प्रागित्यर्थोत्तर अन्यथा चर्मक्रीतीत्यादौ नलोपानापत्तेः सुपां धातुना उत्तरपदं धातुमात्रं न सुप्तिङन्तस्य कदम्बः आयत
 सुः वचिप्रच्छ यतस्तु कटपुजु श्रीणां दीर्घश्चेति वार्तिकान् तिङो निडापिवन्तत्वादत्तापवन्तं भृञ्जतेत्यादि आख्यातमाख्या
 तेन क्रियासातयेदिति मयूख्यं सकाद्यन्तर्गणसूत्रान् तिङो सुवन्तेन पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुवन्तम् जहिस्तस्वः जहिक
 र्मेणा बहुलमाभीष्टयेकर्त्तोरच्चाभिदधातीति मयूरव्यसकाद्यन्तर्गणसूत्रान् ॥ तिसूत्रे भाष्येऽनयोर्थे गयोर्निवृत्तं सुसुपो

तुक्तमन्थाप्युपपदमिति महासंज्ञाबलादेव पूर्वपदस्य सुबुत्यन्तं तं समास इति भावः प्राक्सुबुत्यन्तेरित्येकदेशप्रयोजनप्रदर्श
 नमिषेण परिभाषायाः प्रयोजनमपि दर्शितम् सुबुत्यन्तेः पश्चात्समासे हि स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकाणां क्रमिकत्वस्यान्तरंगबहिर
 गभावमूलकस्य कुत्सितद्रुतिसूत्रभाष्यसंमतत्वेनांतरंगत्वात्सुबुत्यन्तेः पूर्वोदाप्यनदन्तत्वात्क्रीतात्करणपूर्वोदिति डीवोनुपपत्तेरिति हि

भाष्ये व्युत्पत्त्यादिन इति तत्र हि प्रत्येकं समासं संज्ञाकारणरूपसहशब्दप्रयोजनसमुदाये वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेन परिहृत्येतर्हि सिद्धेय
त्सहग्रहणकरोति तस्यैतत्प्रयोजनयोग्यथा विज्ञायेत सति योगांगे योगविभागः करिष्यते सहसुप्तमस्य ते केन समर्थेनानुप
चलदनुप्राविशत् ततः सुपाचसहसुप्तमस्य ते अधिकारश्चलक्षणच यस्य च समासस्यान्यध्वक्षणेनास्ति तस्यैतलक्षणं भवा
नीत्युक्तम् तत्राधिकारप्रयोजनदेवदत्तः पचनीत्यादी समाधिका रणेन समाससंज्ञावारणबोध्यम् भेदमिति वाङ्मिष्यरूपमि
त्यर्थं प्राचीनेत्यादि यद्यप्यव्ययविभक्तीति सूत्रे भाष्ये समुदायस्य संस्कार्यत्वेन प्राधान्या नस्यैव समुदायादयो विशेषणनीति स

अथ वदुषोऽपि समासः सहसुपेत्यत्र योगविभागेन भाष्ये व्युत्पत्त्यादितः स्पष्टः शब्दको सुभाषी २८ स्वयं भाष्यादि सिद्धं तद्दे
दव्युत्पत्त्यादी प्राचीनवैयाकरणोक्तविभागस्याव्याप्ततिव्याप्तादिभिः चलक्षणस्य प्रापिकत्वं दर्शयति ॥ ८ ॥

मुदायात्समृद्धादीनां गम्यमानत्वादत्राप्यव्ययीभावापत्तिरित्यभिप्रायेणेह कस्मान्न भवति समुद्राः सच्छन्न इति प्रश्नेनैव दोष इ
ह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादि समासलक्षणात्सुक्तानात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यत इति समाहित
तथापि तेने समासार्थानिर्दिश्यते इत्यादिनापेक्षानरोपन्यासेनोक्तलक्षणेऽप्यनिर्भरसूचनाददोष इति भावः लक्षण
स्येति तत्त्वसाधारणधर्मवत्त्वम् धर्मेऽसाधारण्यं च नदितरावृत्तिविसर्गसकलतद्दृष्टित्वम् यथा सास्त्राश्रयवत्त्वगोलेक्षणम्
तत्राश्रयवत्त्वगणनकृत्स्नरूपादीनालक्षणत्ववारणाय सत्यतद्दृष्टित्वसाकल्यानानिवेशः तदुक्तं लक्षणे तान्येव यदा निदेया
निर्पेक्षाः प्रतिव्याप्तसंभवदोषा वार्य्यं तद्वृत्तिनत्रलक्ष्ये लक्षणासत्त्वमव्याप्तिरालक्ष्येत तत्त्वमतिव्याप्तिः ॥ ९ ॥

लक्ष्यमात्रावर्त्तनमसंभवः उदाहरणानिवक्ष्यन्ते असाधारणधर्मवन्नाज्ञानानन्दुर्मोक्षयदन्तरभेदानुमिति व्यवहारश्च फलम्
यस्यनुधर्मेस्यकेवलान्वयित्वं तद्धर्मज्ञानस्यतु व्यवहारमात्रं न तदुक्तं व्यावृत्तिर्व्यवहारोरोवालक्षणस्यप्रयोजनमिति प्रायो
वादइति प्रायशस्तेषामुपलभ्यमानत्वेपि अन्येषामपिकेषांचिदुपलब्धिरित्यर्थस्तदेवविशदयति भूतपूर्वइत्यादिषां वक्ष्यमाणयत्किं
चिद्वक्षणाक्रान्तत्वेपिन तदधिकारीयसूत्राननुशिशृत्वादसंग्रहो बोध्यः समासाधिकारीयसूत्रानुष्ठितत्वाद्धिभागेतदसंग्र

समासस्तु चतुर्द्वेति प्रयोवादस्तथापरः योयंपूर्वपदार्थोदिप्राधान्यविषयः सच २९ भौतपूर्व्यात्सोपिरेखागवया
दिवदास्थितं चतुर्द्वं अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदान् अयंप्रायोवादः भूतपूर्वः दृग्भूः कारणभूः आयतस्तुः
वागर्थो विवेत्याद्यसंग्रहान् तथापूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः उभयपदार्थप्र
धानोद्वन्द्वः अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिरित्यादिलक्षणमपि प्राथिकमन्तमनगंगंस्तुपप्रतिअर्द्धपिप्यलीद्वित्राः
शशकुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभिचारान् तथाहि ॥३॥ हे इष्टापत्तेरयोगान् पूर्वपदार्थेत्यादिप्राधान्यंच समासच

टकपदार्थप्रकारतानिरूपितसामीप्यस्य विशेष्यतया बोधाद्राजपुरुषइत्यादौ राजसंबन्धिपुरुषस्योत्तरपदार्थस्यपीताम्बरइ
त्यत्रपीताभिन्नोत्तरसंबन्धिनो न्यपदार्थस्य धवखदिरइत्यत्रसाहित्यापत्तधवखदिरयोः पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यतया
भानाद्यथायथं लक्षणसमन्वयः व्यभिचार इति यद्यपि व्यभिचारोऽतिव्याप्तिरेव तथापि प्रकृतौ दोषत्वेन व्यभिचारपदेनो

भयं लक्ष्यते यद्वक्ष्यत्यव्याप्तिरिति तमेवाभिनयेन प्रदर्शयति तथा होत्यादि ॥

भाष्येनान्यत्र न तत्र हि प्रत्येकं ममात्मजावाणरूपमदृष्टान्तप्रयोजनसमदायेवाक्यपरिसमाप्तिन्यायेन परिहृत्येतर्हि सिद्धेय ॥

पूर्वपदार्थेति उन्मत्तादिपदार्थेत्यर्थः एवमग्रेपि अव्ययीभावलक्षणेति पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वरूपतद्वलक्षणसत्त्वरूपे-
त्यर्थः अन्यपदार्थप्राधान्यादिति समासापटकसप्रत्यर्थोधिकरणविशेष्यकबोधजन कत्वादलक्ष्ये लक्षणसत्त्वरूपेत्यर्थ बहुव्रीहि

उन्मत्तगंगमित्याद्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहि-
लक्षणानिव्याप्तिश्च अन्यपदार्थे च सङ्गायामिति समासात् सुप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदा-
र्थप्राधान्यात्तत्पलक्षणानिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च सुप्रप्रतिनामात्रार्थेद्वतिसमासात्
अर्द्धपिप्पलीनितत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावानिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च
अर्द्धनपुंसकमिति समासात् एवं पूर्वकायद्रत्यादौ द्रष्टव्यम् द्वित्वाद्वनित्वबहुव्रीह्यावुभयपदा-
र्थप्राधान्यादद्वन्द्वानिव्याप्तिर्वहुव्रीह्याव्याप्तिश्च शशकुशपलाशमिति द्वन्द्वसमाहारादन्यप-
दार्थप्राधान्याद्बहुव्रीह्यादिव्याप्तिर्द्वन्द्वव्याप्तिश्च स्यादिति भावः सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकार-
पठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

ति तल्लक्षणेत्यर्थः एवमग्रेपि न मतुतर्हि कान्यव्ययीभावादिलक्षणानीत्यत आह सिद्धान्तेति त्विति साक्ष्यतावच्छेदकं तु शक्तिसंबन्धे-
नाव्ययीभावादप्येवत्वम् श्रुतपूर्वादीनालक्ष्यतावच्छेदकानाक्रामत्वाच्चदसंप्रतिहेनदोषायेति भावः

राम १९६

अहत्स्वार्थवृत्तिः पक्षमवलंब्य मूलमतीतारयति असंभवं चामिति अस्य जहत्स्वार्थवृत्तिपक्ष इत्यादिः एधा लक्षणाना असंभवालक्ष्यमात्रोव
र्त्तनमित्यर्थः तत्पक्षे पूर्वोत्तरपदयोस्तत्त्वेन कुत्रापि वृत्तेरभावेन तदर्थघटितानां तेषामुपकुंभादावसंभवादिति भावः मूले भोतेति शब्दनिम्न
तावादित्येते यथाश्रुतभौतपूर्वस्याप्यव्ययीभावादावसंभवादह सोपीति अवहोरोपीत्यर्थः रेखेति अन्यस्य कथमन्यधर्मबोधकत्वमत
आशयं प्रकाशयति सारे रेखागवयेत्यादितद्देवेति रेखागवयादिवदेवेत्यर्थः यथागवयादावविद्यमानमपि रेखागवयादिनिष्ठरे
खाकृतिपुच्छंगवयादिपुच्छे सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायाद्भवयादिवोद्धकतया समासेऽविद्यमानमपि विग्रहवाक्यनिष्ठपूर्वपदार्थो
असंभवश्चेष्टामित्याह भौतपूर्व्यादित्यादिरेखागवयादिनिष्ठलांगूलादेर्वास्तवपक्षलक्षणत्ववदेतेषामपि न समासलक्ष
णत्वम् बोद्धकता तु तद्देवस्यादिति भावः २९ ननु पूर्वपदार्थप्राधान्यादिसमासे सुवचम् न तथा हि समर्थः पदविधिरिति
सूत्रे भाष्यकारैरेकैकधोक्तेष्वपि पक्षेषु जहत्स्वार्थजहत्स्वार्थजहत्स्वार्थे द्वे वृत्तीने पुनस्त्रिधा भेदः संसर्ग उभयञ्च
नत्राजहत्स्वार्थोपक्षे उक्तव्यवस्थानां समाविनीत्याशङ्कामनसि कृत्याह जहत्स्वार्थजहत्स्वार्थे द्वे वृत्तीने पुनस्त्रिधा भेदः संसर्ग उभयञ्च
निवाच्यव्यवस्थितेऽजहति पदानि स्वार्थे यस्यां साजहत्स्वार्थो पदेवर्णवद् वृत्तौ पदानां मानार्थक्यमित्यर्थः अप्यम्भावः ॥ ६ ॥
हि प्राधान्यं सादृश्यादव्ययीभावादिवोद्धकमित्यर्थः अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षेति पूर्वपदार्थप्राधान्यव्यवहारो न पुनः दुस्सूत्रपाद इत्याशयो
न मूलमवतारयति नन्विति अनेकधोक्तेष्विति अथनेषां ब्रुवतां किं जहत्स्वार्थवृत्ति एहो सिद्धजहत्स्वार्थेत्यादिनेत्यादिः एकार्थी भाव
व्यपेक्षेति एकार्थी भावस्तूक्तः व्यपेक्षानुसमस्तपदानां परस्परसाक्षात्त्वम् पर्यवसानं लभ्यते इति समर्थं सूत्रभाष्यपर्यालोचनयानु
एकार्थी भावः सामर्थ्यमिति पक्ष एव वृत्तिद्वयस्वीकारो बोधभेदेन किंतु अथ ये वृत्तिवर्जनं यंति आहु रित्यादिभाष्याद्वाक्यादेवेत्येव वृत्तिः

समासश्चैवेत्येवकारेणावयवशक्तिव्यवच्छेदोदृष्टानमाह दृष्टादिपदानामिदं निमित्तं आनुपूर्व्येन तद्वदकत्वाभावविविशिष्टानुपूर्व्या एव
वशात्कृतवच्छेदकत्वेन दृष्टमादिपदानां गतदृष्टादिसमवेतानुपूर्व्योः शक्तानवच्छेदकत्ववत्समासो नर्गत एजानुपूर्व्योः शक्तता
वच्छेदकत्वासंभवादित्यर्थः अन्यथा एमादिपदादस्यादीनां भवयवार्थानामपि पदार्थोपस्थितिः शब्दबोधयोगोपपत्तिरवातरसुसु
तस्यापत्तिर्धनवनमित्यादीनां स्थापनश्च वाक्ये तु पदान्यर्थवन्त्येव एजसंबन्धी पुरुषद्रव्याद्यर्थे एजः पुरुषः पुरुषो एज इत्यादि
समासश्चैवेत्येव एजविशिष्टपुरुषमानसंभवेन एजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्वेधकत्वं कल्प्यते षभयावकादिपदेषु
दृष्टादिपदानामिव अन्यथा एजपदेन विग्रहवाक्य इव एज स्वातन्त्र्येणोपस्थितिः संसृष्ट इत्येव एजः पुरुष इत्यत्र
वच्छेदोत्पन्न एजपुरुषद्रव्यस्याप्यपत्तिरिति अजहृदिति न जहृदिति पदानि स्वार्थयस्योक्ताऽजहृत्त्वयोः अयमभिप्रायः
एजपुरुषादिसमासादीनां निरिच्छाशक्तिः कल्पकोभावात् त्वात् एजपदार्थोपस्थितिः संभवेन तत्कल्पनस्य गौर
विशिष्टानुपूर्वीद्वयस्य ग्राक्यतावच्छेदकत्वकल्पनायेक्षयापदशक्तिकल्पनायास्वतन्त्र्येण यस्मादिति निबधनप्र
भावः न चैतत्कल्पे विशिष्टरूपोपादानविहितत्वाभापन्या मर्यादादु सुपयाद्रव्यादौ दोषः अनर्थकत्वादेव मर्थवत्त्व निबधनप्र
तिपदिकत्वाभावेन नलोपादानापत्तिश्चेति वाच्यम् दृष्टिमात्राविनमर्थवत्त्वमारेप्यत गतात्यर्थं स्पष्टपक्षदत्वात् द्रव्यप्रत्य
यो न एव पदयोश्चेति सूत्रे भाव्ये स्पष्टं न चैवंपक्षपञ्चद्वयोर्दीनो बो जहृत्त्वार्थोपादानां वानर्थक्यादितीदृती च सप्तम्यर्थे इति स

तस्य भाष्यविरोधो दुष्यरिहः आरोपितार्थवत्त्वस्य समासांतर्गतपदेषु स्वीकारादिति वाच्यम् अर्थग्रहणसामर्थ्येन आरोपितार्थस्य
 तत्राग्रहणादित्याशयात् एकस्यैव पदस्य वृत्तिरिति प्राक्कालयोरर्थवत्त्वानर्थवत्त्वप्रयोगानुरोध एव शरणम् योगरूढि स्थले तु
 योगांतर्भावेण शक्त्यभ्युपगमात्तत्तदुच्छेदोऽपि न चान्न पक्षे राजादियद्वैः सर्वथा स्वार्थत्यागेन दानं न स्यात्तस्माच्चैकपदार्थोऽपरपदा
 र्थविशेषणमिति व्यवहार इति वाच्यम् विशिष्टेनैव राजादिविशिष्टपुरुषाद्युपस्थापने नाद्यदोषाभावात् अथ वान्वयाद्विशे
 षणं भवतीति भाष्येण द्वितीयस्यापि समाधानात् निष्कीर्णस्वपिसुमनः स्वामोदान्वयमात्रेण यथाचं यकपुटव्यवहारस्तथा
 सदृशार्थान्वयमात्रेण राजादियद्वैः पुरुषे विशिष्टेण मिति व्यवहार इति तदर्थ इति जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षोपपत्तिः परं त्वेवं हि
 दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वकर्मजहाति तद्यथा तक्षराजकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वकर्मजहाति एवमुक्तं यः प्रजापुरुषार्थेव न
 मानः स्वमर्थेन जहादुपगुञ्चायत्यर्थेव न मानः स्वमर्थेन जहादेतत्कल्पेऽपि पूर्वपदार्थ एव जहत्स्वार्थत्वम् लभ्यते इति अन्यथेति वृत्तौ च
 चेक्षारूपसामर्थ्याभ्युपगमे इत्यर्थः इत्यस्यापीत्यपि नागस्तः पुरुषोऽर्थो यस्मिन् विषयताशालिबोधजनकस्य समुच्चयः आप
 नेरिति अस्मन्मते तु पदार्थे कदेशत्वाद्देवपिशक्त्यभ्युपगमेन राजकीयमिन्नत्वेनावगते विशिष्टेण तरायोगाच्च न सेति भावः अज
 हत्स्वार्थवृत्तिपक्षस्य भाष्यानुसारेणान्यथैवोपपादनाद्यपेक्षासामर्थ्यमेक इत्येकीयमताश्रिताननुसृत्याह अयमभिप्राय इति
 नानि रिक्तेति लक्ष्मप्रत्यये कवृत्त्यतिरिक्तेत्यर्थः कल्पकस्यान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणस्याभावादित्यर्थः ननु विशिष्टार्थानुपप
 त्तिरेव तत्कल्पिका भविष्यतीत्यत आह लक्ष्म इति तत्कल्पनस्य विशिष्टशक्तिकल्पनस्येत्यर्थः ॥

ननु स्यादेव यद्येतत्प्रत्येकपदशक्तिकल्पनामेवेनेति शङ्कणीत्यावसरोऽत आह लक्ष्मणः किं नि प्राप्तालेखनायां प्रत्येक
पदशक्तिसत्पत्तिरित्यागदुत्यर्थः कालभेदेनाप्येकस्यैव शब्दस्यार्थस्त्वनर्थकत्वयोर्विरुद्धत्वात् न लोपादिव्यवस्थानुपपत्त्याच्चा
वृत्तिदृशयान्तस्वीकारस्यैवोचितत्वादिति भावः ननु प्रत्येकशक्त्या न नान्यदर्थोपस्थितवपि विशिष्टशक्त्यनङ्गीकारेण तदनुप
पत्त्यकार्यतस्य शब्दविषयेत्यत आह तथा चेति आकांक्षेति अपि पदलोप्यतादियदि ग्रहः राजपदाव्यवहितपुरुषपदत्वादिरू

लक्ष्मणशक्तित्वागोपि अत्राप्रामाणिकः कल्प्येत तथा चाकांक्षादिसृष्टात् लक्ष्मणस्यैव विद्यार्थबोधः अयमेव व्यपेक्षापक्षो
मत्तान्तरत्वेन भाष्यकारैरुक्तं न चान्नमते स मासे ऋद्धस्येति विशेषणान्वयापत्तिः सविशेषणानां निरन्तरतस्य वा वि
शेषणयोगोनेति वार्त्तिकान् तथा चैनन्मतवादिना मूर्ध्वान्नरपदार्थसत्वात्पूर्वपदार्थप्रधानद्वयादिव्यवस्था रूपया
॥ इति भावः

पाकाक्षादिकारणसमवधानादित्यर्थः तथा च प्रत्येकपदार्थोपस्थितिसहकृताकांक्षादिनिरेव विशिष्टबोधस
भवेन तत्पूर्वविशिष्टोपस्थित्यपेक्षायस्यैसाकल्प्येति भावः अयमेवेति अयमभिप्राय इत्यादि नोक्त एवेत्यर्थः आभ्यन्तरे रित्यस्य एव
एवमप्यपेक्षा सामर्थ्यमेकद्वयादिनेति शेषः उक्तापत्तिमुद्धरति न चान्नेति अन्वयापत्तिरिति यथाश्रुताभिप्रायेण संब
धिलक्षणाया मापत्तेरभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

प्रसंगादिति स्थितिकालावच्छिन्नापेक्षतावच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थः वृत्तिभेदमिति वृत्तेः समासादिवृत्तेर्भेदसंसर्गादिरूपार्थक
तमित्यर्थः तदुक्तं भाष्ये सामर्थ्येनामभेदः संसर्गोवाअपरआह भेदसंसर्गोवा सामर्थ्यमिति यदिवृत्तौ भेदसंसर्गो न स्यात्तां तदा साम
र्थ्यमेव न स्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यतस्तदर्थकत्वं तस्येति तदभावः भेदइति संसर्गोदिनाभावत्वादनुमीयमानतादात्म्यसंबंधाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावइत्यर्थः तदेवाह अन्योन्याभावइति संसर्गइति भेदाविनाभावमानभेदोभेदमूलकः सं

प्रसंगादुत्तिभेदमपिनिरूपयति नेपुनरिति द्वे अपिवृत्तीत्रिविधेवाच्यत्रै विध्यात् वाच्यमेवाह भेदइत्यादिभेदः
अन्योन्याभावः तथाच एजपुरुषइत्यादावंगजकीपभिन्नइतिबोधः अस्यावाच्यत्वेच एजपुरुषः सुन्दरइतिवद्वा
जपुरुषोदेवदत्तस्यवेत्यपिस्यात् वाच्यत्वेतद्विरोधानेवमप्रयोगइतिभावः एजसम्वन्धवानित्येवशब्दंभानंभेद
स्तृत्तरकालमुयतिस्तुतइत्याशयेनाह संसर्गइति विनिगमनाविरहमस्वामिके एजपुरुषइत्यादिप्रयोगापत्तिश्च
मनसिकत्वोभयंवाच्यमित्याह उभयञ्चेति तथाचा एजकीयभिनो एजसम्वन्धवाश्चायमितिबोधः ३० ॥

सर्गइत्यर्थः वस्तुतस्तुभेदसंसर्गोवा सामर्थ्यमिति भाष्यस्य एजादिपदसमभिव्याहृतपुरुषादिपदेन एजादिविशिष्टपुरुषादिरू
पविशिष्टार्थस्यैवबोधइत्यभिप्रायः ननुभेदेष्टयकृशक्तिबोधकंतत्तादृशबोधानुभवात् एमकस्मावित्यादिहृद्भेदस्यवाच्य

व्यपेक्षावादस्येति अव्यवहितोक्तविधुयावर्णितस्येति शेषः उक्तजहत्स्वार्थपक्षस्य मुनिर्दुष्टत्वेनेवेति भावः एवमुक्तीति उक्तवक्ष्यमाणे
 त्वर्थः भाव्येति नानाकारकनिघानयुग्मदस्मदादेशप्रतिषेधद्वयाविभाज्यदूषितत्वादित्यर्थः एनिसिमात्रेति मात्रपदं कृतस्वार्थकम् अ
 जहत्स्वार्थे उक्षणयानृत्तिपचकोपस्थापकमित्यर्थः काक्याभिधानेदृति नयाभिधान इत्यर्थः भाव्यादि तस्मत्समर्थोक्तं पदवचनमि
 त्यादि मूलेपकजशब्दवदितिसप्तम्यं तादृति उपमेये सप्तमीदर्शनात् पंकजशब्देप्यथावयवशक्त्यनिरिक्तशक्तिस्तद्वत्समासे

व्यपेक्षावादस्यैव युक्ति भाव्यविरुद्धत्वानन्मूलकः पूर्वपदार्थप्रधान इत्याद्युत्सर्गोऽप्युक्तः किन्तु रेस्वगवयत्पायेने
 त्सर्गोऽपि परम्परैव बोधक इत्याशयेन समाधने समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पंकजशब्दवत् बहुना सृजिभर्मोप्यं वचने
 रेवसाधने स्यात्सहृदुगौरवन्नस्मादेकार्थिभावं श्रिताः समास इति एनिसाम्प्रत्येकपक्षक्षयम् समर्थः पदविधिरित्य
 न पदमुद्दिश्य यो विधीयते समासादिस्समर्थं विग्रहवाक्यायोभिधाने शक्तः सन्सामुचितिसूत्रार्थस्य भाव्या
 व्याभात् पदोद्देश्यकविधित्वञ्च कनद्धितसमासेकशेषेनाधन धातुरूपासु यञ्च स्वपिष्टमिष्यस्त्वेष्य ॥ ६ ॥

ऽपीत्यर्थः नचपंकजपदेरुद्धि स्वीकारेण भावाभावात् सुमुदायात्पदत्वाविशिष्टप्रतीतेरेव मानत्वात् पदानियन्ते पस्थितेरुद्धयेक एव
 त्वानपकजपदाद्योगेन कुमुदस्यापि बोधप्रसङ्गाच्च रुद्धिस्वीकारेणुद्धितपदेन सृष्टादिरिययोगेन यंकजपदेन कुमुदमपि बोधये
 तेति तु न यत्र यो गरुद्धिभ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयोगिकार्थबोधेरुद्धेः ॥

प्रतिबंधकत्वकल्याणात् अथवा हृदया नियमतः स्मृतपक्षमेव कर्तव्यं शक्तुं प्रत्ययेन यं कजनि कर्तुं नया बोध्यते चाधर्कविना
 व्यक्तिवचनानां सन्निहितव्यक्तिविशेषपरत्वमिति नियमान् व्यक्तिवचनानां यत्किंचिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां सन्निहितो यो व्या
 क्तिविशेषस्तत्परत्वमिति न दर्थः घटेन जलमाहरेत्यत्र सन्निहितसच्छिद्रव्यक्तिबोधवारणाय तत्र बाधकं विनेति तथा च यं
 कजेतात्पर्यसत्त्वेन तदेव योगेनापि प्रतीयते न कुमुदम् प्रथमकल्पसु रूढिज्ञानस्य ग्राह्याभावानवगाहि त्वज्जनकज्ञानाविष
 टकत्वाच्च प्रतिबंधकत्वा संभवान्नक्षोदक्षमः सिद्धे रनायत्यामणिमंत्रादिन्यायेन प्रतिबंधकत्वाभ्युपगमेऽप्यन्यत्र नया कल्पने
 मानाभावादित्यं च पंकजानुभवसामग्रीसत्त्वात्तस्यैव बोधो न कुमुदस्य सत्यां हि सामग्र्यां फलानुत्यादेः प्रतिबंधकत्वापेक्षणादि
 नितार्किकास्तु दृष्टं तेन नृनि सामान्ये समुदाये शक्ति एव प्रयुक्तीति कथने पूर्वोक्तार्थ एव पर्यवर्तयतीति नन्वजहत्स्वार्थवृत्तिकसे
 विशिष्टशक्तेः संबंधांशे विरामत्वोक्तत्वाद्वाक्येऽपि संबंधांश एव तैः स्वीकारात्कोट्टनिवाक्ययोर्विशेष इति चेदत्राहुः तत्र हि फल
 बलात्पदार्थोपस्थितिकाले नियमतः संबंधांश उद्धेधका समवधानकल्पनेन पृथगुपस्थितयोः पदार्थयोः संसर्गबोधः सन्नोतु
 पदार्थोपस्थिति समकालमेव नियमतः संसर्गादिति तु ह्येधकसमवधानकल्पनाद्विशिष्टार्थोपस्थिति रिति वैलक्षण्येऽप्यनेन
 त एव प्राप्तोदकादौ विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन बोधः तत्राप्रयुज्यमानद्वितीयार्थः संबंधश्चोभयं समुदायशक्तिसाध्य
 मनन्यलभ्यत्वात् लक्षप्रशक्तौ एव जादियदाद्राजादेरुपस्थिति संभवेन तत्र समुदायशक्तिकल्पनगौरवाच्च नामार्थयोरभेदा
 त्वये इत्यादित्युत्पत्तयश्च योग्यनामार्थविषया इति ॥

जहत्वा यं च निपक्षेपकजशब्दस्य पूर्वोक्तरीत्या दृष्टं तत्तासु भवनात्मना दृष्टं । धत्तारयति विशिष्टशब्दस्वीकर्तृणामिति साधकमिति
 नि विशिष्टशब्दसाधकमेवेत्यर्थः व्यपेक्षावादिनये गुणपुरुष इत्यादि प्रत्येकपदवृत्त्या पदार्थोपस्थिताकाशादिवशाद्विशिष्टार्थ
 बोधयत्नकजपदेपितयेव विशिष्टार्थोपस्थित्या हरेरुच्छेदापत्तिर्न च सा नवेष्टेत्याह पक्षजनिर्कतुंरपि तेन रूपेण पदस्यापी
 त्यर्थं योगादेवेति अवयवशक्तेरेवेत्यर्थः तत्रापि पक्षजादिपदेपि तत्र तत्स्वीकारे न किमपगुह्यं समासे विशिष्टशब्देति भावः सा
 समुदायशक्तिः तत्कल्पनस्य रूढिकल्पनस्य तथोपस्थिति रिति स्वाभित्वादिना स्वाभ्यासुपस्थिति रित्यर्थः सुवचेति पुद्गलत्वादित्योप
 विशिष्टशब्दस्वीकर्तृणा व्यपेक्षावादिना मते दूयणं शक्ति साधकमेवेत्यर्थेनाह पक्षजशब्दवदिति पक्षजमिति कतुंर
 पि योगादेवोपस्थितौ तत्रापि समुदायशक्तिर्न सिद्ध्यति तत्र च पक्षत्व रूपेणोपस्थितयेन तत्कल्प्यत इति कच्यम् विचित्रत्वादिति
 पदेपि स्वाभित्वेनोपस्थितयेन तत्कल्पनावश्यकत्वात् सप्तम्येव तथोपस्थिति रिति चेत्तं कजपदेपि सा सुवचा एव र
 यकारपदेपि तथा च वर्गोसुरायकारोऽस्ति मादधीतेत्यत्रापि विना लक्षणं कृतं योगेन ब्राह्मणादिविषयतयेवोपपन्नं
 तत्कल्पनाकृत्वा जाति विशेषस्याधिकारित्वप्रकल्प्या पूर्वविद्याकल्पनमित्ययुक्तं स्यादिति भावः ॥१॥ स्थितिरपि लक्षणयेति
 वक्तुं शक्यमित्यर्थः अधिकरणविरोधमपिन आह एकमिति सप्तलक्षणमित्यर्थः तस्यः शक्तिसमकक्षत्वादिति
 तिभावः योगेनेति प्रत्येकपदवृत्त्युपस्थाप्यार्थकत्वेनेत्यर्थः उपपत्ताविति शास्त्रसंकोचमन्तरेण व्युत्पन्नान्निको ह्युत्तरार्थः तत्र
 लक्षणमित्यादिरूढिकल्पनायामित्यर्थः तत्कल्प्यचित्तेति यावत् जाति विशेषस्येति रथकारमुमादिभ्यां त्कारण्यस्य संभव इति स्पष्ट
 निसंकेतित जाति विशिष्टस्येत्यर्थः अपुक्तमिति विनेव शास्त्रसंकोचं विधेयारिमाप्येदिति भावः ॥

ननुप्रतिबंधेऽनुक्षरत्वं किंच पंकजपदे लक्षणापिन सुवचा तथा हि सा किं पंकजपदे उत डप्रत्यये न तावदाद्यः समुदाये शक्त्यभावे
नतदघटितलक्षणाया अप्यसंभवात् किंच जहत्स्वार्थो यास्तस्यास्तत्रासंभव एव अवयवार्थविरोधिन्या रूढेरभावात् जहत्स्वा
र्थानुतत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीत्यभिप्रायः यथा मंडपं भोजयेत्यत्र मंडपपदस्य गृहविशेषे रूढेर्योगविरोधिनी रूढ्यर्थे ग्र

साधकांतरमाह वदूनामिति वृत्तेर्धर्माविशेषणलिंगसंख्याद्ययोगादयस्तेषां बचनैः साधने गौरवमित्यर्थः अयं भावः वि
शिष्टशक्त्यस्वीकारेणैतः पुरुष इत्यत्रैव गजपुरुष इत्यत्रापि स्यात् विशेषणाद्यन्वयः गजपदेन स्वतंत्रोपस्थिति स
त्वात् विभाषावचनञ्च समासनिमित्तमवारणा यकार्यम् ननु सविशेषणानामिति वचनान्न विशेषणाद्यन्वयः विभाषा
वचनञ्च कृतमेवेत्याशंकां समाधत्ते वचनैरेवेति न्यायसिद्धमेव सूत्रम् व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्यैकार्थ्यभावे समा
सस्येति स्वभावतएव प्रयोगनियमसंभवात् सविशेषणेत्यपि विशिष्टशक्तौ गतः पदार्थैकदेशतया त्वया समवा
त् न्यायसिद्धमिति भावः अतएव व्यपेक्षापक्षमुद्राव्य अथैतस्मित्यपेक्षायां सामर्थ्ये योः सा वैकार्थ्यभावकृतो विशे
षः सवक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् ॥३१॥

तिप्रवादादेव शक्त्या मंडपानकर्तुर्बोधासंभवान्मंडपपदस्य मंडपानकर्तारिलक्षणा तथा च नत्र रूढ्यर्थे गृहसंबंधितावच्छे
दकतया गृहीतं चैत्रत्वादिनैव तद्बोध्यो न मंडपानकर्तृत्वेन न च तथा प्रकृते जहत्स्वार्थत्ववयवार्थप्रतीत्यनुपपत्त्या न वक्तुं शक्त्या ना
त्यः प्रकृत्यर्थस्यानन्वयापत्तेः तदर्थे प्रत्ययस्यासाधुतापत्तेऽप्येति लक्षणा न वसरादनापत्त्या नत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमः ॥ ३॥

एजपुतपइत्यादीनुप्रत्येकपदरन्यापिविशिशर्थकोधनिर्वाहेसमुदायशक्तिकल्पनत्रानुचितमेव नापिरथकाएधिकरणबोधः की
 निकार्येण्यकरणनिमित्तेवर्षविधानस्यसंकरस्यविशिश्याधानायेक्षयालघुत्वेविश्रुभूणात्वादेवानामिति मन्त्रवर्णदृष्टेः सीधन्वनप
 त्यनागीरवफलमुखत्वात् प्रकृते एजपुरुषादिसमुदाये शक्तिग्राहकनतादृशकोशादियेनतद्वलादवयवार्थः परित्यजेतेत्यशये
 नमूलमवतारयति साधकानरमिति लिखेति कुक्कुटादुमित्यादीकुक्कुटपदार्थत्वस्याप्रतीतेरिति भावः सत्येति एतौ एतबापुरु
 पइति वाक्यउपसर्जनपदानिसंख्याविशेषपुक्तत्वार्थमभिदधति समासेत्वनमूतत्वार्थप्रभानार्थमभिदधतीति भाष्यान्नसं
 विशेपस्याप्रतीतेरिति भावः सख्यादीत्यादिपदादिमेतर्हीकार्थीभावाकृताविशेषाः सख्याविशेषोव्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेष
 णचोयोगइति भाष्योक्तस्यस्यराशोगवाक्पुरुषादेवतजयश्रदमविसुमिश्राणं मीरित्यादीत्यायोगस्यचसग्रहवचनेरेवेति सविशे
 यणानांसर्जनेत्यादिभिरित्यर्थः उक्त्यर्थमेव प्रकटयत्ययमाधइति न्यायसिद्धमेव स्त्वमिति इहव्यपेक्षायामासोमभवत्येका
 र्थीभावेयाक्यनमवतिविभिन्नविषयत्वेनवध्यबाधकभावासंभवादितिन्यायसिद्धं विभाषयन्ननापूर्वमित्यर्थः तदुक्तं भाष्येन सं
 यायाभावाभावाविवेतेइति एकार्थीनाविकल्पनाग्नार्थविकल्पेनेति नङ्गावः अन्वयासंभवादिति इतीहोपसर्जनपदेन प्रधानार्थ
 मिधापिनाभावमस्त्वस्यविशेषणकाक्षायान्नप्रधान्यमितिकथमेकदाप्रधान्यमेकार्थीभावश्चस्यसुगमपहुणप्रभमभावाविवे
 धादितिन्यायसिद्धमेवेत्यर्थः अतएवेति व्यपेक्षावावस्थापानरमणीयत्वादेवेत्यर्थः इत्येवमप्युक्तमिति अस्य गानाकारकत्वेमिष
 तपुष्पदस्मदादेशप्रतिषेधः अयं दहोदृगनेनेत्यादिनेति शेषः ॥

कैयनेकं दोषसंघातमाह तथेत्यादि इति दूषणं तन्मिति इत्याकारकं दूषणं तन्मिति निष्कोशां विरित्या दोषांता
 द्यर्थवाचकानां लोपवचनमित्यादिकानामित्यर्थः एतद्दूषणोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वादाह दूषणान्तरमिति व्युत्पत्तिभंगमा विच्छिन्ने मा
 ह अयं भाव इति लक्षणेति वाक्ये इति शेषः चित्रगुरित्यादौ वाक्यस्य गोस्वामिलक्षकत्वेऽभीप्सितबोधलाभसंभवादाह प्राप्नो

तथा धवस्वदिहो निष्कोशां विर्गोरथो घृतघटी गुडधानाः के शचूडः सुवर्णलंकारो द्विदशाः सप्तपर्ण इत्यादावितरेतर
 योगादिक्रान्त्युक्तपूर्यमिश्रसंघातविकारसुचप्रत्ययलोपो वीष्माद्यर्थो वाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति दूषणा
 न्तरमाह चकारादितिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् कर्त्तव्यं तेन्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः आदिनाप्यनप्रयामह
 सगमने इत्यादाविविधानां पूर्वोक्तानाञ्च संग्रहः दूषणान्तरमाह बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति अयमाशयः चित्रगुरित्य
 त्रस्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा न च तत्र लक्षणाप्राप्नोदको ग्राम इत्यादौ तदसंभवात् प्राप्तिर्कर्मभित्तमुदकमित्यादि
 बोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामलक्षणाग्रामप्युदककर्त्तृकप्राप्तिकर्मग्राम इत्यर्थो लाभात् ॥

११ दकादाविति लक्षणाग्रामपीति इदं
 चमीमांसकमतेन स्वबोध्यसंबन्धस्यैव तेनैलक्षणात्वाभ्युपगमात् बोधोत्तरमित्यस्यानुपपत्तिप्रतिसंधाने सतीति शेषः लक्षणाग्राम
 पीत्यपि नात्र लक्षणाग्रामसंबन्धस्यैव तेनैलक्षणात्वाभादिति प्राप्तिर्कर्मभित्तोदकसंबन्धिर्नोलाभेऽप्यनुभूयमानोक्तार्थो लाभादित्यर्थः

नहिंसमानाधिकरणेति सामानाधिकरण्यचाप्रसमानविभक्तिकत्वम् अन्यथा कर्मलाक्षणिकत्वात्तार्थोदकपदार्थयोर्भेदान्वयानमु
 पगमेदत्पर्य भगपन्नैरिति तादृशव्युत्पन्नैरत्रैवव्यभिचारिदिति भावः मनुनह्युत्पन्नौ सामानाधिकरणस्यैकार्थोभिधायित्वस्यैवनि
 वेद्येननेदतद्विषयोऽत आह प्राप्तेरिति अन्वयासम्भाविति नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिति भावः अन्व
 प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैवकर्तृर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेन्न हिंसमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयव्युत्पन्नैरुदका
 भिन्नप्राप्तिकर्मैति स्यात् अन्यथा सामानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयव्युत्पत्तिर्भगपत्तिः प्राप्तेर्धोत्वर्थतया कर्तृता
 सुस्वन्धेननेदेनोदकस्य तन्नान्वयासम्भावच्च अन्यथा देवदत्त पच्यत इत्यत्र कर्तृतासुस्वन्धेनदेवदत्तस्यान्वयसम्भवेना
 नन्वयानापत्तिः अथोदकानि लकर्तृकाप्राप्तिरिति बोधो नरनात्सुस्वन्धिप्रामो लक्ष्यत इति चेत्त प्राप्तेर्धोत्वर्थतया कर्तृकत्वे
 रिविशेष्यताया अप्रसम्भवात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति व्युत्पन्नैः प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्या
 वनामार्थत्वेनोदकेन समसमभेदान्वयापत्तेश्च ॥ यादेवदत्त इति अन्वया उक्तव्युत्पन्नमुपगम इत्यर्थः प्रामो लक्ष्यत इ
 ति वाक्येनेति शेषः उक्तबोधस्य समभवदुक्तिकत्वे कथञ्चिन्नक्षणाधिकत्वे तदेवनास्तीत्याह प्राप्तेर्धोत्वर्थतयेति प्रकृतिप्रत्यय
 मोरिति न्यायस्य स एवादीव्यभिचारित्वसंभाव्याह प्राप्तपदे चेति नामार्थतयेति नामजन्यप्रतीतिविशेष्यस्यैवनामार्थत्वादिति
 भावः अभेदान्वयापत्तेश्चेति समानविभक्तिकनामार्थयो रिति व्युत्पन्नैरिति भावः ॥

द्रष्टव्यमिति भवन्मतेवहनकर्माभिन्नोऽथ द्रुतिबोधो नरं संबंधि नितलक्षणायामपि रक्कर्मकवहनकर्त्ता न द्वा निती श्रितार्थस्याला
भएवकर्माथकक्तप्रत्ययस्यकर्त्तरिलक्षणायांनुधात्वर्थवहनेऽथस्यकर्मतयाभेदसंबंधेनान्वयोदुर्लभद्रवोक्तव्युत्पत्तिविरोधादि
तिपूर्वोक्तदिशवसेयमित्यर्थः अत्रहीति बोधाभ्युपगमादित्यनेनान्वयिअत्रऊठरथद्रुत्यादिसमासे विशिशृशक्त्यभ्युपगममेतुन
कस्यापिबुन्यनेर्विरोधद्रुत्याहातिरिक्तेति षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिपर्युदासेबीजं प्रदर्शयति अयंभावद्रुति विनाशक्तिमिति समुदाय
शक्तिमित्यर्थः नचतत्रेति तादृशसमुदायघटकपूर्वोत्तरपदयोरित्यर्थः चित्रस्वामीत्यादि समानाधिकरणनामार्थयोरिति व्युत्प

एवमूढरथः उपहतपशुः उद्धृतौदनाबहुपाविकेत्यादावपिद्रष्टव्यम् अत्रहिरथकर्मकवहनकर्त्ता यशुकर्मकोपह
रणोद्देश्यः ओदनकर्मकोद्धरणवधिः बहुपाककर्त्तृधिकरणमितिबोधाभ्युपगमात्तत्रतिरिक्तवृत्तिपक्षेचघटत्वविशि
ष्टेघटपदस्येवोदककर्त्तृकप्राप्तिकर्मत्वविशिष्टेप्राप्तोदकद्रुत्यादिसमुदायशक्तौवनिर्वाहद्रुतिभावः ३२ साधकांतरमा
ह अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौव्युत्पत्त्यंतरकल्पना ल्हेतुप्रत्यागम्यास्तितवत्किंशक्तिंनकल्पयेः ३३ अयंभावः चित्रगुरित्या
दिषुचित्रगवीणांस्वाम्यादिप्रतीतिर्नविनाशक्तिमुपपद्यते नचतत्रलक्षणासाहिनचित्रपदेचित्रस्वामीगौरितिबोधा
पत्तेः नापिगोपदेगोस्वामीचित्रद्रुत्यन्वयबोधापत्तेः चित्रादिमात्रस्यलक्ष्येकदेशत्वेनतत्रगवादेरन्वयायोगात् ॥

नेरितिभावः ननुगोपदस्यगोमति लक्षणगविचित्रस्याभेदान्वयेचित्राभिन्नगोस्वामीतिबोधो नानुपपन्नोऽतआह चित्रादिमात्रसे
ति आदिनागवादिपरिग्रहः प्रायम्यात्पूर्वपदलक्षणेन्याशयेनचित्रपदोपादानं लक्ष्येकदेशत्वेनेति लक्ष्यगोस्वामिरूपप
दार्थेकदेशत्वेनेत्यर्थः अन्वयायोगादिति एकपदार्थप्रकारनानिरूपितविशेषेव्यतासंबंधेनशब्दबुद्धिंप्रतिविशेष्यतासंबंधे

कस्यचिन्मतमाश्रय्य निरुचये नचेति छाष्टादिति गर्वार्थक इत्यर्थः तथाच पृथगर्थस्य हीनव्युत्पन्न्यतरकल्पनमिति भावः पदद्वय
इति विनिगमकानाकादिति भावः नैमिष्यिकेति एकदेशाश्रय्यपक्षे हि ते रित्यसुक्तम् औधावृत्तीति बोध्यमानस्यस्त्वामिनो हे धामाना
पक्षेरित्यर्थः विनिगमनं विरेति चित्रपदं तात्पर्यमार्हकमुत गोपदमित्येकतरपक्षपातियुक्तिविरहतादवस्थेनेत्यर्थः असंभ

नच विनाभिन्मसौ रिति शक्त्युपस्थाप्य यौ रन्वयबोधो न रंतादशगोस्वामी गोपदेन संक्ष्यत इति वाच्यम् गोपद
स्य चित्रपदस्य का विनिगमना विरहेण लक्षकत्वासम्भवात् नच गोपदे साक्षात् संबध एव विनिगमक इति वाच्य
म् एवमपि प्राप्नोदकं कुत विष्वद्व्याघः पृथगर्थबहुव्रीहौ विनिगमका प्राप्तेः यौ निका नाकं त्रोट्यर्थकतया
साक्षात् स्वन्यविशेषात् नच पदद्वये लक्षणेति नैमिष्यिकोक्त्युक्तस्य औधावृत्तिप्रसङ्गात् नच परस्परान्नात्य-
र्थ्यमार्हकत्वादेकस्यैव कदालक्षणा न द्वयो रिति नच औधावृत्तिरिति वाच्यम् एवमपि विनिगमना विरहतादव-
स्थेन लक्षणाया असम्भवात् नच चरमपदे एव सा प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनात्प्रत्ययानां सनिहितपदार्थगतत्वा
र्थवौ धक्युत्पन्ने रिति वाच्यम् एवं हि बहुव्रीह्या समवायने ॥ ११ ॥ वादिति एकतरपदे लक्षणाया असम्भवादित्यर्थः पद

एतः
१४३

द्वयलक्षणायां नुठकदौ पदुति भावः मन्त्रयार्थानुपपत्तिरेव उतरपदे लक्षणाया विनिगमिका भविष्यतीत्याशङ्क्य निरुचयेन चे
ति एवं हीति उतरपदस्यैवान्यपदार्थलक्षकत्वे इत्यर्थः ॥

बहुव्रीह्यासंभवे हेतुमाह अनेकमिति तद्विधानादिति बहुव्रीहि विधानादित्यर्थः अयं भावः तृतेर्विशिष्टार्थकत्वं न शास्त्रे कगम्य
म् अचतुरेसादावर्थानादेशानात् किंतु लौकिकव्यवहारगम्यम् स्वभावत एव तेषां शब्दानां मेखर्थे अभिनिविष्टानां भित्तत्वेनात्वा
ख्याने क्रियं न इति समर्थसूत्रभाष्यात् अनेकमन्यपदार्थे चार्थे द्वंद्वत्वादीनामनेकं प्रथमांतमन्यार्थे प्रतिपादकं बहुव्रीहिसंज्ञकं
भवति चार्थे वर्ततेयः प्रथमांतसमुदायः सहस्रं संज्ञको भवतीति क्रमेण लोकसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीह्यादिसंज्ञाविधायकत्वमा

अनेकमन्यपदार्थे इत्यनेनानेकसुबंतानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वेन तद्विधानात् किंचैवं सति घटादिपदेष्वपि चरम
वर्णएव वाचकताकल्पनास्यात् पूर्वपूर्ववर्णानां तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगसंभवात् एवं सति चरमवर्णमात्रश्रवणे
र्थबोधोपनिरिति चेदत्राप्युदकपदमात्रश्रवणादर्थप्रत्ययापत्तिस्तुल्येन्यत्र विस्तरः एवं चापष्ट्यर्थबहुव्रीहोबु
त्यन्यतरकल्पनाउक्तयुक्तेः अगत्याशक्त्यंतरकल्पनात्कृत्वागः कृत्वाशक्त्योपपत्तिरिति व्युत्पत्तिस्तन्यागश्च न वा
स्ति तत्किं सर्वत्र समासे शक्तिनकल्पयेरिति वाक्यार्थः यजुर्व्यपेक्षावादिनै नैयायिकमीमांसकादयः न समासे प्रा
क्तिः एजपुरुष इत्यादौ एजपदादेः संबंधिलक्षणयेव एजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तेः ॥ अत्र अर्थस्यापि विधा

नेवाक्यभेदापत्तेः स्वसमानार्थकवाक्यानिवृत्तये विभाषाधिकारोपिविधेयः स्यात् एवं च सुबंतसमुदायस्यान्यार्थप्रतिपादकत्वं
कथं बहुव्रीहिः स्यादिति नन्वेकपदस्यान्यार्थप्रतिपादकत्वेनात्यर्थग्राहकतमापदस्याप्युपयोगित्वेन समुदायस्य विशिष्टार्थप्रति
पादकत्वमविकल्प्यमन आह किंचैवमिति समासस्य चरमपदस्यैवलक्षकत्वे सतीत्यर्थः इष्टापत्तावाह एवं सतीति चरमवर्ण

स्याच्चकतेसतीत्यर्थः अत्रापि प्राप्नोदकादावपीत्यर्थः आपन्निरिति आयाद्यव्यतिरेकनिर्णयकालिकापाद्यव्याप्तादकताज्ञानस
 न्नादितिभाव ननुदकपदमात्रअवगणान्वलक्ष्यार्थबोधः तदानींलक्षणकल्लिकायास्तात्पर्यग्राहकपूर्वपदोपस्थितेराभावात्
 अतःप्राह अन्येति भूषके इत्यर्थः विसरद्विति उत्तरपदलक्ष्यार्थे प्रकृत्यर्थत्वाभावेन तत्रप्रत्ययोर्धनत्वयापन्निरित्यादि तत्र
 केचुत्पत्तीतिव्युत्पत्तिन्यागः प्रकृतेप्रतिज्ञाहानिरेव व्यपेक्षावादिनद्विति समर्थस्तत्रे परस्परान्वययोग्यत्वरूपसामर्थ्यमेवव्यपे
 क्षेतिवादिन इत्यर्थः नसमासेशक्तिरिति समासेराजपुरुषाविसमुदायेविशिष्टशक्तिर्नैत्यर्थः समाससंज्ञाप्रयोजकत्वंलुप्रप्रत्ये
 कपदहन्यतिरिक्तेनास्त्वितियावात् सस्त्वशार्थमिति भाव्यकारोक्तैः संसर्गस्पृशगुपस्थितिनिबन्धनत्वात्परव्ययेक्षेवसामर्थ्य
 द्रुसुक्तैः सामर्थ्ये इत्यत्रसमर्थपदस्यतादृशार्थकत्वस्य सर्वैरेवांगीकारात् परंगवद्भावानुरोधाच्च अन्यथासमासादौवेकार्थः
 भाव परंगवद्भावादौव्यपेक्षेतिवाक्यभेदापत्तेः तत्रव्यपेक्षानादरेतुक्तेनमिनावरुणादृतसृशवित्यादादृतेसमर्थपरि
 भाषानेत्यादेः परंगवद्भावैरिति आत्मत्रितस्य चेतुर्गुदन्ततापत्तिः नवतल्लिभिन्नग्रहणकर्तव्यमिति कार्तिकेकमत्रितार्थस्यपल्लिभि
 र्गतवक्त्रमेव परंगवद्विषयैर्कननियमितत्वात्परंगवद्भावप्रसक्तिरितिवाक्यमसुमर्थपरिभाषाप्रमित्यतस्तत्वात् सैवत्याप्युक्तमनेनमि
 आवरुणावित्येतयोः समभिव्यक्तनक्तियान्वयित्वेनपरस्परमसामर्थ्यात् मिश्रावरुणादृतसृशावेनयत्सुपाक्षिकान्वयबोध
 सत्त्वादस्त्येवसामर्थ्यं स्पष्टं चेदं वेदभाष्ये अतएकानंतरपाठोपिचरितार्थः पुश्चैराशः पुरुषोदेवदत्तस्येत्यादौनिरुक्तम्
 व्यपेक्षारूपसामर्थ्याभावादेव समासाप्रसक्तैः समर्थस्तथार्थस्तुपदसंबन्धीसमासादिविधिः साक्षात्परयावात्सप्रयोज
 विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपव्यपेक्षापरानामकसामर्थ्यवत्यदाधितोबोध्यद्विबहुव्रीहौविधादिविषय

किंच वृत्तितावच्छेदेनैकार्थीभाववादिमते स्वावयवार्थोतिरिक्तार्थोभिप्रायकात् रूप
प्रवार्थोतिरिक्तार्थवत्त्वाभावात् वृत्तिवत्तामाताधिकारणेनतुरथंतरादिशुद्धरूपेपंकजा
शक्तेरस्मान्निरप्यभ्युपगमेनासिद्धसाधनात् शुद्धयोगिकचित्रत्वादिसमुदायेप्रत्यक्ष
कपटदृष्ट्यैवोपपत्तेरश्वहेयद्रुतितदभिसंधिः शक्तिकल्पनानुपपत्त्यभावंप्रयोजनया
धरवलक्ष्योस्त्वेवंचव्याससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवादोप्युपपत्स्यते राजा
यतया त्वयेनैवोपपत्तौसंबन्धिनिलक्षणाभ्युपगमेप्रयोजनाभावश्चेतिवाच्यम् एजापुर
प्रवसंबन्धेनपुरुषादावन्वयवारणायनिपातानिरिक्तानामार्थनिष्ठाभेदानिरिक्तसंबंधा
रेनशाब्दबुद्धिप्रतिविशेष्यतासंबन्धेनप्रत्ययनिपातान्यतरजत्योपस्थितेहेतुत्वस्या
स्यप्रत्ययनिपातान्यतरानुपस्थितेपुरुषादावन्वयसंभवात् निपातिरिक्तत्वविशे
दस्यस्यनामार्थस्यप्रत्ययजन्योपस्थित्यविषयमुखेनिपातानिरिक्तनामार्थचंद्रस्य
निःस्पृशेतिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नत्वस्यप्रकारतायांनिवेशाच्च एजापुरषट्पत्त्या
निरिक्तत्वविनाशोविशेषणीयत्वान्नप्रकृतेनुपपत्तिरितिवाच्यम् गौरवान् क्वचिद
निरिक्तत्वसंबन्धिनिलक्षणाभ्युपगमः रूपसतिसत्त्वात् निपातानांद्योतकत्वनयेघ
नयेनापपत्तौनिपातानिरिक्तत्वस्याप्रवेशश्चेतिभावः ॥ ६ ॥

शक्त्यग्रहे अवयवशक्तिग्रहाभावेनेभ्यः पंकजादिपदघटकावयवैभ्यः विशिष्टार्थबोधद्वयैः लक्षणायाः
 शक्तिघटकादिति भावः अतएवेति तत्पदीयलक्षणाग्रहे तत्पदशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः उत्तरपदलक्षणायां विनिगमन
 माह यौगिकत्वेनेति विलंबितत्वादित्यनेन शीघ्रोपस्थितिकत्वमुत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमिति सूचितं ननु व्युत्पत्तिपक्षे यौगिकत्व

नच शक्त्यग्रहे लक्षणया तेभ्यो विशिष्टार्थप्रत्ययः संभवति अतएव राजादिपदशक्त्यग्रहे राजपुरुषः चि
 त्तगुरित्यादीनबोधः न विचित्रगुरित्यादीलक्षणासंभवेऽपि अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ लक्षणाया असंभवे बहुव्युत्प
 त्तिभंजनापत्तेरिति वाच्यम् प्राप्नोदक इत्यादावुदकपदएव लक्षणास्वीकारात् पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्ल
 क्षणायाधातुप्रत्ययनदर्थज्ञानसाध्यतया विलंबितत्वात् प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्यु
 त्पत्त्यनुगोधाच्च घटादिपदे चातिरिक्ताशक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टैकस्यैव संकेतित्वात् ॥ ६ ॥

मुदकादिपदानामपि सममत आह प्रत्ययानामिति यथाश्रुतप्रकृत्यर्थत्वस्योदकादीवाधानप्रकृत्यर्थपदमन्यथा व्याचष्टे सन्निहिते
 ति तथा चाणुरपि विशेषोप्यवसायकर इति न्यायेनोत्तरपदएव लक्षणेति न बोधावृत्तिरूपदूषणमपीति भावः पूर्वोक्तदूषणान्तरमु
 द्हरति घटादिपदे चेति कल्प्यमाने तु क्त्वाऽल्लक्षणत्वं सूचयति विशिष्टस्यैवेति व्यवहारादिना नत्रैव न निर्द्वारणादिति भावः ॥ ७ ॥

असत्त्वादित्यस्येनतत्रापि विनिगमकगद्वेषणा स्यादिति शेष उक्तं मद्ददति प्राप्नोदकादिघटकोदकादिपदे इत्यर्थं सालक्षणं विशेषो
यदिति घटादिपदात्समासस्य लक्षणया वैषम्यमित्यर्थः अत्रेदं बोध्यम् उक्तयुक्तोपकुंभमित्याद्यानुत्तरपदस्यैव समीपाद्यर्थे लक्षण-
णा पूर्वपदं तात्पर्यं ग्राहकम् तत्पुरुषेऽपि क्वचित्पूर्वपि लीत्याद्येकदेशेति चरमपदस्यैव सा विषयस्यार्थे इतरद्योतकम् नीलो-
त्पलमित्यादिकर्मधारये तु न कापिसा प्रत्येकपदशक्त्युपस्थितयो रभेदान्वयसो लभ्यातत्त्वदुक्ती हेतून्तरपदएवसेति सा एव व्यव-
क्तम् पाणिपादमिति दृष्टेऽप्युत्तरपदस्य याणिपादसमासो लक्षणा पर्यांतरयो तर्कं तत्रैव परंपरया वादनकर्मत्वान्वय एव भिन्न
रेतरयोगद्वेष्टादित्यायन्नप्रत्येकपदार्थे को ह्युत्तरपदस्यैव सा अतएव द्विष्य च नाद्यर्थं द्विष्याद्यन्वयस्तत्र समाहारद्वेष्टादित्यं

बोधकत्वस्यापि प्रत्येकवर्णेष्वसत्त्वात् प्रकृतेऽस्मात्प्रत्ययार्थान्वयसौ लभ्या योत्तरपदे एव समाकल्प्यते इति
विशेषः स्वीकृतं च घटादिपदेऽपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकान्ते रित्याहुः अत्रोच्यते ॥३॥ विशेष्यमन्त्रतु विशेषो-
पगममिति भेदः यद्वत्समाहारद्वेष्टेऽपि साहित्याप्रतीतेर्न तत्र लक्षणा किंतु प्रत्येकपदशक्त्युपस्थाप्ययोरेव साक्षाद्वादनकर्मत्वान्वयः
दृष्टं अत्र प्राणीनिप्रकारणादिनिष्ठैकत्वसमासस्यैव समाहारपदव्यपदेशपत्न्यम् कृतदत्तरेतरयोरेतत्प्रसंगः एवमिति रेतरोयोने
पिनलक्षणा एकस्थानरूपद्वयपदद्वयात्प्रत्येकशक्त्युपस्थितार्थयोर्द्विष्यान्वयसंभवात् एकक्रियाव्यतिरूपस्यैकशुद्धवच्छि-
न्नत्वरूपस्य वा साहित्यस्य पञ्चादेवावगमेन पूर्वैतत्तत्र लक्षणाप्रहासभवात्त्वयार्थे दृष्टद्वयस्य चार्थान्वययोग्यद्वयार्थान्वयतद्विरो-
धोऽपि युक्तं चेन्न तद्वद्वत्वावच्छिन्नस्य प्रधानीभूतार्थद्वयप्रतिपादकत्व एव दृष्टं सामासिकस्य चेत्यनेन समाससमूहमप्येष्टं
स्य विभूतिनया परिगणनस्य भगवत्कृतस्यासंगतेः विशिष्टशक्त्यलक्षणा तस्य प्रधानीभूतसमाहारप्रातिपादकत्वे तु स

सात राहुं हस्याविशेषाच्च नदसंगतिः स्यैव यत्तु ॐ भारतभावदीपे सममेकत्रासनं समासो विदुषां गुरुशिष्याणां वामं चार्थकथा
 र्थवैक्यावस्थानं तत्र विदितं मर्थं जानं समासिकं चातुरर्थिकं शृक् तस्य ठस्येकद्वीकादेशः यस्येति चेत्यलोपः तस्य मध्ये द्वंद्वोर
 हस्यो हस् द्वंद्वं रहस्येति सूत्रे द्वंद्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वम् शाब्दिकप्रसिद्धमिति व्याख्यातं तनु विदितार्थस्य चतुरर्थ्या मदर्थना
 द्रयं त एव कारणन्यायेन संकेतितं समासशब्दात् समासस्यार्थस्यैवोपस्थिते रुचित्वेन प्राप्तस्य सामूहिकठकः समासशब्दान्द
 नभिधानात् द्वंद्वं रहस्येत्यनेन रहस्ये व्युत्पादितं द्वंद्वस्य नित्यनपुंसकत्वेन पुद्धिं गस्य तद्वाचित्वा संभवात् समासवाचिनश्च तस्य
 पुद्धिं गतायाश्चार्थे द्वंद्वत्वाद्दौ दृष्टत्वात्पारिभाषिकत्वाच्च तेन समासस्यैव ग्रहणस्योचितत्वाच्च चिंत्यम् न च साहित्याभाते न्यून
 रस्य क्रियात्वन्ययविवक्षायां यश्रयधवं खदिरं च्छिधीति वाक्यवत्प्रयधवखदिरौ च्छिधीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् प्रत्ययार्थं द्वित्वा
 वाच्छिन्तधर्मिकस्यैव पदार्थान्तरान्वयबोधस्यान्यत्र दर्शनेनात्रापि तदवच्छेदेनान्वयस्यैवोचितत्वात् न च द्वित्वान्वययोग्यताव
 च्छेदकसाहित्यमंतरेण द्वित्वान्वयएव कथमिति वाच्यम् योग्यतावच्छेदकोपस्थिते रनपेक्षणात् उपस्थिते योग्यएव तदन्व
 यात् अतएव घटेन जलमानयेत्यत्र च्छिद्रेतरस्यैव योग्यताबलेनान्वयः ननु च्छिद्रेतरत्वप्रकारकः शाब्दबोधस्तत्राप्रकृत्यर्थ
 तावच्छेदकस्यैव द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकत्वेपि क्षतिविरहाच्च विवेचितं चेदमधिकं मत्यत्र न चंक्षौ मवसानावग्रिमादधीया
 तामित्यत्र समुच्चयलाभेन स्यादिति वाच्यम् यत्कर्तव्यं तद्वनयासहेति वचनांतरात्तत्सिद्धेः यद्यपि द्वंद्वे परस्परान्वयित्वरूपव्यपे
 क्षादुर्घटयतश्चापि चार्थे द्वंद्वत्वं तद्विधिसामर्थ्यादेव तत्र समासस्तदर्थं सूक्तं समुच्चयान्वाच्योस्त्ववभिधानादेव न द्वंद्वनिस्

यत्ने कस्यापि याये मे कल्पे णान्व पितृ मेव तत्र सामर्थ्यमिति तन्तु कचिदेतस्य क्वचित्पूर्वोक्तस्य सामर्थ्यस्याप्रयणे समर्थं सूत्रे वाक्यमे
दापत्तेरिति पूर्वोक्तोपनिमित्तत्वेनापि परिहरति स्वीकृतमिति चरमवर्णस्येवेति पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्योद्भूतसंस्कारसहितानि
मवर्णस्येत्यर्थः नातकेवलं चरमवर्णार्थको भाष्यनिः अधिकमग्रे वक्ष्यते व्यपेक्षायां सामर्थ्ये समास एको स एहीनो भवतीति भाष्या
शय प्रकाशयन्नेयाधिकमनंदुष्यं त्यत्रोच्यते इति ॥ ६ ॥ संज्ञादीत्यादिनापत्त्वादपि ग्रहः भाष्यसिद्धपादति समासग्रहणमर्थ
वत्समुदायानामनियमार्थमिति भाष्यसिद्धौ यो दुर्गुप्यः स्वसृमिति वाक्यस्याप्यर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वप्रसक्तौ तद्व्याचनयेव च नारं
समाश्रयक्यनियमार्थेन समासग्रहणेन समाहितं समासे शक्यं न स्युपगमे तु तस्य च न्यर्थो भूतत्वरूपार्थवत्त्वाभावेनाप्राप्तं संज्ञा
समासे शक्यत्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात् अर्थवत्त्वाभावेनार्थवद्धानुप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यस्याप्र
वृत्तेः न च कृतं तद्धितं समासाच्चेत्यत्र समासग्रहणात्मा तस्य नियमार्थनाया भाष्यसिद्ध्याः वैयाकरणाभूषणे स्पष्टं प्रतिपादि ।
विपयेतस्यावश्यकं तन्मानियमार्थत्वव्यातः स्पष्ट एव तस्मादेतद्भाष्यमपि समासे विशिष्टशक्तीमानमिति तत्रोक्तत्वं
दित्यर्थं न चार्थवत्पदसामर्थ्ये त्वर्थे वाचकपदघटिते पि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिरत्यथाधात्मादिपय्युदासेनैवार्थवत्त्वेन दुपादान
विपर्ययं स्पष्टमेव दशदादिमानि त्याद्यनर्थकसमुदायस्य तु नियमेन वारणीयत्वादिति भाष्यम् अर्थवद्ग्रहणस्यो नार्थक्याः सि
द्धांतसिद्धत्वेन तत्सामर्थ्यभावात् अर्थवद्ग्रहणं सुत्रिन्यपदे प्राथम्यमिति भाष्येणार्थवत्त्वेन सादृश्यबोधनार्थं तदुपयोगदर्शनाच्चे
ति विशिष्टशक्यभ्युपगममतरेण समासे प्रातिपदिकसंज्ञादौ भिन्नमेवेति भाष्यः ॥

ननु चित्रगुरित्यादौ विशिष्टे शक्त्य स्वीकारे पितार्थवत्त्वं निबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः तथा हि न शक्यसंबंधोलक्षणागभीरायां न
 द्यां धोष इत्यादावसंभवात् तत्र तावन्न गभीरपदं तीरलक्षकं न द्यामित्यस्यानन्वयापत्तेः न हि तीरं नदीपदमपिन तथा गभीरपदार्थस्या
 नन्वयापत्तेः तच्च पदद्वये प्रत्येकं सा विशिष्टनदीतीरा भानप्रसंगात् न च नदीपदे नैव गभीरनदीतीरं लक्ष्यते गभीरादियदन्तात्पर्यं
 ग्राहकमिति वाच्यम् गभीरपदस्य तात्पर्यं ग्राहकं त्वमुत नदीपदस्येति विनिगमना विरहात् न च नदीपदस्य द्रव्यवाचकनया साक्षा
 त्संबंध एव लक्षणायां विनिगमक इति वाच्यम् गभीरपदस्यापि नित्यं गुणिवाचकतया न दर्थस्यापि साक्षात्संबंधा विशेषात् तस्मा
 त्पदद्वयलक्षणायां गौरवात्समुदाय एव सांगीकार्यो अत एवार्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणे नि संगच्छते किं नु स्वबोध्यरूपेव सा

समासवाक्ये शक्त्यभावेन शक्यसंबंधरूपलक्षणाया अपि असंभवेन लाक्षणिकार्थवत्त्वं स्याप्यसंभवात् ॥ ५८ ॥

अस्ति च गभीरायां न द्यामित्यत्र वाक्यज्ञाया गभीराभिन्ननदीतत्संबंधस्तीरे इति एवं च चित्रगुरित्यादिसमुदायस्य लक्षणाया चित्राभि
 स्तगो स्वामिरूपार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तेरुक्तं आह समासवाक्य इति वाक्यद्वयत्वं न्याक्कचिन्नत्वं न संभवेति हि
 सर्वत्र राजपुरुषोदिसमासे तदसंभवं सूचयति अयमाशयः स्वज्ञाप्यसंबंधस्य न लक्षणात्वमपभ्रंशे पितत्प्रसंगात् किंच स्वज्ञाप्य
 इत्यस्य स्वनिष्ठज्ञापकतानिरूपकज्ञाप्यतावदर्थसंबंध इत्यर्थो वाच्यः तत्र ज्ञापकत्ववृत्त्या बोधकत्वमुत ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमा
 त्रं नाद्यः वाक्ये लक्षणाभावप्रसंगात् तदर्थस्य गभीरस्य वृत्त्यबोधात्वात् नांत्यः प्रत्येकं वर्णनामर्थवत्त्वापत्त्या विभक्त्या पत्तेरिति स्वशा
 क्यसंबंधोलक्षणे न्येवांगीकरीयम् तथा च समासे तदसंभवेन प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिस्तदवस्थेति तदर्थं विशिष्टशक्तिस्वीकार

भाष्यसिद्धति निवेकादेशे प्रतिषेधो न वत्वादि त्वादेस्तत्राभिधानादिति भावाः सूत्र्यतामिति अति सुमासश्च प्रातिपदिकमित्येव सू-
त्र्यतामित्यर्थः तथा च तिङ् सुबन्तभिन्यन्यत्रातिपदिकमित्यर्थे न समासस्य प्रातिपदिकत्वलाभादतिरिच्यमानम् समासग्रहण-
नियुक्तार्थमस्त्वित्यर्थः प्रत्येकवर्णे विवर्णनामानर्थक्यपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञार्थाप्रकाशनीयार्थाभावादविशेषेण प्रतिवर्णने वि-
भक्तिर्भवादेव्यादि विवेति भावः अर्थवत्त्वेनेति अर्थवद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः न चार्थवत्समुदायघटकवर्णनामर्थवत्

अथ निप्रतसू किं इत्यादिभ्यश्चो सु वि ति ति प्र प्रत्याहारे भाष्यसिद्धः न मदायानि प्र प्रातिपदिकमित्येव सू-
त्र्यताकृतमर्थवदादि सूत्रहृये न समासग्रहणं च नियमार्थं मस्तु तथा का ति प्र ति वं त भिन्नं प्रातिपदिकमि-
त्यर्थोत्समासस्यापि सा स्यादिति चेन्न तथापि प्रत्येकवर्णेषु संज्ञावारणापार्यवत्त्वावश्यकत्वेन समासा व्या-
प्तितादवस्यमेव तथा च प्रातिपदिकसंज्ञारूपकार्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति भूतमद्रववद्भिम् ॥

प्रत्यस्यापि भाष्ये दर्शनात्तद्वहणे विविभक्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् न तु यक्षेयि संधानस्यैकार्थक्यसुबभावो वर्णोदिति भाष्यान्नेनेके वै-
विभक्तिः समुदायावयवार्थगतमेकत्वबोधयेत् एकमेव परेकत्ववच्चैकेन मुष्णप्रत्यापितमिति बोधनीयाभावाद्भिभक्ते प्रत्येक-
वर्णोदवुत्पत्तेरिति भावः

ननु समासवाक्यस्यार्थवत्त्वाभावेऽपि न प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः कृत्तद्धितेति सूत्रेणैव तत्संभवात् संभवति विधित्वेनियमकल्पना
या अन्याप्यत्वात् समासग्रहणे मेव च समास एकार्थीभावेवामानम् वाक्यस्य नूनं पूर्वसूत्रेण तत्र सक्तिरर्थवत्त्वाभावात् संसर्गस्याश
क्यत्वेऽप्याकांक्षादिवशादेव तद्गानस्य सूत्रपादत्वात् एवं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याप्यनर्थकत्वेनाप्राप्तसंज्ञाविधानार्थं कृत्तद्धितग्र
हणमिति समस्तस्यैव सूत्रस्य विधायकत्वम् आद्यसूत्रस्य नूनं साधु शब्दस्वरूपमेव ननु बहुपटुरित्यादिसमुदायोऽप्यु
त्तरपदलाक्षणिकतादृशसमुदायस्यार्थवत्त्वाभावात् कृदन्तानां केषां चिदर्थवत्त्वेऽपि धातुत्वादेवं तद्धितानामपीयानित्यादीनां

किंचैवं चित्रगुमानयेत्यादीकर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थोऽन्वितस्वार्थबोधजनकत्वव्युत्पन्नैः विशिष्टोत्तर
मेव प्रत्ययोन्यतेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् यन्नु सति हितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यते इति तन्न ॥

प्रत्ययत्वेन तादृशसमुदायस्य त्वनर्थकत्वेन पूर्वसूत्राविषयत्वेन तत्र तत्र प्रातिपदिकत्वविधानार्थं सूत्रकारेण द्वितीयं सूत्रं प्रणी
तम् अतएवात्रार्थवदिति नानुवर्ततेऽसंभवात् प्रयोजनाभावाच्च तन्नच्छेदेन प्रत्ययपरिभाषयानन्दं तद्ग्रहणं संज्ञाविधावित्यस्य
प्रायिकत्वादुत्तरादिवत्केवलकृतमप्रयोगेण तदुपादानवैयर्थ्याच्च यद्यप्युक्तमुक्त्या तद्धितपदस्यापि तद्धितान्तपरतैवलभ्यते न
थापि बहुपदादिसंग्रहाय तत्स्वाव्यवहितोत्तरत्व संबंधेन तद्धितविशिष्टप्रकृतिघटितसमुदायतद्धितान्तात्पर्यपरतः
याव्याख्येयम् प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम् इयानित्यादीनु प्रत्ययस्यैव नन्दं तत्त्वान्न दोषः पचतक्यादिसमुदायान्तर्ग
ततद्धितप्रकृतेर्निरुक्तनद्धितवैशिष्ट्याभावात्तत्रातिप्रसंगः

कद्रुहणपरिभाषया अनतरग्रहणशायितायाश्च सार्वत्रिकत्वाच्च न मूलकेनोपदेशमित्यादावतिप्रसक्तिरेव समासग्रहणेनाप्यप्रामा
 निपदिकसञ्ज्ञाविधानाद्राजपुरुषइत्यादिसमुदायात्स्वाद्युत्पत्तिमुल्लेखेति तत्राविशिष्टशक्त्यभ्युपगमो निष्प्रमाणक' वाक्यस्य साने
 तु कर्मैव तत्र कोशादिनाशक्त्यपरिच्छेदान् यश्चतुर्कोशादिकं परिच्छेदकतत्र समासेयकजादौ तान निवारयामः एवं च वाक्यस्या
 र्यवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽप्रसक्तैस्तदवृत्तिरूपफलाभावेन समासग्रहणस्य निर्यमार्थत्ववर्णनं मसाप्रतम् माख्येन स्य नि
 यमपरित्यागवर्णनं तु ससर्गस्य शक्त्यत्वमित्येकदेशिमतमनुसृत्यैवेत्यहचे एह किञ्चेवमिति सर्वसमासे विशिष्टशक्त्यस्वी
 कारे कर्मत्वाद्यनन्वयापनिरित्यस्य गवादियदर्थे इति शेषतत्र हेतुमाह प्रत्ययानामिति तथा च प्रकृतित्वं प्रत्ययविधाना
 वधित्वम् ननु प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वम् बहुपदुरित्यादौ पद्वादिशब्देऽव्याप्रेः न च तावेष्वष्टपृतिर्ज्योततः पुरीसेव च प्रकृतिरहो
 ति माष्यात्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्यैव प्रकृतित्वलाभ इति वाच्यम् तदर्थो न च को धातुमीतनो विधानावधेरसति विशेषानुशासने
 पुरीतावेव सुप्रिङ्गस्य चित्तुपलक्षणं प्रत्ययानां तदर्थो न च को धातुमीतनो विधानावधेरसति विशेषानुशासने
 सोऽनरपदस्य विधानावधित्वरूपप्रकृतित्वाभावेन तदर्थे न कर्मत्वाद्यन्वयः स भवत्युक्त्युत्पत्तिविरोधादिति भावः प्रत्ययानामि
 ति श्रुत्य निहिदं डिनमानयेत्यादौ दुंहादौ कर्मत्वात्प्रत्ययकारणाय स्वीक्रियते तदर्थे एव प्रकृत्यर्थनिर्युविषयतानिरूपितविषय
 तासंबन्धेन शाब्दबुद्धिप्रतिविशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययपञ्चकोपास्थितित्वेन हेतुनेति तत्र प्रकृतेरसति हितत्वेने निवेशस्तावन्नेको
 कस्येतेत्यभिचारकारणाननुप्रकृतित्वेन गौरवादिमनं ह्यपि न मुपन्यस्य यन्मिति सम्बन्धितिसन्नि
 तपूर्वत्वेनानुसंधीयमानत्वं तस्मिन् विषयव्याप्तिरप्येव गच्छेत्सम्बन्ध

उपकुं भादौ व्यभिचारे द्वावनंतु प्राचीनमते नव्यनयेतत्रोत्तरपदे लक्षणासुपगमेन तदप्रसङ्गेः नत्रापि उपकुं भादिसमासे पीत्यर्थः
 आनुशासनिकेति सन्निहितत्वं नाव्यवहितपूर्वत्वम् तच्चेन्नानुसंधीयमानत्वं बाधवत्त्वादिपदार्थे विभक्त्यर्थो न
 त्वयंप्रसंगात् किंतु सन्निहितत्वेनानुशासनबोधितत्वं तच्च धवादिपदार्थानामस्तीत्याशयवानाह तथाचे-
 ति समस्यमानपदोत्तरमिति समासस्यानेकपदसमुदायात्मकतया समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया समासरूपप्रातिपदिका

उपकुं भमर्द्धपिप्यलीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थो नव्येन व्यभिचारात् न च तत्रापि सन्निधानमेव आनुशासनिकसन्नि-
 धेर्विवक्षितत्वात् तथाच यत्पदोत्तरं यानुशिश्रुसा तदर्थं गतं स्वार्थबोधयति समासे च समस्य मानपदोत्तरमेवानुशा-
 सनमिति वाच्यम् अर्थवत्सूत्रेण विशिश्रुस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिश्रुत्तरं विभक्त्यनुशासनात् अथ प्रकृति त्वाप्र-
 ये विभक्त्यर्थो न्वय इत्येव कल्प्यते इति चेन्न हि पंचकजमानपदं डिनं पश्य शूलिनं पूजयेत्यादौ पंचकजदण्डशूलेष्वानयन-
 ॥ दर्शनेन पूजादेरन्वयप्रसंगाः

द्विहितविभक्तेस्तत्पदसन्निहितत्वादिति भावः संभवेदेवं यदि समासग्रहणनिबंधनाप्रातिपदिक-

संज्ञा किंतु तस्य नियामकतया पूर्वसूत्रेणैव सावाच्याऽतथाचोक्तप्रकारं संभवद्व्याशयेनाहार्थवत्सूत्रेणेति तथाच शास्त्रबोधि-
 तसन्निहितत्वमपि विशिश्रुस्यैव न केवलपूर्वपदस्येत्युक्तस्थले व्यभिचारे दुर्द्वार इति भावः प्रकृति त्वस्य पर्याप्त्युक्त्यविलक्षणा-
 संबंधेन समुदायमात्रविभ्रान्तत्वेपि केवलं प्रात्ययतया न ह्रस्वस्य प्रत्येकदेशेपि संभवादुक्तव्युत्पत्तिशरीरेऽप्यन्येव निवेशनीये-
 त्याशयेन शङ्कते अथेति प्रकृति त्वाश्रये प्रकृति त्वाश्रयार्थः ॥

कृद्ग्रहणपरिभाषया अनतरग्रहणज्ञापिताया असावर्त्रिकत्वाच्च न मूलकनाप्यग्रमिथ्यादावतिप्रसक्तिरेव समासग्रहणेनाप्यभाषा
 निपदिकसंज्ञाविधानाद्राजपुरुषइत्यादिसमुदायात्स्वसुत्यन्निःसुलभेति तत्रविशिष्टशक्त्यभ्युपगमो निष्प्रमाणक वाक्यस्य साने
 तुक्तमेव तत्रकोशादिनाशक्त्यपरिच्छेदात् यत्रतुकोशादिकंपरिच्छेदकं तत्र समासेपकजादौ तान निवारयामः एवं च वाक्यस्या
 र्यवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रसक्तैस्तदृष्टि रूपाफलाभावेन समासग्रहणस्य नियमार्थत्ववर्णनं समासप्रतम् भाष्यतस्य नि
 यमपरित्यागवर्णने तु संसर्गस्य शक्त्यत्वमित्येकदेशिमतमनुसृत्यैवेत्यसत्वे एह किंचैवमिति न च्याचप्रकृतित्वं प्रत्ययविधाना
 कोरकर्मत्वाद्यनन्वयापन्निरित्यस्य गवादिपदार्थे इति शेष तत्र हेतुमाह प्रत्ययानामिति न च्याचप्रकृतित्वं प्रत्ययविधाना
 र्धधित्वम् ननु प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वम् बहुपदुरित्यादौ पद्वादिशब्दऽव्याप्तेः न च तावेवमुपनिर्दिष्टोत्पत्तिः यैस्तेव च प्रकृतिरप्ये
 ति भाष्यात्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्यैव प्रकृतित्वलाभ इति वाच्यम् तदर्थानवबोधान् यौततो विधानावधेरसुतिविशेषानुशासन
 परीतावेव सुनिष्ठपचितुपलक्षणप्रत्ययांतरस्यापि यतो विहितैस्तेव प्रकृतिरिति तदर्थान् आद्येत्यभ्यासाभिप्रायेण तथा च समा
 सोत्तरपरस्य विधानवधित्वरूपप्रकृतिव्याभावेन तदर्थेन कर्मत्वाद्यन्वयः संभवत्युक्त्युत्पत्त्यर्थनियुविषय तानि रूपित विषय
 ति व्युत्पत्तिर्हिर्दक्षिणमानयेत्यादौ दृष्टादौ कर्मत्वात्पुनराणयस्ति श्रियते तदर्थे एव प्रकृत्यर्थनियुविषय तानि रूपित विषय
 तासंबंधेन शाब्दबुद्धिप्रतिविशेष्यतासंबंधेन प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुनेति तत्र प्रकृते सुनिहितत्वेनैव निवेश स्ताचनेवो
 क्तस्त्वैव्यभिचारवाण्यन्तुप्रकृतित्वेन गौरवादिति मतं दूषयितुमुपपत्त्यस्यति यन्मिति सुनिहितेति सलिहितत्वं चाव्यव
 नपूर्वत्वेनानुसंधीयमानत्वं तस्मच्चित्राकाशिपदेगवाद्यैः संस्वानोक्तानुपपत्तिरिति भावः व्युत्पत्तिरेवेत्येवकारेण पूर्वोक्तप्रकृतित्व

उपकुंभादौ व्यभिचारे द्वावनंतु प्राचीनमते न व्यनयेत्तत्रोत्तरपदे लक्षणाभ्युपगमेन तदप्रसक्तैः न चापि उपकुंभादिसमासे पीत्यर्थः
 आनुशासनिकेति सन्निहितत्वं नाव्यवहितपूर्वत्वम् तत्त्वेनानुसंधीयमानत्वं वा धवत्वादिरावित्यादौ धवादिपदार्थे विभक्त्यर्थो न
 त्वयं प्रसंगात् किंतु सन्निहितत्वेनानुशासनबोधितत्वं तच्च धवादिपदार्थो नाम स्तीत्याशयवानाह तथा च
 ति समस्यमानपदोत्तरमिति समासस्यानेकपदसमुदायात्मकतया समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया समासरूपप्रातिपदिका

उपकुंभमर्द्धपिप्यलीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थो न्वयेन व्यभिचारान्न च तत्रापि सन्निधानमेव आनुशासनिकसन्नि
 धेर्विवक्षितत्वात् तथा च यत्पदोत्तरं यानुशिष्टासातदर्थं गतं स्वार्थबोधयति समासे च समस्य मानपदोत्तरमेवानुशा
 सनमिति वाच्यम् अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरं विभक्त्यनुशासनात् अथ प्रकृति त्वा अ
 ये विभक्त्यर्थो न्वय इत्येव कल्प्यते इति चेन्न हि पंचजमानपदं डि नं पश्य श्रूलिनं पूजयेत्यादौ यं कदादृष्टं लेखानयन
 ॥ दर्शनपूजादेरन्वयप्रसंगः

द्विहितविभक्तेस्तत्पदसन्निहितत्वादिति भावः संभवे देवं यदि समासग्रहणनिबंधना प्रातिपदिक
 संज्ञा किंतु तस्य नियामकतया पूर्वसूत्रेणैव सावाच्या तथा चोक्तप्रकारं संभव इत्याशयेनाहार्थवत्सूत्रेणेति तथा च शास्त्रबोधि
 तसन्निहितत्वमपि विशिष्टस्यैव न केवलपूर्वपदस्येत्युक्तस्थले व्यभिचारे दुर्दृष्ट इति भावः प्रकृति त्वस्य पर्याप्तौ व्यविलक्षणा
 संबंधेन समुदायमात्रविभ्रान्तत्वेऽपि केवलप्राप्तयतया न ह त्वस्य प्रत्येकदेशेऽपि संभवादुक्तव्युत्पत्तिशरीरे आश्रयनेन विवेशनीये
 त्याशयेन शंकाते अथेति प्रकृति त्वाश्रये प्रकृति त्वाश्रयार्थः ॥

असन्निहितप्रकृत्यर्थेदूषणमुद्भाव्यसन्निहितेपितदाह अथदासात् इत्यर्थोऽप्याधान्यमन्त्रेन्पाशयेनदूषणोद्भावनतत्त्वं ।
 दार्थ्योऽप्याधान्यमन्त्रेन्पाशयेनदूषणोद्भावनतत्त्वं ।

असन्निहितप्रकृत्यर्थेदूषणमुद्भाव्यसन्निहितेपितदाह अथदासात् इत्यर्थोऽप्याधान्यमन्त्रेन्पाशयेनदूषणोद्भावनतत्त्वं ।
 दार्थ्योऽप्याधान्यमन्त्रेन्पाशयेनदूषणोद्भावनतत्त्वं ।

एत
 ५३२

दिसमासानर्गतगवारिपदार्थेदूषणमुद्भाव्यसन्निहितेपितदाह अथदासात् इत्यर्थोऽप्याधान्यमन्त्रेन्पाशयेनदूषणोद्भावनतत्त्वं ।
 दार्थ्योऽप्याधान्यमन्त्रेन्पाशयेनदूषणोद्भावनतत्त्वं ।

प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरेकार्थीभाववादिमते सत्त्वेपि नास्मन्मते सा सार्वत्रिकी समास एवा संभवान् किंतु प्रकृतैव्युत्पत्त्यनंतरमेव कल्प
येदित्यभिप्रेत्याहायेति अल्लं प्रकल्पनामिति समस्य मानपदार्थविषयता निरूपितविषयता संबंधेन शब्दप्रतिविशेष्यता संबंधेन प्र
त्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वांतरकल्पनामित्यर्थः ननु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वरूपा व्यास समास साधारण्ये
कैव व्युत्पत्तिः सन्निहितत्वं च प्रकृतिघटकत्वे सति प्राग्वर्तित्वमिति नोक्तदूषणमत आह दिगिति तथा कल्पने चोक्तव्युत्पत्त्यपेक्ष

अथ समस्य मानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं समासो नरविभक्तेः कल्प्यते इति चेन्न अल्लं प्रकल्पनां लक्षप्रव्युत्पत्तिर्यागं
चापेक्ष्य समुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति दिक् अपि च समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुषश्चित्रगुनी लो
त्पलमित्यादौ सर्वान्वयप्रसंगः एजपदादेः संबंधिनिर्लक्षणाया मपि तंडुलः पचतीत्यादौ कर्मत्वादि संसर्गेण तंडुलादेः पा
कादावन्वयवारेणायप्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रतिविभक्तिजन्योपस्थिते हेतुताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभा

यापदत्वस्य प्रकृतिवत्त्वघटितस्य व्युत्पत्तौ निवेशे गौरवमित्यादि दिगर्थः ननु प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः प्रकृति प्रत्ययघटिततया तत्र प्रकृ
तित्वप्रत्ययत्वयोरनुगतयोर्दुर्वचत्वेन तत्र द्व्यक्तिभेदेन कार्यकारणभावो वाच्यस्तथा च समासस्य लेसमस्य मानपदार्थस्य प्रत्यया
र्थान्वयाभ्युपगमे बाधकाभावोऽत आहापि चेति अनन्वयप्रसंग इति नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः अनन्वयमेवाह एजप
दादेरिति लक्षणाया मपीत्यपि नासंबंधलक्षणायां नित एमन्वयाभावः सूच्यते ॥ ६० ॥ ६० ॥

तच्चोक्त्युत्पत्तौ तदुल्लः शुभद्रत्यादीव्यभिचारोत्पत्त्याह तदुल्लः शुभद्रति अभेदेनैवान्वयइति तथा च तदुल्लान्वयिनिप्रतिपत्तिकथं
विभक्तियुक्त्योपस्थितेः सत्त्वान्तत्रय्यभिचारइतिभावः शुभेण तदुल्लेनेत्यादीव्यभिचारमाशङ्क्य निराकर्तुं अभेदार्थिकेति अथवा
तदुल्लान्तत्समानाधिकरणभीष्मादिभ्यो द्वितीयादि विभक्तौ न भिन्निह तस्मिन्नेवाधिकारसमानाधिकरणयो
श्रेय्यविशेषणयोर्भावस्याभेदस्य विशेषणपदोच्चर विभक्त्यर्थत्वलाभाज्जापर्यिशुभेणेति तृतीयाजन्याभेदोपस्थिति सत्त्वान्वयिभि
चारइतिभावः नन्वन्ययदिभेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिभेदस्य केवलान्वयित्वात् यदिभेदप्रतियोगिकाभावस्तदानीलो

तदुल्लः शुभद्रत्यादीचप्रतिपत्तिकार्यकप्रथमार्थेतदुल्लदेस्तत्त्वचशुक्लैः भेदेनैवान्वयः शुभेण तदुल्लेनेत्यादीच
विशेषणविभक्तिरभेदार्थोपासृष्टिकोवान्वय इति नानिप्रसंगः नैकावसमासे परस्परमन्वयासम्बन्धवश्यावच्छि
वसमुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः किंच एजपुरुषइत्यादेः सबन्धिनि सबन्धेवालक्षणाभावात् ॥ ६ ॥ ॥

वद्विरिति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिर्हि त्वादितानीलभेदाभावस्य बहौ सत्त्वत् विशेषणविभक्त्यर्थे कदेशे भेदे प्रकृत्यर्थस्कनत्वयापा
निश्च नन्वभेदेऽभावे च द्वितीयादेः शक्ति भेदे च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वेनान्वयः उक्तसंब
धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टभेदस्य तु तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वेनाभावेऽन्वयोपगमात्तोक्तापस्यादिरिति वाच्यम् प्रमेयो घट इत्यादी
प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धोक्तप्रकारसम्भवात् नीलघटादिपरनीलपदघटितनीलो घट इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेः

नीलत्वादिना नीलभेदाभावस्य घटेऽवाधात् न च तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदएव विभक्त्यर्थः तथा सत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य भावा
संभवेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे शक्तिग्रहासंभवेनापूर्वव्यक्त्यभेदान्वयानुपपत्तेः अभावावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वा
नुपपत्त्या एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेऽपरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संबन्धतया भावासंभवाच्चेति चेन्न अभेदस्तादात्म्यं
तच्च स्ववृत्त्यसाधारणो धर्मः असाधारण्यं च स्वप्रतियोगित्वस्य सामानाधिकारण्योभयसंबन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमित्येका
मात्रवृत्तिधर्मएव प्रवृत्तेः स तस्मिन्नाधेयतया प्रकृत्यर्थान्वयः अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य विशिष्यस्य यत्तु मशक्यत्वेप्येकमा
त्रधर्मत्वेन सामान्यप्रत्यासत्त्या सुग्रहात्सर्वस्य स्थितिपार्ष्टिका इति शब्दबोधो नरकालिक इत्यर्थः अन्वयइति तद्वोध इत्यर्थः अरु
णाधिकारणीत्या सर्वेषां विभक्त्यर्थानां प्रथमं क्रियायामेवान्वयेन तत्र शुभादिपदार्थान्वये विभक्तिजन्योपस्थितिसत्त्वान्न तत्पक्षेपि
नोक्तव्युत्पत्तेर्व्यभिचारइति भावः ननु नामार्थयोरित्युत्पत्तेरजापुरुषस्तंडुलः पचतीत्यादौ एतः स्वस्वामिभावसंबन्धेन पुरुषे
तंडुलस्य कर्मतासंबन्धेन धात्वर्थपाकेऽन्वयवारणायावश्यकत्वेपि तत्र राजापुरुषस्तो कं पचतीत्यत्राभेदसंबन्धेनान्वयाद्वा भिचार
वारणायाभेदातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नत्वं नामार्थनिष्ठप्रकारमायां निवेशनीयं च विशेषणविभक्तेरभेदार्थकतयानिर्वाहः कटएव क
र्मेति भाष्यव्याख्यावसरे भीष्मादीनां स्वयमकर्मकत्वेपि विशिष्यसंबन्धि विभक्तौ वभीष्मादिपदोत्तरं भवितव्यम् तदेकयोगक्षेमत्वात्केवेति
लानां च प्रातिपदिकानां प्रत्ययः परश्चेति नियमेन प्रयोगानर्हत्वात् यथेश्वरसुहृदः स्वयंनिर्धना अप्रतिपत्तिदीयधनेनैव तत्फलभाज ए
वं गुणा अपीत्यनभिहितसहजैव दत्ता केपटेन विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वं स्पष्टमेवोक्तं विभक्त्यर्थप्रातिपदिकार्थविशेष्यकपुरु
षादिप्रकारकबोधस्याननुभवाच्च अतएव व्युत्पत्तौ भेदेनेति पृथ्यते तथा च तत्पक्षे लक्ष्यार्थे एजसंबन्धि नः पुरुषादावन्वयोनानुपपन्नो

विवरणविरोधादिति अथ यदिति विग्रहस्य विप्रियमाणसमानार्थकत्वना विप्रियमाणजन्यबोधे यद्यद्विशेष्यकत्वे सति पद्यत्रकारक-
 त्वतत्तद्विशेष्यकतन्त्रकारककोषजनकत्वम् प्राप्तुमुदकयमित्यादिः प्राप्तोदकादिसमासविग्रहत्वानुपपत्तेः पचतिव्याकरणमर्थ-
 नेदृत्यादीनां पाचकोषैव्याकरणद्वित्यादिस्तद्विमानविग्रहत्वानापत्तेः तत्र विग्रहविगृह्यमाणजन्यबोधविषयपदार्थानां विशेषणविशेष-
 यभाववैयरीत्यान्तत्वापितजन्यबोधीययावद्विषयकबोधजन्यस्यापि एजपुरुषादिविग्रहत्वापत्तेः किंतु विप्रिय-
 माणजन्यकोषजनकत्वं न ह्यत्र प्राप्तुमुदकं यमित्यादेः प्राप्तोदकादिसमासजन्यबोधविषयाः परस्परसंबद्धतात्यर्थं विषयोद्युताश्च यावन्त-
 पदार्थानां उदकादयस्तावद्विषयककोषजनकत्वघटकीयाकार्मनेत्येतावन्मात्रस्य घटकार्मकानयनकृतिरिति विग्रहत्वचारणा यथावद्वि-

पञ्चपुरुषद्वितिविवरणविरोधान् समाससमानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात्

ति एतन् पुरुषसुंदरद्वयधिकावगाहि नो एजपुरुषद्वितिविग्रहत्वमिदमेव वस्तुतस्तु शक्तिग्रहणार्थं प्रयुज्यमाने तस्मिन्नात्म्य-
 र्थविषयार्थकपदप्रयोगदीर्घभ्यमेव पुरुषस्य एजित्यादेस्तु विग्रहत्वकारणाय तात्पर्यं विषयत्वं विशेषणतन्त्रपुरुषप्रतियोग्यतः
 कर्मत्वमित्यादिसमुदायस्य च न येत्यादिविग्रहत्वकर्मकरोतीत्यादीनां तु कर्तृत्वकारणपि नाकर्मकारकानामिषन्यायनयेकुं न
 रादिविग्रहत्वम् प्रकृते च एजपुरुषद्वित्यादित्वस्य एजपुरुषद्वितिकाकोऽस्तनन्तात् तस्य विग्रहत्वानुपपत्तिरिति अन्यथेति समागर्थ-
 कत्वाभावेद्वत्यर्थः न तस्मान् विग्रहत्वाक्कान् न स्यादिति तत्समानार्थकवाक्यस्यैव तच्छक्तिनिर्णयकत्वादिति भावः ॥ ८५ ॥

संबंधलक्षणकल्पं दूषयति नांत्यद्विति नीलोत्पलादिसमाससंग्रहायसमानविभक्तिकेत्यपहायोक्तम् विरुद्धविभक्तिरहितेति विरुद्ध
विभक्तिक्थातुप्रानिपदिकार्थयोः लोकोपचनीत्यादावभेदान्वयदर्शनादाह प्रानिपदिकार्थयोरिति तस्याचाभेदसंसर्गवच्छिन्नप्रानिपदि
कार्थनिष्ठप्रकारानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनशाब्दबुद्धिंप्रति विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितेहेतुनयानस्याएजपुरुषइत्या
दिसमासोत्तरपदार्थेपुरुषादौसत्त्वादभेदान्वयोदुर्वारइतिभावः ननुविरुद्धविभक्तिरहित्यं व्याससमाससाधारणंनविशेष्यवाचकः

नाज्जः एजसंबंधरूपः पुरुषइतिबोधप्रसंगात् विरुद्धविभक्तिरहि
तप्रानिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादिप्रपंचितंभूषणे॥ ८ ॥

पदस्यविशेषणवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वं नीलघटमानयेत्यादावभावात् नापिविशेषणवाचकपदस्यविशेष्यवा
चकपदाप्रकृतिकविभक्तिप्रकृतित्वंविशेष्यपदाप्रकृतिकत्वस्यतदनुत्तरत्वस्यतदुत्तरत्वेनाप्रतिसंधीयमानत्वस्यवानीलोघट
इत्यादौनीलपदोत्तरविभक्त्येवघटादिपदोत्तरविभक्तिभिन्नायांसत्त्वेनतत्राभेदान्वयानुपपत्तेरितिचेत् अत्रकेचित् विशेषणर

पदे विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्त्यसजातीयविभक्त्यप्रकृतिकत्वमेव विरुद्धविभक्तिराहित्यम् साजात्यचमुत्पादिनाप्रथमा-
 त्यादिनाया नीलोपट इत्यादौ विशेषणविभक्तेर्विशेष्यविभक्तिभित्तत्वेपिनत्वाजातीयभित्तत्वाभावेनोक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्य
 भाक्षतत्वादिति चसुनस्तु विशेषणविभक्ते साधुत्वमिति मते विरुद्धत्वस्वार्थभित्तार्थकत्वनीलोपट इत्यादौ विशेषणविभक्ते नि-
 र्यक्ततया तत्र विशेष्यविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिर्द्वितीयादिरूपे वतदप्रकृतित्वस्य विशेषणवाचकपदे सञ्चलनतदसंग्रह एवं
 नीलघटमानयेत्यादिसमस्तस्यैव विशेषणविभक्तेरेवाभावेनादयविभक्त्यप्रकृतित्वं विशेषणवाचकपदस्य व्याहृतम् अनएव
 चेन्नस्यसुनस्यधनमित्यादौ नाभेदात्तया काक्षानत्र विशेषणविशेष्यविभक्त्योर्विभित्तसंबन्धार्थकत्वात् नाप्यलोकमनीत्याद्यसंग्र-
 ह पूर्वकत्वे तु विशेषणवाचकविभक्तेः सिद्धविजातीयत्वेनोक्ता काक्षायामजासत्वेन तदसंग्रह स्पष्ट एव सारे प्रातिपदिकार्थयो-
 रिति प्रकृताभिप्रायेणैव तथा च विरुद्धविभक्त्यप्रकृतित्वमिति प्रातिपदिकार्थनिष्ठाभेदससर्गवच्छित्तप्रकारानिरूपित विशेष्यतासंब-
 दान्वयबोधाकाक्षान्वेचनस्पष्टतया धनमित्यादौ तदापनिरत आह प्रपञ्चितमिति विभक्त्यर्थमतर्भाव्यनामार्थान्वय एकोक्त्यु-
 त्सन्निरितितत्रोक्तम् तस्यापिसार्थकविभक्त्यप्रकृतित्वमपि विशेषणवाचकपदे निवेशनीयममन्तात्यर्थम् ॥ ६ ॥

मीमांसकैरपिविशिशृषाक्तियक्षोभ्युपेयद्रत्याह अतएवेति समासे एकार्थीभावस्य सर्वसंमतत्वादेवेत्यर्थः भक्षमुद्दिश्येति ऋत्विजो ह
विः शेषान्नभक्षयंतीति विहितभक्षणेन नृद्येत्यर्थः एकप्रसरताभंगापत्तेरिति उद्देश्यविधेयभावेनान्वये पृथगुपस्थितेर्नियामकत्वे
नतदनुरोधेन तदभ्युपगमे विशिशृषार्थोपस्थितिजनकत्वरूपैकप्रसरताभंगापत्तेरित्यर्थः तैर्विशिशृषाक्त्यनभ्युपगमेपि विशिशृषलक्ष
णाया अभ्युपगमेनैकप्रसरतायास्तन्मतसिद्धत्वात् नचोद्देश्यतया न्वये पच्छब्दयोगप्राप्त्या दीनां विधेयतया न्वये च तच्छब्दयोगादीनां
अतएव वषट्कर्तुः प्रथमभक्षद्रव्यजनभक्ष्यमुद्दिश्य प्राथम्यविधानं युक्तम् एकप्रसरताभंगापत्तेरिति तृतीये ऋगीः सि
ष्टकृतं यजनीत्यत्रांगानुवादेन नञ्चित्वविधानं युक्तम् एकप्रसरताभंगापत्तेरिति दशमे च निरूपितं संगच्छते संगच्छते चारु
णाधिकरणारंभः अन्यथाऽरुणया एकहायन्यापि गाभ्या सोमं क्रीणातीत्यारुण्यपदवदितरयोरपि एकादत्वादियुगमा
त्रवाचकतयाः मूर्तेत्वात् क्रीणातौ करणत्वासम्भवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्यैव वाक्याद्भेदशङ्काया अत्र सम्बादिति प्रप
ञ्चितं मूषणे तस्मात्समासशक्तिपक्षोजिमिनीयेरवश्याभ्युपेयद्रत्यास्ता त्विसारः ३३॥

निवाच्यम् सति तात्पर्यं प्रथमो भक्षः पंडितो ब्राह्मण इत्यादावुद्देश्य विधेयभावेन बुद्धेरानुभवि कतया यच्छब्दयोगादीनां प्रायिकत्वात् तादृशं शाब्दबोधेऽसमस्तपदजन्योपस्थिते हेतुतामुनयामोदरः पूज्यो राजपुरुषः सुदर इत्यादि तस्तथा बोधानुपपत्तेस्तत्र च प्रायम्य विप्रिष्टं भक्षणात् न मेव विधीयते शब्दवृत्त्या तत्र च प्राप्ताप्राप्तविवेके न प्राशम्य विधिः पर्यवस्यतीति सिद्धांतादिति भावः अत्रैरिति तत्र हीज्याशेषभूतत्रित्वविप्रिष्टयत्किंचिदंगविधानं किंवा त्रित्वविप्रिष्टाशेषांगविधानमिति संशये प्रकृता विज्याशेषेण

पुरोडाशेन स्विष्टकृते हुतत्वाद्वापिशेषभूतचित्तविक्षिप्तगैरेव स्विष्टकृत्त्वनं युक्तमिति पूर्वपक्षे शेषभूतानि कानि चिदंगान्यनूद्य नित्यवि
 धाने एकप्रसूताभंगपत्तिस्तस्मात्कस्यसूत्रोक्तचित्तविक्षिप्तगैरेव स्विष्टकृत्त्वनं युक्तमिति पूर्वपक्षे शेषभूतानि कानि चिदंगान्यनूद्य नित्यवि
 निहृदयाद्येकादशां गानितु हृदय १ जिह्वा २ वक्षो ३ यक्ष ४ हृक्को ५ सव्यको ६ रुभये पाश्वे ७ दक्षिणाश्रोजी ८ गुद ९ मिति तत्र श्री निद
 क्षिणसं सव्याश्रोजी गुद तृतीयमिति नन्वेकप्रसरत्वं न विक्षिप्तार्थोपस्थितिजनकत्वम् किंतु समासघटकपदयो हृदयविधेयभावे
 नान्वयावबोधकत्वमिति स्युप्तमि सद्गोपने रितिनदर्थं ननु विक्षिप्तार्थोपस्थितिजनकत्वं भंगपत्तेरिति तादृशव्युत्पन्नमि शरीरं तु समा
 सघटकपदार्थे निष्ठविधेयत्वनिरूपितो देस्यतासंबन्धेन शब्दबुद्धिप्रतिसमासघटकपदजन्योपस्थितिप्रतिबंधिकेति न च तादृश
 प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकस्य ने गैरेव मिति वाच्यम् सर्वत्र विक्षिप्तशक्ति कल्पनाये क्षयाक्तचित्तमनस्य कभावकस्य ने
 एव लाघवात् वस्तुतस्तु यत्रोद्देश्यविधेयभावेनान्वयो बोध्यमिति समकालमेव हि समासघटनपूर्वविरहादेव तत्तत्त्वया सम
 वानोक्तप्रतिबध्यप्रतिबंधककल्पनापि एकप्रसरता तु प्रथमपदार्थान्वितमस्य विशेष्यकवो धातुभव एवेति नोक्तयुक्त्यनो व्यसक्तैर्वि
 क्षिप्तशक्तिरभ्युपेयेत्यत आह संगच्छते चेति वाक्यद्वेदेति न च तस्य वाक्यभेदेन प्रकरणे निवेशेऽपि स भवति अत्र सूत्रेन क्रियाभिः कार
 कत्वेन द्रव्यैः सममपि संबन्धसंभवात् संवद्वती ययाज्योतिर्योमकर्णी भूत प्राकारणिकद्रव्या एयनूद्य यत्कर्तव्यं तस्य हृत्स्य गणकं नेति
 परिच्छेदकत्वेन तदंत्वयोना संभावित इति वाच्यम् तया सति शक्तिः कारकमिति सिद्धांतभगापत्तेरित्यपि बोध्यम् उपसंहरति न
 स्मादिति जैमिनीयेरिति वदन्तानैपायिकमतस्य सयुक्तिकत्वं ध्वन्यते ॥

समानार्थत्वानुरोधादिति समानार्थत्वं च व्याससमासयोः समानविशेष्यप्रकारकबोधजनकत्वं तदनुरोधादित्यर्थः उक्तविग्रह
वाक्योत्तर्गतएजशब्दस्य संबंधिनिलाक्षणिकत्वान्तविग्रहतत्क्षतिः संबंधार्थकषष्ठं तस्य तु संबंधप्रकारकबोधजनकत्वान्त
विग्रहतत्वमेवं चिन्नागावोयस्येत्यादेरपीत्याशयं प्रकाशयति यद्यपीत्यादिमीमांसकादृत्यं तेन सूत्राद्वभ्यतद्गति तेन हि शे

एजपुरुषद्वत्यादौ राजाचासौ पुरुषद्वत्येव विग्रहः चित्रगुरित्यादौ चिन्नाणां गवामयः
मित्येव समानार्थत्वानुरोधान् यद्यपि प्रथमां तानामेव बहुव्रीहिरिति शेषो बहुव्रीहिरि
ति सूत्राद्वभ्यते प्रथमां तपक्षेवाक्यं चिन्नागावोयस्येत्येव संभवत्येव षष्ठी निसमासः
विधानान् एतः पुरुषद्वुतिवपक्षेवाक्यम् तथापि तस्य न विग्रहतत्वं भिन्नार्थत्वात्
किंतूक्तस्यैवेति मीमांसकास्तान् प्रसङ्गान्निरस्यति ॥

बोबहुव्रीहिरित्यधिकारात्प्रथमान्निकस्य द्वितीयाश्रितेत्यादितानुक्तस्य समासो विधीयते यद्यपि विशेषणं विशेष्येणेत्यादिना तस्या
पिसमास उक्त एव तथापि नासौ प्रथमाशब्देनोल्लिखित इति तन्नि कस्य शेषत्वमविकलमिति भावः उक्तस्यैवेति चिन्ना
णां गवामयमित्यादेरेवेत्यर्थः एवकारेण प्रथमां तच्चिन्नादिपदघटितस्य व्यवच्छेदः ॥

उपदर्शकपदस्यविवरणमर्थबोधकमिति आख्यतन्त्रितुं ततश्च त्रितुं तच्चरितेविवरणेद्वत्यर्थः व्यत्यासमेवाह तथाहीत्यसिद्धिं ननुतत्रापि
य कर्त्तृतत्त्वकतयाऽक्षकरणाव्यापारययद्विबोधाभ्यसमानार्थकत्वभगोऽत आह कृत्प्रत्ययेद्विति कारकाणां कर्त्तृदीनं प्राधान्य

आख्याततद्धितकृतोर्येत्किंचिदुपदर्शकम् गुणप्रधानभावादीतमदृष्टो विपर्ययः ३४ तद्धितक
तोर्येत्किंचिदर्थबोधकविवरणमाख्याततनच विपर्ययोदृष्टं तथाहि आक्षिकः कुम्भकार इत्यत्र अ
क्षकरणकव्यापारयय कुम्भानुकूलव्यापारययद्विबोध अभेदीद्व्यतिकुंभं कर्त्तरेतीत्यत्राक्षकर
णकदेवनानुकूलभावना कुम्भोत्पत्त्यनुकूलभावनेतिबोधः कृत्प्रत्ययेकारकाणामाख्यातेभावना
या प्राधान्यवदतोमीमांसकस्यापिगुणप्रधानभावोप्राच्यत्यसो न विवर्णत्वबाधक इति नात्रा
याक्षिकस्य चिन्नाभावो यस्येत्यादेर्विश्रुतेषाधकमस्तीतिभावः ॥ ३४ ॥ ६ ॥ ६० ॥

मुख्यविशेषोप्यत्वम् कारकाणाप्रधान्यप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति त्यायेन भावनायास्तु भावप्राधान्यमाख्यातमिति निरुक्ता इति भ

शक्तिमत्त्वाविशेषादिति शक्तिमत्त्वमेकार्थीभावः सिद्धांतसिद्धिरिति सिद्धांतस्य मीमांसितार्थस्य सिद्धिरनुष्ठानोपयोगार्हत्वमिति
 त्वर्थः तथा हि निषादस्य पतिं याजयेदिति श्रूयते तत्र निषादस्य पतिशब्दः किं षष्ठीतत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वेतकर्मधारयद्रु
 तिसंशये कर्मधारयेऽपूर्वविद्याध्ययनकल्पनागौरवाद्बहुव्रीहौ वाक्यलक्षणायां गौरवाद्वा घवावात् षष्ठीतत्पुरुष एवेति

नन्वसूक्तीत्या सर्वत्र समासे शक्तिरनुचतया विग्रहस्तथापि षष्ठीतत्पुरुष कर्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशे
 षान्निषादस्य पतीत्यधिकरणसिद्धांतसिद्धिर्न स्यादित्यत आह पर्यवस्यच्छब्दबोधाविदूरप्राक्क्षणास्थि
 ते शक्तिग्रहे नरंगत्ववहिरंगत्वचिंतनम् ३५ पर्यवस्यंश्चासौ शाब्दबोधश्च तस्मादविदूरश्चासौ प्राक्
 क्षणश्च तदानींतनलाघवमादायाधिकरणविशेष इत्यर्थः अयं भावः ॥

पूर्वपक्षेतत्पुरुषस्यापि पूर्वपदलाक्षणिकतया कर्मधारयापेक्षया गौरवाद्वा घवात्कर्मधारय एवापूर्वविद्याध्ययनस्योत्तर
 कालकल्प्यत्वेन तादृशगौरवस्य फलमुख्यतयाऽदोषत्वादिति सिद्धांतमस्मिन् तद्विरुध्येत भवन्मते तत्पुरुषस्वीकारेपि गौरवान
 वकाशादिति भावः तदानींतनेति तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधाव्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठांतरंगवहिरङ्गभाव
 चिंतनप्रयुक्तलाघवमादायेत्यर्थः तदेव विशदयति अयं भाव इति ॥ ४ ॥

निपादरूप इति एवमपि वित्तनेनान्वितम् निषादानामिति निषादसंबन्धिस्थपतावित्यर्थः तत्रयस्युच्यर्थसंबन्धांतर्भावाभावाभ्युपगमात् निपादस्वामिक इति स्यपतिशब्दस्य स्वार्थकतया निषादभिन्नस्वामिकेपुंसीत्यर्थः तत्रान्यपदार्थो न भवेण समुदायशक्तिस्वीकारेणानार्थ इत्यस्य न्यूनैकार्थोपस्थितौ जानाया मिति शेषः न्यायेनेत्यस्य कृतान्यर्थ्यमिति संदेहसति तत्कल्यणार्थं तान्यर्थ्यकल्पनायापूर्वोपस्थित एवेति समासघटकप्रत्येकपदशक्त्युपस्थापितार्थमात्रविषयककर्मधारयीयशक्तिग्रहस्येतरंगत्वेन प्रथमोप

निपादस्यपतिपदस्य समासशक्तिपक्षे निपादरूपे निषादानां च स्थपनौ निषादस्वामिकेपुरुषातरे चेत्येवं सर्वत्र शक्त्यान्ना नार्थत्वम् तथा च नानार्थतात्पर्यो द्विशेषावगतिरिति न्यायेन तत्कल्यणार्थोपदह्येन पूर्वोपस्थितार्थ एवोपस्थित्यादिलाघवात्कल्प्यत इति परेयामपि सति तात्पर्येययीः प्रवेशयेति वल्लक्षणया दुर्वोरत्वात् तान्यर्थमेव कल्प्य कोटाववशिष्यत इति दिक् ३५ ॥ ६॥ इति श्रीवैयाकरणभट्टणसारे समासशक्तिनिरूपणम् ॥

॥ स्थितार्थ एवोप

स्थितिर्लाघवानिपादस्यपतिशब्दस्य तात्पर्यमवसीयते तेन विशेषावगतिः नागवहिर्युतपदार्थविषयकशक्तिग्रहोपस्थपिते तदुपस्थितेर्विलंबितत्वादित्यस्वरुतार्थः निरुक्त्यपेक्षेयसामर्थ्यमूलक इति प्रेतमित्यर्थ इदमपि प्रमाणम् अन्ययाजहत्स्वार्थ इति पक्षे पदानामानर्थक्यात् प्रत्येकपददृष्ट्यार्थोपस्थिते रसंभवेन कृतमूलकशक्तिग्रह इति तस्यानंतरंगत्वक

धनमसंगनमेवस्यादिति बोध्यम् तत् तात्पर्यं कल्प्यते अवधार्यते ननु संयोगो विप्रयोगश्चेत्यादिना ह हरिणा संयोगादीनां विशेषाव-
 गतिहेतुत्वं बोध्यते तत्त्वार्थस्य विशेषावगतिहेतुत्वमिति चेन्न नानाशक्त्यपस्थितानेकेषु संयोगादनैकस्मिन् अवधारिते तात्पर्य-
 विशेषावगतिरिति शब्दार्थस्यानवच्छेद इति भावार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् संयोगादीनां तात्पर्यग्राहकताया मेवोपयोगेन तात्पर्यस्य विशेष-
 षावगतिहेतुत्वं सर्वसंमतमेवेति भावः ननु प्रत्येकपदवृत्तिपक्षेऽनायासेनैवाधिकारणसिद्धांतोपपत्तौ विशिष्टशक्तियक्षेतादृशसि-
 द्धांतसमर्थने लेशो दुष्यति हर एवेत्यत आह परे षामपीति प्रवेशयेति वदिति तात्पर्यस्यैवलक्षणा नियामकतया तत्सत्त्वे वाक्यलक्ष-
 णया समासांतरबोधस्य दुर्वोरतया तात्पर्य्योभावेनैव नदवगतेर्वोरणीयत्वादित्यर्थः ननु निषादस्य पतिं याजयेदित्यत्र स्थपतिश-
 ब्दः स्वामिपर्थीयः श्रेष्ठपर्थीयो वा उभयथाप्यसौ गुणवचनः तस्य च जातिवचननिषादपदेन कर्मधारयेतन्न गुणवचनस्यैव पूर्वनि-
 पातनियमेन स्थपतिनिषादमिति प्रसज्येत ननु निषादस्य पतिमिति स्यात् किञ्चोभयथापि स्थपतिशब्दार्थस्य नित्यसंबंधिसाये-
 क्षत्वेन षष्ठीसमास एव न्ययोनतु कर्मधारय इति कथमुक्तसिद्धांतसंगतिः प्रकृतेपीत्यत आह दिगिति तदर्थस्त्वत एवास्वरसास्वि-
 गदर्शनाच्चेति सूत्रं हेतुं तरोपसंग्राहकं प्रणीतं महर्षिणा तच्च शवरस्वामिना कूटं हि निषादानामेवोपकारकं नार्थो संगमनमेव च न-
 निषादानामेव स्वमिति भाष्ये व्याख्यातं तथाच कूटदक्षिणालिंगात् कर्मधारयत्वे निर्णीते स्थपतिशब्दस्य गजदंतादित्वात्परनिपा-
 तो बोध्यः संबंधाकांक्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानां स्वत्वलाभादुपपद्यते एवंलाघवादि विचारमुक्तं चित्संभवमात्रेणेति सर्वमन-
 वद्यम् इति भूषणसारदर्पणे समासशक्तिनिरूपणम् ॥

प्रसंग इति समासेऽस्त्वलुभित्वेव शक्तिरिति ग्रंथेन स्मृतायाः शक्तेरनुपेक्षणीयत्वादिति भावः अगृहीतवृत्तिकामप्यस्यार्थोपस्थितेऽपि
 त्वेवोपस्यत्वात् श्रेयान्नद्वितीयविषयकशब्दबुद्धिप्रतिपत्तिरुक्तमर्थान्तरं न विषयकपदज्ञानं कर्णं न्यापदञ्ज-
 न्यपदार्थोपस्थितिर्यथा न तां विना तदनुत्पत्तिः ननु च निमित्तत्वेन चातपदम् अतीतानागतशब्दानुसंधानाच्छब्दबोधानुदयप्रस-
 त्पदादयमर्थो बोध्य इत्याकारोपेक्षार्थं विशेष्यकेच्छारूपेण चाविनिगमकाभावात् तत्रार्थबोधकं पदवाचकमिति व्यवह्रियते शा

शक्तिप्रसंगान्नस्याः स्वरूपमाह दृष्टिर्वाजांस्त्वविषयेष्वनादिर्योग्यतायथा अनादिरर्थे शब्दानां संबोधोऽय-
 नानर्थो इह दृष्टिर्वाजांश्चक्षुरादीनास्त्वविषयेषु चास्तु येषु च तादृशेषु यथानादिर्योग्यता तदपीत्युच्यते अदिक्कारय-
 नानया शब्दानामप्यर्थः सह तद्वोधकारणैव योग्यता संवदति इति त्वर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७

ल्लकारादिसंकेतः परिभाषातया चार्थबोधकपारिभाषिकमिति व्यवह्रियते नदीशब्दादिपदम् लक्षणांशुशक्यसंबन्धः तत्कल्पि-
 कातुसु ल्यार्थबाधोन्नीततात्पर्यं तु यपत्तिः तथा हि गंगया चोष इत्यत्र गंगा पयस्व घोषाभावात्प्रवाद्यार्थकत्वेन तीरतात्पर्यं कत्वेव
 नीते तात्पर्यं विषयतीरस्मृतिविनानुपपद्यमाने न तीरशब्दो धेनतत्स्मृतिराक्षिप्यते सावगगापदं च निविनानुपपद्यमाना तज्ज्ञेन
 नाक्षिपति मद्धिषया गगापदं निरूपिता च निर्वर्णशक्तिस्तस्या समाज्जातत्वात् तस्मिन् स्थितेऽपि च विदमैव वृत्तिः ॥ ५ ॥ ७ ॥

कल्प्यते सा च गंगा पदशक्यसा मीप्य ह्येव ते न रूपेण गृह्यमाणानीरं स्मारयत्यनुभावयति च शक्यादशक्योपस्थितिस्तु न लक्षण उप
 स्थितिहेतोः सा स्यात्तत्त्वा संभवात् नापि स्वबोध्य संबंधः समासशक्तिनिरूपणोक्तयुक्तैः नन्वीश्वरेच्छायाः शक्तित्वासंभवात् घटपदस्या
 पियटे शक्तत्वप्रसंगात् घटपदात् पदो बोद्धव्य इतीच्छाया विषयतया पटे पिसत्त्वात् यदि चेश्वरेच्छीय घटपदज न्यबोधविषयत्वप्रका
 रतानिरूपितविशेष्यत्वशक्तिरिति न पटपदेऽतिप्रसंगः तद्विषयत्वे पितादृशविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तत्रानभ्यु
 पगमादित्युच्यते तदापि गंगापदानीरबोधस्यापि जायमानत्वेन संसृज्यमानविषयके श्वरेच्छीय गंगापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानि
 रूपितविशेष्यत्वस्य तीरे सत्त्वाच्छक्त्यैव निर्वाहे कृतं लक्षणयेति चेन्न गंगापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरादावसत्त्वेन गंगापदजन्यबोध
 विषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसंबंधेन ईश्वरेच्छीय गंगापदनां प्रवाहादौ शक्तिस्तीरनिष्ठविशेष्यतायाश्च गंगा
 दिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूप्यत्वे पि न तस्मान्नादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनै
 वेत्यभ्युपगमान्नया लक्षणान्यथा सिद्धिर्नोपि विषयत्वलक्षणसंबंधस्य पदे ज न्यजनकभावे च सत्त्वे पि तत्रातिप्रसंगः तत्र लक्ष्योप
 स्थितिनिर्णयामकः सादृश्यात्मकः संबधोगौणीतदतिरिक्तमुमुद्धलक्षणेति व्यवह्रियते शुद्धाप्युपादानलक्षणभेदेन द्विविधा तत्र सु
 ख्यसंस्तुत्यार्थोपस्थापकत्वमुपादानत्वम् शक्याविषयकलक्ष्यार्थोपस्थितिजनकत्वलक्षणत्वम् यदीः प्रवेशय गंगायां घोषद्
 त्यादिके यथा यमुदाहरेणे तत्राप्याद्याऽजह स्वार्थान्याच जह स्वार्थेऽनुच्यते न ज्ञेदांत एणित्वन्यतोऽवधार्योणीति नैयायिका आहुः
 मीमांसकास्तु उक्तयुक्त्या लक्षणैकपदस्य वाचकत्वपरिहारे पिने श्वरेच्छायाः शक्तित्वम् ॥

स्वस्वैवानभ्युपगमात् नन्विच्छायाईश्वरियत्वमनुपादेयमेवचाधुनिकसंकेतज्ञानादपिशब्दबोधोदयेनतादृशसंकेतस्यरु-
 न्नेतानिर्वाह आधुनिकसंकेतत्वेनतात्पर्यस्यापिरुनित्वप्रसंगस्तुन पदार्थोपस्थितिनियामकसंकेतस्यैववृत्तिर्वेनतस्यातत्त्वात्
 तज्ज्ञानस्यसाक्षाद्घशाब्दधीजनकतयापदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापाएनपेक्षणात्-रन्त्युपस्थापितार्थएवप्रकरणदिनातद्वधारणा
 त् आधुनिकसंकेतितद्वित्यादिपदेषुत्वाधुनिकसंकेतस्यप्रागवधारितस्यद्वित्यादिव्यक्तिशब्दधीजनकपदार्थोपस्थितौनियामक
 त्वेनतद्वृत्तित्वस्यसौलभ्यादितिचेदेवमपिसंकेतस्यनिष्प्रतियोगिकतयातदीयोकविषयत्वस्यप्यप्यतारमणीयतयासुबंधि
 त्वासंभवेनपदार्थानुपस्थापकत्वा निर्वाहान् तस्मात्पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभाव नियामक संबंधः पदार्थोतरेमेव न्नय्य-
 सोसमवेतोऽभावादावपिसत्त्वात् किंतुवैशिष्ट्याख्येनसंबंधातरेणवर्तनद्रुत्याहुः वाच्यत्वयथानसमवायितयावक्ष्यत-
 इतिवदतादीधितिकृतापितन्मतमेवानुसृतम् तदेतन्नानाम तानिगिराकर्तुमादौतत्स्वरूपप्रदर्शनमित्याशयेनमूलमव-
 तारयति तस्या स्वरूपमिति तस्या शक्तेर्निर्विषयाणानेर्षाक्यचयददिविषयोऽत आह-वास्तुवेति तथाचोपचारिकविष-
 यत्वनविरुद्धमितिभावः वास्तुपपदंत्वाच्चादिप्रत्यक्षस्यपुपलक्षणम् इद्रियनिष्ठवास्तुवादिकारणतायामनादित्वं इद्रियजन्य
 पूर्वपूर्वबोधध्वंसकालिकत्वनत्वजन्यत्वमव्यावर्तकत्वात् शब्दनिष्ठबोधकारणतायातुस्वजन्यबोधसुमामाकारपूर्वपूर्वबोधध्वं-
 सनस्वम् तद्वेधकारणताअर्थबोधकत्वम् शायमानपदकारणमभिप्रेत्येदम् अन्यथाविषयतायांतादृशहेतुतावच्छेदकतेतस्य
 र्थो बोध्य ॥

संकेतज्ञानं विनोक्तशक्तिग्रहासंभवे नावश्यापेक्षणीयतया तस्यैव शक्तित्वमस्तु न डेतो रेवेति न्यायादित्याशंकते नन्विनि तस्याशक्तिर्वेहे
तुराधुनिकेत्यादि आधुनिके एतत्कालिकसंकेतविशिष्टे तदभावात् निरुक्तानादित्वविशेषणविशिष्टबोधकारणत्वाभावादित्यर्थः
विशेष्यसत्त्वेऽपि प्रकृते विशेषणभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेन तदप्रतियोगित्वरूपकारणत्वत्वेनैव प्रकृतेतेन रूपेण तज्ज्ञानेना

ननु नबोधकारणत्वमनादिभूतं शक्तिः आधुनिकदेवदत्तादिपदे तदभावात् अन्य
यापि त्रिादीनां संकेतोक्तानेऽप्यन्वयबोधप्रसंगः लाक्षणि कानि व्याप्तेऽर्थेति संकेतज्ञानम
पि हेतुर्वाच्यम् तथा चावश्यकत्वात् स एव शक्तिरस्तु स चाधुनिकेऽपि त्रिादेर्गोवादीवैश्वर

॥स्य चेति चेत्॥

धकाभावद्वुतिचेदं यदि संकेतग्रहमंतरैरेव तद्गोभवेन्न तु तत्संभवतीत्याह अन्यथेति संकेतनिरपेक्षस्यैव तस्य शाब्दबोधहे
तुत्वेद्वुत्यर्थः लाक्षणिकेति तत्राप्यनादिभूतबोधजनकत्वव्यवहारादिति भावः आवश्यकत्वादिति अवश्यापेक्षणीयज्ञानविषय
त्वादित्यर्थः स एव संकेत एव एवकारेण बोधकत्वव्यवच्छेदः॥

संकेतस्वरूपतः सामान्यतो विशेषरूपेण वा हेतुत्वमभिमतमिति विकल्पदूषयति उच्यते इति स्वरूपेणेति स्वस्य पदद्वयमिति व्युत्पत्त्या स्वासाधारणधर्मेण संकेतत्वेनेत्यर्थः दण्डत्वेन घटे दण्डवत्त्वज्ञानाविषय एव संकेतत्वेन हेतुरिति यावत् अगृहीतशक्ति कादिति अज्ञातसंकेतादित्यर्थः अर्थबोधप्रसंगादिति संकेतस्य तत्र विद्यमानत्वादिति भावः सामान्यत इति जनकाजनक साधारणरूपेणेत्यर्थः संकेतत्वेनेति ईश्वरीयसंकेतत्वादिना विशेषधर्मेणेत्यर्थः तज्ज्ञानशून्यानामिति संकेत ईश्वरीयत्व विदुषामित्यर्थः बोधोदयेनेति संकेतत्वेन तज्ज्ञानमात्राद्वाद्यर्थबोधोदयेनेत्यर्थः यद्यपि संकेतत्वेन संकेतज्ञानकारण

अत्रोच्यते संकेतो न स्वरूपेण हेतुः अगृहीतशक्तिकादर्थबोधप्रसंगात् नापि सामान्यतो ज्ञातः प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञानेऽपि बोधप्रसंगात् नापि संकेतत्वेन तज्ज्ञानहेतुः गवादिपदेऽप्यपीश्वरादेः संकेतत्वेन तज्ज्ञानशून्यानां लो किकमीमासाकादीना तत्तदर्थबोधजनकत्वग्रहवतामेव बोधेन व्यभिचारतः ॥

लयापि गवादीश्वरस्येति तद्गयालोचनयेऽश्वरीयत्वादेर्निवेशात्तदभिमत इत्यभिप्रेत्य दूषितमिति ध्येयमूलोक्तिकमीमा सकानामिति वैदिकानां तेषां कयचिदीश्वरबोधसम्भवादुक्तं लोकि केति अथवालौकिकानां व्यावहारिकपदार्थमात्रविषयक ज्ञानवतापामराणामिति यावत् मीमांसकानां चेत्यर्थः तत्तदर्थधीनजनकग्रहवतामेवेत्येवकारेण निरुक्तं संकेतज्ञानवच्च न्य वच्छेदः स च तज्ज्ञानशून्यानामित्यस्यैवानुवादः एव शून्यपारस्तु सुगम इदं च शक्तिग्रह रूपकारणप्रदर्शकम् ॥ ६ ॥

तज्ज्ञानं संकेतज्ञानं तथा हेतुः ततो यीति अर्थधीजनकतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकत्वापेक्षया
 र्थधीजनकतात्वेन हेतुताया औचित्येन वैयाकरणे ष्टसिद्धेरित्यर्थः संकेतज्ञानस्येदं पदमर्थधीजनकतावच्छेदकवदित्याकारक
 स्यार्थधीजनकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति सूचितं लाघवादिनिभावः वस्तुतस्तु तन्मते संकेतत्वेनै

न चार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः ततो पिलाघवेनार्थधीजनकतात्वेनैव हेतु
 ताया मस्मत्पक्षसिद्धेः न चाधुनिकदेवदत्तादौ संकेतज्ञानादेव बोधेनास्यव्यभिचारः तत्रा
 पीदं पदमेतन्मर्थबोधयति तीच्छाग्रहे पदे तदर्थबोधकत्वस्यावगाहनेन व्यभिचारभावात्

व हेतुनेति नोक्तविकल्पावसर इति बोध्यम् संकेतज्ञानादेवेत्येवेनार्थधीजनकत्वग्रहव्युदासः अस्य बोधकत्वग्रहस्य व्यभि
 चारः व्यतिरेके तत्रापि संकेतमात्रादर्थबोधस्य लेपीत्यर्थः इच्छाग्रह इति दृढं पदविशेष्यके तदर्थबोधकत्वप्रकारकेच्छाग्रहे इ
 त्यर्थः अवगाहनेनेति विषयीकरणेनेत्यर्थः ज्ञानेच्छादिविषयकज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमादिति भावः ॥ ६ ॥

अन्यथेति बाधग्रहेपि जायमानस्य सज्जनं बुद्धमनेनेति ग्रहस्य द्रुदं विशेष्यकारजतप्रकारकग्रहत्वे भांति ज्ञस्येत्यनेन दोषाभाववत्त्वमपि सूच्यते भांतत्वापत्तेरिति तदभाववतितदवगाहि ज्ञानवतस्य तत्त्वादिति भावः अत्रेदं चिन्त्यम् यत्रेदं पदमेतदर्थे बोधयत्विति संकेतमात्राच्छब्दबोधस्तत्र बोधकताशक्तिज्ञानस्य हेतुतावादिमते व्यभिचारोदरुद्ध एव न च तत्र संकेतज्ञानमेव बोधकताज्ञानमित्युक्तमेवेति वाच्यम् सविषयकज्ञानस्य तद्विशेष्यविषयकत्वेपि तद्विशेष्यश्रोतस्य कारोनेन विषयीक्रियते घटमहं जानामीत्या-

अन्यथा भांति ज्ञस्यापि भानात्वापत्तेरिति द्रुदं चार्थधीजनकत्वं पित्रादि संकेतज्ञानाद्बुध्यते अतस्तज्ज्ञानात्पूर्वनबोधः ॥ ६ ॥

नुव्यवसायेन ज्ञानांशे घटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरेव विषयीकरणान् अन्यथा भांतस्य भांतत्वापत्तिरनिवार्यैव स्यात् अतएव शब्दचिंतामणौ तात्पर्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्य पदपक्षकानुमानेन सिद्धावपि नेतरपदार्थेऽभिमतपारपदार्थसंसर्गसिद्धिस्तादृशसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानेन तत्तत्पदार्थतात्पर्यविषयसंसर्गस्याविषयीकरणादित्यस्वरसात्पदार्थपक्षकानुमानमवतारितं पक्षधरमिरेति शक्तित्वग्रहमाह द्रुदं चेति शक्तित्वेनाभ्युपेतं बोधकत्वं चेत्यर्थः पित्रादीत्यादिनाः प्रपरिग्रहः ॥ ६ ॥

पूर्वोक्ताक्षणीकोच्छेदापनिमिष्टत्वेन परिहरति नापीति शक्तिग्राहकेति शक्येद्ववशक्तिग्राहकव्यवहारादेर्लक्ष्येपितुल्यत्वादित्यर्थः ननु श
क्यलक्ष्यव्यवहारानुपपत्त्यालक्ष्यव्यावृत्तैव सावाच्या तथाच लक्ष्योपस्थितये लक्षणावृत्तेरावश्यकत्वेन कथमुक्तापत्तेरित्युक्तमन आह कि
ञ्चेति शब्दबोधानगत्वादिति चटादिपदेऽगृहीत शक्तिकस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थितचटादेर्घट्यादिपदाच्छब्दबोधानुदयादन्वयव्यभिचारेण प्रत्य
क्षाद्युपस्थिते शब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थं नन्वेनापन्यातादृशगौरवं सोढव्यमत आह अपिचेति व्यभिचारे व्यतिरेके बोध्यः न मेवोपपा
दयति शक्तिजन्योपस्थितिमिति अव्यवहितैतरेवेति तच्च स्वध्वसाधिकरणक्षणातुल्यनिकत्वे सति स्वाधिकरणक्षमध्वंसाधिकरणक्ष
नापिलाक्षणीकोच्छेदापनिरित्युक्ताच्छक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधारणान् किंच प्रत्यक्षादिजन्योपस्थिते शब्दबो
धानगत्वान् शब्दबोधप्रतिशक्तिजन्योपस्थितैर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्चकारणत्वाच्चाम् तथाच कार्यकारणभावद्वयस्य कार
त्यनेनैव स्यात् अस्माकंपुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनेव हेतुनेति लाघवम् अपिच लक्षणावृत्तिस्वीकारे कार्यकारणभाव
स्य प्रत्येकव्यभिचारः शक्तिजन्योपस्थिति विनापिलक्षणाजन्योपस्थितिः शब्दबोधात् ॥ ५ ॥ गोप्यनिकत्वमत्र सप्तपदं यत्किञ्चान
जन्योपस्थितिपरम् लक्षणज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिः प्राग्वर्तिशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशब्दबोधे व्यभिचारवारणा यविशो
म्यम् शक्यशब्दबोधाननरभा विलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशब्दबोधे व्यभिचारवारणा यस्य त्वेन प्रकृते लक्षणाज्ञानजन्योपस्थि
तिजन्यशब्दबोधे उक्तसवधेन शक्तिज्ञानजोपस्थितिर्नैशिष्ठ्याभावेन तत्कार्यतावच्छेदकान्नान्नान्नव्यभिचार इति भावः अतः तैत्ति
सुत्वस्य तच्च किं विष्णुतत्वेनाननुगततया तदघटिताव्यवहितो नरत्वसंबधेनोपस्थितिमन्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे कार्य

शक्तिज्ञानकारणतायाशक्तेश्च कित्वेन निवेष्टे स्यादेवोक्तदोष किमुच नित्वेनेति न तत्सभावनेत्याशक्तने अथेति वाच्यमिति शक्तिज्ञानत्वे स
स्थितो विवक्ष्यमाणजन्योपस्थितावपिशक्ति लक्षणसाधारणवृत्तितावच्छिन्नजन्यत्वसत्त्वादिति भावः शक्ति लक्षणेति शक्तिज्ञानत्वे स
नित्यसृणान्नपन्न द्विन्नत्वस्येत्यर्थः शब्दबोधानुकूलस्येत्यादि शब्दबोधजनिकायापदार्थोपस्थितिः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिस्तदनु
कूलस्यर्थः कारणतावच्छेदकत्वेऽत्र मयसाधारणदूषणमाह गुरुत्वादिति अस्मदभिमतशक्तिमपेक्ष्य निरुक्ताम्यतरत्वादेर्गुरुत्वाद
त्यर्थः द्वितीयेदूषणातरमप्याह शब्दबोधहेत्विति शब्दबोधानुकूलत्वस्य तद्गमकत्वस्य कारणतावच्छेदकोपस्थित्यधीनत्वेन तत्सत्त्वं
अथवृत्तिजन्योपस्थिति त्वेनेव शब्दबोधहेतुतावृत्तिज्ञानत्वेन च पदार्थोपस्थितेश्च कारणते त्वेव मया वाच्यमिति चेन्न
शक्ति लक्षणाम्यतरत्वस्य शब्दबोधहेतुपदपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसंबन्धत्वस्य वाच्य निवस्य कारणता न वच्छे
दकत्वात् शक्तिवमपेक्ष्य गौरवात् शब्दबोधहेतुतावच्छेदकस्य पदार्थोपस्थिति वृत्तेरज्ञाने तद्व्यतिरिक्तकार्यकारणभावात् पददुर्घट
पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थिति तात्मकतया तज्ज्ञानस्य स्वघटकवृत्तिवृत्तिज्ञानविनाशसंभवेन कार्यकारणभाव एव दुर्घटद्वय
त्यर्थः तथा च वृत्तिवृत्तिप्रहे शब्दबोधपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावग्रहस्तद्गुरुत्वेन निरुक्तपदपदार्थसंबन्धत्वरूपवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्ति
त्याशयेनेकेन स्य वृत्तितासंभव इति भावः वस्तुतस्तु विजातीयपदार्थोपस्थिति जनकपदपदार्थयोः संबन्धः शक्तिवृत्तिज्ञानस्य निवेष्टावृत्तिवृत्ति
काशोपस्थितिजनकसमवायादावतिव्याप्तिः तादृशवैजात्यपरिचापकश्च शब्दबोधानुकूलस्येति मनुनेन रूपेणोपस्थितेति निवेष्टाद्वयंति मल

समापीति लक्षणां गीकर्तुं रथीत्यर्थः प्रवेष्टादिति तथा च लक्षणाज्ञानस्यापिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वेन लक्षणाज्ञानजन्यलक्ष्यार्थोपस्थित्यादौ
शक्तिज्ञानस्य हेतुतायां व्यभिचार इत्यर्थः विषयमनिवेशेऽप्येव यदि शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावः संभवेत्तदा स्यादस्य
कप्रकारः स एव न संभवतीत्याह शक्तिज्ञानेति आवश्यकत्वादिति तदर्थं विषयकोपस्थितिं प्रतिनदर्थनिरूपिततत्पदनिष्ठशक्तिज्ञा
नत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वादित्यर्थः आवश्यकत्वमेवाह अन्यथेति शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावसमानविषय

अथ ममापिशक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुताशक्यसंबंधज्ञानरूपलक्षणायां शक्तेरपि प्रवेष्टादिति चेन्न शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थि
त्योः कार्य्यकारणभावसमानविषयत्वस्यावश्यकत्वात् अन्यथा गङ्गातीरयोः सम्वन्धाग्रहवतो गंगापदशक्तिं ज्ञानतो
प्यि गंगायां घोष इति वाक्यातीरवोधप्रसङ्गः शक्तिज्ञानस्य हेतोः सत्त्वात् अपि च घटमानयेति वाक्यं हस्तिवंतस्मर
तो घटपदादिभ्यो घटादेः गजादुत्तिपकस्य च समूहालम्बनस्मरणवतो घटानयनवद्दुत्तिपकस्यापिशब्दबोधाप
त्तिः समूहालम्बनरूपायाम्यदार्थोपस्थितौ पदवृत्तिजन्यत्वसत्त्वात् ॥

॥ त्वानिवेशे इत्यर्थः संबंधाग्रहवतः इत्युक्त्या लक्ष
णाज्ञानासत्त्वं बोधितम् गंगापदइति प्रवाहरूपार्थनिरूपितबोधकत्वशक्तिं गंगापदे ज्ञानत इत्यर्थः तीरबोधप्रसंगइति तीरोपस्थि
ते सद्द्वारकशब्दबोधस्य चापत्तिरित्यर्थः ननु कापत्तिवारणाय वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिशब्दबोधयोरेव कार्य्यकारणभावे समा
नविषयकत्वं निवेशे प्रयत्नां कृतं वृत्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावसमानत्वेन निवेशेनेत्यत आह अपि चेति हस्तिपकस्मृतेर्दृ
ष्टिज्ञानजन्यत्वसंपन्नये हस्तिनोपि वाक्यादस्मृतिविषयतादर्शिता समूहालम्बनेनेत्यत्रालम्बनपदं विषयपरम् ॥ ६ ॥

शक्तिजन्योपस्थितिर्नि तद्विषयकत्वावच्छिन्नत्वमृत्तिज्ञाननिष्ठकारणमनिरूपितजनन्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थितिर्निरित्यर्थः उक्तस्य
 छेदसिपकोपस्थितेर्द्विज्ञानजन्यत्वेपिन तस्मिन्नुजजन्यताहसि पक्षविषयत्वेनावच्छिद्यते तापिष्टनिष्ठाननिसृजनकतायाहस्तीविष
 यत्वेनावच्छेदकोद्विज्ञानेधर्मित्वेनाभावादिति नोक्त्यप्यनिरवच्छिन्नोपस्थितिश्चाब्दसोद्याना समानविषयकत्वेनेहेतुहेतुमद्भावः फ
 नतीतिभाव एतेनेति द्विविधवृत्तिज्ञानस्यैकरूपेण हेतुत्वासंभवेनवच्छिन्नमाणदूषणेनवेत्यर्थः शक्तिप्रयोज्येति लक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञाना
 धीनत्वेनतज्जन्योपस्थितौशक्तिप्रयोज्यत्वसत्त्वान्नसत्त्वत्वादिमतेहेतुत्वंतरकस्यनेत्यर्थः अनतिप्रसक्तस्येति अन्यजन्यत्वस्यलक्षण

नयाचविषयतयाशाब्दबोधप्रतिपत्तदंशविषयकवृत्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरितिवाच्यम् एवंचलक्षणायाश्रयिप्रशक्तिज्ञानत्वेन
 हेतुत्वमसंभवदुक्तिकमिति एतेनशक्तिप्रयोज्येवोपस्थितिर्हेतुरिति नलक्षणाज्ञानकार्यकारणभावंतरसंयापीत्यपास्तं प्र
 योज्यत्वस्यानतिप्रसक्तस्यदुर्वचत्वाच्चेत्यादिविसारेणप्रपञ्चितंभूषणे॥ ३६॥

३६॥ ज्ञानजन्योपस्थिताविवविशेषजन्तवच्छेदकप्र
 कारकनिर्णयविधयाशक्तिज्ञानजन्यशक्यत्वा निम्नकारकविशिष्टवैशिष्ट्यवशात्सुब्यवसायात्मकोपस्थितावपिसत्त्वानाद्विषयस्त्वा
 शाब्दबोधापत्तिसाक्षजान्यत्वस्यतत्त्वरूपत्वेनलक्षणाज्ञानजन्योपस्थित्यसंग्रहः यमयसत्त्वाणस्य निर्वर्तुमशक्यत्वात्तत्त्वरूपसंबन्धस्य
 तत्कोभयसाधारण्यतुमुतरासमाविममितिभक्तः अन्यथासिद्धि निरूपकतागवच्छेदकशक्तिज्ञानोत्तरावर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्व
 यशक्तिप्रयोज्यत्वमुभयसाधारण्यसुबन्धमित्यन्ये अधिकमग्रेष्वक्ष्यते अत्रयदंति अर्थकोभजनकत्वस्यनस्तुतापदविषयवाच्यत्वात्
 कथ्यवहारनिष्कामकशक्तित्वसंभवएवोक्तकार्यकारणभावेनौरव साधवद्विषयको गतुमस्यतद्रूपत्वसम्भवः तच्छिष्टशब्दबोधप्रतिपत्तिर

निज्ञानस्य हेतुनेति निर्विवादम् सा च भवदुक्तार्थधीजनकत्वस्य तद्व्याप्यत्वेन संभवति तद्रूपायास्तस्याः शब्दधीजनकतायामनवच्छेदक
कत्वात्

आत्माश्रयेण स्वस्यैव स्वावच्छेदकत्वा संभवात् किञ्च प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारदृष्टाप्रयोज्यप्रवृत्त्यनुमिते
प्रयोज्यघटानयनादिज्ञाने उपस्थितत्वाच्छब्दस्यैव हेतुतायामवधार्यमाणायामसंबद्धस्य कारणत्वात्तु पयन्याकल्प्यमानसंबंधस्य
जनकत्वात्मकत्वा संभवः स्वयमनुपपद्यमानत्वेन गृहीतस्य गृहीतमशक्यत्वात् तस्मान्न बोधकत्वं शक्तिः एवं न्यायमतां सुयेतास्मान्पदा
देतदर्थं विशेष्यकबोधो भवति न्याकारके श्वरेच्छाविषयत्वस्यापि संकेतीयगंगापदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितबोधत्वावच्छिन्नोद्देश्य
कतानिरूपितविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकताधेयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वपर्यवसितस्य न शक्तित्वं लक्षणोच्छेदापत्तेः

पदाक्षीरबोधो भवति चिच्छाया अपि भगवतः संभवात् तादृशेच्छीयनिरुक्तावच्छेदकताया लक्ष्येतीरेपि संभवान् तादृशा
वच्छेदकतान्वेन शब्दशक्तिज्ञानस्य कारणताकल्पने गौरवाच्च तीरादिनिष्ठावच्छेदकतायाः पूर्वोक्तविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकतानिरूपितत्वेपि
न विशेष्यवृत्त्यवच्छेदकतान्वेन तन्निरूप्यत्वम् किंतु शुद्धावच्छेदकतामात्रेणेति न तादृशशक्तिस्तीरेद्विनिवृत्तिश्च प्रतारणमात्रम् इच्छा
विषयत्वं ज्ञानविषयत्वं वा शक्तिरिति विनिगमनाविरहाच्च तस्मात्पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः संबंधः पदार्थो
तरमेव तस्य चलक्षणं व्यावृत्तस्यैव धर्मि ग्राहकमानसिद्धत्वाच्च लक्षणसंबंधरूपलक्षणवृत्तेरपि स्वीकारावश्यकः तज्ज्ञान
स्य शब्दबोधे हेतुत्वांतरकल्पनप्रयुक्तगौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषावहम् अन्यथा तु पयनेश्च अतएव शक्यलक्ष्यव्यवहारः स्वरसतः सं
गच्छते अथवा शक्तिलक्षणाज्ञानयोः शब्दरूपप्रत्येकरूपेणैव हेतुता तथा हि तच्छब्दं प्रति शक्तित्वावच्छिन्नसंसर्गिकविषयतानि
रूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपिततदर्थं विशेष्यतां कज्ञानत्वेन हेतुता शक्तिसंबंधेन शक्यसंबंधेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्गे

त्वात् शक्तिवनिष्ठावच्छेदकतार्योपपत्तिरनिवेशेन शक्यसंबंधससर्गकज्ञानस्यापितेन कोडीकरणत्वं परं तु पदनिष्ठप्रकारतानि
 रूपिततादृशसंसर्गिकविषयतायामर्थविशेष्यतानिरूपितत्वाभ्युपगमान्नाशक्तिसंबंधेन पदभावप्रकारकबुद्धिप्रतिबध्यत्वसंक्ष
 णाज्ञानस्येद्वियाणमित्यादिहरिपद्यस्यत्वयमर्थः इन्द्रियाणां चाक्षुषादिविषयेषु घटादिषु पुरुषप्रयत्नानपेक्षायथायोग्यतानदी
 यचाक्षुषादिकारणतावच्छेदकरूपास्ति तथार्थः साकमपि पदानां संबंधो योग्यतानच्छब्दबोधजनकतावच्छेदकधर्मेन तु जनक
 त्वमेवोक्तपुनरिति न तद्विरोधोपीति सर्वमनवद्यमिति तद्गाहकं च व्याकरणस्मृत्यादितदुक्तं शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशा
 प्रवाक्याद्यवहारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विदुर्नेव दंति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य ह्यद्विति तत्र व्याकरणादिकं लाघवसहकृतमेव श
 क्तिग्राहकमिति नैयायिकमतम् यतो लाघवसहकृतेन ल कर्मणीति सूत्रेण कृतावेव शक्तिः परिच्छिद्यते न तु कर्तरीति यथैतन्मा
 योक्तम् एवगुणे शुक्लादय इति कोशेनापिलाघवसहकृतेन गुण एव शक्तिर्निर्द्धार्यते न तु गुणिनिगौरवात् शुणिबोधस्तु शुक्लरूप
 देभ्यो निरूढलक्षणयैवेति च तदुक्तेः निरूढत्वचप्राद्व निरूढं च पमानस्तु सादृश्यज्ञानात्मकस्यातिदेशवाक्यार्थस्तु निष्ठा ए ग व
 यादिर्न वयादिपदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदकत्वम् इदमेतद्वाचकमित्याकारकाप्रवाक्यद्वयितद्गृह आ प्रत्वं च तदर्थं विषयक
 यथार्थज्ञानवत्त्वम् व्यवहारराद्यथा प्रयोजकहृत्तेन घटमानयेत्युक्ते प्रयोऽप्यसृष्टे नानीते घटे पार्श्वे स्थे घटकर्मकानयमादिका य
 घटकर्मकानयनादिज्ञानसाध्यमित्यनुमिमीते व्यवहारे व्यवहृतं व्यग्रानस्य हेतुत्वात् अनंत एतद्हेतुजिज्ञासाया सुपस्थिततद्वा
 क्यमेव तद्हेतुत्वेनावधारयति तस्य चार्थसंबद्धस्य तद्हेतुत्वात् नुपपन्नार्थेन साकं पश्चाद्वाक्यस्य संबंधमवधारयति सिष्यशक्तिरि
 तिव्यवहियते यद्यपि प्रथमं तेन वाक्यं सैष वाक्यार्थः सः तथापि घटनयगामानयेत्यावापो ह्यपाम्यो पश्चाज्ज्ञानप्रत्ये

कपदशक्तिग्रहेणप्राज्ञातवाक्यशक्तिग्रहेचंद्रादेर्ज्योतिः शास्त्राध्ययनजन्यशतयोजनादिपरिमाणग्रहेणपाश्चात्येनप्राथमिकात्परि
 माणग्रहद्ववाप्रामाण्यं गृह्यते इति नैयायिकाः प्रत्येकपदशक्तिग्रहेणैवाकांक्षादिसहकृतेनवाक्यार्थबोधोपपन्नैरिति नदाशयः अन्येतु
 वाक्यार्थशक्तिग्रहस्यप्रत्येकपदशक्त्युपजीव्यत्वात्तैतद्वाधासंभवेनप्राज्ञातशक्तिग्रहस्यैवबलवत्त्वमित्याहुः वाक्यशेषानुयवैर्जुहो
 तीत्यत्रयवपदस्यदीर्घश्रूकविशिष्टे आर्याणांप्रयोगात्कंगौम्लेच्छानांप्रयोगात्कशक्तिरिति संदेहे यत्रान्या आषधयो म्लायते अथेने
 मोदमानाद्बोनिष्ठं नीतिवाक्यशेषेण दीर्घश्रूकविशिष्टे तन्निर्णयः विवरणस्य यथाशक्तिग्राहकत्वम् तथा धात्वर्थनिरूपणउक्त
 म् इह सहकारतैर्मधुरं पि को रौ नी त्यादीप्रसिद्धसहकारादिपदसन्निधानात्पिकादिपदानां को किलादौ शक्तिपरिष्पिति रिर
 ति सैषाशक्तिर्नानार्थेषु संयोगादिनानियम्यते तदुक्तं काव्यप्रकाशे संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधता अर्थः प्रकरणं लिंगं
 शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तृतिहेतव इति शब्दार्थस्यान
 वच्छेदे संदेहे तन्निरासद्वारा विशेषनिर्णयस्य जनकाः संयोगादय इति तदर्थः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तृतिहेतव इति शब्दार्थस्यान
 र्णयद्वारा तत्तदर्थबोधजनकत्वं तेषामिति भावः तत्र सवत्साधेनुरवत्साधेनुरिति क्रमेण संयोगविप्रयोगयो ह दाहरे साहचर्यं सा
 दृश्यम् सदृशयोरेव प्रायशः सह प्रयोगादेवं च रामलक्ष्मणावित्यादावुभयोर्योगपदेव साहचर्यं ग्रहाधीनतात्पर्यं प्र
 हेण दिशि धाव गतिरिति नान्यो व्याश्रयः एमां जुन गतिस्तयोरित्यादौ विरोधे न सा अञ्जलिना जुहोत्यं जलिनादित्यमुपनिष्ठने इ
 त्यादीधात्वर्थवशात्तदाकारं जलिपरत्वम् सैत्थवमानयेत्यादौ नुभोजनादिरूपप्रकरणे न सा अक्ताः ॥

गर्हणपदधातीत्यादौ तेजो वै च तन्मि त्यादि तु निरूप्या छिद्रादक्त पदस्य घृतसाधनाजने तात्पर्यव्यवहारीः एवमो जा मद्स्य दत्तादौ जा मद्
 ग्रापदसन्निधानेन एवमपदस्य परस्परगमपत्ता एवमभि रूपाय कन्यादेयेत्यत्राभिरूपनरायेति सामर्थ्यद्वगम्यते यच्च निबध्न परशुनेत्यत्रो
 धित्यत्परस्य पदस्य च्छेदनाय तत्भात्यत्र परमेश्वर इत्यत्र राजधानी रूपदे शात्परमेश्वर पदस्य राजपरत्वम् वित्र भानुर्भातीत्यत्र
 चित्रभा उपदरादौ वैदृष्टिं वा सूक्ष्मस्य बोधकम् मित्रं माति मित्रो भातीत्यदौ व्यक्ते लिंगादाद्ये सुहृदोऽन्ये सूर्यस्य बोधकम् मित्रपद
 म् सूक्ष्मपृथ्वीमनङ्गुहीमित्यत्र स्वराजसुरूपबहुव्रीह्यार्ये निर्णयः आदिपदात्त्वत्वादि यथासुसिक्तमित्यत्र सुशब्दस्य कर्मप्रव
 चनीयस्य पूजार्थकत्वम् सुयिक्तमित्यत्रोपसर्गस्य न्यासार्थकत्वमेवं प्रणयक इत्यत्र त्वात्प्रणयनकर्त्तृबोधः प्रनायक इत्यत्र त
 दभावात्प्रगतनायकबोध इत्याद्युक्तम् यत्तु पदपदार्थयोर्पर्यायः सशब्दोयः शब्दः सोर्थे इतीतरेतराध्यासमूलकतादात्म्यं भेदव्यापृ
 क्तमस्ति तस्य वाचकः प्रणवादि औमित्येकाक्षरत्वेति भेदाभेदयोर्दर्शनात् अत्रोभेदस्येद्वतत्वं विवक्ष्य षष्ठी-अभेदस्योद्भूतत्ववि
 वक्ष्यात्वन्नेप्रातिपदिकार्थे प्रथमास एव संबन्धः पदतदर्थे योर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः शक्तिस्तु संकेतः पदार्थोत्तरा
 वेति भट्टानुयायिमन्तं तज्जनसाधीयः अथ्यासमूलकस्यासतस्तस्य संबन्धत्वासंभवात् भेदाभेदयोः परस्य एभावस्य तया विरुद्ध
 त्वेनेकस्यासंभवाच्च कस्यचित्तयाध्याससंभवेपि सर्वेषां नयाध्यासे मानाभावात् घटपदनाशेपि घटस्योपसभ्यमानतया तयोस्ता
 दात्म्यस्यासंभवदुक्तित्वाच्च न च यत्करत्वे प्राक्कृष्यमेपि पाकोत्तरमयमिदानीं नष्टा मद्तिप्रतीतेर्भेदादभेदो मविरुद्धाविति वाच्य
 म् अत्र व्याप्यरणीतातेषां मेकावच्छेदेन विरोधान्नपायात् अत एव तत्र भेदशकालावच्छेदकभेदेनैवायमिति ॥ ५८ ॥

दानीं न श्या मो वृक्षो मूलैतकपि संयोगीति ननु तदनवगाहिनी घटोयं न श्या मो वृक्षो न कपि संयोगीति प्रतीतिः किं त्वभेदवादे घटपद
 नाशे घटनाशपन्निरेव शब्दवदर्थस्यापि श्रोत्रे द्वियग्राह्यतायाः शब्दस्य चक्षुरादीं द्वियग्राह्यतायाः शब्दस्य चक्षुरादीं द्वियग्राह्यतायाः शब्द
 स्य यथाननित्यत्वं न श्या वक्ष्यते तच्चात्यंतभेदे घटः पटोत्यंताभेदे घटो घट इति सामानाधिकारण्यादर्शनाद्देवाभेदवादोपपत्तिरिति
 शंक्यम् शब्दो घट इत्याद्यननुभवाद घटो न शब्दो घटो न घट इत्याद्यनुभवाच्च भेदस्यैव सिद्धेः ओमित्येकाक्षरमित्यादौ त्वक्षर
 पदस्य तत्पत्तिपाद्ये निरूपलक्षणायाः सामानाधिकारण्योपपत्तेस्तद्वक्तव्योपासनाकांडस्थतया भेदेऽप्यभेदोपासनपरंतयोप
 पत्तेऽप्येत्यन्यत्र विसारः साचशक्तिस्त्रिधा योगो रूढिश्चेति प्रवृत्तिप्रत्ययनिरूपितान्नदर्थे याशक्तिः संयोगः तन्मात्रेणा
 र्थबोधकं पदं योगिकमिति व्यवह्रियते यथा याचकादिपदम् न घटकधातुप्रत्यययोः पाकादौ कर्त्रादिकारके च व्युत्पन्नत्वात् अ
 वयवार्थाप्रतीतौ केवलसमुदायस्य न्नदर्थे याशक्तिः सारूढिस्त पार्थबोधकं पदं रूढम् यथा मणिनूपुरादि अश्वगंधादिपदा
 नुक्तदाचिदेष धिनिष्ठसमुदायनिरूपितशक्यौषधिबोधः कदाचित्तु अश्वस्यगंधो स्यामिति व्युत्पन्न्यावाजि शालादिबोधो वयव
 शक्त्येति योगिकरूढिः पृथङ् नोक्तोक्तयोरेवां नर्भावात् रूढिर्योगोपहारिणी तितु प्रकरणद्वभावेलाक्षणि कं न द्वाजि शाला इत्य
 परे यत्रावयवार्थसहकृता समुदायशक्तिर्यबोधिका सा योगरूढिस्त पार्थबोधकं पदं योगरूढम् यथा पंकजादिपदम् नत्र
 पंकाधिकरणकोत्यन्याश्रयपक्षत्वविशिष्टबोधात् अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि पक्षबोधान्न तत्र लक्षणावसर इत्यादि प्रपंचि
 तं पूर्वमेव गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदस्य तीरे शक्यसामीप्यरूपलक्षणाग्रहे न दाहितं संस्कारजन्यतीरादि स्मृत्या तीराधिकार

एकदोष शब्दबुद्धिः सक्षयवशादन्यथानुपपत्त्यालक्षणायाः अय्यवश्यमभ्युपेयत्वात् अन्यथानुपपत्तिप्रतिसृष्टान चतत्कल्पनेनेकी
 जं यथोक्तैकचिन्तिराकांक्षत्वं मपितद्दीजं यथावदनेतस्यवदनं सुखिममुखं भानि चान्यासामित्यत्र तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नवदन
 त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवदनत्वावच्छिन्नविशेष्यताकोबोधो न समभवति तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नतादृशतादृशप्रकारता
 निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधे न शब्दबुद्धौ विधेयतावच्छेदकभेदस्य तत्र तत्वादिति वदनत्वावच्छिन्नार्थकवदनपदानिर
 रूप्यताकांक्षानवदनपदे तत्समवदनपदं ससुख्यहादकपरांतदुपस्थिताहादकत्वावच्छिन्नस्याभेदात्त्वयवदने अनुशासन
 बोधितनैराकांक्ष्यमपि युवितया यथाकृतसीतापरित्यगसत्ताकरमेवलाभं बुभुजे पृथिवीपालं पृथिवीमेवकेवसामित्यत्र बुजि
 भातोरवनवाचकादात्मनेपदनिर्णयको क्षतयाकांक्ष्यार्थबुद्धौ प्रतिबद्धार्थांतद्गतु नास्त्यार्थपालनसवधिशासनम् लक्ष्यते आत्मने
 पदसमभिव्याहृतभुजित्वावच्छेदे नात्मा तबोध्मकर्तृत्वितपासनबोधस्वरूपयोग्यत्वरूपनैराकांक्ष्यस्य भुजोऽनवनदुतिस्त्रे
 ण बोधनात् तत्र केवलपदेन तात्कालिकरणमाभिन पृथ्वीपासकचैकभोगकर्म निष्ठा न्योन्याभावप्रति योगितानवच्छेदकैकत्व
 योगिनीव्यक्तिरभिधीयते एवकारेण पृथिव्यन्ययोगव्यवच्छेदः एवं क्षतत्कालिकरणमाभिन पृथिवीपासकचैकभोगकर्म नि
 न्योन्याभावप्रति योगितानवच्छेदकैकत्व विशिष्टाभिन्नपृथिवीकर्मकभोगकर्ता पृथिव्यन्यस्त्रीकर्मकभोगकर्ता एवामिन्न पृ
 थिवीपालद्विन्नस्य पुनयेवाकांक्ष्यबोधः द्विरेकोमधुरौतिद्विकः कृजति काननदत्तादौ तु सुख्यार्थबाध एव लक्षणबीजम् किं
 तु सांलितलक्षणे नुच्यते लक्ष्यसमासां रैपद्वयविशिष्टवटितत्वा न स्याः मथाहि येन प्रवृत्तेन हिरेफादिपदस्य प्राप्तिविशि

वेशक्तिर्नगृहीता किं नु द्वौरे कौयत्रेति व्युत्पत्त्यारे फट्प्रत्ययसंबन्धिशक्यसंबन्धरूपलक्षणा गृहीता तस्य प्राणि विशेष विषयक मधुरा
 वकर्त्तृत्वशब्दबोधस्य तात्पर्यविषयस्यानुपपत्त्याद्विरेफपदात्स्वलक्ष्यरे फट्प्रत्ययघटितपदवाच्यत्वलक्षणयोपस्थिते प्राणि विशेषे मधु
 रागवकर्त्तृत्वात्त्वयद्गति द्विरेफपदेन भ्रमरपदमुपस्थाप्यते तेन च प्राणि विशेषोपस्थितिरिति न सम्यक्प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेस्त
 त्प्रत्ययार्थो न्वयासंभवात् भ्रमरपदे लक्षणा यामपि न तेन तदुपस्थितिं रुचिरित्येवार्थं प्रत्यायकत्वादित्यग्राहुः एवं द्विकः कृजनि का
 ननेद्रत्यादावपि बोध्यम् एवं गंगाहरतिवैपुसां दृष्टापीतावगाहि तेन तत्र पीता गंगायापंहरतीति वाक्ये गंगापदात्स्वशक्यप्रवाहावयवा
 वयविभावसंबन्धरूपलक्षणा प्रहाहितसंस्कारसहकृतादुपस्थितोद्धतजलेषानकर्मत्वात्त्वयः तात्पर्योनुपपत्तिरेव वा सर्वत्र लक्षणा
 बीजम् तदुन्नायकत्वेनैवोक्तैरेकांक्षादीनामुपयोगः अतएव यक्षीः प्रवेशयेत्यादौ यस्मिन्नादिपदानां तद्वारणकर्त्तरिलक्षणा यस्मि
 षु प्रवेशकर्मत्वा न्वयानुपपत्त्यभावेऽपि भोजनादिप्रकरणे न्नीततात्पर्यविषयभोजनप्रयोजनकप्रवेशकर्मत्वानुपपत्तेस्तत्र जागरूकत्वात् एवं तु
 ताः प्रविशंति कृत्रिणो यांतीत्यादावयुक्तं ननु छत्रिशब्दस्य पदद्वयघटितत्वेन वाक्यतया त्याग्यं न ये कथं तस्य लक्षणा शक्या प्रसिद्धेः किं
 चात्र नैकमार्थगत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् यांतीत्यस्यानन्वयापत्तेः गन्तव्येनोपस्थितस्य गमनांक्षा विरहादिति चेत्सत्यम् संबन्धि श
 क्तमनुपएव तत्रैकसार्थसंबन्धिलक्ष्यकत्वाभ्युपगमेनोक्तदोषद्वयस्याप्रसक्तेः न च च्छत्रपदवैयर्थ्येन तस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन सार्थ
 क्यत्वात् लाक्षणिकपदं नानुभावकमिति संप्रदायः स्वशक्यानुभवं प्रत्येव पदानां कारणत्वम् इतरपदार्थेन सह स्वशक्यानुभावक

त्वेन अशक्यादधोषादिपदादेव तीरा नु भवो ॥

पपत्तेर्न शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेन्यभ्युपगच्छन्नामने स्वजन्योपस्थितिर्सर्वधेनैव पदस्यानुभावकतया तस्याध्वनीरादावभावानस्या
 तनुभावकत्वमितितन्मूलं न च तत्संभवति शक्योपस्थितिर्गतीरादेरप्रकृत्यर्थतया तत्र प्रत्ययार्थत्वं वा संभवात् त्वस्तु तत्पुलाक्षजिकं
 पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनकमित्येव तदर्थः उद्देश्यविधेयभावेनान्वये शक्तिमत्त्वस्यैव तत्रत्वात् अतएव न विधौ परं श
 ब्दार्थे इति स गच्छते किंच तनुसंयोगहेतुत्वतात्पर्य्यकं तं तुः पदं जनयतीति सर्वसाक्षजिकवाक्येऽन्वयानुभावापत्तपापने ॥ २ ॥
 निवेष्टव्यम् ननु स्वायत्तेशब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं पदं प्रयोक्ष्यमह इति न्यायानीरादवाचकं गगदिपदाभिध्नमनुचितम् प्रयोजन
 जिज्ञासायां पावनात्वादिप्रतिपत्तये तद्विदितं हि वृत्तिं विना तस्य शब्दे मानासंभवात् न दर्शय्यं जनानां विहतीयां गीतं कर्णीया अतए
 वावलानाश्रियहृत्वाचारिवाहः स हानिशं तिसृतिचपत्तयत्रसकसाः समुपागता इत्यन्नाशक्ता नाश्रियमपहृत्य पुंस्त्वैजलबाहूकैः
 साकमरमत्त इत्यनात्यर्य्यविषयं लक्ष्यार्थानां लिङ्गितार्थानां रस्यापि प्रतीतिः साचार्य्यद्वारिकापि भ्रममर्थमिदं किं प्रध्वसो यस्त्वमीरितसे
 न गीतानीरनिकुंजप्रतिष्ठितनिर्गोदश्चसिंहनेत्यादीप्रतिभाजुषासंहरदयानां च कुन्वोपव्यं शिष्टयस्कुर्त्तौ सिहप्रतीत्यनतरं गोदातीरे
 ख्यश्च भीरुभ्रमणीयोग्यत्वप्रत्ययादिति चेन्न लक्ष्यार्थानां सिङ्गितार्थसंकेतसंयोगेन प्रतीत्यसंभवेऽपि लक्षणकर्मस्याहृत्पदादत्वात् पावन
 त्वादिप्रतीतिविशिष्टसंज्ञणया पिशुहलक्षणयेकानुपपत्तिपरिहारे विशिष्टे तदभ्युपगमे वीजाभाव इति तु नः पृथीः प्रवेशयेत्यत्रापि त
 दनापत्तेः बाध्यार्थवैयजनिकमुद्देशतु मानेनापि गतार्थत्वाच्च यस्तु तत्पुलाक्षजिकप्रदानादेरितेनोपितया तात्पर्य्यमेवोन्मीयते न त्वन्वयवो
 भो नुमिति र्वाधेय्यभिचार एतत्तदर्थमयोः संदेहे वा तयो रसंभवात्तत्रैव तैर्व्यज्जो आसाभ्युपगमात् इत्यन्यत्र विसृष्टः ॥ ६ ॥

यदिप्रकरणानुभावि को लोकानां स्वरसः बाहीकशब्दादमुमर्थे प्रत्येमीति प्रत्ययस्तदा व्यंजनादृजि रप्रत्युहेवेति स्वोक्तनिष्कृष्टमतम्
वलं व्यमूलमवतारयति नन्विनि एवं बोधकत्वस्यैव शक्तिर्वेतन्नापि अपभ्रंशात्मकभाषायामपि स्यादिति तस्या अपि बोधकत्वात् इ
अरेच्छादीनां शक्तिववादिनां तु नापममिति प्रसंग इति भावः इदं शपनावाहं तथा चेति नापभ्रंशितं वैदृत्यादि निषेधविधि विषयत्वा
नापन्येषापनेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्ति मन्वाभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्यान्यथा निर्वचनेन चेत्य

नन्वेवं भाषादिनो बोधदर्शनाद्बोधकता रूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात्तथा च साधुतापि स्यात् शक्तत्वेव साधुताया व्याकरणाधि
करणे प्रतिपादनादित्याशंक्य द्विधा समाधत्ते असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिद्विद्यते वाचकत्वाविशेषे वा नि यमः पुण्य
पापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेन साधुशब्दमनुमाय वाचकः बोधक इत्यनेन तथा च लिपिवनेषां साधुस्मरण ए
वोपयोगेन तु साक्षान् द्वाचकत्वमनो न साधुत्वमिति भावः ॥

॥ अर्थः मूले अनुमानेन वाचकमिति अनुमानमत्र स्मृतिः अनु
पश्चान्मानं मिति रित्युत्पत्तेर्न तु व्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपि शब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यप्यभ्रंशानां गवादिशब्दविकृतित्वेनो
द्बोधकविधयामिति प्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे अनुमानेन साधुशब्दमिति अनुमायेति स्मृतेत्यर्थः वक्ष्यन्ति च
तेषां साधुस्मरण एवोपयोग इति अपभ्रंशानां साक्षाद्बोधकतानुन शब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबंधक
त्वाद्देति भावः

नप्रहरिसमतिमाह उक्तहीति ते अप्रकशः साधु स्थितिविषयसप्तमी साधु विषयकासुरणेनेत्यर्थः प्रत्ययेनिगवाद्यर्थबोधकारणानी
 त्यर्थः पक्षान्तरमाह तादात्म्यमिति साधु गवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकक्षणविषयतासापक्षवेत्यर्थः एवकारोच्यते गोपदेउच्चारणीयेक
 रणापादेवेनगावीत्युक्त्वा रितवस्तुतेगोपदमेवेदमिति तादात्म्येनभासमानागवादिशब्दगवादिरूपार्थस्यप्रकाशकादृत्यर्थः नचव
 द्यमाणकस्याभेदः तत्रापक्षंशानानुपूर्व्याएवशक्ततावच्छेदकत्वाद्भूत साधु गतायास्तस्यासन्वमितिभेदादितिभाव
 यस्तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यशक्तिरितिस्त्वोक्तार्थतादात्म्यमित्यादिहरिकारिकाहस्योपष्टमेकतयोपन्यसनतेन्तुधैव तादात्म्यस्यशक्तित्वेविश
 यस्तु

उक्तहिवाक्यपदीये तेसाधुखतमानेनप्रत्ययोत्यनिहेतवः तादात्म्यमुपगम्येवशब्दार्थस्यप्रकाशकाः नप्रिष्टेरनुगम्य
 तेपर्यायाद्वसाधवः नयत स्मृतिशाल्त्रिणतस्मात्साक्षादवाचकाः अत्रान्वेति यद्येनाल शिष्यमाणः प्रभावते अव्यक्त
 नाहिदानेनव्यक्तैर्भवतिनिर्णयः एवंसाधोप्रयोजनवेयोऽप्यत्र प्रयुज्यते तेनसाधुव्यवहितः कश्चिदर्थः प्रिधीयतइति

इतिप्रशब्दतादात्म्यज्ञानस्यार्थबोधकत्वेनतस्यशक्तित्वासंभवात् उपपन्नमोपसहारपेय्येतिवनेयार
 नामयंबोधजनकत्वमितिपक्षोत्तरपरत्वेवनद्यास्त्वन्तस्येधित्यादितिअवाचकत्वैस्तुकिंमाह नप्रि
 र्थोयाद्वशिष्टे स्मृत्यादिज्ञानप्रतिपाद्यतेऽनेनवाचकादृत्यर्थः तेसाधु खित्यापुक्तमपि विशदयति
 क्रियाविशेषणम् तद्विदा अव्यक्तशब्दबोद्धव्यम्य केसाधुशब्देअसत्त्वेनसतिप्रतिशेषः निर्वच्यः स
 दृत्यमेवेत्यर्थः साधो गवादिशब्देअप्यत्र शक्तित्वादिहेतवः असाधुशब्देनसा

धुशब्दतादात्म्यं आत्यापयं
 रि ति यतसिपक्षः साभवः
 केवेत्यदि अव्यक्त
 अत्रकीदृश मति

उक्तमेवार्थद्रढयितुमाशङ्कते नन्विनि तेषांसाधुपर्यायाणां एकत्वादिति एकजातीयत्वादित्यर्थः तथा एकजातीयत्वमयेनतथा-
 विविनिगमकाभावाच्छक्तिकल्पनास्यादितिभावः अन्यथेति एकजातीयस्यशक्तिकल्पनायामतंत्रत्वे शक्तिसत्त्वाविशेषात्साधूना
 मिवापभ्रंशानामपिकोशादौप्रतिपादनं प्रसज्येतेत्यर्थः एतत्सत्तेनैवेति तेषाधुखनुमानेनेत्याद्युक्तहरिमत्तनैवेत्यर्थः अपभ्रंशा
 ह्येधस्योक्तरीत्योपयादितत्त्वान्नत्रशक्तिकल्पनं ग्राहकमूलकमित्याशंकां निराचिकीर्षुस्तत्रोक्तप्रकारसंभवंदर्शयति अयंभाव

नन्वपभ्रंशानांसाक्षादवाचकत्वे किं मानंशक्तिकल्पकव्यवहारादेस्तुल्यत्वादितिचेत्सत्यम् तन्नद्देशभेदेनभिन्नेष्वनं
 तेषुशक्तिकल्पनेगौरवात् नचपर्यायतुल्यताशङ्क्या तेषांसर्वदेशेष्वेकत्वाद्विनिगमताविरहेणशक्तिकल्पना नह्यप
 भ्रंशे तथा अन्यथाभाषाणांपर्यायतयागणनापनेष्वः एवंचशक्तत्वमेवास्तुसाधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां
 मततन्मतैर्नैवद्रष्टव्यम् इदानींस्वमतमाह वाचकत्वाविशेषेवेति अयंभावः अपभ्रंशानामशक्तत्वेततोबोधएव
 नस्यात् नचसाधुस्मरणान्नतोबोधः तानविदुषां पा मराणमपिबोधा नैषांसाधोरबोधाच्च ॥ ६ ॥

इति तानिति साधुशब्दानित्यर्थः अज्ञानहेतुमाह पामराणामिति बोधादिति व्यवहारेण तेषांबोधानुमानादित्यर्थः तथाचान-
 धीतशस्त्राणां तेषांसाधुत्वप्रकारकशब्दज्ञानासंभवेनतत्रसाधुशब्दानैषांबोधोदयः स्यात्सएवतुनास्तीत्याह तेषांसाधोरिति

ननु हरिसमितिमाह उक्तं हेति ते अपभ्रंशाः साधु विविधविषयसप्तमी साधु विषयकसूत्रेणेनेत्यर्थः प्रत्यये निगवाद्यर्थबोधकारणानी
त्यर्थः पक्षान्तरमाह तादात्म्यमिति साधु गवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकशूनविषयतामापद्येनेत्यर्थः एवकारो वार्थो गोपदे उच्चारणीयेक
रणापटवेन गवावीत्सु चारितवस्तुतो गोपदमेवेदमिति तादात्म्येन भासमाना गवादिशब्दगवादि रूपार्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः न च व
शब्दार्थयोस्तदात्म्यशक्तिरिति स्वोक्तार्थे तादात्म्यमित्यादि हरिकारिकादस्योपर्युक्तं योपन्यस्यतन्नुधैव तादात्म्यस्य शक्तित्वेति य
उक्तं हि वाक्यपदीये ते साधु ख्यतमाने न प्रत्ययो न्यनिहेतवः तादात्म्यमुपगम्येवं शब्दार्थस्य प्रकाशकाः न शिष्टैरनुगम्य
ते पर्यायाद्वसाधव नयत स्मृतिशालिना तस्मात्शब्दवाचकाः अकारेति यदा बालः शिष्यमाणः प्रभावते अव्यक्त
ताद्विदानेन व्यक्ते भवति निर्णयः एव साधो प्रयोजकत्वे योऽपभ्रंश प्रयुज्यते तेन साधु व्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयत इति
दं निष्पृशब्दतादात्म्यज्ञानस्यार्थबोधकत्वेन तस्य शक्तित्वासंभवात् उपक्रमोपसंसारपुष्पसूत्रेण न यथा साधु शब्दतादात्म्यभात्यापभ्रंश
नामर्थबोधजनकत्वमिति पक्षान्तरपरतयेव गवाख्याल्यनस्येति खित्यादिति अवाचकत्वे सुक्तिमाह न शिष्टैरिति यतस्तोपभ्रंशः साधवः प
र्यायाद्वयशिरै स्मृत्यादिना प्रतीपाद्यतेऽतो न वाचका इत्यर्थः ते साधु खित्यापुक्तमर्थं विशुद्धयति अकारे त्सादि अव्यक्तमिति भाषण
इत्यमेवेत्यर्थः साधो गवादिशब्दे अपभ्रंशः गवादिः तेन असाधु शब्देऽप्यस्य स्मृतेः सतीति शेषः निर्वयः तदर्थं शब्दबोधो भवतीत्यर्थः एवमि
-रा-

यदि प्रकरणानुभावि को लोकानां स्वरसः वाहीकशब्दादसुमर्थे प्रत्येमीति प्रत्ययस्तदाव्यंजनाद्यन्तिरप्रत्युहेवेति स्वीकृतिरुक्तमनम
 चलं व्यमूलमवतारयति नन्विनि एवंबोधकत्वस्यैवशक्तिवित्तत्रापि अपभ्रंशनात्मकभाषाया मपि स्यादिति तस्या अपि बोधकत्वात् इ
 श्वरेच्छादीनां शक्तिवत्त्वादितानुनापमति प्रसंग इति भावः इष्टापत्तावाह तत्राचेति नापभ्रंशितं वेदस्यादिनिषेधविषयत्वा
 नापन्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्ति मन्वाभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्यान्यथा निर्वचनेन चेत्य
 नन्वेवं भाषादिनोबोधदर्शनाद्बोधकता रूपाशक्तिसत्त्वापि स्यात्तत्राच साधुतापि स्यात् शक्तत्वस्यैव साधुताया व्याकरणाधि
 करणे प्रतिपादनादित्याशंक्य द्विधा समर्थने असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते वाचकत्वाविशेषेवानियमः पुण्य
 पापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेन साधुशब्दमनुमाय वाचकः बोधकद्रव्यते तथाचलिपिवत्तेषां साधुस्मरण ए
 वोपयोगो न तु साक्षात्तद्वाचकत्वमतो न साधुत्वमिति भावः ॥ ॥ ॥ मूले अनुमानेन वाचकमिति अनुमानमत्र सृतिः अनु
 पश्चात्मानं मिति रित्युत्पत्तेर्न तु व्याप्तिज्ञानम् तच्छून्याना मपि शब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यप्यभ्रंशनांगवादिशब्दविकृतिवित्तो
 द्वोधकविधयामदिति प्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे अनुमानेन साधुशब्दमिति अनुमायेति सृत्वेत्यर्थः वक्ष्यति च
 तेषां साधुस्मरण एवोपयोग इति अपभ्रंशानां साक्षाद्बोधकतानुन शब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबंधक
 त्वाद्देति भावः

पपत्तेर्न शक्याद् शक्योपस्थितिर्लक्षणेन्यभ्युपगच्छतामते स्वजन्योपस्थितिर्संबन्धेनैव पदस्यानुभावकतया तस्याश्च तीरादावभावान्न स्या
 ननु भावकत्वमितितन्मूलं न च तत्संभवति शक्योपस्थितानीरादेरप्रकृत्यर्थतया तत्र प्रत्ययार्थत्वासंभवात् त्वसुतस्तुलाक्षानिकः
 पदमुद्देश्यविधेयमभवेनान्वयेनाशक्तिसत्त्वस्यैव तंत्रत्वात् अतएव न विधीयते प्रा
 व्दार्थ्येनिसगच्छते किंच तनुसयोगहेतुत्वतात्पर्यकर्मणः पर्यजनयतीतिसर्वसाप्तानिकवाक्येऽन्वयानुभवापल्लपापत्तेः
 निवेष्टव्यम् तनुस्वायने शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकपदं प्रयोक्ष्यमह इति न्यायानीराद्यक्षवर्गगादिपदाभिधत्तमनुचितम् प्रयोजन
 जिह्वासांपल्लनात्वादिप्रतिपत्तयेतदित्यदितर्हि दृष्टिं विना तस्य शब्दे मानासंभवाच्चदर्थे व्यञ्जनाच्चिरपि तृतीयांगीकर्णीया अतए
 वावलानाश्रियहृत्त्वकारिवाहः सुहानिश तिसृंतिचपल्लयत्रसकलाः समुपागतादृत्यमाशक्तानाश्रियमपहृत्यपुंश्चस्वेजलवाहकैः
 साकमरमतद्रूपतात्पर्यविषयं लक्ष्यार्थानालिङ्गितार्थानरस्यापि प्रतीति साचार्य दारिकापि भ्रममर्थमिह कविप्रभसोय मीरितस्ते
 नगोदातीरनि प्रतिष्ठितनिसर्गदृष्टसिद्देन दीप्रतिभा वासंहरयानावगृह्योध्यव्ये

यदि प्रकरणानुभावि को लोकां स्वरसः वाहीकशब्दादमुमर्थे प्रत्येमीति प्रत्ययस्तदा व्यंजनादृजि रप्रत्युह्वेति स्वेकनिष्कृष्टमतमु
वलं व्यमूलमवतारयति नत्विति एवं बोधकत्वस्यैव शक्तित्वे तत्रापि अपभ्रंशान्तरकभाषायामपि स्यादिति तस्या अपि बोधकत्वात्तद्
श्वरेच्छादीनां शक्तित्ववादिनां तु नापमनि प्रसंग इति भावः दृष्टापत्तावाद् न तथा चेति नापभ्रंशितं वैदृत्यादि निषेधविधि विषयत्वा
नापत्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्ति मत्वाभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्यात्यथा निर्वचनेन चेत्प

नन्वेवं भाषादिनो बोधदर्शनाद्दोषकतारूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात्तथा च साधुतापि स्यात् शक्तत्वस्यैव साधुताया व्याकरणाधि
करणे प्रतिपादनादित्याशंक्य द्विधा समर्थेन न वाचकः कैश्चिद्विष्यते वाचकत्वा विशेषे वा नियमः पुण्य
पापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेन साधुशब्दमनुमाय वाचकः बोधक इष्यते तथा च लिपिवनेषां साधुस्मरण
वोपयोगो न तु साक्षात्तद्वाचकत्वमतो न साधुत्वमिति भावः ॥ अर्थः मूले अनुमानेन वाचकमिति अनुमानमत्र स्मृतिः अनु

पश्चात्मानं मिति रिति व्युत्पत्तेर्ननु व्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपि शब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यप्यभ्रंशानां गवादिशब्दविकृतिर्वेनो
दोषकविधयान्दिति प्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे अनुमानेन साधुशब्दमिति अनुमायेति स्मृत्वेत्यर्थः वक्ष्यमिति च
तेषां साधुस्मरण एवोपयोग इति अपभ्रंशानां साक्षाद्दोषकतानुन शब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबंधक
त्वाद्देति भावः

पपत्तेर्न शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगच्छतामनेस्वजन्योपास्थितिर्सर्वधेनेवपदस्यानुभावकतयातस्याच्चतीरादावभावानस्या
 ननुभावकत्वमिति नमूलं न चतत्सम्भवति शक्योपस्थिति ताजीरादेरप्रकृत्यर्थतयातत्रप्रत्ययार्थस्यार्थसंभवात् वस्तुतस्तुत्याक्षमिक
 पदमुद्देश्यविधेयमावेनान्वयप्रत्ययविधेयभावेनान्वयेयशक्तिमत्त्वस्यैवतत्रत्वात् अतएवमविधौपरः प्रा
 व्दार्थ्येद्वनिसगच्छते किंच तनुसयोगहेतुत्वतात्पर्यार्थकतंतुः पटंजनयतीतिसर्वलाक्षणिकवाक्येऽन्वयानुभवापलापपत्ते
 निवेष्टव्यम् ननुस्वायनेशब्दप्रयोगेकिमित्यवाचकपदं प्रयोक्ष्यमह इतिन्यायाजीराद्यवाचकगंगादिपदाभिधानमनुचितम् प्रयोजन
 किंश्रयापावनात्वादिप्रतिपत्तयेतदित्यदिनित्ययाजीराद्यवाचकगंगादिपदाभिधानमनुचितम् प्रयोजन
 वावलानाश्रियहन्वावारिवाहेः सहातिश्रुतिश्रुतिचपल्ययन्नसकलाः समुपागतादुत्पन्नाशक्तानाश्रियमपहृत्यपुंस्त्वल्लेजलकाहकैः
 साकमरमतदुत्पन्नात्पर्यविषयं रूक्ष्यर्थनालिंगितार्थोतरस्यापिप्रतीति साचार्यद्वारिकापिअमधर्मिकविप्रश्चसोयस्वमीरितले
 नगोदातीरनिकुंजप्रतिष्ठितनिसर्गादश्चसिहेनेत्यादीप्रतिभाजुर्वासहृदयानां वक्तृत्वोपव्यक्ते शिष्यस्फूर्त्तौसिहप्रतीत्यनंतरगोदातीरे
 व्यश्चभीरुअमजीयोग्यत्वप्रत्ययादितिचेन्नरूक्ष्यर्थनासिगितार्थस्वकेवसयोगेनप्रतीत्यसुभवेपिलक्षणकर्मस्याः स्तूपपादत्वान्पावन
 त्वादिप्रतीतिर्विशिष्टलक्षणयापिशुद्धलक्षणयेकानुपपत्तिपरिहारेविशिष्टेतदभ्युपगमेकीजाभाव इति तुनः पृथीः प्रवेशयेत्यत्रापित
 दूनापत्तेः वाच्यार्थवैयजनिकनुद्धेरुमानेनापिगार्थत्वाच्च वस्तुमनुगालिप्रदानादेरिवेतोपितथातात्पर्यमेवोन्नीयते नत्वन्वयवो
 धोनुमितिनिर्वाचाधेव्यभिचारपक्षधर्मतयोः संदेहेवातयोरेसमभ्याजनेवैवर्ज्यजो ह्यासाभ्युपगमात् इत्यन्यत्रचित्तरः ॥ ५ ॥

यदि प्रकरणानुभावि को लोकानां स्वरसः वाहीकशब्दादमुमर्थे प्रत्येमीति प्रत्ययस्तदा व्यंजनाद्वन्निरप्रत्युहवेति स्वोक्तनिष्कृष्टमतम
वलं व्यमूलमवतारयति नन्विति एवं बोधकत्वस्यैव शक्तित्वेन तत्रापि अपभ्रंशात्मकभाषायामपि स्यादिति तस्या अपि बोधकत्वात् इ
श्वरेच्छादीनां शक्तित्ववादिनां तु नापममिति प्रसंग इति भावः इष्टापत्तावाह तया चेति नापभ्रंशिनं वैदृत्यादि निषेधविधि विषयत्वा
नापत्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः द्विधेति अपभ्रंशानामुक्तशक्ति मन्वाभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्यात्यथा निर्वचनेन चैत

नन्वेवं भाषादिनो बोधदर्शनाद्बोधकता रूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात्तथा च साधुतापि स्यात् शक्तत्वस्यैव साधुताया व्याकरणाधि
करणे प्रतिपादनादित्याशंक्य द्विधा सममाधत्ते असाधुरनुमानेन वाचकः केष्टिदिष्यते वाचकत्वाविशेषेवानियमः पुण्य
पापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेन साधुशब्दमनुमाय वाचकः बोधक इष्यते तथा च लिपिवनेषां साधुस्मरण ए
वोपयोगो न तु साक्षात्तद्वाचकत्वमतो न साधुत्वमिति भावः ॥ अर्थः मूले अनुमानेन वाचकमिति अनुमानमत्र स्मृतिः अनु

पश्चात्मानं मिति रित्युत्पत्तेर्न तु व्याप्तिज्ञानम् तच्छून्यानामपि शब्दबोधदर्शनात् गाव्याद्यप्यभ्रंशानां गवादिशब्दविकृतिवनेनो
द्बोधकविधयानुदिति प्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे अनुमानेन साधुशब्दमिति अनुमायेति स्मृत्वेत्यर्थः वक्ष्यति च
तेषां साधुस्मरण एवोपयोग इति अपभ्रंशानां साक्षाद्बोधकतानुन शब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबंधक
त्वाद्देति भावः

नत्रहरिसंमतिमाह उक्तं हीति ते अपभ्रंशाः साधु स्थिति विषयसप्तमी साधु विषयकसमूहेनेत्यर्थः प्रत्ययेति गवाद्यर्थबोधकारणा नी
त्यर्थः पक्षान्तरमाह तादात्म्यमिति साधु गवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकशूनविषयतामापद्येत्यर्थः एवकारो वार्थो गोपदेउच्चारणीयेक
रणापाटवेन गावीत्युच्चारितवस्तुतो गोपदमेवेदमिति तादात्म्येन भासमाना गवादिशब्दगवादिरूपायस्य प्रकाशकादृत्यर्थः न च व
क्ष्यमाणकल्याभेदः तत्रापभ्रंशतानानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वात् ननु साधु गतायां सत्यास्तत्त्वमिति भेदादिति भावः यस्तु
शब्दार्थयोस्तादात्म्यशक्तिरिति स्वोक्तार्थे तादात्म्यमित्यादि हरिकारिकाहस्योपष्टं मेकतयोपन्यसुननन्सुधैव तादात्म्यस्य शक्तित्वेपिश

उक्तं हि वाक्यपदीये ते साधु यस्तु मानेन न प्रत्ययोत्यन्ति हेतवः तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः न शिष्टैरनुगम्य
ते पर्यायादवसाधवः नयत स्मृतिशस्त्रेण तस्मात्साक्षोदवाचकाः अत्रावेति यदा बालः शिष्यमाणः प्रभाषते अव्यक्त
नाद्विदानेन ख्यक्ते भवति निर्णयः एव साधौ प्रयोक्तव्ये योऽप्यश्वप्रयुज्यते तेन साधु ख्यं वहिंसः कश्चिदर्थः भिधीयत इति

बद निष्ठशब्दतादात्म्यमनस्यार्थबोधकत्वेन तस्य शक्तित्वासंभवात् उपश्रमोपसहारपूर्योस्त्विति च न यास्मधुशब्दतादात्म्यभान्याप्यश
नामर्थबोधजनकत्वमिति पक्षांतरपरतयेव तद्यो स्वप्नस्ये धित्यादिति अत्राचकत्वेत्युक्तिमाह न शिष्टैरिति यतस्तेपभ्रंशाः साभवः प
र्यायादवशिष्टे स्मृत्यादिमानप्रतिपाद्यतेऽनोनवाचकादृत्यर्थः ते साधु धित्यायुक्तमर्थे विशदयति अत्रावेत्यादि अव्यक्तमिति माषण
क्रियाविशेषणम् तद्विदा अव्यक्तशब्दोदृण्व्यक्ते साधुशब्दे अस्मत्सु ते सतीति शेषो निर्णयः तेदर्थशब्दबोधो भवतीत्यर्थः एवमि
दृत्यमेवेत्यर्थः साधौ गवादिशब्दे अपभ्रंशः गाव्यादिः तेन असाधुशब्देन साधुव्यवहितः साधुस्मृतिद्वारक कश्चित्प्रसिद्धोऽवादि

उक्तमेवार्थद्रढयितुमाशङ्कते नन्विति तेषांसाधुपर्यायाणां एकत्वादिति एकजातीयत्वमित्यर्थः तथा एकजातीयत्वमप्येनतथापि विनिगमकाभावाच्चेत्किंकल्यनास्यादिति भावः अन्यथेति एकजातीयस्यशक्तिकल्यनायामतंत्रत्वे शक्तिसत्त्वाविशेषात्साधुना मिवापभ्रंशानामपिकोशादौप्रतिपादनं प्रसज्येतेत्यर्थः एतन्मतैनैवेति तेषाधुष्वनुमानेनेत्याद्युक्तहरिमत्तनैवेत्यर्थः अपभ्रंशाद्वेधस्योक्तरीत्योपयादितत्त्वान्नशक्तिकल्यनं ग्राहकमूलकमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुस्तत्रोक्तप्रकारसंभवं दर्शयति अयंभाव

नन्वपभ्रंशानांसाक्षादवाचकत्वे किं मानंशक्तिकल्यकव्यवहारादेस्तुल्यत्वादितिचेत्सत्यम् तन्नद्वेषभेदेन भिन्नेष्वनं तेषुशक्तिकल्यनेगौरवात् नचंपर्यायतुल्यताशङ्क्या तेषांसर्वदेशेष्वेकत्वाद्विनिगमताविरहेणशक्तिकल्यना नह्यपभ्रंशे तथा अन्यथाभाषाणांपर्यायतयागणनापत्तेश्च एवंचशक्तत्वमेवास्तुसाधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां मतंतन्मतैनैवद्रष्टव्यम् इदानींस्वमतमाह वाचकत्वाविशेषेवेति अयंभावः अपभ्रंशानामशक्तत्वेततोबोधएव नस्यात् नचसाधुस्मरणान्तोबोधः तानविदुषांपामराणामपिबोधात्तेषांसाधोरबोधाच्च ॥ ६ ॥

इति तानिति साधुशब्दानित्यर्थः अज्ञानहेतुमाह पामराणामिति बोधादिति व्यवहारेण तेषांबोधानुमानादित्यर्थः तथाचानधीतशस्त्राणां तेषांसाधुत्वप्रकारकशब्दज्ञानासंभवेनतत्रसाधुशब्दानेषांबोधोदयः स्यात्सएवतुनास्तीत्याह तेषांसाधोरिति

शक्तिभ्रमादिति अर्थनिरूपिताया साधुशब्दनिरुद्धायाः शक्तैरप्यभ्रशोभमादित्यर्थः ॥ किंवोधकत्वरूपशक्तिभ्रमानत्रबोध उपप
द्यतउत्तेश्वरेच्छारूपशक्तिभ्रमानत्रनाद्याः कल्पद्रव्याह बौधकत्वस्येति द्वितीयेत्वाह ईश्वरेच्छेति सन्मात्रेति मात्रपदकृतत्वार्यक
म् अप्यभ्रंशद्वेधास्यसर्वानुभवसिद्धत्वेनबोधकत्वेनेश्वरेच्छयाप्यनत्राबाधेनतामादायापिनशक्तिज्ञानस्यभ्रमत्वसपत्तिः
प्रतीतेभ्रमत्वेविषयबाधस्यैवतत्रत्वादितिभावः ननुलाक्षणिकद्रव्यापभ्रंशेपिवाचकक्यवद्वा एभावेनतद्वाहृत्येश्वरेच्छारू

नचशक्तिभ्रमानेभ्योबोधः बोधकत्वस्याबाधेनतद्गृहस्याभ्रमत्वात् ईश्वरेच्छाशक्तिरिति
तिमतेपिसन्मानत्रविषयिण्यसत्त्वाधामावात्शक्तैः पदपदार्थविशेषघटितायाभ्रमासम्भवाच्च

पशक्तैस्तत्रभ्रमेबाधकाभावोऽत आह शक्तैरिति भ्रमासम्भवाच्चेति तत्पदविशेष्यकतदर्थेबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तत्प
दविशेष्यकत्वेनगृहीतायाः पदान्तरविशेष्यकत्वासम्भवेनतद्गृहमासम्भवादित्यर्थः यथाश्रुताभिप्रायेणेदम् परिष्कृतविशेष्य
त्वरूपायास्तत्सर्वमथावच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपायाः पदार्थान्तररूपायावाशक्तैस्तत्रभ्रमेबाधकाभावादितिबोध्यम् तन्वाच्यभ्र
मेणापिबोधस्यदुरुपपादत्वेनभाषायाशक्तिरवशिष्टेकेतिभावः ॥

असिन्नापिपक्षे हरिसंमतिमादर्शयति उक्तञ्चेति पारंपर्यादिति स्वार्थेऽप्यजविगुणेऽस्त्विति हेतुगर्भविशेषणं वैगुण्यं च कर्णापाटव
 रूपम् अभिधातुवैगुण्यस्यापभ्रंशनि यामकत्वात् तथा च विगुणेऽप्यभिधातुसत्सु परंपरायैष्वर्थेषु प्रसिद्धिमागता इत्यर्थः हे
 वीति संस्कृतरूपेत्यर्थः अशक्तैः कर्णापाटववद्भिः व्यवकीर्णोऽच्छिन्नानुपूर्वीकारकतेत्यर्थः अनित्यदर्शिनो शब्दानित्यत्ववादि
 तां असिन्नादेशक्तिविवादे इत्यर्थः ननु तेषां साधुरवाचक इत्यनुपपन्नं यस्मिन्नर्थेऽपभ्रंशः प्रयुज्यन्ते न ह्यवाचकत्वस्य साधु
 षु सर्वसंमतत्वादतो व्याचष्टे अबोधक इति व्यवहितः साधुर्न तत्र बोधकः किन्तु साक्षादपभ्रंशा एव न तदनुपूर्वीमन्वेन वाचका इति

उक्तं च वाक्यपदीये पारंपर्यादपभ्रंशविगुणेऽप्यभिधातुषु प्रसिद्धिमागतायेषु तेषां साधुरवाचकः देवीवागव्यवकीर्णे यमश
 क्तेरभिधातुभिः अनित्यदर्शिनो त्वस्मिन्वादे बुद्धिविपर्ययः अवाचकः अबोधकः बुद्धिविपर्ययः एत एव वाचकानाम्य

इति विपर्यय इत्यर्थः किंच विनिगमनाविरहाद्वाषायामपिशक्तिः ॥ ५१ भावः न त्वियं अपभ्रंशरूपा वाक् अभिधातुवैगुण्येनो

च्छिन्नानुपूर्वीकापि देवीसंस्कृतरूपैव नैयायिकानां त्वस्या अबोधकत्वे भ्रम एव पारंपर्यादित्युपादानात्साधुतादात्म्यभांति मूलक
 शक्तिभ्रमेण बोधकत्वसंभवादित्यर्थं कंदेवीवागव्यवकीर्णेत्यपि पूर्वोक्तानि मकल्पस्यैवोपो हलकं न चैवं तेषां साधुरवाचक इ
 त्पनुपपन्नम् तत्कल्पेऽपि तसाधुत्वकाद्यपभ्रंशानां बोधकत्वेन साधुस्मरणाद्बोधानभ्युपगमात् तेषां मित्यादेः साधुतादात्म्या
 रोपविषयास्त एव प्रसिद्धार्थानां बोधकाननुतत्तदनुपूर्वीमन्वेन वाचकता सिद्धि

तासा भाषाणां दोषदृति तथा च गौरवान्तराशक्तिरित्यर्थः सकलसदेशनिष्ठपरिपृहीतत्वमेव विनिगमकमन आह अत्र चैदकेति बोधजनकतावच्छेदिकेत्यर्थः तयोरिति साध्वपक्षश्रेयोरित्यर्थः सकलशिशुपरिपृहीतत्वमुन विनिगमकम् श्रवतिर्गति कर्मकं बोधेषु प्रयुज्यते विकार एवैव न माप्याभायं तेदृति भाष्याच्च न देशनियतसंस्कृतेषु शक्ति सिद्धानापक्षे वाचकस्य व्यञ्जकतायमासेकारिका ण्यप्राकृत भाष्योदाहरणस्यासगतत्वापक्षेऽप्यत्र अतएव तत्तद्देशियशिशुषासु निस्संदिग्धशक्तत्वप्रत्यय संगच्छते न चासीन्नम बोधका भावादिति भावः उपसहरति तथा चेति एवमप्यशानामपि शक्त्येतेषां अपभ्रंशशब्दं साधुता स्यादिति शक्तत्वस्यैव साधुत्वादिति भावः

न च त्रैषां नानात्वदोषः संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमना विरहतादवस्थान् किं ननु पूर्वीपदेऽवच्छेदिकासाचपर्याये खिवभाषायामन्यन्येवेति कलशे योर्विशेष इति विभाव्यं सूरिभिः तत्राच संस्कृतवद्भाषाशब्दा शक्ता एव न च पर्यायतया भाषाणगणनापत्तिः साधुतामेव कोशश्रेय विभागमिधानात् नन्वेवं साधुतामेवास्यादित्यत आह नियम इति पुरायजननको धाय साधून् साधुभिर्भोषितव्यमिति विधिः यपजननको धनाय नासाधुमिति निवेधः तत्राच पुण्यजननयोग्यत्वं साधुत्वपापजननयोग्यत्वमसाधुत्वं तत्र जनकतावच्छेदिकाजतिः ॥

॥ साधुमेव प्रयुजीतेत्यादिरूपस्येत्यर्थः तासाधुभिरिति न्यप्यश्रितं चैव न स्तेऽस्ति तद्वैदृत्यादिति निवेधविधिभिरित्यर्थः योग्यत्वं जनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् तत्र साधुशब्दे जातिरिति तत्र प्रमाणत्वेकः शब्दः सम्यग्ज्ञानः शास्त्रान्वितः सुप्रपुङ्गवः स्वर्गस्तेकेकाग्रं प्रवर्तित्येकः पूर्वपरयोरित्यत्र तत्र भाष्यपठितश्रुतिः सम्यग्ज्ञानं साधुत्वेन ज्ञातः यदिदृपरिनिष्ठिततत्साध्वित्यर्थोपनिषत्प्रवक्तव्येन अतः शास्त्रान्वितः शास्त्रव्युत्पादनमार्गेणाभिसंहित सुप्रपुङ्गवः शिशुशुक्लमूर्तिर्गणप्रपुङ्गव इति तस्य ते हेतुपदंति कुर्वन् पण्यभृशुरिति श्रुतिश्च यद्विषयकत्वादित्यासीत्यर्थो न तस्य जातिव्यतिविभाष्यते तत्रास्तु पक्षे

तदनुमापकमिति तदभिव्यंजकमित्यर्थः यथेतन्नथोक्तमव्याकरणादियदाच्छिष्टप्रयुक्तत्वपरिग्रहः एवमेवेति तत्तदर्थपुरस्कार
णतनच्छब्दानां साधुत्वपर्यवसानलाभेनैवेत्यर्थः फलजनकत्ववदिति क्षत्रियाधिकाधिकृतस्यैव तस्य फलश्रवणादिति भावः साधु
त्वमिति गवाद्यर्थपुरस्कारेणैव गवादिशब्दानां प्रयोगेऽप्ययजनकत्वरूपसाधुत्वमित्यर्थः नन्वाधुनिकदेवदत्ताद्यर्थपुरस्कारेण देवद
त्तादिशब्दानां शाल्लेख्युत्पादनानेवां देवदत्तादी साधुता न स्यादत आह आधुनिकेति द्वाक्षरमिति घोषवदाद्यनरतस्थद्वाक्षरं च
पुरक्षरत्वापुहस्य नाम कृतं कुर्वन्त न हितमिति भाष्यस्य स्मृत्येत्यर्थः तन्न द्वैशभाषानुसारेण क्रियमाणानां नामानुशास्त्राव्युत्पन्नत्वा
तज्ज्ञापकं च कोशादिव्याकरणादिव एवमेव च एजस्र्यादेर्ब्रह्मणे फलजनकत्ववद्गवादिशब्दानां नाम्नादौ साधुत्वमिति सं
गच्छते आधुनिकदेवदत्तादिनाम्नामपि द्वाक्षरमित्यादि भाष्येण व्युत्पादितत्वात्साधुत्वमएवं च यः शब्दो यत्रार्थव्युत्पादितो
व्याकरणे स तन्न साधुरिति पर्यवसितं गौणानां गुणे व्युत्पादनात्तत्पुरस्कारेण प्रवृत्तौ साधुत्वमेव आधुनिकलाक्षणिकानां
नु असाधुत्वमिष्टमेव अतएव ब्राह्मणाय देहीत्यर्थे ब्राह्मणं देहीत्यादिकं लक्षणयाप्यसाधुरित्यादि प्रपञ्चितं भूषणे ॥
दसाधुत्वमेवेति भावः गौणानामिति शुक्लादिशब्दानामित्यर्थः गुणैस्वशक्ये शुक्लादिरूपे व्युत्पादनादिति गुणवचनेभ्यो मतुपो लुनि
ति स्मृत्या गुणेशुक्लादयः पुंसीत्यादिकोशे न चेत्यर्थः तत्पुरस्कारेण नीलाद्यर्थपुरस्कारेणेत्यर्थः प्रवृत्तौ गुणिनि प्रयोगे शक्यार्थस्य वा
धे अन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानात्तैर्लक्ष्यार्थोपस्थापनेऽपि शक्यार्थमादाय तेषां साधुत्वं नानुपपन्नं शक्यार्थपुरस्कारेण तेषां शाल्लेख्य
स्य नत्वादित्यर्थः गौणपदस्य निरुद्धलाक्षणीकपदोपलक्षणत्वाच्च न गंगायां घोषद्रत्यादौ गंगादिपदानामसाधुत्वमिति भावः आधु

मनुशक्तिपादकयोः कोशव्याकरणयोर्विद्यमानत्वाच्छक्तिग्रहोपायकथनव्यर्थमनन्तरं अतिरिक्तेति कोशव्याकरणभ्यामतिरिक्तोप
शक्तिग्रहोपायसमिप्यर्थः तथाचानधीतव्याकरणातीतेन शक्तिग्रहासंभवाज्जदर्थव्यवहाररूपमप्युपायमाहेति पर्यवसानान्नवैय
र्थ्यमिति भावः एतेन ग्रन्थकृतारिक्तशक्तेरनङ्गीकारेण तदग्रहोपायप्रदर्शनव्यर्थमित्याशङ्कापिसमाहिताविषयपदाध्याहारेण
मूलव्याचष्टे संवधोविषय इति तथाचापमेतत्संवधीति व्यववहारे संबंधोविषयः योग्यताप्रति इदमत्र योग्यमितियोग्यताव्यवहा
योग्यताविषयको यतोऽतः समयाज्ज्ञावहारगद्योग्यतायावो धकतारूपशक्ते संवित् ज्ञानभवतीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तो मातापुत्रादियो

अतिरिक्तशक्तिग्रहोपायमाह सस्व न्यशब्देऽसम्बन्धो योग्यतामप्रतियोग्यतासंवितातापुत्रादियोग्यवत् स
स्वन्धोविषयः योग्यतामप्रतियोग्यताविषयः इति समयादव्यवहारत्वे योग्यतासंविताशक्तिग्रहः घट
पदमत्र योग्यमेतत्सम्बन्धीति व्यववहारात्साग्राह्येत्यर्थः इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे शक्तिनिर्णयः ॥ ३५ ॥ ५

ग्यवदिति यथायमेतत्संवधीति व्यववहारस्तयोर्जनकभावनिष्ठा यकस्तद्वित्यर्थः अन्येति द्वादिपद्यमित्यव्यवसते संबंधं भृश
ब्देऽप्यमेतत्संवधीति व्यववहारे योग्यताप्रति अर्थको धजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपयोग्यताव्यवहारनिरूपितो यस्मादात्म्यलक्ष
णोयेषा सबधस्त्वयोग्यतापरपर्यायः विषय इति शेषः सत्त्वनादि सृष्टव्यवहारापरपर्यायास्मादादिसमयाभिधीयते ननु
बोधजनकत्वमेव शक्तिरेतद्बोधजननेऽयं योग्य इति व्यववहारत्वं अतएवैतच्छेदे सति प्रत्ययदेतुत्वं संबंधं भेदपपद्यते शब्दस्यार्थे
यतस्तस्मात्संवधोस्तीति गम्यते इत्यनेनोक्तार्थः स्पष्टीकृत इति अधिकमन्यतोक्तार्थमिति भूषणसारादप्यनेन शक्तिस्वरूपनिरूप

समासेखलुभिन्नैवेत्यत्रपंकजशब्दवदिति वदता समासेतदुघटकप्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्तेर्व्यपेक्षात्वमंगीकृतंतच्चा नु-
यपन्नंयत्रसमासघटकप्रत्येकपदस्यानर्थकत्वंतत्रप्रत्येकशक्तिसाच्चिव्यासंभवात्प्रधानञ्जः द्वयोरर्थोभिधानेहि
आपागेनैवविद्यतेइत्युक्तेरेवंचजहत्स्वार्थावाट्टवेदशस्थले उक्तपदार्थोदिप्राधान्यस्वरसतोनुपपत्तिरपीतीमांशंकांपरिह
तुंनञर्थेनिरूपणमित्याह नञर्थमिति मूलेनञ्समासइति अयंभावः घटो नपटो घटो नास्तीत्यादावभावशब्दबोधस्य सार्वजनीनप्र
सिद्धिसिद्धत्वान्नञोऽभावार्थकत्वमावश्यकम् तथा चोत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यवस्थासुलभा यद्यपि घटोनेत्यादावभावविशेष्यक

नञर्थमाह नञ्समासेचापरस्यप्राधान्यात्सर्वनामना आरोपितत्वंनञ् द्योत्यंनह्यसोऽय्यनिसर्ववत् नञ्समासेऽ
परस्य उत्तरपदार्थस्यप्राधान्यात्सर्वनामना सिध्यतीतिशेषः अतएवआरोपितत्वंमेव नञ्घोट्यमिति अभ्युपेयमि-
तिशेषः अयंभावः असर्वद्वत्यादावारोपितः सर्वद्वत्यर्थेसर्वशब्दस्यप्राधान्यावाधात्सर्वनामना सिध्यति अन्यथाऽतिस
॥ सर्वद्वत्यत्रैवसामनस्यात्

एवबोधस्तथाप्यसर्वद्वत्याद्यनुरोधेना रोपितत्वात्पक्षकत्वमपिनञोङीकरणीयमिति शेषपूरणेनव्याचष्टे

सिध्यतीति अतएवेति प्राधान्यानुपपत्तेरेवेत्यर्थः ननुनञस्तत्राभावार्थकत्वेकथंप्राधान्यानुपपत्तिरित्यतोऽभावार्थमाह अयंभा
इति अन्यथाआरोपितत्वात्पक्षकत्वानभ्युपगमेभेदार्थकत्वद्वनित्यावत् सासर्वनामसंज्ञानस्यादिति असर्वद्वत्यत्रनञोभेदार्थकत्वेतत्र
नित्योगितयासर्वपदार्थस्योपसर्जनत्वेनसंज्ञोपसर्जनानांसर्वोदिवहिर्भूतत्वेनातिसर्वद्वत्यादाविवतत्प्रवृत्तेरितिभावः॥ ६

ननु भेदप्रतियोगी सर्वद्वन्वितत्रयोधाभ्युपगमान्नोचरपदार्थस्य प्राधान्यं स्यादत आह घटो नास्तीत्याद्यं विनि तस्य नञर्थस्य नञ
 र्थोभावत्वस्य विशेष्यताया तत्र त्वादिति भावः ननु तत्र वाप्यघटः पट इत्येतौ घटभिन्नः पट इति सर्वे सिद्धप्रतीत्यनुपपन्निरत आह अ
 स्मिन्नेत्येति सः भेदबोधः आर्षद्वन्वितेति विषयादागत इत्यर्थं मानसद्वन्वितेति नञशब्दत्वप्रत्ययस्त्वसिद्ध एवेति भावः
 नन्व सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाभावे काश्चित्तिरत आह न तथा चेति अत्र च वेति आरेपितत्वनञ्वाच्यमिति कल्पे चेत्यर्थं निष्कर्षद्व

घटो नास्तीत्यादावभावविषयकबोधे तस्य विशेष्यताया एव दर्शनात् अस्मिन्नेत्याचसत्कार्यो बोधो मानसः तथा चा सर्वसि
 द्धत्वाद्यसिद्धिप्रसङ्ग इति अत्र चारोपितत्वमारोपविषयत्वं आरेपमान्नमर्थो विषयत्वं संसर्गद्वन्वितेति निष्कर्षः द्योत्य
 त्यत्वोक्तिर्निपातनाद्योतकत्वमिति प्रेत्य ३५ घटो नास्ति अत्राह्मण इत्युदाकारोपबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात् ॥

ति विषयत्वस्य संसर्गमप्योदयैव साभादनन्यस्य आरोपस्यैव नञर्थत्वं नान्यारोपविषयत्वं स्य गीरवा इति भावं नान्वा रोपस्य वाक्य
 त्वाभ्युपगमे द्योतकताप्रतिपादकसूत्रविरोधो ज्ञत आह द्योत्यन्वोक्तिरिति वाक्यस्यापि तस्य विशेषणतैव नञभाववद्विशेष्यतेति सं
 चयितुमेव तथोक्तिरिति भावं घटो नास्तीति यद्यपि समासयोग्य नञ एकारोपबोधकत्वं मूलैर्द्वन्वितं तथापि षटो नास्ति सुक्तिरेव तत्र
 आरोपाननुभवद्वन्वितं नञर्थस्य वधेयम् ॥

नञ्द्योत्यमित्यनञ्जो विशेषणतयाव्यवधानेन चोपस्थितत्वेऽपि त्यदादीनां बुद्धिस्थपरा मश्रीकत्वात्तदा तत्परा मश्रीकत्वात्तद्विना नुचित इत्याह न
दर्शो नञ् अर्थ इति साधारण्येनेति प्रकृतेऽर्थपदस्य तज्जन्यबोधविषयपरतया पक्षद्वयसंग्रहः तत्रासति बाधके वाचकत्वमेव सति
नुतस्मिन् द्योतकतापीति भावः नञ्वाच्यत्वादिति यद्यप्युत्तरपदार्थप्राधान्येन नञ् तत्पुरुषस्य ब्राह्मणस्यानयनं प्राप्नोति नञः प्रयो
गान्तञ् अर्थविशिष्टस्यानयनं भविष्यति कः पुनरसौ नञ् अर्थो निवृत्तपदार्थकः ब्राह्मणदृष्टस्य गुणादेर्दर्शनादृष्टोपदेशाद्वा पूर्वमब्रा

पक्षांतरमाह अभावो वा तदर्शोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्यताम् ४० तदर्थो नञ् अर्थः
अर्थपदं द्योत्यत्ववाच्यत्वपक्षयोः साधारण्येन कीर्तनाय भाष्यस्येति तथा च नञ् अस्तु नैमहाभाष्यं निवृत्तपदार्थक इति ।
निवृत्तपदार्थो यस्य न पुंसके भावे क इति क्तः अभावार्थक इत्यर्थः यत्तु निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्निमित्यर्थः सादृश्यादिना ध्याये
पित ब्राह्मण्यः क्षत्रियादयोऽर्थो यस्येत्यर्थ इति कैयटस्तन्मन्त्रादिना ध्यायेत नञ्वाच्यत्वात् ॥ ६ ॥

ह्मणो यमित्यध्यवस्यति ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मण इति ततोऽब्राह्मणो यमिति प्रयुक्ते अतश्च तदृष्टगुणदर्शनात् तदृष्टोपदे
शाद्वा ब्राह्मणत्वाद्यध्यवसायपूर्वकमेव नायं ब्राह्मण इति ज्ञानम् न ह्ययं कालवर्णमापणे दृष्टाध्यवस्यति ब्राह्मणो यमिति यथा
स्थितं वस्तु तत्वं तस्य निश्चितं भवतीति नञ् अत्र भाष्यपर्यालोचनार्थकैः यदोक्तार्थं स्येव साधु त्वलभ्यते तथापि तद्वाच्यस्याभेदप्रत्य
क्षे क्वचिद्योग्यानुपलब्ध्ये हेतुत्वप्रदर्शनपरतयेवोपपत्तेर्नञ् आरोपवाचकत्वे तदुपसृभकत्वाभावात् अन्यथाऽतं तासदृशोऽक्तु
क्या तदोरोपासंभवेन तत्र नञ् अर्थस्तदर्थकत्वासंभवादघटः ॥

घटद्रुत्यनापत्ते प्रतियोग्यभावात्त्वयोनस्ययोगक्षेमाविति तां प्रिकोक्तेर्नीलो घटद्रुत्यादीनादात्म्येन घटांशो नीलपदार्थभावात्तस्मिन्मिवा
हारेतादात्म्यसवधावच्छिन्ननीलाभावबोधस्यसर्वानुभवसिद्धस्य तज्जोभावात्तत्त्वं विनानुपपत्तेर्नेदरजतमिदरजतमिति वाक्यज
न्यबोधयोस्तत्तदभावात्तदवगाहितयापरस्परप्रतिबध्यप्रतिबधकभावात्तापत्तेर्ष्वनजोभेदार्थकत्वमावश्यकम् न च नजोभेदार्थक
त्वेऽत्रात्म्यमानयेत्यादितोत्रात्म्यमिन्नलोकादेरपि बोधापत्तिः न ह्यत्रात्म्यमानयेत्तु जैलोसु मानीयकृती भवतीति भा
व्यविरोधादिति वाच्यम् घटत्वेन घटार्थकघटपदात्सन्निहितव्यक्तिको धवत्प्रकर्णादिनाकात्म्यमिन्नमार्त्तार्थकाद्वात्म्यपदान्
स्तत्रियादेरेवबोधसे भवात् तस्मादघटोनपटद्रुत्याद्यसमस्तेनजोभेदप्रवृत्तिर्भेदत्वस्याखडोपाधितया तस्य प्रकृत्यावच्छेदक
त्वेलाघवात् समासघटकस्य तस्य तु नञ्पदस्य तद्विनेलक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वमेव न च नज्वात्म्येरेते ह पटु तमिति यादी नजो
भेदार्थकत्वे तत्र प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वात्तु पपत्तिः समानाधिकारण्याभावादिनिवाच्यम् प्रतियोग्य
नुयोगिनोरभेदान्वयबोधोपपत्तिः काकाक्षायां सत्तामेव नज्वाभेदबोधनेतयोः समानविभक्तित्वस्य तदुपजीव्यत्वात् एवं च नज्वा
भेदबोधनप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तित्वेन नत्वनियामकमत एव भूतलेन घटद्रुत्यादी नभेदबोधः दृश्यते च
यजतिषु ये यजामह करोति नानुयाजे खित्यन्ननं आपर्ण्युद्यसबोध उक्तवाक्ये यजति शब्दो यागस्वरूपवच्च त तथा चानुयाज
मिन्नेषु यागेषु ये यजामह शब्दवन्नं न करोत्युच्चारयतीत्यर्थः अत एवात्रानुयाजमिन्नेषु यजतिषु ये यजामह पदवन्नमन्नप्रयोगरू
पेकार्थविधानादेकविधेयार्थकत्वरूपे कवाक्यत्वमुपपद्यते अन्यथा यागेषु ये यजामह पदवन्नमन्नविधानमनुयाजेषु निवेध

विधानमिति विधेयद्वयार्थकत्वरूपवाक्यभेदापत्तेर्येयजामहपदानुषंगकल्यनेगौरवाच्चेति भावः अन्येतु शास्त्रविहितप्रतिबि-
द्वत्वात्पौडशिग्रहणवद्विकल्पानेनानुयाजेष्वित्यत्र नञः प्रतिषेधार्थकत्वम् तथा हि क्रियायाः कारकसाकांक्षत्वाद्धिनिगमनावि-
रहेण सकलकारकविशिष्टां प्रतियोगिभूतां भावनामुद्दिश्याभावविधिस्तत्र वाच्यः एवं चोद्देशस्य प्रसिद्धार्थतत्प्राप्तिरपेक्षिता
प्राप्ति सापेक्षत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिश्च क्वचिद्वागतो यथा न कलंजं भक्षयेदिति तत्र कलंज भक्षणादेरागतदृष्टसाधनत्वावगत्या प्रस-
क्तयाः कलंज भक्षणभावनाया निषेधशाल्मेण निवृत्तिनिश्चयत्वेऽवगतेऽर्थात्तद्विषयकलंज भक्षणस्या निवृत्तसाधनत्वाक्षेपान्ततो-
निवृत्तिः प्रकृतेन येयजामहं करोतीति शास्त्रादेव सा एवं च निषेधस्य शास्त्रविषयत्वेन प्राबल्यं वद्विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन
प्राबल्यान्निषेधेन विधेरस्य तवाधायोगाद्विकल्प एव प्राप्नोति विकल्पे च ब्रीहिभिर्जुहोति यवैर्वर्जुहोतीत्यादौ प्रथमं ब्रीह्यनुष्ठा-
ने वेदस्य विपर्ययो समितिजनकत्वासंभवादयवशास्त्रस्याप्राप्ता प्राप्तास्य स्वीकारः प्रणीतः प्रामाण्यपरित्यागश्चेति दोषद्वयम् प्र-
योगांतरे यवोपादाने यवशास्त्रस्य स्वीकृता प्राप्तास्य परित्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपादानं चेति दोषद्वयमिति च त्वारोदोषाः पु-
नस्तृतीयप्रयोगे ब्रीह्युपादाने ब्रीहिशास्त्रस्य स्वीकृता प्राप्तास्य परित्यागस्य क्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति दोषद्वयं चतुर्थे यवोपादा-
ने ब्रीहिशास्त्रस्यास्वीकृता प्राप्तास्य स्वीकारः स्वीकृतप्राप्तास्य त्यागश्चेति दोषद्वयमिति च त्वारोऽन्ये पीत्यदृष्टौषविकल्पान्या न
अनुयाजपदाभ्यामनुयाजभेदो बोध्यते सोयं पर्युदासः अस्मिंश्च पक्षे येयजामहो न कर्तव्यं न या प्रणीयते यजतिषु येयजा
महं करोतीत्यनेनैव तद्विधानात् किंतु सामान्यशास्त्रविहितयेयजामहमनूद्य न स्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयता बोध्यते ॥

तथाच सामान्यशस्त्रस्य विशेषविधिसापेक्षत्वात् नानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणदनुयाजव्यतिरिक्तेषु ये यजामह
कर्त्तव्यतया प्रतीयन्तेऽनुयाजेषु तु न कर्त्तव्यतया प्राप्तो नापि प्रतिषिद्धः स इति न विकल्पः न च नञा निषेधबोधनेऽपि यदशस्त्रे
गाहवनीयशस्त्रं स्यादनुयाजेऽपि विशेषशस्त्रेण यजति सुये यजामह कर्त्तव्येति सामान्यशस्त्रस्याबाधान्न विकल्प इति वाच्य
म् परस्परनिरपेक्षयोर्हिर्वाध्यबाधकभावः यदशस्त्रेणाहवनीयशस्त्रस्यानपेक्षणात्सु चित् ॥ २० ॥ २० ॥ २० ॥
॥ २० ॥ निषेधशस्त्रस्य तु प्रतिषेधो निप्रसिद्धार्थसत्त्वेऽपि विध्यर्थस्य प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति न्यायेन न तद्वाधासम्भवात् किन्तु
क्तपुक्त्या विकल्प एव तथाच हि रदृष्टकल्पना प्रसंगोऽपि विध्यर्थमेव जायते यदनुयाजेषु ये यजामह कर्त्तव्यतया नोपकारो भ
वति निषेधाच्च तदकारणादन्तवचनाकारणादिव दर्शपूर्णमासयोः सौपकारेदृष्टरूप एवेत्यतोऽपि विकल्पेन पुक्त इत्याहुः अत्र
केचिन्निषेधशस्त्रानालोचनेन सामान्यशस्त्रालोचनेन मात्रेण भस्मात्मकप्रतियोगिप्रसिद्धाः भावबोधनसंभवेन विकल्पाप्रसक्तैः वि
शेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितरपरत्वस्य त्राह्यत्वे भेदोऽपि न्यायनदातव्यमित्यादौ व्युत्पत्तिरिति सिद्धत्वाच्च न च तत्रापि
पर्युदास एव न जावोभ्यते नञा पर्युदासबोधने विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानविभक्तित्वस्येव तयोः समानवचनस्या
पित नत्वात् तस्य प्रकृतेऽभावात् अन्यथानमहो एतदनुयादाविवनमहो एतदनुयादावपि महो हेतुदप्रतीत्यापत्तिरिति एकोनद्ववि
ति च कथंचित्समर्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्य नैरर्थक्यप्रसंगश्च ब्राह्मणेभ्योऽपि दातव्यर्कोऽपि न्यायनेत्यादावत एवर्कोऽपि
यभिन्नब्राह्मणेऽप्येकदधिदानबोधसम्भवादित्याहुः विकल्पप्रसक्तिरूपदोषाभावेऽपि वाक्यभेदापत्तेर्जागरूकतया समान
विभक्तित्वादेस्तद्वैधनियामकस्य सत्त्वेन च नञा पर्युदासार्थकत्वमेव नानुयाजेऽपि चित्मिति तु परे ॥ ॥ ॥ ॥

प्रकृतमनुसरामः अन्यथेति लाघवानादरेणोपितत्त्वस्य नञ्वाच्यत्वाभ्युपगमेदृत्यर्थः सादृश्यादेरित्यादिनापत्तिर्यमाणात्यक्त्वादेः
 संग्रहः अब्राह्मण इत्यादेर्ब्राह्मणसदृशः पायाभावोऽश्वभिन्नोऽत्योदरागवाश्वेतरपशवोऽप्रशस्ताधर्मविरुद्ध इत्यादिः क्रमेणार्थः न
 नुसादृश्यादेरवाच्यत्वे कथं तत्तद्धोऽत आह तत्ति नित्यतनं त्वित्यर्थः अभिप्रेत्येति भेदप्रतियोगित्वप्रकारकब्राह्मणादिवोधा
 नंतरभाविमानसंबोधमभिप्रेत्येत्यर्थः ब्राह्मणादिवोधस्य तत्तदादेव संभवाद्भेदप्रतियोगित्वेन ब्राह्मणादिवोधनाय यदब्राह्मणा

अन्यथा सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः यत्तु तत्सादृश्यमभावश्च तदत्यत्वं तदत्यता अप्राश
 स्यं विरेधश्च नञर्थः षट्प्रकीर्णिता इति पठित्वा अब्राह्मणः अपायम् अनश्वः अनुद
 राकन्या अपशवो वा न्ये गोश्वेभ्यः अधर्म इत्युदाहरन्ति तत्तु आर्थिकार्थमभिप्रेत्येति स्पष्ट
 मन्यत्र विशेषणमिति प्रतियोगिनीति शेषः ॥

५५ दिपदोपादानं तत्सादृश्यादिना क्षत्रियादिवोधनार्थमित्युह
 मूलकक्षत्रियादिवोधस्य भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यादिशक्यार्थबोधो नरमेव संभवादिति भावः तद्धोदेषाब्दत्वप्रत्ययस्यानुभवाद्ब्र
 क्षणयैव सादृश्यादिना ब्राह्मणादिवोध इति त्वन्ये विशेषणस्य विशेषेण स्यात्कांश्च तादाह प्रतियोगिनीति एवं चाब्राह्मण इत्यादेः
 प्रतियोगितया भेदविशिष्टो ब्राह्मण इत्याद्याकारको बोध इति भावः ॥

विशेष्यं नुरेधादिति असति विशेषोपायसुने विशेषणवाचकपदसमानवचनत्वनियमादिति भावः ननु वि
शेषणस्य विशेष्यसंख्या विरुद्धसंख्यावत्त्वे विशेषणवाचकपदसदृशप्रमाणभावात् किंचेति नन्वेकप्रश्नो
पादानादेव द्वयोर्बहुनां चानत्तिरुद्धेः प्रकृत्यर्थवृत्तिसंख्यार्थक्यापत्तिप्रायकैकवचनस्य विनैरर्थक्यमेवेत्यत आह औत्सर्गि
कचेति एकवचनमुत्सर्गतं करिष्यते इति न केवसेति नियममूलकवचनविहितमित्यर्थः सति तात्पर्यैकचित्तात्पर्यैकमप्येकव

अनेकमन्यपदार्थेद्रुत्यादावेकवचनविशेष्यानुरोधात् सुवामन्त्रितेपराङ्मुवत्सरेद्रुत्यतोऽनुवर्तमानंसुब्रह्मणंविशेष्यमेकवचनान्तमेव किञ्चानेकशब्दाद्विवचनौपादानेवहता बहुवचनौपादानेहृयोर्वहुव्रीहिनसिञ्चिदित्युभयसंग्रहायेकवचनजात्यभिप्रायकमौत्सर्गिकसिञ्च्यतेऽनेकयेत्यत्रापि येषयेति विशेष्यानुरोधात् प्रत्येकंसेववान्वयबोधनमेकवचनतन्मरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम् अतएवपतन्यमेकेजलधेरिवोर्मयद्रुत्यदिकमपिसूक्ष्मम् ॥ ५

चनमिष्यतएवेत्याह प्रत्येकमिति एकभिनन्वेनोपस्थितासुयोगासुप्रत्येकसेधनान्वयबोधायेत्यर्थः उपसंहरति ननुति अतएवेति
अनेकशब्दस्यैकभिनन्वर्थकत्वादेवेत्यर्थः सूपथादमिति भेदप्रतियोग्येकार्थकत्वेतुदुरुपपादस्यादेकशेषेणसमर्थनंत्वगतिक
गतिरितिभावः भाष्योदाहृतैकसिद्धतीतिप्रयोगेजनद्वयस्यार्थप्रत्येकस्थित्यन्वयबोधार्थंचतत्रैकवचनम् अनेकोजगद्
तिस्वसाध्वेकउभरपदार्थप्राधान्यादिव्यपदेशस्तुप्राप्तिकद्वत्याद्यविवेकमप्यम

अतं भवसीत्यादि नानहं भवामीत्यादिर्गृह्यते युष्मदद्रुत्यस्मदोष्युपलक्षणम् एवं त्वद्विन्नद्रुत्यत्रापि लक्षणेति तु नैयायिकाद्यनुसारेण अ
 तं भवसीत्यादावोपादिबोधस्य सर्वानुभवविहृद्धत्वात् न अस्मासे सर्वत्रोपादस्य स्वार्थभित्तलाक्षणिकत्वमेव युक्तमिति भावः प्रसज्य प्रतिषेधा
 र्थकन जो व्यवस्था माह एवं नयचसीत्यादि न अर्थयुष्मदर्थान्वयेतु प्रकृतेतु पुरुषव्यवस्थानसिद्धोदितिसूचयितुं पचसीति मध्यमपुरुषनिर्देशः
 अधिकं त्वादावेवोक्तम् अभावविशेष्यकबोधे हेतुमाह असमस्तेति व्याख्या नार्थे नञः तदर्थस्य प्रसज्य प्रतिषेधस्य तादृशन अर्थो भावनि
 शुविशेष्यतानिरूपितप्रकारता संबंधे न बोधो धातुजन्योपस्थितेर्भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यता संबंधे न हेतुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः नन्व

अतं भवसीत्यादौ युष्मदस्तदभित्तलक्षणा नञ्द्योतकः तथा च भित्ते न पुष्मदस्मदर्थे न तिङः सामानाधिकरण्यात् पुरुष
 व्यवस्था त्वद्विन्नाभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति शाब्दबोधः एवं त्वं न पचसीत्यत्र त्वदभित्ताश्रयकपाकानुकूलभावनाभा
 वः घटोतास्तीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयकास्ति त्वाभावद्वितीत्याबोधः असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात् सत्त्वाभावोऽप्य
 ताभावत्वान्योन्याभावत्वादिरूपेण शक्यः तन्नद्रूपेण बोधादित्यन्यत्र विसरः ॥ इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे नञर्थ

॥ निर्णयः ॥

भावस्यैकनरूपेण शक्यता न तावदभावत्वेन चैत्रो न पचतीत्यादावपि भेदबोधापत्तेः प्रसज्य प्रतिषेधत्वेन शक्यत्वेपि
 सरवदोषः भेदस्यापि योग्यानुपलब्धिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वात् तदनुपस्थितानवपिनञोभावबोधाच्चैत्यत आह सत्त्विति अभाव
 श्वेत्यर्थः तथा च नञोऽन्योन्याभावत्वेनात्यंताभावत्वेन वाऽभवेशक्तिक्त्वानन्वदोषः अतं स्वप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमतिक्वांतो
 ऽत्यन्तः सत्त्वासावभावश्चेति विग्रहः तस्य भावस्तत्त्वम् स्वप्रतियोगिनिष्ठस्वसदृशाभावप्रतियोगित्वव्यभिचार्यऽभावत्वमिति यावत्

अन्यो जघन्य चरममित्यमरेणान्यशब्दस्यजघनेत्येवनिबोधनाज्जघन्यत्वचैकगर्थस्यजघन्यत्वात् घटात्तंताभावस्यस्वप्रतिप
निश्चात्य ताभावप्रतियोगित्वाभाववतिघटवृत्तिर्भेदस्त्यागतम् तत्राक्षतम् घटान्योन्याभावस्य तु स्वप्रतियोगिनिरुद्धाभाषप्रतियोगि
व्यापाकत्वमद्यावृत्तिर्युत्पत्तिप्रदर्शनचेदसक्षणत्वमेताभावस्यादात्म्येतरसुखधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभा
वि अन्योन्यस्मिन्सादात्म्येनाभावोऽभव न मिति युत्पत्त्यादात्म्यसंबन्धवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वताभ्याश्रय
इत्यर्थं वस्तुतस्तु अत्यन्ताभावस्याभावत्वेनेव शक्यता ननु कल्पेणगीरावानेन रूपेण बोधस्याननुभवाच्च अतएवतत्सादृश्यममा
येत्यत्राभावत्वेनेवात्यन्ताभावोपादानं न च नजः संयोगादिसर्वथावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिनाभावेशक्तानभ्युपगमे भूतले
पघट इति वाक्यजबोधस्य संयोगसंबंधेन भूतलविशेषक बटविशिष्टबुद्धिविशेषित्वानाप निस्तत्सर्गावच्छिन्नतद्विशिष्टबुद्धौ न
ससर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिम्या एव तदभावबुद्धेरप्रतिषेधकत्वादिति चाभ्य निर्मुक्ताभावत्वेन शक्तवपिसयोगादीनां लक्ष
जा तादात्म्येतरसुबधत्वेनानुगत रूपेणेव निवेशनीयतया न प्रपद शक्त्याप्यभावे विशिष्टसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमान्यसंभ
मात् प्रतिबंधकत्वानुपपत्तितादवस्थान्तादृशविशिष्टबुद्धिविशेषित्वानुरोधेनाकाशाबलादेव तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य विशिष्य प्रा
ते योग्यभावयोः स्वबन्धविधया मानस्योपगतव्यत्वात् ननु न्योन्याभाव साधारणाभावत्वस्य न व्यद प्रसृतिनिमित्तत्वेऽन्योन्याभावे पृथक्
शक्तिकस्य नार्थक्यं न चान्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुरोधेनाभावप्रत्ययकत्वं अन्यथा तादात्म्य संबंधेन प्रतियोगिप्रकारकेऽयं घटद्र
नेको धेनायंपट इति वाक्यज बुद्धेरप्रतिबंधकत्वापत्तेः अन्योन्याभावत्वावगाह्य भावबुद्धेरैव तादृशबुद्धिविशेषित्वान् घटाभावक
नेति बुद्धेरपि तद्विशेषित्वानुरोधेति वाच्यम् तत्राभावत्वस्य न व्यद शक्यता दात्म्य संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्ति

प्रतिबंधकत्वोपपत्तौ तेन रूपेण शक्तिकल्पनस्या किंचित्करत्वात् न च नास्त्येव तदवच्छिन्नशक्तिः पृथगुपादाने त्वभावसामान्यस्य न
अर्थत्वलाभायैवेति वाच्यम् तस्यासति न अर्थाः षट्प्रकीर्तिता इत्यस्या संगत्यापत्तेरिति चेत्सा देवं पद्येत्याभावत्वं तादात्म्यसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावत्वरूपं निर्वर्तुं शक्येत तदेवं न संयोगितादात्म्यसंयोगरूपतया संयोगात्पंताभावेऽतिव्याप्तिः संबंधविधया तादा
त्म्यनिर्यावच्छेदकतानिवेशेषि संयोगसंबंधावच्छिन्नसंयोगधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्पंताभावातिव्याप्तितादवस्थान् किं त्वनु
योगिताविशेष एव एवं च तादात्म्यस्यान्यो न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वमपि प्रामाणिकम् इह संयोगे न घटो नास्तीति वदयंता
दात्म्येन न घट इत्यादि प्रत्ययात् एवं च तादृशानुयोगिताविशेषप्रकारताकत्वमेवाभेदसंबंधेन प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वेन तत्र
मिति तदनुरोधेन न जः पृथगन्योन्याभावे शक्तिरावशिक्तेति ननु तजोऽविशेषेणात्पंताभावबोधकत्वे भूतलं न घट इत्यादि वाक्यज
बोधेऽत्पंताभावमानापत्तिः न च नन्यदज न्यात्पन्ताभावबोधेऽनुयोगिवाचकपदो न रसप्तमीसप्तमिव्याहारस्तानस्य हेतुत्वा न्नोक्ताप
त्तिरिति वाच्यं चेन्नो न पचतीत्यादि वाक्यजभावनात्पंताभावबोधे व्यभिचारेणोक्तकार्यकारणभावस्यैवासंभवादिति चेत् अत्र वदं
तिः पत्रनजसप्तमिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनो राधारधेयभावसंसर्गबोधोपयिक्ताकाक्षविरहान् न पचति चेन्नो न दं चैत्रस्येत्यादौ न जसप्तमिव्याहारे तिङर्थस्य क
लेन ह्योधापत्तिः तत्र न जसप्तमिव्याहारे तादृशबोधोपयिक्ताकाक्षविरहान् न पचति चेन्नो न दं चैत्रस्येत्यादौ न जसप्तमिव्याहारे तिङर्थस्य क
त्यादेः प्रथमांतपदोपस्थापितं चैत्रादौ षष्ठ्यर्थस्त्वस्येदं पदार्थं आधाराधेयभावबोधोपयिकप्रथमांतपदादिसप्तमिव्याहाररूपाकांक्षा
याः सत्त्वेन तत्र न आकृत्याद्यभावबोधनसंभवात् एवं च यत्र प्रतियोग्यनुयोगिनो राधारधेयभावः सप्तमीविनानुषप्रपन्नस्तेत्रासु योगि
वाचकपदात्सप्तम्यप्यपेक्ष्यते यथाभूतलेन घट इत्यादौ तदुक्तं दीधिति कृतावस्तुतो न पचति चेन्नो न दं चैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थे कृत्ति संव

वतीत्यादौ द्विवचनाद्युपपत्तिः भवन्मते भावनान्वयिनि संख्यान्वयनियमेन भावनान्वयित्यभावे द्वित्वाद्यभावेन द्विवच
 धयितुमशक्यत्वात् वैयाकारणमते तु तत्राद्यात्वर्थक्रियाभावस्यैव न प्राबोधने न द्वित्वादि विशिष्टवैप्रकर्तृकक्रियाभा
 भ्युपगमेन तादृशानुपपत्त्यभावादि निषाध्यम् तज्जसमभिव्याहारे भावनाभावान्वयिनि तिष्ठ र्थसेख्यान्वयइति व्युत्पत्त्य
 पगमेन द्विवचमाद्युपपत्तेः त्वन्मते पियच्चैप्रकर्तृकः पाकीः प्रसिद्धसूत्रचैमोनपचतीति प्रयोगानुपपत्त्या क्रियाप्रतियोगिका
 स्य न जः

प्रक्यत्वाच्च नैव तत्र न प्राभेव एव बोध्यते प्रतियोगिताया चैत्रादि विशिष्टस्य तस्याख्यातार्थकर्तृकत्वेन
 रतिवाच्यम् तथा सति प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नधात्वर्थप्रकारकबोधेः समस्तनश्यत्वन्योपस्थित
 त्वसिद्धं तव्याद्यातात् नैव तज्जसमभिव्याहारे आख्यातार्थभावतान्वय्यर्थकत्ववत् तज्जसमभिव्याहारे भावनाभा
 धिकारस्य स्य युष्मदादौ सत्त्वान्नत्वपचसीत्यादौ मध्यमादिपुरुषानुपपत्तिः यद्वा नच नज्जसमभिव्याहारे
 तज्जसमभिव्याहारे तु भूतपूर्वतदादायपुरुषोपपत्तिरिति द्रष्टव्यं यनज्जसमभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयैनि
 मभिव्याहारे तत्सबधावच्छिन्नतदभावस्तदनुयोगिनिभासतइति व्युत्पत्त्यनेर्भूतत्वेन घटइत्यादावत्योन्याभा

कत्वादावेवोक्तम् परंतु घटत्वादिविशिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृतनज्जदस्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्र
 प्रारकाभावशब्दस्य तथा नीलादिसाक्षाक्षघटाद्युपस्थापकपदसमभिव्याहृतनज्जदस्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्र
 तेन वीलघटादि प्रकारकशब्दसु द्वित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वोपगमान् नीलघटो न घटइत्यादि प्रयोगप्रसक्ति
 नीलघटइत्यादि प्रयोगोपपत्तिरित्याद्यन्यतो वधार्यमित्याशयवानाह इत्याद्यन्यत्र विस्मय इति ॥३॥ इति भ

तथाचेति धातूपसर्गविशिष्टानाप्रत्येकप्रमीयमाणानुभवार्थप्रतिपादकत्वासंभवाविति ससुदितार्थे विद्यमानत्वादीत्यादि नोत्पत्तिर्यह्यने
लक्षणेत्यस्यानुभवविहृत्येति शेषः स्वस्वार्थकल्पिकाप्रोक्तत्वात्पुनः पपुनैस्तात्पर्यग्रहाधीनतया तस्य चोपसर्गसंभविष्याहारोद्य
सत्त्वादित्यर्थः नन्वेवावतोपसर्गस्य तात्पर्यग्रहाहकत्वमेव समायातनदीनकत्वमतस्याहृत्याचेति तात्पर्यग्रहाहकत्वमेवेत्येवकारेण द्यो
तकत्वस्य ह्यन्यत्र व्यवच्छेदः अनुभववद्विपक्षे धातोस्तात्पर्यग्रहाहकत्वस्योपसर्गसंभविष्याहारोधीनत्वादुपसर्गो क्रियायोग इत्यत्रापि

तस्याचधातोरेव विद्यमानत्वादिवचिके स्यात्सुलक्षणा उपसर्गत्वात् तात्पर्यग्रहाहक इत्यस्य तत्राच तात्पर्यग्रहाहकत्वमेव द्यो
तकत्वमिति तच्चादिष्वपि तुल्यम् जैनमित्रपश्यतीत्यादिसोदृश्यविशिष्टचेन्नपदलक्ष्यम् इवशब्दस्तान्ययं ग्राहक इत्य
समुच्चत्वादिति स्वयमुक्त्यनुराह उपसर्गत्वे हेतु इति अत्र ह्युपासना किमुपसर्गार्थे विशिष्टस्य धातुं मात्रस्य वा
नाद्यः तस्यासति स्वार्यफलव्यधिकरणव्यपारवाचकत्वरूपसंभक्तत्वात् स्यात्संभानोरुपासना रूपफलत्वाच्चकत्वाभावादना
पने सति कर्मणि लकारेन स्यात् न हि नीयः गौरवान् हेतोर्येत्वा गतद्योतकत्वं नोत्पद्येत्यग्रहाहकत्वलाभादिति भावः दृश्यते इत्य

क्रियाविशेषणी धृतार्थे तात्पर्यग्रहाहकत्वमेवोपसर्गः क्रियायोग इत्यनेन विवक्षितमिति भावः एतत्तत्त्वं
मग्रे वक्ष्यते तत्रेति द्योतकत्वं इत्यर्थः संभक्तत्वं स्युत्पन्नोपेति स्युत्पन्नान्वितं ननु मातुसंभक्तत्वं संभक्तत्वं मतम्यहं तत इति उपोपस्था
संभानोरित्यर्थः तस्याचोपासने हेतुरित्यादि प्रयोगश्च पुनरिति भावः कवीयेति धातुमात्रार्थ इति कल्पे त्वित्यर्थः आगतमभि
ति कर्त्तृकात् उपाद्य समभिव्याहारविकाशकिंगम धातोस्तादृशबोधादर्शनमस्ये न एतर्थापरताया सुवसर्गस्यै निर्यामकत्वलाभादिति

तच्चादिस्थितिः तत्तद्योतकत्वं तदर्थेति तत्तदर्थ्यबोधकत्वमित्यर्थः अमीषामिति चादिनिपातानामपीत्यर्थः अस्म्येवेति घटः क्रियत इत्यादौ कर्मणिलकारदर्शनात्कृजः सकर्मकत्वात्तु पुपत्यासाक्षात्कारेणैति भावः एष्विति साक्षात्कारादिरूपार्थे स्थित्यर्थः अन्य इति क्वचिदर्थो नरमादाय कृजः सकर्मकस्य सर्वत्र तत्त्वांगीकारे इत्यर्थः वायुर्विकुरुत इति विकारानुकूलव्यापारवाचकस्यापि सका

तच्चादिष्वपितुल्यमित्याह तथाभ्यन्त्रनिपातेऽपिलकारः कर्मवाचकः विशेषणाययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः अ
न्यत्र साक्षात्क्रियते अलंक्रियते कृति क्रियते शिवद्रव्यादौ अत्रापि धातोस्तत्तदर्थे कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्तद
र्थवाचकत्वं वाच्यमित्युपसर्गवत् द्योतकत्वमभीषामपीत्यर्थः यद्यपि कृधातोः सकर्मकत्वमस्येव तथाप्येव्यर्थेषु
सकर्मकत्वानस्यात् अन्यथा वा युर्विकुरुते सैव वा विकुर्वत इत्यत्रापि स्यादिति भावः अथोपासना साक्षात्कारादि
निपातार्थोऽस्तु साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोरिति कोशस्वरसात् तदनुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु स्वस्वयुक्त निपातात्
न्यत एव फलव्यविकरणव्यापारवाचित्वं सकर्मकत्वमपि सुवचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ता विनिनेदं साध
॥ कर्मिति चेन्न

मर्मकत्तापन्याऽकर्मकाच्चेति विहित्वात्मनेपदानुपपन्निरिति भावऽउपास्यते गुरुरित्याद्युपाद्युपसर्गोणा मुपास
नाद्यर्थवाचकत्वेऽपि पूर्वोक्ता सकर्मकत्वानुपपत्तिरिति द्दम्बिति सकर्मकत्वानुपपत्तिरूपमित्यर्थः साधकद्योतकत्वसाधकम्

व्युत्पत्त्येति निपातानि रिक्तत्वं विशेषणान्नेयमाप्तिरत आह किंचेति द्रव्यपि स्यादिति अभुञ्जयवादी य चापुपस्थाप्य समुच्चयस्य नि-
 त्यसमुच्चये यस्याकांक्षतया समुच्चयार्थकपदप्रयोगं विना स्यादिति प्रयोगात्संभवत् शब्दशक्तिस्वाभाव्येन नित्यं भानुपरतं शोपसर्गं स्वार्थं
 स्म धात्वर्थं विशेषणतयैव कौधनेन तदसमभिव्याहारे तत्र योगस्याप्यसंभवात् अतएव वक्ष्यति तुल्यसमाधेयत्वादिति ननु निपाता
 नावाचकत्वे चार्थोऽदृष्टत्वादित्यत्र मेव मानं प्रादीनावाचकत्वे तु मानानुपलभादुद्योतकत्वेति चेत् तन्मन्त्रिमीषद् सुषुक्तम्

नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासंभवा निपातार्थधात्वर्थयोरन्वयसंभवात् अन्यथा न दुःखः पंचनीत्यत्रापि क
 र्मेतया तदुल्लानां धात्वर्थः त्वयापनेरिति किंच प्राचीनां वाचकत्वे स्यात् प्रकर्षः कीदृशो निष्कर्षः इति वद्वयान् प्रकीद-
 शोनिरित्यपि स्यात् अस्मन्मते प्रादेरनर्थकत्वान्न तदन्वय इत्यत एव द्योतकता ते वां स्यादिति साधकाने रमभिप्रेत्या
 ह विशेषणेति शोभनं समुच्चयो द्रष्टव्य इति वच्छेभनश्च द्रष्टव्य इत्यस्यापने तुल्यसमाधेयत्वादिति भावः अपि च
 निपातानावाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विनाप स्यादिकं भेदेनान्वयासंभवः अन्यया राजापुरुष इत्यस्यापचे रित्यभिप्रे
 त्माह आदीति धवस्वदिरयोः समुच्चय इति वद्वयस्य सति रस्य चेत्येव स्यादिति भावः ॥

याणिपि हितमिति विभावय षष्ठ्यादिक भित्तादिपदेन तदर्थं विहितं द्वितीयादिपरिग्रहः अभेदाति रिक्तसंबंधावच्छिन्न प्रातिप
 दिकार्थप्रकारानि ह्यपि तविशेष्यता संबंधेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतया प्रकृते तदभावेन
 भेदान्वयासंभव इत्यर्थः अन्यथा उक्तकार्यकारणभावात् न भुपगमे आपनेरिति भेदेनान्वयबोधपने रित्यर्थः आदीति भेदान्वयस

भेदान्वयेद्वि प्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयइतिपाठस्तुतादृशान्वयबोधेविभक्तिजन्योपस्थितेहेतुत्वस्यकेनाप्यनभ्युपगमादप्र कान्तत्वाच्चचित्त्यः नि-
पातातिरिक्तैति तथाचसमुच्चयाद्यर्थस्य निपातार्थत्वेनतेन साकं पदार्थान्तरस्य भेदान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः सदृक्कशब्दस्यसमानादृगितिब्युत्पत्त्या
स्योपादानेनान्वयापत्ताप्रकृतेतुल्यरूढस्यतमिवेसं पश्यंतिजनादृतिभाष्यकर्तृकर्मव्युत्पन्नस्यवातस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे सदृशेनेति तु
त्येनेत्यर्थः ननुविरुद्धविभक्तिकार्यकस्यापिनामत्वादित्नातुल्यत्वात्तेनाभेदेनान्वयापत्तिरत आह समानाधिकरणेनेति तथाचसमानविभक्तिकप

ननुप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधेविभक्तिजन्योपस्थितिहेतुरितिकार्यकारणभावोनिपा तातिरिक्तविषयएवेतिनोक्तदो
षइत्याशङ्क्याह पदार्थः सदृशान्वेति विभागेनकदाचननिपाततत्संकोचेप्रमाणं केविभावय सदृशसदृशेनसमानाधि
करणेनेतियावत् अन्वेति अभेदेनेतिशेषः विभागेन असदृशेन असमानाधिकरणेनेतियावत् अयमर्थः समानाधिक
रणप्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वयव्युत्पत्तिर्निपातातिरिक्तविषयेति कल्पनेमानाभावोर्गौरवञ्च अस्माकंनिपातानाद्योतक
त्वादन्वयएवनास्तीतिनायन्दोषः अनएवघटोनास्तीत्यादौघटंपदन्तस्त्रितियोगिकेलासृणिकमितिनेय्याधिकाः ॥ ४३ ॥

होपस्थाप्यत्वेनसादृश्यस्यविवक्षणात्नोक्तदोषइतिभावः एवञ्चमूलेऽन्वेतीत्यनन्तरमभेदेनेतीतिशेषः स्त्रोकम्यचतीत्यादौविभिन्नविभक्तिकपदो
पस्थाप्यत्व सदृशेनाप्यभेदान्वयादाहासमानाधिकरणेनेति विशेषवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिप्रकृत्यर्थेनेत्यर्थः तनुवाचकतावा
दिनोक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तत्वेनसंकोचनीयेत्युक्तैवाक्षेपध्नौमूलेसमानाधिकरणेत्यादिव्युत्पन्निकथनेऽर्थान्तरमत आहा यभावइति संचेत्यंवि-
भागेनकदाचनेत्यनेनव्यधिकरणयोर्भेदान्वयंव्यवच्छिन्दतानामार्थयोर्भेदेनान्वयइतिव्युत्पत्तिरेवप्राधान्येनप्रदर्श्यते ॥ ५ ॥

[illegible]

उक्तव्युत्पत्तेर्निपातानिरिक्तविषयत्वेन पूर्वोक्तदोषपरिहारेऽपि स्थलांतरेऽनन्तरेऽन्यथाऽप्युपपत्तिर्दुर्वारैवेत्याशयेन मूलमवतारयति अ
पि चेति इत्यर्थे इति इत्यन्वयबोधः सर्वसमत इत्यर्थः अयं चेति उक्तार्थान्वयश्चेत्यर्थः अतः निपातानां वाचकत्वाभ्युपगम इ
त्यर्थः व्युत्पत्तिविरोधं व्यक्तीकरोति तथा हीत्यादि नन्वि वशब्दो नालुप्ततृतीयार्थकारणस्यैवावधारणस्यैव शब्दस्येति
असत्त्वात् कार्येति लिङ्गाद्यनन्वय्यर्थकतयेत्यर्थः एवं च कारका नन्वयिता वच्छेदकहूपस्थिते र्थेकारका न्वयासंभवेन तदर्थक

अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादावन्वयोनस्यादि नि साधकांतरमाह शरैरुल्लेखिर्वोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसा निवेत्यादा
वन्वयोन स्यात् सुपाश्चैव अवगन्तव्यः अत्रोक्तसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्निमित्तार्थः अपञ्चोऽस्मादिशब्दाना
न्नासदृशपरत्वं इव शब्दस्य द्योतकत्वे सत्येव सङ्गच्छते अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थो न्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः
तथा हि उल्लेखि रिति कारणे तृतीया न चोक्तोऽत्र कारणम् इवार्थसदृशस्य कारणत्वेऽपि तस्य कारणत्वं नानेन बोधयितुं शक्य
म् अप्रकृत्यर्थत्वात् इव शब्दस्य वा सत्त्वात् तदुक्तं तृतीयाऽसंभवात् सम्भवे वा अवगणप्रसंगान् उल्लेखपदोक्तं

रतृतीयानन्वयप्रसङ्गश्चेत्याह सुपाश्चैति रतृतीयाया असंभवादिति भावः संभवेति वाकारेऽनास्थायां अव्यये व शब्दस्य सत्त्वार्थ
कतायाः केनाप्यनभ्युपगमात् तथा वक्तुमशक्यत्वादिति दूषणान्तरमाह उल्लेखपदोक्तरेति अनन्वयप्रसंग इति वाचकतावादिमतद्र
तिशेषः इदं सुपलक्षणं तृतीयानु पत्तेः उल्लेखेऽर्थसदृशान्वयेऽदुर्गणकारणत्वस्य तत्राभावात् अस्मन्मते न तुल्यसदृशस्योऽस्मात्
स्य कारणत्वान्न तदनुपपत्तिरिति भावः ॥

तदुत्तरमुपव्यतिरिक्तप्रत्ययश्रवणत्वापाद्यत्वा भवेन समुच्चेषासम्भवाशङ्क्यत्वापकर्षइत्याह सुपाश्रवणञ्चेति चकारस्समुच्चैयदर्शयति
 उस्त्वपदोत्तरतृतीयाबाडति तृतीयायास्तदर्थस्य अनन्वयेभवस्यष्टयति उत्सुसदृशेत्यादि तत्तत्पदार्थानामित्यर्थ भेदानान्वयेति सामानाधिकरणम्
 तन्मार्थेयोरित्युक्तम्भुत्येति भाव ननु तर्क्यभेदान्वयस्तन्मसादन आह बाधादिति स्रदशस्यभेदघटितत्वादिति भाव अत्रेदम्भेधम् वाचकतावादि

सुपांश्रवणचेत्यर्थ चकारादुस्त्वपदोत्तरतृतीयानन्वय समुच्चैयते इत्यादौ कित्वादिपदाद्वागर्भोविवसम्पृक्तौयावर्तीयरमेभ्य
 रो वदेइत्यत्रवागर्थयोर्विन्दिक्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयवृत्तार्यस्यकर्मत्वबोधकासुभवम्भस्यस्यत्वेते यदिचविशे
 षणविभक्तिरभेदार्थसोभुत्वमात्रमार्थावातदोपिद्विशब्दस्यवाचकत्वेऽनन्वयत्वउत्सुसदृशशराणासमानाधिकरणपदोपस्था
 प्यतयाभेदेनान्वययोकेवात् बाधाभेदेनपिनसः नत्पुस्ताभिन्मसदृशभिन्व शरइत्यर्थेद्रष्टव्य ॥ ६ ॥ राम ॥

ननुयोगिप्रतिषेधिगवाचकपदकेः समानविभक्तिकत्वस्य निबामकताया अभ्युपगमेन प्रकृतउत्पत्तिकूपितसादृशाभ्यशरकरणकोट्करणबोध स
 पक्षः भेदाभेदोर्विकल्पकेपन्नासुसुसारकोरेकस्मिन्व्यपेति ॥ ६ ॥ ॥

भुजासादृशादिबोधनेययुद्धसन्निधिः

उत्तर पदार्थप्राधान्याभावादिति प्राधान्यस्यानिरूपितत्वनियमादिति भावः द्योतकतावृत्त्युपस्थापितार्थमित्यर्थः
तमेवेति द्योत्यमेवेत्यर्थः अर्थवत्त्वादिति अयं भावः द्योतकताया अपिरुक्तिवन्नतयार्थवत्त्वस्य द्योतकत्वान्ततन्निबं-
धनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिर्न हि शक्तिलक्षणा न्यतर देवार्थोपस्थापकमिति वचनमस्तीति ननु शब्दादुपस्थितसामान्यस्य
विशेषपर्यवसायकत्वं द्योतकत्वम् ननु तदुपस्थापकत्वमेवेति नतदादयार्थवत्त्वसंभवोऽत आह वस्तुतस्त्विति ज्ञापकादिति

ननु त्वन्मते अब्राह्मणद्रव्याद्योतत्पुरुषलक्षणा व्याप्तिः पूर्वपदस्यानर्थकत्वेनैवोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् उ-
पसर्गस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्भिभक्तिश्च ततो न स्यादित्यत आह नञ्समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव
मुख्यता द्योत्यमेवार्थमादाय जायते नामतः सुपः नञ्समासादौ योत्तरपदप्रधानता सा द्योत्यमर्थमादायैव तमेवा
र्थमादायार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः वस्तुनोऽव्ययादाप्सु विति ज्ञापकात्सु बुत्पत्तिः निपातस्यानर्थकस्येति
वार्त्तिकेन प्रातिपदिकत्वम् कृत्तद्धितसमासश्चैत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण निपातानां संग्रह इति बोध्यम्
द्योतकतावादेतेषामनर्थकत्वादेव सुबभावे लुग्विधानमनर्थकं सदुक्तकार्ये ज्ञाप ॥ तस्माद्युक्तं निपातानां द्योतकत्वम् ॥

कमिति भावः ननु स्वरादीनां सत्त्ववचनानामप्यसत्त्वात्तद्धितसु लुग्विधानेन च रितार्थस्य च न ज्ञापकत्वमत आह निपातस्ये
ति तद्वार्त्तिकप्रत्याख्याने त्वाह कृत्तद्धितेति संग्रह इति अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः उच्यते संहरति तस्मादिति

एतत्कल्पे मीमांसकसमितिमाह उक्तचेति चतुर्विधद्विति नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन चतुःप्रकारद्वत्यर्थः पदे सुप्रिद्व तत्तुल्ये द्विवि
 धस्य नामाख्यातस्वरूपस्य अर्थनिरूपणे हेतुमाह संशयोत्यनेरिति नामार्थो जातिः किंवाव्यक्तिर्धात्वर्थो व्यापार उत तत्फलम् किंवा
 भयमिति सदेहेतुनिरूपणस्योचित्यापातत्वादिति भावः तयोः नियातोपसर्गयोः व्यापारः शुक्लिलक्षणा न्यतरूपः तौ उपसर्गनि
 पातौ यदर्थयोतकी यदर्थविषयकतात्यर्थग्रहजनकी स नामाख्यातात्मकशब्दः तत्पञ्चतिड् कृत्तद्धितत्वाजदर्थोपि

उक्तचाकृत्यधिकरणवार्तिके चतुर्विधे पदे चान्न द्विविधस्यार्थनिर्णयः क्रियते संशयोत्यनेनोपसर्गनिपातयोः तयोर
 र्थोभिधाने हि व्यापारेनेव विद्यते यदर्थयोतकी तौ तु वाचकस्स विचार्यनेद्विति उपसर्गेण धात्वर्थो बलादस्यः प्रती
 यते प्रहाणहारसहारविहारपरिहारवदिति वृद्धेर्नोठपसर्गपदं निपातोपलक्षणं धातुपदं पदान्तरस्येति चोभयम् ॥३॥

विचार्येतद्वत्यर्थः यद्यपि स्वाद्यतत्वनिवधननामत्समुपसर्गनिपातयोरीपीति तयोः पार्थक्येन निर्द्देशो नुचितः तथापि सिंग संख्या
 निरूपकारतानिरूपितविशेष्यताशाल्यर्थकत्वरूपपरिभाषिकनामत्वादायुतत्वे चोक्तम् उपसर्गोऽनिपातत्वेपि तदुपादानं तु ब्राह्मण
 वसिष्ठन्यायेनेति बोध्यम् ननूपसर्गेण धात्वर्थद्वत्यत्र निपातत्वव्याप्योपसर्गत्वेन प्रादीनामुपादानात्कथयतच्चादीनां द्योतकत्वे उपसृभ
 कमत आहोपसर्गपदमिति पदान्तरेपेति चंद्रद्ववमुलमित्यादावर्थवत्त्वेन चन्द्रादिनामोपलभ्यकमित्यर्थः एवञ्च नमद्वान्निपा

दृशनीवाचकतापक्षं परिहरेति नन्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति चंद्रइवमुखमित्यादाविवादिनिपातसत्त्वे सादृश्याद्यर्थप्रतीतेस्त
दसत्त्वे तदप्रतीतिश्च निपातानां घटादिपदवद्वाचकत्वमेव युक्तमित्यर्थः नन्विच्छादिरूपशक्तेरभावात्कार्यतेषां वाचकत्वमत आह
बोधकतासूयेति तथा च तदर्थबोधकत्वमेव तद्वद्वाचकत्वमपि घटादिपदवद्वाचकत्वमेवेत्यर्थः नन्वन्वयव्यतिरेकयोस्तद

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां निपातानां तदर्थवाचकत्वमेव युक्तं बोधकतासूयशक्तेरभावाच्च किं ।
चोक्तरीत्यापचतीत्यादौ धातोरेव कर्त्तृविशिष्टभावनार्यालक्षणास्तु तात्पर्यग्राहकत्वमात्रं निहादेः

र्थस्तात्पर्यग्रहे उपयोगस्य प्रागभिहितत्वान्तयोर्वाचकताप्रयोजकत्वमत आह किञ्चेति उक्तरीत्येति अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थ
तथा प्रजयतीत्यादौ प्रकृतजयस्य लक्षणया जिधातोरेवोपस्थितौ न प्रादीनां प्रकर्षाद्यर्थकत्वं तेषां तात्पर्यग्राहकतयैवोपयोगादि
त्युक्तरीत्येत्यर्थः निहादेः स्यादिति तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्त्तृदिवाचकत्वावधारणे तु प्रादीनामपि वाचकत्वावधृतिरिति भावः

परं तजर्घा अचकादित्यादीर्धातुमात्रात्कर्त्तृत्वो धेनतिङ्प्रयोगो तत्कत्वदृष्टेवापत्तिः न च तत्र नुप्रविभक्तिस्मरणद्वेधाः लोपमजानतोपि
बोधात् प्रत्ययसंभ्रणस्य लोपफलत्ववद्भावात् प्रत्ययस्य वाचकता तत्रैव प्र-
कृतिप्रत्ययार्थयो रिति नियमावकाशो यथा पाचक इत्यादि कृदन्ते लः कर्मणीत्यादौ कर्मविशिष्टकर्त्तृविषयाद्भावेन तिरित्यर्थान्न तद्दि-
शेधः भावेदृत्य सर्वस्यैव व्याख्यानात् न च सर्वत्रैव धातोर्भावना विषयत्वाच्चैव लकारः स्यादिति शक्य-
वविषयादित्यस्यैव लक्ष्मिणा मात्रा बोधकादित्यर्थे नादोषात् अतस्त्वभावकर्मणोः शेषात्कर्त्तृरित्येव देहो कयोरित्यादीनां नि-
यमदिति भाष्यकृदुक्तिसंगतिः तेषामनिर्दिष्टार्थत्वेनानिर्दिष्टार्था स्तार्थे भवन्तीति न्यायेन सर्वत्र सिद्धत्वादित्याहुः तच्चिन्त्यम्
व्यतिषेदृत्यादीर्धातुं विनापि कर्त्तृबोधेनाद्युक्तेः श्रौश्रित्यात्प्रत्ययस्य पाचकतापत्तेर्दृष्टोक्तवच्च नाद्यनुपपत्तेश्च प्रत्य-
यसंभ्रणस्य लोपफलत्वेपि नुप्रविभक्तिस्मरणजन्यबोधस्य फलत्वाभ्युपगमसेवाधकाभावाच्च स्वोत्तरातिङ् वाच्यकर्त्तृरिति गतद्वि-
त्वारोपेण द्विवचनादिति त्वेति विरोधाच्च भवदुक्तरीत्यैव कर्त्तृविशिष्टभावनावाचकात्कर्मविशिष्टभावनावाचकात्कैच-
लभावनावाचकाच्च भावो लकारा भवन्तीत्यर्थे लः कर्मणीत्यर्थे वसानेनानिर्दिष्टार्थादिति न्यायेनापि तन्नन्तकारकादिविशिष्ट-
सृभावनायैकानां तिङां सर्वत्र सिद्धासम्भवेन नियमस्यान्यथैव सगमनीयत्वादित्यन्यत्र विसृष्टः ॥ ६ ॥

अरुच्युक्तिः चादीनां वाचकत्वे घटो न पट इत्यादौ घटादेः प्रति योगिनयानञ्चार्थो भावेन स्य चाश्रयतया घटादावन्वयोऽनुपपन्नः भेद संबंधेन प्राति
पदिकार्थप्रकारकबोधे विशेष्यतया प्रत्ययजन्योपस्थिते हेतुतायां नामार्थयोर्भेदेनान्वयइति व्युत्पत्तिरिति सिद्धइत्यादेरेवं समानाधिकरणम्

स्यादित्यरुचैः पक्षान्तरमाह निपातानां वाचकत्वं मन्वयव्यतिरेकयोः पुक्तं वाननुगत्युक्तं परेषां मनमेवनः एवं च धात्वर्थे
प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधो न व्युत्पन्नइति निपातान्तिरिक्तविषयसमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोर्भेदान्वय
इत्ययितथेत्युगत्याकल्पनीयमिति भावः न त्विति नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वेषम्यमित्यर्थः यत्तु सर्वेषां निपातानां वाचक
त्वेऽर्थवत्सत्वेनैवतेषां प्रातिपदिकत्वसम्भवात् निपातस्यानर्थक्येति विधिवैयर्थ्यम् सर्वेषां द्योतकत्वे चानर्थक्येति व्यर्थं
तथाच केचिद्द्योतकाः केचिद्वाचका इत्यस्युपेयमिति तन्न एवं हि चाद्योद्योतकाऽप्रादयो वाचका इति विपरीत्या वा
रणान्न सर्वथानर्थकानां पादपूर्णमात्रार्थमुपानानां संग्रहाय वार्त्तिकारम्भस्य केयदादेश्यत्वाच्च न स्य प्रत्याख्यातत्वाच्च
परेषामिति बहुवचनमीमांसकसंग्रहाय केवलवृक्षशब्दात्समुच्चयावोधाच्चकारश्रवणेन दूधाच्चकारएव तद्वाचको
नद्योतकः किञ्च द्योतकत्वे पदानां तत्र शक्तिः कल्प्याच्चकारादेर्द्योतकत्वशक्तिश्चकल्प्येति गौरवं स्यादिति हि समुच्च
याधिकरणे स्थितम् नदपिन पुक्तमिति भावः ॥

॥ नामार्थयोरेति व्युत्पत्त्येन भेदान्वयापनिश्चेत्यत आह एवं चेति विधि
वैयर्थ्यमिति तादृशवार्त्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधानवैयर्थ्यमित्यर्थः अनर्थक्येति व्यर्थमिति व्यभिचारभावेन तस्य विशेषणत्वायोगा
दिति भावः प्रत्याख्यातत्वाच्चेति कतद्धितेन तत्र च शब्देनैव तदर्थस्य समुच्चिनत्वादिति भावः वक्ष्यमाणा स्वरसादाह किंचेति ॥

प्रकारणादिवदित्यनेन द्योतकतया नृनिन्वाभावो ध्वन्यते अस्माकमिति पक्षद्वयाभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः कार्यकारणभाव इति समुच्चित्त
घटादिग्राह्यो धेघटपदनिर्हृपितलक्षणाज्ञानत्वेन हेतुनेत्याकारक इत्यर्थः शक्तिग्रहस्य मीति घट्यर्थवोधे घटशक्तिज्ञानस्य स
च्चयादिबोधे तच्छक्तिज्ञानस्य हेतुनेत्याकारकः कार्यकारणभावोप्यावश्यक इत्यर्थः कस्यामए भावेनेति द्योतकतापक्षे वाचकताप
चित्तनस्य श्रुताधिकल्पनीयाभावेनेत्यर्थः अतएवेति कल्पपक्षद्वये युक्ति साम्यादेवेत्यर्थः स वाचक इति उपसर्गप्रक्रमेदं प्रतिष्ठन

तथा हि अन्वयव्यतिरेकीतात्यर्थ्यं ग्राहकत्वेनाप्युपयुक्तौ घटादिपदानामेव समुच्चित्तैर्लक्षणातात्यर्थ्यग्रहकः प्रकार
णादिवच्चादिरिति स्वीकारेण न शक्तिग्रह्यकल्पनापि अस्माकलक्षणाग्रहः दर्शयामावाधाननकार्यकारणभावभावप्रत्य
कः एव शक्तिग्रहस्यापीति पक्षद्वयेपि कल्पान्तराभावेन गौरवाभावादुभयमपि युक्तमित्यभिमतम् अतएव सु
वाचकौ विशेषाणासम्भवात् द्योतकौऽपि वेति वाक्यपदीयं सङ्गच्छते दर्शनात्तरेणित्यावाचकत्वमेव द्योतकत्व
मेवेति नियमस्तु न युक्त इति ध्वनयन्नाह मतमेवेति ॥ ४६ ॥

इत्यत्र गतिनिवृत्तिवाचकं स्याधातुरुपसर्गस्तदभावस्तु ग
तिवाचक इति पुंज एजेन तदर्थस्य कथनात् वाचकत्वमेवेत्यस्य निपातानामित्यादिरेव द्योतकत्वमेवेत्यस्योपसर्गणमित्यादि
मतमेवेतीति काश्चन्यर्कऽन्वयव्यतिरेकतो निपातानां वाचकत्वं युक्तम् अस्माकमनेन परेषां यदेकस्य वाचकत्वम परस्य द्योतक

त्वमिति मततदेव तु न युक्तमिति मूलमोजना ॥ ४६ ॥

ननु चादयोऽसत्त्वद्रूपसत्त्वद्रूपप्रतिषेधाश्रयणेऽसमर्थसमासापत्तिर्विक्रमेदापत्तिश्चेति पर्युदासएवाश्रयणीयः तथा चोक्तलक्ष
 णस्याश्रयणेऽनर्थक्ये तस्मिन् व्याप्तिः तावदत्यन्तमत्वस्य निवेशे तु गौरवमनयाह शक्तिसंबंधेनेति तस्य लक्ष्यतावच्छेदकमभिप्रेत्याह जा
 तिरिति निपातपदशक्यतावच्छेदकतया च तत्सिद्धिरिति भावः ननु हत्वादिनां सांकर्येन निपातत्वं जातिः तथा हि निपातत्वाभाववति
 दत्वं धात्वादिहकारे दत्त्वाभाववति निपातत्वं निपातात्मकवकारेन योरेकग्रहकारे समावेशात् तद्वृषकतावीजं तु स्वसामानाधिकारण्य
 स्वाभावसामानाधिकारण्योभयसंबंधेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसामानाधिकारणाभावाप्रतियोगित्वनियमभंग एव निरूप्या

पर्यवसितमुपसंहरन्त्याह निपातत्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः व्यापकत्वाच्छक्ततायास्त्ववच्छेदकमिष्यते ४७
 परेषां यन्निपातत्वमसत्त्वार्थकत्वे सति चादिगणपठितत्वम् शक्तिसंबंधेन निपातपदवत्त्वमवोपाधिर्जातिर्वा तदेवास्मा
 कमपि परंतु सामान्यधर्मे प्रमाणात्तद्वृषकतावीजं तदवच्छेदेनैव कल्प्येति नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वै
 षम्यमनुक्तमित्यर्थः व्यापकत्वात्सामान्यत्वात् शक्ततायाद्रूप्यपलक्षणं द्योतकतायावेति द्रष्टव्यम् ॥ ४७ ॥ इति वि
 याकरणभूषणसारे निपातानां द्योतकत्वादिनिर्णयः ॥ ५५ धिसहचारग्रहश्च तादृशनियमेन कुलसत्कर्तुः अग्न्यथा तन्मात्रबल

प्रवृत्तानां सत्तावाज्जातेरित्याद्यनुमानानां विलयप्रसंगात् अतएव भूतत्वं न जातिरिति सांप्रदायिकाः हत्वादि व्याप्यनिपातत्वस्य ना
 नात्वाभ्युपगमेन सांकर्यस्य परिहारे पिसकलचादिसाधारण्यभावेनानुगततया तस्यैवासिद्धिर्निष्प्रमाणत्वात् किंच कार्यतावच्छेद
 दकत्वादीनां जातिवसाधकानां तत्राभावादपि न साजातिः शक्यतावच्छेदकत्वं तु न तत्साधकम् अभावत्वविभुत्वादीनामपि जातिव

अत एव गुणनीधितौ गुणत्वस्य जातिरन्यदीधितिः कृतावहितमन आह उषधिर्वैति सामान्ये व्यापकधर्म इत्यर्थः अपभाष. उपसर्गेषु मयम
 नेपि द्योतकत्वे वाच्यत्वे वा कल्पनीये तद्धिद्विजिज्ञेयोपस्थितोपसर्गत्वनिर्णयत्वयो ह भयो धर्मयोर्मध्ये द्योतकत्वादि कस्युपसर्गत्वाव
 चेदेन कल्पमुत निपातत्वावच्छेदेनेति सश्रये अवच्छेदकनिर्णिनीषाया व्यापकतया निपातत्वावच्छेदेनैव तत्कल्प्यते संग्राहकत्वा
 द्वात्त एवैवैव अनुमाने कर्चजन्यत्वघटत्वादिना वच्छिद्यते उत कार्यत्वेनेत्यवच्छेदकजिज्ञासाया सुक्तं लाघवात् कार्यत्वमेव तदस्य
 चेदक ननु घटत्वादिकमिति न्यायसिद्धान्त इति, अत्र बह्वन्ति प्रमाणानां सामान्यधर्मस्यावच्छेदकं मायोनं भूषपातो यत्र च बहुना
 धर्माणामवच्छेदकत्वकल्पना प्रयुक्तगीर्वं यथा कर्चजन्यत्वात् मानेकजिजन्यतायां घटत्वाद्यपेक्षया कार्यत्वस्य यत्र नुविशेषोपेकार
 वतनोक्तपुक्तिविरहात् नैवावच्छेदकत्वम् अत एव व्यापारस्याधिकसमाहकत्वे पिकं तित्वं स्यात्वाख्यातश्रुत्येतावच्छेदकत्व स्वि
 कृतचमीसोसकैर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वविहाय द्रव्यचाशुवत्वस्यैव रूपकार्यतावच्छेदकत्वं प्रकृतै व्यापकत्वास्ति पातत्वाधिकसंग्राहक
 त्वेपि व्यापकोपसर्गत्वस्याप्येकत्वेन तस्यैवावच्छेदकत्वमुचितं निपातत्वस्याद्योतकैः वाचकै पादपूर्णमागार्यके वृत्तित्वेनातिप्र
 सक्तत्वात् प्रादयो द्योतकावपसर्गत्वादित्यनुमानाच्च न च प्रादीनाद्योतकतानि पातत्वलिङ्गेनेयसेत्स्यतीति वाच्यम् तस्योपसर्गत्वस्य
 योपाधिमज्जया तदसाधकत्वात् न च चेष्टदीसाध्या व्यापकत्वाज्जनस्योपाधित्वमिति वाच्यम् शुद्धसाध्या व्यापकत्वेपि साधनावच्छि
 न्नसाध्यव्यापकत्वसंभवात् अस्ति हि निपातत्वावच्छिन्नद्योतकत्वयत्र तत्रोपसर्गत्वम् यत्र निपातत्वं स आक्षेपेन तदसंभवात् न
 प्रकर्षोपपत्त्यः प्रादिवाच्यः तदन्वयव्यतिरेकानुविधा यि शाब्धी विषयत्वात् योपपन्नत्वयत्वात् योपपन्नत्वयत्वात् योपपन्नत्वयत्वात्
 सतद्वाच्य इति सामान्यव्याप्तिघटादिदृशान्त. न चानन्यसम्भवात्तदसाध्याधिः तस्यैवाच्यत्वस्य साध्यव्यपकत्वात् त्रींशो व्याख्याता

न्वयव्यतिरेकानुविधा यि शाब्दधीविषये साधनाव्यापकत्वादिति वाच्यं उक्तहेतुघटकशाब्दबुद्धे एक्षेपाद्यजन्यत्वेन विशेषणेनानन्यत्वं भ्या
 त्वस्य साधनव्यापकत्वेनोपाधित्वायोगात् न च स्वरूपासिद्धिः धातोरेव प्रकृत्यजन्यार्थकत्वेनोपसर्गस्य तात्पर्यमात्रग्राहकत्वादिति वाच्यम् धा
 तोः प्रकृत्यजन्यार्थकत्वस्य ग्रंथकृते वखंडनात् नोपिलक्ष्यता तस्य प्रोत्तरत्वादेर्लक्षकतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवान् तस्माज्जयत्यादि
 धातोः शक्यतावच्छेदकं प्रकर्षत्वादिकं तूपसर्गस्येति वाच्यं तथा च कहेत्वसिद्धिः किंचार्थस्य धातुलक्ष्यत्वे जिपूर्वप्रत्वेनापि विनिगमना
 विरहाद्यलक्षकतावच्छेदककोटीनिवेशापत्तिः नापि तदर्थस्य धात्वर्थेन साकमनन्वयप्रसंगः निपातानि रिक्तत्वस्योक्तव्युत्पन्नौ विशेष
 णात् एवं च प्रतिष्ठितद्रव्यादौ धातोर्गत्यभावोर्थः तदभावश्चोपसर्गोर्थः तथा च ततो गत्यभावाभाववानिति धीः गमनत्वप्रकारकबोधस्तू
 नरकालिको मानस एवेति चेन्न प्रत्ययानामिति व्युत्पत्त्येर्जो गल्लुक्ततया गमनाभावाभाववानिति बोधस्यापि गनकुसुमायमानत्वात्
 किञ्च तथा बोधांगीकारे तादृशस्य ले प्रादीनामुपसर्गत्वमपि दुर्घटं क्रियायाश्च विशेषकत्वात् क्रियाह्यनोपसर्गोभावविशेषिका नतू
 पसर्गार्थीगत्यभावविशेषकः स्वादीनां द्योतकताव्यवस्थापनोक्तरीत्याप्युपसर्गोणां सावसेयेति निपातानां तु केषां चिद्वाचकत्वं तत्र न अर्थो
 निरूपितः चार्थश्च समुच्चयादिभेदेन चतुर्विध इति चार्थे दृढद्रव्यत्वाकरेषु व्यक्तमेव इवार्थस्तु सादृश्यम् तच्च तद्विन्नत्वे सति तद्गतध
 र्मेव त्वम् यत्तु सादृश्यं न भेदघटितमिति तन्न तावतापि नञिवयुक्तमिति परिभाषणेन तस्यैवार्थत्वा न पायात् तद्वेधकानुयोगिप्रतियो
 गिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वं नियामकं नातश्च द्रवसुखमित्यर्थे चंद्रेणेव मुखमिति साधु एवकारस्य त्वस्य योगव्यवच्छेदोऽस्य नायो
 गव्यवच्छेदश्चार्थः तत्र विशेष्यगतैव स्थले पार्थ एव धनुर्दृष्टत्वादावप्यवच्छेदोर्थः अन्यत्वं च समभिव्याहृतपदार्थोपे
 क्षिकं तथा च पार्थान्यतादात्म्याभावधनुर्दृष्टेः एभिन्नः पार्थद्विबोधः पृथिव्यामेव गन्धद्रव्यस्य समवेतत्वाभाववान् पृथिवीस

मवेतश्चगधइतिबोधः अत्रभावात्त्वयबोधानुपगमेपृथिव्यामेवाकाशमित्युपिप्रसज्येत, एवंचैषकारेणान्ययोगव्यवच्छेदबोधेविशेष्यवा
 चकपदविशेषणवाचकसप्तम्यतान्यतरसमभिव्याहारेनियामकःविशेषणसंगतैवस्थलेऽयोगव्यवच्छेदः शंखः पाण्डुरएवेत्यादौश्राल
 त्वावच्छेदेनपाण्डुरवत्त्वसमवायाभावव्यवच्छेदबोधात् नोल्लंसेजेजंभवत्येवेत्यादौक्रियासंगतैवस्थलेऽन्यतायोगव्यवच्छेदोर्थः अत्र
 केचित् अयोगेआत्यनिकत्वमव्यवच्छिद्यते तच्चान्वयिनावच्छेदकत्वत्वंहंशश्रुतमश्रुतिं तथाचोक्तस्थलेसंज्ञनिष्ठाभावप्रतियो
 गिनीलुभवनाभावदुतिबोधइतिवदन्ति वस्तुतस्तु अन्ययोगव्यवच्छेदोयोगव्यवच्छेदयोरेवैवकारस्यशक्तिः अन्ययितावच्छेदकाव
 च्छेदेनायोगव्यवच्छेदबोधेग्रहणाध्ययनार्थकधानुसमभिव्याहारस्यापिनिषामकत्वाज्ज्ञानमर्थगृह्णत्येवेतिवन्नज्ञानजनं गृह्णत्ये
 वेत्यादिप्रयोग क्रियातरसमभिव्याहारेणैव सामानाधिकरण्यात्तवच्छेदकसामानाधिकरण्यानायोगव्यवच्छे
 दोऽत्यतायोगव्यवच्छेदोन्वयिनावच्छेदकावच्छेदेनत्वयोगव्यवच्छेदइतिवद्विपत्तेर्विस्तरत्वत्यतोऽवधार्यं केवभेदसुसुइत्यादा
 वसंभावनापितदर्थं वैयाकरणमतेतैवकारस्यवाचकत्वासंभवादवधारणात्मकज्ञानविशेषद्योतकत्वमेव सचसमभिव्याहृतपदा
 णोरुद्भादनेकविधः यथाज्ञानमर्थगृह्णत्येवैतत्तवच्छेदकावच्छेदेनार्थग्रहणाभावानधिकरणज्ञानप्रकारकज्ञानविषयोज्ञानकर्तृकमर्थो
 कर्मकग्रहणमितिबोधादुक्तपदार्थवटितः स परत्वेनैकधात्वादीनाननदर्थेचुनिकल्पनापेक्षयैवकारस्यैवसोचितेत्यन्ये यद्यप्युप
 सर्गप्रक्रम्यसंवाचकोविशेषाणांसंभवादोतकोपिवेतिहरिणायसह्यमविशेषेणोक्तं ग्रंथरुताचनदेवानुसृतम् तच्चपि कश्चित्संभू
 तिनोभेदा केवलैरनिदर्शिता उपसर्गेणसंबधेव्यज्यतेप्रसएदिनेति तदुक्तोपसहतिपर्यालोचनयोपसर्गाणांद्योतकत्वमेवावशी

वाचकताः

अत्रेदंबोध्यम् उपसर्गत्वाद्यजानतोपिप्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजयबोधात्प्रत्वादिनैवतेषां द्योतकत्वम् नियातानामपिचत्वादिनैववाचक-
तायवनतामनारेणनिर्वाहः क्वचिद्योतकत्वमप्युक्तपुक्त्यनभ्युपगमे यथाशरीरुस्त्वेरित्यादौ क्वचिन्नोभयम् यथापादपूर्णमात्रार्थके
त्वादौ तदुक्तं नियाताद्योतकाः केचित्पृथगर्थोभिधायिनः आगमाद्वचकेपि स्युः संभूयार्थस्यवाचकादिति केचिदित्युभयान्वयी नत्
पसर्गत्वेनप्रादीनांनियातत्वेनचादीनांद्योतकतन्त्रेति स्थिते उपसर्गत्वावच्छेदेनद्योतकाननियातत्वावच्छेदेनेतिविवादः सिद्धान्तानालोचनमूल
कएव कर्मप्रवचनीयानांनोपसर्गवत्क्रियाविशेषकत्वं किन्तु क्रियागतसंबंधविशेषकत्वम् कर्मक्रियाप्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाद्रूपत्व
र्थसंज्ञानात् अधिपप्येत्तुसुखारंभसामर्थ्यादेवसांजपमनुप्रावर्षदि त्यत्रहेतुभूतजपनिमित्तलक्ष्यलक्षणभावसंबंधस्यवर्षणक्रियानिष्ठस्या
नुनाद्योतनादेवमन्यत्रापिज्ञेयम् अतएव नतेषामुपसर्गत्वं क्रियागतविशेषद्योतकोह्युपसर्गः उक्तंचहरिणा क्रियायाद्योतकोनायं संबध
स्यनवाचकः नापि क्रियापदाक्षेपी संबधस्यतुभेदकइति तदर्थस्तु कर्मप्रचनीयसंज्ञकोत्वादिति प्रजयतीत्यादावुपसर्गवन्तक्रियागता
विशेषस्यद्योतकः विभक्तौवोक्तत्वाच्चनसंबन्धस्यवाचकः नापिप्रादेशं विलिखतीत्यादौ विशब्दवत्क्रियाक्षेपकः तत्रविनामानक्रि
याक्षेपात् तथासंतिनतक्रियानिबंधनाकारकविभक्तिरेवस्यात् किन्तुविशिष्टक्रियाजनितोयः संबन्धोविभक्त्यर्थेइतितद्योतकः
प्रादेशंविभायलिलिखनीत्यर्थप्रतीतेरित्यधिकमन्यतोऽवधार्यम् ॥३॥ इतिभूषणसारेदर्पणेउपसर्गनियानार्थेनिरूपणम् ॥३॥

प्रकान्तेनामार्थनिरूपणेनानामधट्टककृत्तद्वितानामर्थमुपेद्यात्तसंगत्यानिरूपयिष्यन्मदीप्रकृत्यर्थप्रकारत्वादावप्रत्ययार्थनिरूपणमित्या
 शयेनाह भावेति व्यञ्जुआदेरपिसबन्धरूपभावबोधकत्वान्नसग्रहार्थमाह त्वत्तलोरिति भावप्रत्ययेति भावविहिततद्वितप्रत्ययेत्यर्थ
 हरिवाक्यविवरणेति अयमर्थद्वयत्वादिना द्रुतुकमित्यस्यसमासशक्तिनिरूपणावसरद्वतिशेषः सबन्धमिति उत्तरपदार्थपूर्वप
 दार्थसबन्धस्यैवधर्मत्वेनभासमानत्वादितिभाव भेदपक्षद्वति तत्पक्षेहि एजपुरुषद्वत्यआजकीयभिन्न पुरुषद्वतिबोधेनपुरु
 काशेएजसर्वधामानादितिभाव उपगवपत्यसबन्धद्वति उपगवपत्ययोजेत्यजनकभावात्मकः सबन्धद्वत्यर्थः अन्वयबोधद्वति तन्मत्य

भावप्रत्ययार्थमाह कृत्तद्वितसमासेभ्योमतमेदनिबन्धनमन्वत्स्वर्यकथनंटीकायादृरिणाकृत्तुम् ? कृत्तद्वितसमासे
 भ्यः सबन्धाभिधानभावप्रत्ययेनान्यन्नरुढ्यभिनिरूपय्यभिचरितसंबन्धेभ्यद्वतिवार्त्तिकवचनेमीमांसकादीनाम
 ममपाकुर्वन्वाहटीकायामिति भर्तृहरिणामहाभाष्यटीकायामित्यर्थः त्वत्तलोरिति भावप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् अय
 मर्थ समासादीशक्तिः कल्पमानाएजादिसंबन्धविविशिष्टेकल्पतद्रुतुकम् तत्पक्षतदुत्तरभावप्रत्ययः संबन्धवदतीत्यर्थः
 एतदपिभेदः संसर्गच भयवेत्युक्तेषुभेदपक्षेनसम्बन्धीत्यत आह मतमेदिति पक्षभेदेत्यर्थः एवंच एजपुरुषत्वं औपग
 वत्व पकृत्व द्रुत्यादीस्वस्वामिभावः अपत्यापत्यवत्संबन्धः क्रियाकारकभावसबन्धद्वत्यन्वयबोधः औपगवादावयवमिष
 रितसबन्धेत्यर्थानिरुद्विस्तद्वितव दाहार्यः ॥ दोनरभावप्रत्ययस्यतत्तसबन्धवाचकत्वादितिभावः अव्यभिचरितसंबन्धेति अथ
 भिचरितसबन्धरूपजात्यैवभानोपगमेत्वित्यर्थः नुशब्दस्त्वितारुचिनीजतुतस्पापत्यमित्यनेनवक्षीप्रकृत्यर्थो पम्बदिसंबन्धेऽपत्येऽणादीनांविधा
 नेनवक्ष्यर्थसबन्धांतर्भावेनैवतत्रैकार्थीभावस्योपगंतव्यतयातत्रापत्यर्थशेसंसर्गस्यैवप्रकारतयातस्यैवतदुत्तरभावप्रत्ययार्थत्वेनज्यतेस्तद्वच्य

रुद्धेरिति कथमप्यवयवयोगादर्थविशेषप्रसिद्धादित्यर्थः अभिन्नरूपादिति प्रत्ययांतत्वेपि प्रत्ययलुकाप्रकृति समानाकाराच्छिष्यमाणं लु
 प्यमानार्थो भिदायीति न्यायेन प्रकृत्यर्थो त्वित प्रत्ययार्थो भिदायित इत्यर्थः अव्यभिचरित संबंधेभ्य इति अव्यभिचरितो व्यक्ति निष्ठा तं ता
 भावाप्रति योगी संबंधः समवायात्मको यस्य जात्या देस्तादृशि सृवाचकादित्यर्थः नातः पाकादिना शो न स्वाश्रय निष्ठाभाव प्रति योगिना
 तत्त्वमुक्तैति दोमोदरत्वमित्यादौ जाति विशेषण भानादि तिग्रंथेनेत्यर्थः द्वितीयं यथेति अभिन्नरूपो दाहरणं यथेत्यर्थः तद्विनांतत्वेपीत्य
 पिना तदुत्तरभावप्रत्ययेन संबंधाभिधानं प्राप्नोतीति सूचितम् अभेदप्रत्ययादिति इदं च वक्ष्यर्थे विहितमतुपः संबन्धार्थकत्वशंका नि
 रासाय तृतीयमित्यस्योदाहरणं यथेति शेषः सत इति सख्द्वज न्यबोधे शत्रर्थकत्रैर्थे सत्तायाः प्रकारतया भानात्तदुत्तरभावप्रत्ययेनापि
 दामोदरत्वं कृष्णसर्पत्वमित्यादौ जाति विशेषण बोधादाह अन्यत्रेति रूढे अभिन्नरूपादव्यभिचरित संबंधेभ्य आन्यत्रै
 त्यर्थः रूढिरुक्ता द्वितीयं यथा शुक्लत्वं अत्र तदस्यास्य स्मिति मनुष्यो गुणवचनेभ्यो मनुष्यो लुगि सृद्रति लुप्तत्वा न द्विनांत
 त्वेपि घटः शुक्ल इत्यभेदप्रत्ययादुपस्येव प्रकारत्वेन भानं जायते तृतीये सतो भावः सत्तेति अत्र जातावेव प्रत्यय इति दिक् ४९
 सैवाभिधीयत इत्यर्थः तथा चोक्तस्य तेषु भावप्रत्ययां तात संबंधा भानादुक्तैवाक्ये अन्यत्रेत्युपात्तमिति भावः ननु शुक्लत्वं सत्त्वमित्यादौ
 सतोपिश्रील्ल्यादिसंबन्धस्य भावप्रत्ययेनानभिधानवद्वा जगुष इत्यत्रापि तदनभिधानं स्यात्तत्रापि राजादीनां पुरुषादिपदार्थे स्वत्वा
 दिसंबंधेन प्रकारेण स्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह दिगिति तदर्थस्तु निर्वक्ष्यमाण भावेन तस्य भाव इति सूत्रेण त्वत्तलादयो विधी
 यन्ते ननु जातित्वादिना जातावेव संबन्ध एवेति नियमस्तथा च यत्र कृतेर्यद्दर्मप्रकारकबोधः शास्त्रकृत्संमतः स एव धर्मस्त्वाद्यभिधे
 य इति रूढ्यादिभिन्नप्रकृतेः कृतंत्वादिना संबंधप्रकारकबोधस्य भाष्यसंमतत्वात्तस्यैव भावप्रत्ययेनाभिधानमुचितमिति नोक्तेषु भा

प्रकृत्यर्थे विशिष्टद्रव्यमानवचनेति पाठः आश्रयपदेन संबंधव्यवच्छेदः न हितस्येति द्रव्यादेरित्यर्थः संबंधानभिधायकत्वेनेति प्रकृतिजन्यत्वे
 धेतस्याप्रकारत्वादिति भावः ननु भिधानसम्बन्धः भिधाननस्यादिति किमु दण्डस्यैवाभिधानेन न च तदभिधानमिष्टमिति भावः ननु प्रकृ
 तिजन्यबोधविययत्वे सति प्रकृत्यर्थे सृजित्वं भावत्वम् तच्च दण्डसंबन्धस्याक्षतमिति भावप्रत्ययेन तदेभिधानमविवक्ष्यतीत्यत आह
 प्रकृतिजन्यबोध इति उक्तार्थस्य भावत्वेन दण्डोद्वेगत्वमित्यादौ जानिगुणसंबन्धस्यापि भावार्थज्ञाप्रसज्येतेति भावः क्रमेण दण्डत्वलक्ष्या
 वत्स्यमानान्येति एकतरत्वं लक्षणोपादाने इत्यर्थः तदुच्यते इति घटवद्विपक्षेनेत्यर्थः तथा च घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वस्यैव त्वत्वमने

दण्डोद्वेगत्वौ प्रकृत्यर्थे विशिष्टद्रव्यमानवचकता तद्विषयस्येति वदन्त मीमांसकं मन्यं प्रत्याह अत्रादुर्जरमीयं स्या
 दर्शनान्नरगामिनो सिद्धन्ते तु स्थितयश्च द्रव्यत्वादिषु तच्छृणु ४९ अत्र भावप्रत्ययविषये तस्माद्दिदामौदरत्वं घट
 त्वमित्यादौ भावप्रत्ययस्य संबन्धानभिधायकत्वेन मीमांसकात्तदण्डित्वमित्यादिव्यपितदभिधानेन स्यात् प्रकृतिज
 न्यबोधप्रकारः प्रकृत्यर्थसमवेतो हि तदुत्तरभावप्रत्ययेनाभिधीयते अन्यथा घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेर्दण्डोद्वेगत्वौ
 दण्डदेश्यतदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यतायने न चेतन्मते दण्डोद्वेगत्वमित्यादिव्यपितदभिधानेन स्यात् ॥ १९ दण्डोद्वेगत्वौ दण्डसंब

न्धस्याप्यपदार्थतयाऽप्रकारत्वादभावत्वेन न तस्य प्रत्ययार्थत्वसमवद्वति भावः वस्तुतस्तत्त्वत्तदलोपादानं व्यर्थं मनुष्यादीनां स
 ध्यर्थकतया दण्डोद्वेगत्वमित्यादिवत् अन्यबोधे संबंधस्यैव प्रकारत्वेन दण्डोद्वेगत्वप्रकारत्वादेवानिति प्रसंगात् मीमांसके
 कदे शिमते मत्वर्थीयानां संबंधवाचकत्वेपित दाक्षिणात्यविशेषकबोधस्यैव तैरभ्युपगमे धि प्रकृतिजन्यबोधविशेष्योद

भीमांसकमतमुपयस्यति यच्चिति अत्र दण्डित्वमित्यादौ स्वसमवेतः त्वादि प्रकृत्यर्थसमवेतः नीलत्वमित्यादौ नीलादिगुणवत्त्वसंभव
ति यतोऽतः संबंधस्यैवभावप्रत्ययवाच्यत्वाश्रितमित्यर्थः दण्डादेः प्रकृत्यर्थोऽपि प्रकारत्वेऽपि प्रकृत्यर्थसमवेतत्वेनाभावत्वादिति
भावः संबंधिवाचकत्वेनेति तदस्यास्य सिद्धिर्निमित्तमुपः संबंधे विधानेऽपि दण्डी पुरुष इति सामानाधिकरण्यानुगोचरात् संबंधिवा

यनु यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः तदा गत्यंत एभावात् संबंधो वाच्य आश्रित इ
ति तत्तदनादेः संबंधिवाचकत्वेनोपपत्तावगत्यभावात् प्रपञ्चितं चैतदादावेव वैयाकरण
भूषणेऽनुतवापीदं वैषम्यं कथमित्यत आह सिद्धान्तेति जायंत इति वक्ष्यमाणविशेष
णोऽन्वितम् सिद्धान्ते प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारेत्वादयो जायन्त इत्यर्थः प्रकृतिजन्यबोधे प्रका
र इत्यत्र पक्षद्वयं स्थितमिति योजना ॥ ४९ ॥

चकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः गत्यभावाभावादिति संबंधस्यैवभावत्वसंभवादिति भावः आदावेवेति एवं वैश्वदेवीत्यादिसामानाधिकर
ण्यस्योक्तरीत्येवोपपत्तेरित्यनग्रन्थेन भूषणे इत्यर्थः तवापीति वैयाकरस्यापीत्यर्थः इदं क्वचित्ज्ञात्यादिवाचकत्वम् क्वचित्संबंध
वाचकत्वमित्येवं रूपं वैषम्यमित्यर्थः

प्रयोगइति शब्दप्रवृत्ताधित्यर्थः निमित्तमिति यद्धर्मवत्त्वेन ज्ञातेऽर्थेयशब्द प्रयुज्यते सधर्मस्तच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः सदा मोद
 रत्नमित्यादौ जाति सुकृत्वमित्यादौ गुण एवेति ननु प्रकृतिजन्यबोधप्रकारत्वेनेवोपाधेः संप्रहेतस्य पृथगुपादानं व्यर्थं मतं व्याहृ प्रकृति
 जन्येति सच प्रकृत्यर्थं रूपात्साधारणत्वतदितरादृष्टिस्वेति तद्वृत्तिस्वसत्यतोपादानेद्र व्यत्वादेर्घटासा
 धारण्यविशेषोपादानाक्षतद्वृत्तिरूपेण धर्मोभावप्रत्ययवाच्य तत्र तत्पदार्थस्य घटादेस्तुतिप्रकृत्येव लोभादन
 त्यलभ्यतएव नित्यादौ भावप्रत्ययस्य शक्तिः तन्नापीतरवृत्तिरिति मत्वविश्वलितमर्थः इतरवृत्तिरिति यो गिका भव
 स्याति प्रसक्तत्वादितरवृत्तिरिति वाच्यं न प्रतियोगिताकाभावस्य प्रसिद्धत्वाद्वा तदौवाधाच्च विशिष्टस्य शक्यत्वासम्भवात् अत्र च
 तौ पक्षावाह प्रयोगोपाधिसाधित्यप्रकृत्यर्थं प्रकारता धर्ममात्रं वाच्यमिति यद्वा शब्दपदमी जायते तज्जन्यबोधप्रकारे सा
 वसक्षिते प्रयोगेऽपि पाधिनिमित्तप्रकृत्यर्थं प्रकारतया भासमानं धर्मवाच्यतया आभित्यत्वादयो ज्ञयंते प्रकृतिजन्यबोधे प्रक
 रत्वाद्यर्थे इति यावत् ननु घटत्वमित्यत्र प्रकारत्वात् न तत्त्वप्रत्यये घटत्वस्य पिवाच्यता स्याद्विशेषनिमाह धर्ममात्रमिति
 प्रकृतिजन्यबोधे येन संबंधेन प्रतिपाद्यता वच्छेदकधर्मस्य प्रकारता तेन संबंधेनेतएव नित्यवृत्तिरिति मत्वचबोधस्य सत्त्वलादीका लिकादि
 संबंधेन घटत्वस्य वृत्तावपि क्षतिः नत्वा घटत्वमित्यादौ क्वं बुग्रीवादिमत्वस्य भानम् प्रमेयत्वं नित्यादौ त्वितरादृष्टिनिर्वाप्येन ससते अप्रमि
 दत्वात् किन्तु सकलं प्रमेयवृत्तित्वमात्रं न च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमते गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वमित्यदौ विशिष्टसत्त्वविशिष्टसत्त्वितएव चि
 स्यमहत्वमित्यादौ सकलमहद्वृत्तित्वस्य महत्परिमाणायवसम्भव इति वाच्यम् तदितरं त्वव्यापकान्यं ताभावप्रतियोगिता सत्त्वच्छेदकत
 दस्य सत्ताभावप्रतियोगिता न वच्छेदकधर्मवत्त्वेन लट्पता स्यार्थोत्तमा घटत्वं घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वादेरसाधारण्यवाणयेति भावः

लघुगुर्विति अयंभावः धर्मस्यासाधारणधर्मत्वेनवाच्यत्वेकत्वमित्यादौपरिमाणदौ नानापत्तिः उक्तासाधारण्यस्यपरिमाणे सत्त्वात् न च प्र
कृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसमवायसंबंधेनतद्वृत्तिर्न तद्वृत्तिरपि साधनं तत्र वृत्तीति नोक्तं
अतएव पृथक्

तत्रापि नान्यथापत्तिरिति चेन्न तत्रापि नान्यथापत्तिरिति चेन्न तत्रापि नान्यथापत्तिरिति चेन्न

॥ त्वप्रत्ययेन बोधनसंभवादाशङ्कानिः सारित्ययास्तम् धर्मस्य भावप्रत्यय
इति तावत्पदीयात् ॥

कचिज्जात्यादि कचित्सकन्धार्यद्रुत्युक्तार्थैर्वाग्निकप्रमाणयति उक्तचेतिगुणशब्दस्यैवैशेषिकाणारूपादिखेवप्रसिद्धे प्रकृतोपयुक्तार्थपरता
 माह विशेषणतयेति तथाचप्रकृतेगुणपदमुपसर्जनीभूतार्थपरमितिभावः पर्यवसितमाह तथाचेति ह्यादीत्यादिनारसादेर्गुणपरसु
 क्तादेश्वसंग्रह बोधजनकत्वइति बोधजनकत्वमतद्रुत्यर्थः व्यपेक्षायादेक्रियाकारक भावसंबन्धेनकुटर्त्यकर्त्रोद्बोधात्वर्थस्यैवप्रकार
 तथाभानौपगमादितिभाव स्वसिद्धान्तमनुसृत्याह संसर्गप्रकारकेति सूत्रपादेति भावप्रत्ययो जातावेवेत्याद्यनियमादितिभाव तत्रेति

उक्तंच तस्यभावस्वतलाविति सूत्रेवार्तिककारः यस्यगुणस्यभावाद्व्येशब्दनिवेशस्तदभिधानेत्वतलाविति यस्य
 गुणस्यविशेषणतयाभासमानस्यभावादाश्रयत्वात् द्रव्येविशेष्येशब्दनिवेश शब्दप्रवृत्तिस्तस्मिन्वाच्येत्वतलावित्यर्थ
 तथाचरूपादिशब्देभ्योजनीशुक्लाणुदीर्घमहदादिभ्योगुणेपाचकादिशब्देभ्य क्रियायांचटादिशब्देभ्योजनीप्रत्ययरूपादि
 शब्दानाज्जातिप्रकारकुबोधजनकत्वात्पत्कादिशब्दानाक्रियाप्रकारकुबोधजनकत्वेतस्याप्रत्यय संसर्गप्रकारकुबोध
 जनकत्वमितिमतंच संसर्ग इतिव्यवस्थासूत्रपादेतिभावः तत्रजातिवाचकानां व्यक्तयस्यवश्यकतावेच्छादिका तथाचषटत्वमित्य
 त्रचटवृत्तिरसाधारणोधर्मद्रुत्यादिद्रष्टव्यम्॥

॥ द्योत्मकभाववचनाशुक्तत्वादिशब्दानाज्जाते शक्यतावेच्छेदकत्वसंभवादाह जातिवाचकत्वमिति भावप्रत्ययानामिति शेषः अवच्छेदिका इति उप
 स्थितत्वाद्गुत्वादिजातिनिष्ठशक्तौ स्वेतराष्ट्रजित्वावच्छिन्ननिखिलस्वरूपानिधेयत्वादिसंबन्धेनवेच्छेदिका इत्यर्थः तेन नद्रव्यत्वादिति
 शृशक्तेर्घटावच्छिन्नत्वम् अवच्छेदकासुगमकंचगोत्वादिकमेवेतिभाव पर्यवसितबोधमाह षटवृत्तिरिति॥

पक्षान्तरमिति तच्छब्द एव भावप्रत्ययवाच्य इति मतान्तरमित्यर्थः अथ कस्माद्गौरित्युच्यते गौरित्येव हि गौर्गविवर्तने इत्यौक्थिका इति
निरुक्तमप्येतत्कले उपसृभक्तं बोध्यम् तत्सूचनकोपीति यद्वा शब्दघटितोक्तवार्तिकसूचनप्रयोजनकोपीत्यर्थः अथिनापक्षान्तरसंग्र
हः वार्तिके स्वितार्थेन भवन्तीत्यत्र स्वशब्दस्यात्मीयवचनतयात्मीयार्थेन जात्यादिना प्रवर्तने इत्यर्थी त्वर्थं पक्षान्तरपरता कथं वार्थोच
नेर्धर्मस्य शब्दस्य भावत्वं चेत्यत आशयं प्रकाशयत्ययं भाव इति जात्याद्यर्थस्य द्रव्यांशो विशेषणतायाः प्रसिद्धत्वात्तद्वृक्षानेन शब्द

पक्षान्तरमाह यद्वेति यद्वा सर्वे भावाः स्वितार्थेन भवंतिसतेषां भाव इति वार्तिकोक्तेः यद्वा शब्दस्तत्सूचनप्रयोजनकोपि
भवन्ति वाचकत्वेन प्रवर्तन्ते इति भावाः शब्दाः स्वितार्थेन भवन्ति प्रवर्तन्ते अतः सतेषां भावः प्रवृत्तिनिमित्तमि
त्यर्थः अयं भावः अर्थवच्छब्दोऽपि द्रव्ये प्रकारः हरिहरनलेष्वाकुपुधिश्रित्वादिशब्देभ्यस्तत्तद्वाच्यः कश्चिदासीदि
त्यापितांसाधयति अर्थवदिति जात्यादित्यर्थः शब्दस्यार्थविशेषणतायामसाधार

णस्थलमाह हरिहर इति कश्चिदासीदित्यनेन शब्दस्यापितांसाधयति जात्यादिप्रकारकबोधासंभवोद्धृत्यते हर्योदोसन्निकर्षाभावे
नानुपस्थितहरित्वादवच्छेदेन शब्दग्रहभावेन तद्धर्मप्रकारकशब्दबोधासंभवदुपस्थितपदस्यैव विशेषणत्वमभ्युपगम्य शब्द
बोधउपपादनीयो यथा च शब्दादुपस्थितिस्तथोपपादितानामार्थनिरूपण इति भावः ॥

कानि ज्ञान्यादि कचित्सवन्धार्यद्रुत्युक्तार्थैर्वाग्निकप्रमाणयति उक्तचेति गुणशब्दस्यैवोपेक्षाणां लूपादिष्वेव प्रसिद्धे प्रकृतोपयुक्तार्थपरता
माह विशेषणतयेति तथाच प्रकृतैर्गुणपदमुपसर्जनीभूतार्थपरमिति भावः पर्यवसितमाह तथाचेति लूपादीत्यादिना रसादेर्गुणपक्षे
ल्लादेश्च सग्रह बोधजनकत्वइति बोधजनकत्वमतद्रुत्यर्थः व्यपेक्षावादे क्रियाकारक भावसंबन्धेन कट्टर्यकर्जो दो धात्वर्थस्यैव प्रकार
तया भानोपगमादिति भावः स्वसिद्धान्तमनुसृत्याह सैसर्गप्रकारकेति सूत्रेण देति भावः प्रत्ययो जातावेवेत्याद्यं नियमादिति भावः तत्रेति

उक्तं च तस्य भावस्वतलाविति सूत्रे चार्त्तिककारः यस्य गुणस्य भावाद्व्येशब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति यस्य
गुणस्य विशेषणतया भासमानस्य भावादाश्रयत्वात् द्रव्यविशेष्यशब्दनिवेश शब्दप्रवृत्तिस्तस्मिन्वाच्ये त्वतलाविति यस्य
तथाच रूपेण दिशब्दे भोजनी गुलाणुदीर्घमहदादिभ्यो गुणे पाचकादिशब्देभ्यः क्रियायां घटादिशब्देभ्यो जातो प्रत्ययः रूपदि
शब्दानां जातिप्रकारकबोधजनकत्वात्पुष्पादिशब्दानां क्रियाप्रकारकबोधजनकत्वेन स्यात्प्रत्ययः ससर्गप्रकारकबोध
जनकत्वमिति मतैच ससर्गइति व्यवस्था सूत्रपादेति भावः तत्र जातिवाचकांश्च कृत्यस्यैव शक्यतावच्छेदिका तथाच घटत्वमित्य
न च घटति रसाधारणो धर्म इत्मादिद्रव्यम् ॥ १ ॥ ज्ञान्यादिवाचकभावप्रत्ययेषु मध्ये द्रुत्यर्थः जातिवाचकां नामिति अर्थे निरुपशक्तेरिति शेषः गुणा

दात्मकभाववचनागुक्तत्वादिशब्दानां जाते शक्यतावच्छेदकत्वसंभवादाह जातिवाचकत्वमिति भावः प्रत्ययानामिति शेषः अथ च्छेदिका इति उप
स्थितत्वाद्गुत्वादिति निरुपशक्ते स्वेत एव निरुपशक्ते निरुपस्थितत्वा निखिलस्वरूपेण रूपेण धेयत्वादिसुखधेनवच्छेदिका द्रुत्यर्थः तेन न द्रव्यत्वादिनि
ष्टु शक्तेर्घेयवच्छिन्नत्वम् अथ च्छेदकानुगमकचगोत्वादिकमेवेति भावः पर्यवसितबोधमाह घटवृत्तिरिति ॥

कथं न हि तत्र शक्तिग्रहोत आह किं चिति क्व चिच्छक्तमिति किं चित्तिष्ठशक्ति निरूपकमित्यर्थः तथा च नृपादिवर्गो न प्रस्तावेनृपत्वादितोपा-
 स्थितनला दीर्घशक्त्यंशे भवेत्तु स्थितत्वान्नलादिपदानामपि तदंशे भा- नमविरुद्धमिदमेतच्छक्त्यमित्याकारकार्यशक्तिग्रहएव विशेष-
 स्तूपेणोपस्थिते स्तंत्रत्वादिति भावः तथैव बोध इति पदवाच्यत्वप्रकारक एवेत्यर्थः एवकारेण जात्यादिप्रकारकबोधवच्छेदः इदं च कश्चिदर्थो-
 नलादिपदशक्त्यर्थत्वादित्यानुमानिकशक्तिग्रहाभिप्रायेण उक्तोपनीतपदशक्तिग्रहेत्वर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तिरेव शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थिति-
 शाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमादित्यवधेयमनैयायिकासु नलादिपदानामपि विशिष्यशक्तिग्रहो नानुपपन्नः यन्ननलत्वादिसंब-
 धेन यत्किंचिद्गर्भवत्वधीस्तद्विषयीभूतनलत्वादेः शक्तिग्रहे धर्मितावच्छेदकतया भावे बाधकाभावात् यद्वा यत्र प्रमेयत्वेन प्रमेयवानित्य-
 किंचिदपदं क्व चिच्छक्तं साधुपदत्वादित्यादिरूपएवापेक्ष्यतद्वति विशिष्या गृहीतशक्ति केभ्यस्तथैव बोधस्तथा च शब्दे-
 चित्त्वप्रत्ययार्थ इति प्रपंचितं भूषणे ५० इति वैयाकरणभूषणसारे भावप्रत्ययार्थ निर्णयः कारणनलत्वादिविशिष्टबुद्धिः ततश्च
 प्रमेयत्वांशे शेषदशायां स्वरूपतो नलत्वादिप्रकारकनलविशेष्यकस्मरणे बोधकाभावात् तद्विषयनलत्वादित्वाविशिष्यनलादौ नलादिपद-
 शक्तिग्रहेण तत्र द्रुपेण नलादिपदान्नलादिबोधस्य सुलभत्वात् न च प्रमेयत्वांशे मोषकल्पने मानाभावः अनुभूयमानतत्र तद्धर्मप्रकारकशब्द-
 बोधानुपपत्तेरेव मानत्वात् कथमन्यथानुभवात्मकसमृद्धालंबनादेकपदार्थोद्बोधकासमवधानेऽन्यपदार्थस्मृतिः अक्लृप्तस्यार्थोप-
 द्रविशेषणत्वस्य कल्पनापेक्षया तादृशस्मृतौ प्रमेयत्वांशे मोषकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् पदस्यार्थधर्मत्वाभावेन तस्य पदार्थो विशेषण-
 त्वासंभवाच्च तस्य पदस्य तस्मिन्पदे शक्तिरित्यर्थस्य लौकिकत्वेन पदप्रकारकबोधस्य सार्वत्रिकत्वासंभवाच्चेत्याहुः ॥ इति भूषण-

अन्ययेति अर्थार्थे शब्दस्य प्रकारत्वात् न भुपगम इत्यर्थः आरम्भकानां सन्निर्वाणजातिधर्मिणां च्छेदकशक्तिग्रहसंभवादुक्तम् नागरिकादि-
ति एवंमेवेति पदप्रकारेणैवेत्यर्थः अप्रसिद्धेति अगृहीतजात्यादिविशिष्टशक्तिकपदे स्थित्यर्थः जात्यादिभेदेनेति तद्विशेषेणेत्यर्थः क्वचिन्नु
जात्यादिरूपेणैवेवपाठ उभयमिति जात्यादिरूपपदं चेत्यर्थः अथ च्छेदकमिति शक्त्यवच्छेदकमित्यर्थः ननु जात्याद्यनुपस्थितिदशाय
मयमर्थ एतत्पदवानिति शक्तिप्रहोयसंभवदुक्तिकोऽत आह पदप्रकारेणेति विशिष्टघटपदत्वादिरूपेणेत्यर्थः यद्यपि सर्वभावादुतिस
र्वशब्देनादातादेतत्काल्येशब्दस्येव सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमवगम्यते तथापि घटत्वादित्यादिना गृहीतशक्तिकघटादिपदद्वयत्वप्रकारक

अन्यथावनौबधिवर्गादेर्नागरिकान् प्रत्यबोधकत्वापत्तेः एवंमेवाप्रसिद्धार्यकपदेऽवबुभवः सर्वसिद्धः ननु घटा
दिपदेऽविवततज्जात्यादिरूपेण तथाचोभयमवच्छेदकं मयस्य तथा शक्तिग्रहस्तस्य जात्यादिरूपेणैवोपस्थितिः पदप्र

कारकः शक्तिग्रहलुविशिष्यनायेक्षितः ॥ ११ ॥ बोधस्य सर्वजनीनप्रसिद्धिसिद्धस्यापहोतुमशक्यतया प्रायशः प्रसिद्धार्यकस्य लेश
ब्दप्रकारकबोधस्याननुभवेन चेतत्काल्येपि जात्यादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकरीयमेव वार्त्तिकं तु भव्यशब्दस्य सिद्धार्यकशब्दपरत
या योज्यं तत्र निमित्तान्तएभावेन वार्त्तिकस्य लाच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वावधारणात् यथा कर्तृदिपंचकशक्तिकपदे अतएवांबुदानादि नदति
सूत्रेऽनुशान्ति नौद्वयात्मने पदमित्यस्य तद्वनौद्वयार्थ इति तत्र सत्यता तु देशः प्राप्नोतीति यथा सत्यसूत्रे मांख्यकुटुम्बं संगच्छते अन्य
थानवानातह र्यत्वेनात्मने पदबत्वेन बोधे सर्वेषामेकत्वेन तत्र च द्वावित्यस्यानुपपत्तिः स्यैवात एव सारकृताण्युभयमवच्छेदकमित्युप
सहर्तं क्वचिच्छब्देऽपीति तदाशय इति

उक्तार्थे संमतिमाह अतएवेति देवतासंबन्धिनः प्रत्ययार्थत्वादेवेत्यर्थः सान्निध्यादिति साऽऽमिक्षावैश्वदेवीत्यत्रामिक्षापदसमभिव्या-
 हादित्यर्थः विषयार्पणमिति आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः केवलादिति सोमादिपदासमभिव्या-
 हतान् अग्नेः समुच्च एत् प्रत्ययत्वादग्निशब्दासुरः प्रादुर्भवन् आग्नेयोऽष्टाकपालोभवत्यस्यायामित्यादौ नान्येति सोमादि साहित्या

अतएवामिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणमिति केवलादेव
 तावाची तद्धितोग्नेः समुच्च एत् नान्ययुक्तो ग्निर्देवत्यं प्रति पादभित्तुं क्षमां संकैरयुक्तमित्याशयेनाह प्रत्य-
 यार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियस्थितिः ५९ देवतायां प्रदेशे च खण्डशः श-
 क्तिरसुवा एकदेशे देवतारूपे तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह अभेदश्चेति ननु देवतायाः प्रत्ययार्थेकदेशत्वालप्रकृत्यर्थ-
 स्यतन्नाभेदेनाप्यन्वयद्रत्याशयेनाह देवतायामिति तथाच पदार्थेकदेशेनेवनास्तीति भावः ५९ ॥ ६० ॥

पन्नापि देवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रति पादयितुं नेष्टुं किंतु तदेवताकमेवेति तद्भावः तथाच देवताविशिष्टदेयस्य तद्धितार्थत्वं तेषामपि संमत-
 मिति भावः प्रकृत्यर्थेति पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्त्यनेरिति भावः अस्मिन्कल्पे च प्रकृत्यर्थस्याभेदसंबन्धेन देवतारूपतद्धितार्थेऽन्व-
 यः तस्य च त्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वसंबन्धेन द्रव्यरूपतद्धितापरपदार्थेद्रुतिबोध्यम् ॥ ६० ॥

ननु देवताया इन्द्रादिपराध्यानेन तदन्तर्भावेण तद्धितशक्तिकल्पनमवर्थक्यमत्र आह देवतात्वोपस्थापकेति इन्द्रत्वेन रूपेण देवतोपस्थि-
तावपि देवतात्वेन रूपेण तदुपस्थापकाभावादित्यर्थः तेन रूपेणेति देवतात्वेन रूपेणेक्षेपस्थितयेद्व्यर्थः अन्यथा तद्धितेन चतुर्थ्या
वामन्त्रलिंगेन वा पुनः देवतासंगतिस्तत्र दुर्वलचपरंपरमिति भीमासकसिद्धान्तसङ्गतिरिति भावः द्रव्यस्य देवतासंबन्धित्वं च तदुद्दे-
श्यकत्वागकर्मेत्वं त्यागोद्देश्यत्वमपि वेदबोधिना बाधित द्रव्यस्वामित्वप्रकारेणेच्छाविषयत्वम् न देवचदेवतात्वम् नानोप्युतादिस

सास्यं देवतेत्यत्र देवताविशिष्टदेयप्रत्ययार्थः ऐन्द्रीवैश्वदेवीत्यादौ द्रव्यादेर्देवता-
त्वोपस्थापकान्तरभावात् तेन रूपेणेपस्थितये शक्तिकल्पनावश्यकत्वात् ॥ ८॥

प्रश्नन ब्राह्मणस्य त्यागोद्देश्यत्वेऽपि देवतात्व तस्य तत्त्वस्मिन्नाधात् ऐन्द्रोमन्त्रद्रव्यत्वादीमन्त्रस्य तद्देवताकत्वचननतदुद्देश्यकत्वागकरण-
त्वम् विनापि मन्त्रमिच्छाविशेषात्मकत्वागोत्याव्यभिचाएत किं नुत्यागांगोच्चारणकत्वम् एवं च देवतासंबन्धी प्रत्ययार्थः ननु तद्दे-
वताकत्वे ऐन्द्रहविरिति सामानाधिकरण्यानुपपत्ते सत्त्वाभिश्चादिपदसमभिख्याहारे तच्च द्रव्येण प्रतीयते देयप्रत्ययार्थ इति तु तस्या-
मिश्चादिपदसमभिख्याहारेवानकर्मत्वेनापि प्रतीतेरित्यभिप्रेत्योक्तमिति भावः ॥

उक्तार्थे संमतिमाह अतएवेति देवतासंबन्धिनः प्रत्ययार्थत्वादेवेत्यर्थः सान्निध्यादिति साऽऽमिक्षावैश्वदेवीत्यत्रामिक्षापदसमभिव्या-
 हाएदित्यर्थः विषयार्पणमिति आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः केवलादिति सोमादिपदासमभिव्या-
 हतान् अग्नेः समुच्चरन् प्रत्ययत्वादतिशब्दात्प्रादुर्भवन् आग्नेयोऽष्टाक्षपालोभवत्यमावस्यायामित्यादौ नान्येति सोमादिमाहित्या

अतएवामिक्षां देवतायुक्तावदत्येवैषतद्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणमिति केवलादेव
 तावाचीतद्धितोग्नेः समुच्चरन् नान्ययुक्तो गतिदेवत्यं प्रतिपादयितुं क्षम इति च मीमांसकैरयुक्तमित्याशयेनाह प्रत्य-
 यार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियस्थितिः ५१ देवतायां प्रदेये च खण्डशः श-
 क्तिरसुखा एकदेशे देवतारूपे तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह अभेदश्चेति ननु देवतायाः प्रत्ययार्थैकदेशात्त्वान्न प्रकृत्यर्थ-
 स्यनचाभेदेनाप्यन्वयइत्याशयेनाह देवतायामिति तथाच पदार्थैकदेशे तैवनास्तीति भावः ५२ ॥

पन्नापि देवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नेष्टुं किंतु तद्देवताकमेवेति तद्भावः तथाच देवताविशिष्टदेयस्य तद्धितार्थत्वं तेषामपि संमत-
 मिति भावः प्रकृत्यर्थेति पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरिति भावः अस्मिन्कल्पे च प्रकृत्यर्थस्याभेदसंबन्धेन देवतारूपतद्धितार्थः त्व-
 यः तस्य च त्वोद्देश्यकं त्यागकर्मत्वसंबन्धेन द्रव्यरूपतद्धितापरपदार्थे इति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

द्योतकत्वनयद्विष्टुचकत्वनये प्रकर्षस्योपसर्गार्थत्वेन तद्विशिष्टे धातौ लक्षणया अकल्पने न दृष्टं तत्त्वासंभवादिति भावः प्रकृत्युज
यवदिति प्रकृत्यग्रामानमादाय दृष्टान्तत्वबोधयन्त्यादिप्रतीतिरिति सममिव्यादृतदध्यादिपदेन देव रूपसंबन्धिभानादित्यर्थः कुतः पुन
रिति अनन्यलभ्यो हि प्राद्व्यर्थ इति न्यायात् किन्तु सच त्वर्थकत्वमेवोचितमिति भावः तत्प्रतीतिरिति देवतासंबन्धिप्रतीतिरिति

नत्वग्यादिदेवस्य प्रकृत्यैव लाभान्न तत्र शक्तिः कल्प्या न च देवतात्वरूपेणोपस्थितये साकल्प्यते प्रकृतेर्लक्षणये
वतयोपस्थितिसंभवात् उपसर्गार्णोद्योतकत्वनये प्रजयतीत्यत्र प्रकृत्युजयप्रत्ययवदित्यभिप्रेत्याह प्रदेय एक
वाशक्तिः प्रकृतेस्त्वसुलक्षणा देवतायां निरुद्धेति सर्वपक्षान्वयस्थिताः परं न चैन्द्रं दधीत्याद्येद्रव्यस्य पदातरा
आभानं कुतः पुनः प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इति वाच्यं पदांतराण्यवने पितृप्रतीतिः ऐन्द्रं दधीति सामानाधि
करणाच्च अन्यथा स्यात्स्यापि कर्तृकर्मवाचित्वं न स्यात् मीमांसकानां पुनः प्रत्ययस्य देवतात्वं मेवार्थो सुद्रव्यं
पदांतराह भ्यत एवेति आख्यातस्य कर्तृवद्वाच्यं मास्ति तिकुतो न शक्यते च कृमिति दिक् देवतायां देवतात्वरू
पेण निरुद्धेति अनुपपत्तिरिति नानापूर्वकत्वमनादिप्रयोगाच्च क्लृप्तत्वं वा तत्त्वमिति भावः परम् ॥

न्यातद्विस्तृतस्य तदर्थकत्वमावश्यकमिति भावः पदांतराण्यवने सर्वधिप्रतीतेरुपसर्गनिर्णयत्वादाह ऐन्द्रं दधीति सबभमात्रार्थकत्वे
गामानाधिकारण्यमुपपन्निरित्यर्थः अन्यथेति वक्तुं नुपपन्नैस्तदसाधकत्वे इत्यर्थः पञ्चतिदेवदत्तः पञ्चते तदुल्लङ्घ्यत्र सामाना

धिकरणानुपनिर्दिष्टक-ओदिवाचित्वसाधिकेतिभावः वैयाकरणानुपनीयमापत्तिः मीमांसकानकटाक्षीकृत्याह मीमांसकानामिति तन्मतेन
नदेवताकत्वरूपप्रत्ययार्थेन धर्भिण आक्षेपाद्धाभेन सामानाधिकारण्योपपत्तेरिति भावः पदान्तरादित्याक्षेपस्यापुपलक्षणम् वाच्यं मा
स्त्विति आख्यातस्य कर्त्तव्यतद्धितस्य द्रव्यं वाच्यं मास्त्वित्यर्थः द्रष्टापचावामिक्षां देवतायुक्तामिति त्वत्सिद्धान्तभंग इति भावः ननु तेषां कर्त्तु
रनन्यत्वमन्यत्वान्नप्रत्ययावाच्यत्वम् किंतु प्राधान्यापत्तेरेव तत्त्वमत आह दिगिति नदर्थस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरितिन्यायस्य संख्यादौ व्यभि
चारेणेनेन प्राधान्यापत्त्यभावात् भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्ता न स्यात्प्राधान्यापत्तिरिति प्रत्ययार्थविषयकत्वोपगमाच्चेति अत्रेदंबोधं
तद्धितस्य देवतात्वाघटितार्थकत्वे तद्धितेन चतुर्थ्यावेति न्यायस्य सर्वसिद्धस्यानुपपत्तिः न च तद्धितस्य तदर्थकत्वेपि कथं तदपेक्षया चतुर्थ्यो जघ
न्यत्वस्यागोदृश्यकरूपदेवताबोधकत्वस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति वाच्यम् नहि देवतासंबन्धिदेयमात्रं तद्धितार्थः किंतु वेदबोध्यदेवता
त्वघटितः एवं च तद्धितार्थेन यागस्य देवतात्वांशे वेदबोध्यत्वावगाहित्वेन तदंशे अप्रामाण्यशंकाया अनुदयात्तदिति विनियोजकतया
बलवत्त्वं चतुर्थ्यानुतदंशे वेदबोध्यत्वानवगाहिबोधस्यैव जननेन तत्र प्रामाण्यशंका निरासार्थं सुपायांतरस्यापेक्षणा जघनत्वं यथा तद्धितेन
देवतात्वेन रूपेण देवताबोधे सास्यदेवतेति स्मरणमस्ति चतुर्थ्यास्तु देवतात्वेन स्मरणम् चतुर्थीसंप्रदान इति संप्रदान एव तत्स्मरणान्न संप्रदानत्वं
चाप्यज्यमानद्रव्योद्देश्यकत्वे सति प्रतिगृहीतत्वं एवं च ततः संप्रदानत्वघटकतया देवतात्वप्रतीतावपि तद्धितादिव मुख्यतया देवता
त्वानधिगमात्तस्यास्तद्धितापेक्षया जघन्यत्वं एवं मंत्रवर्णादधिष्ठानप्रतीतावपि देवतात्वस्य साक्षादप्रतीतेर्भेदवर्णस्य चतुर्थ्यपेक्षया ज
घन्यत्वं बोध्यं तद्धितस्य देवतार्थकत्वानस्युपगमे तु तदसंगतिः स्पष्टेवेति न त्विन्द्रादिपदाच्छक्त्यैव देवतालाभे तत्र लक्षणास्युपगमा
व्यर्थोऽत आह देवतात्वेन रूपेणेति तथा च शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणे ति दृष्टोक्तेर्देवताया इद्रस्वरूपायाः शक्यत्वेपीद्रा

एकदेगान्वयप्रसङ्गमाह प्रहरणं श्रीडेति व्युत्पत्तिर्विचित्रादेकपदोपस्थितयोरपितयो. परस्परमन्वयद्वितीयाभावाः प्रहरणस्यापि प्रकृत्यैवलाभ
मभिप्रेत्याह श्रीडामात्रचेति श्रीडारूपसन्ध्येवेत्यर्थः मात्रपदेन तत्र प्रहरणस्य तद्धितार्थत्वव्यवच्छेद तथाच दण्डाभिन्ने प्रहारस्य भवविशि
ष्टश्रीडेति बोधो सोऽस्येति तत्तत्सूत्रविहितप्रत्ययस्य निवासः सम्बन्धीत्यर्थः अत्र निवासस्योऽधिकरणघञतः निशब्देन च वासेनैतत्तर्क
श्च

अनयेव रीत्याऽन्यत्राप्यवधेयमित्याह श्रीडायान्तदस्यास्तीत्यादावेषेव दिक् सृता वस्तुनो वृत्तिरेवेति न
आनीव प्रमत्यते ५३ तदस्याप्रहरणमिति श्रीडायान्तदस्य प्रहरणविशिष्टा श्रीडाप्रहरणश्रीडेति श्रीडा
मात्रचेत्यर्थः आदिना सोऽस्य निवासः सास्मिन्पौर्णमासीति तदस्यास्य स्मिन्निति मनुष्यित्यादिकसंयुक्तते वृ
त्तिमात्रेऽतिरिक्तशक्तेः समर्थः यद्विधिरिति सूत्रोद्धाभादुक्तो विचारः शास्त्रान्तरीयः सहतद्रीत्येवोक्तः अतो
पितप्रकृतिप्रत्ययार्थमादाय वा वस्तुनो विशिष्टशक्त्यैवार्थोपस्थितेरित्याह वस्तुनद्वितीया ५३ इति भूषणस्य
देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

॥रूपानि श्रय प्रत्याप्यते सच प्रकरणादिना तत्तत्संलघटितो ग्राह्यः तथाच सुप्रामिन्नत्वासाधिकार
णसंबन्धीति बोधः निवासश्च प्रत्यासत्ताप्रत्ययार्थसंबन्धिकर्तृक एव अतएव कादाचित्कसु घ्नवासासकर्मरिमतथाप्रयोगः सास्मिन्निति
सूत्रविहिततद्धितस्य तु पौर्णमासीत्यर्थः

नत्वावच्छिन्नोर्थः तक्षत्रयुक्तकालविहिताण्यन्येषादिशब्दानां पुष्पाभिलनक्षत्रकर्मकशशिभोगाश्रयकालाभिलन्योर्णमासीचदि।
 नोमासद्रत्यादिबोधः येषादिपदंचनकेवलयोगिकम् पौषः पक्षद्रुतिव्यवहारत किंतु रूढमपि एतद्वोधनायेव सूत्रे संज्ञाग्रहणं रूढि-
 निरूपकतावच्छेदकंचित्रांशनिधिसमुदायत्वरूपमासत्वमात्रं यत्किंचिनिश्चयवधिकविंशतिधिसमुदाये मासादिव्यवहारे पिचांद्रसौर-
 येषादिबहिर्भूतयोषादिघटितत्रिंशत्तिथ्यनर्गततिथिषु येषादिव्यवहारविरहात्किंतु शुक्लप्रतिपदादिदर्शनातिथिसमुदायत्वमतो नो-
 क्तदोषद्रत्याद्यन्यत्रविस्तरः तदस्यास्यस्मिन्निति सूत्रेण प्रथमानादस्पर्शोपाधिकात्संबंधिकरणे च मत्वर्थीयोविधीयते यद्यप्यस्येत्यु-
 क्तैः षष्ठ्यर्थसंबंध एव मतुबादिविधानमात्राति तस्यापि गोमांश्चेन्नृद्वतिसामानाधिकरण्यानुरोधात्संबंधिवाचकतैवेत्युक्तम् प्राक् एवं
 च गोमानित्यादौगोनिरूपयित स्वामित्वसंबंधवानित्याद्यत्वयबोधः नचभूमनिंदाप्रशंसासुनित्ययोगेऽतिसायने संबंधे स्तिविवक्षायां
 भवंतिमतुबादयद्रुतिसंबन्धसमकक्षतयाभूमाद्यर्थानामप्युपादानानेषामपि मतुबादिशक्यत्वमिति शक्यम् स्यादेवंयदितैष्यर्थेषु
 मतुबादीनांविधायकं सूत्रादिकमुपलभ्येत किंतुप्रयोगोपाधित्वमेवतेषां अस्त्यर्थवत् गवादिपदानांबहुत्वादिविशिष्टत्वात् २-२-२-
 क्षणिकतयेवभूमादिप्रतीतिसौलभ्याच्च अत्येतस्तिशब्दान्मतुबर्थतद्वणेहमित्याहुरित्यन्यत्रविस्तरः इत्यादिकमित्यादियदान-
 स्यापत्यं तेनरक्तंरगात्संस्कृतंभक्षाद्रत्यादिसंग्रहणः तत्रगार्गिरित्यादौतद्धितार्थापत्यस्यप्रत्यययपुरुषरूपस्यैकदेशेजत्यनेप्रकृत्य-
 र्थगर्गोदेनिरूपकतया प्रत्ययान्नर्गनिरूपितजन्यताश्रयः पुमानित्यादिबोधः गार्ग्यद्रत्यादौतुजन्यपुरुषजन्यपुरुषाद्यात्मकगोत्रा-
 पत्यार्थैकदेशेजन्यत्वेप्रकृत्यर्थान्वयः गार्ग्योयणद्रत्यादौतद्धितार्थसुवापत्यैकदेशेगोत्रप्रत्ययान्तार्थस्यनिरूपकतयात्वयः ६-१५
 क

परंतु जीवति तु यथैयुवेति परिभाषणाद्वर्गजीवनसमानकालिकत्वमपि प्रधानप्रत्ययार्थे विशेषणतस्यापि प्रत्ययशक्यत्वात् ए
व च वर्गजीवनसमानकालिको वर्गगो आपत्यनिरूपितजन्यतावानयं युमानिति बोध्यते न रक्तमिति विहितप्रत्ययस्य तत्संबंध
धीनतदीयरूपारोपविषयोर्यः तादृशारोपविषयत्वमेव न रक्तत्वम् शस्वः पीतद्रव्यारोपमादाय शं स्वादे एरोप्यपीति माश्रय
हरितालादिनारक्तत्ववारणयाधीनमारोपविशेषणम् माजिष्ठपटादेश्वक्षुरादिनारक्तत्ववारणयतदीयस्वरूपविशेषणम् अत्र
च एगकरणसमं जिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्विज्ञातार्थसंबंधे प्रतियोगितयारूपे चाधेयतया स्वयः तया च मज्जिष्ठासंबंधे मेयो
मज्जिष्ठानिष्ठरूपारोपस्तद्विषयता अय इति मां जिष्ठद्रव्यतो नो भः श्रूयमुख्यमित्यादी संस्कृतभ्रष्टा इति छत्रविहिततद्धितार्थे कदे
शोपाकारिस्कारे श्रूलोस्वादे प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वयः अनयैव रीत्या तद्धितान्तरादौ धक्तहनीयः तद्धितानां क्वचि
त्प्रकृत्यर्थे स्वार्थे कदेशस्य क्वचित्स्वार्थस्यैवान्वयबोधकत्वमिति अहत्स्वार्थवृत्तिपक्षमवलम्ब्य मूलमवतारयति वृत्तिमाश्रयति
तथा च तत्पक्षे पदानामानर्थक्यानदर्थनिरूपणे सिद्धांतप्रच्युतिरिति भावः तद्दीन्येवेति शास्त्रात्मरियरीत्येवत्यर्थः ननु वैयाकर
णमने जहत्स्वार्थवृत्त्याश्रयणे न पूजनानेन रक्तगुणादित्यादिसूत्राणां कागतिरत आह अत्रोपेति नि निशिष्ठशक्त्येवेति विशिष्टार्थ
येति शेषे वृत्तौ पक्षद्वयाभ्युपगमेन जहत्स्वार्थपक्षे तद्गटकपदार्थनिरूपणस्यानुपयोगेप्यजहत्स्वार्थपक्षे विशिष्टशक्तिप्र
त्ययप्रत्येकशक्तिनिरूपणोपजीवकतया तन्निरूपणस्यैवित्यमेवेतत्सूचनार्थे वमूलेऽतीवेत्युपात्तमिति रहस्यम् इति भूषण
सारदर्पणे तद्धितार्थनिरूपणम् ॥

ननुप्रज्ञाने प्रातिपदिकघटकप्रत्ययार्थनिरूपणेऽभेदेकत्वसंख्यानिरूपणमसंगतमत आह वृत्तिप्रसंगादिति तथाच वृत्तिनिरूपणे क्रियमाणे स्मृतिप्रत्ययप्राप्तद्वर्गोपेक्षानुचिनेऽतिप्रसंगसंगतिसत्त्वान्नोक्तदोष इति भावः यद्यपि वक्ष्यमाणान्काद्यंतेपि कृद्गुणिसत्त्वा नदनन्तरमेव संख्यातिरूपयितुमुचिता तथापि तत्प्रकृत्यर्थसंख्याया अभानादाकांक्षाविच्छेदः स्यादित्यत्रैव तन्तिरूपयितुमिति बोध्यं अभेदेकत्वसंख्यापदार्थमभेदेन द्विधा निर्वर्त्ति संख्या विशेषाणामिति एकत्वत्वाद्यवच्छिन्नानामित्यर्थः अभेदेन अविरोधेनेति यावत् उक्तार्थे हरिवाक्यप्रमाणयति उक्तं चेति आहिता समर्पिता तज्दोषविभेदनिबन्धनाविरोधरूपा शक्तिर्यैरित्यर्थः त्य

वृत्तिप्रसंगान्ना भेदेकत्वसङ्ख्या प्रतीयत इति सिद्धान्तं दृष्टान्तेनोपपादयति अभेदेकत्वसङ्ख्या यावत् नौ भानमिति स्थितिः कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वं त्यागाद्यथोच्यते सङ्ख्या विशेषाणामविभागेनासत्त्वमभेदेकत्वसङ्ख्या उक्तञ्च वाक्यपदीये यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहिनः ॥ १ ॥

अविरोधेनेत्यर्थः तां अभेदेकत्वसंख्यानादृशी मधुनिष्ठरसस्थिति तुल्यामित्यर्थः नन्वेकत्वद्वित्वादीनामेकत्रसत्त्वमनुपपन्नं न हि द्वैवेकत्वेन व्यवह्रियेते नाप्येकोद्वविति न हि द्विपुत्र इति भाष्यात् किञ्च दृष्टान्तोपिनसमंजसः तज्जद्रसवदारब्धोऽवयविनिमाक्षिकेऽवयवसजातीयरसां नरस्येवोत्पादाभ्युपगमादत आह परित्यक्तेति वाशब्दः पक्षान्तरे अगृहीतविशेषधर्मकं संख्यामात्रमित्यर्थः पूर्वकल्ये उक्तास्वरसाभिसंधिकं वाक्यपदीयम् तत्पक्षेपि प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति भेदानामिति भेदानामेकत्वत्वद्वित्वत्वादिविशेषणधर्माणपरित्यागादग्रहात् इदं च व्यापारपदार्थऽभेदेनान्वयि संख्यात्मा संख्यास्वरूपः सः एकत्वादिति तथाविधः अभेदेकत्वव्यपदे प्रयुज्यते ॥ २ ॥

नदेवविशदयति जातिभागस्येति एकत्वत्वादेरित्यर्थः भेदापोहेनेति भेदस्य विशेषणस्योपोहोऽग्रहणेनेत्यर्थः यद्वा भेदापोहेनेत्यस्य व्यापारदित्यनेनान्वयः प्रकृत्यादित्वात्तृतीया तथा चैकत्वत्वादेर्जातिविशेषस्य भेदाग्रहणस्योपोहोऽग्रहणेनेत्यर्थः यद्वा भेदापोहेनेत्यस्य लोकनेनेत्याठस्येव हेरिसमतत्त्वमध्यवसीयते द्वित्वत्वाद्यग्रहणस्यैकत्वप्रकारकप्रतीतिगोचरः संख्यपदार्थोऽभेदेकत्वप

प्रकृत्याः अविभागेनैवर्तने संख्यानातादृशं विदुरिति परित्यक्तविशेषं वा संख्यसामान्यतत् उक्तं च भेदानां वापरित्यक्तात्संख्यात्मा सप्तया विधः व्यापारजातिभागस्य भेदापोहेन वर्तने अगृहीतविशेषणयथारूपेण स्वरूपवान् प्रख्यायते न शुक्लादि भेदापोहस्तु गम्यत इति अस्यावृत्तौ समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः इति स्थितिः मंतस्थितिर्वैया

करणानाम् ॥

दव्यपदेश्यो भवतीति समुदितार्थः तत्र दृष्टान्तमाहायूहीतविशेषेति शुक्लत्वादिप्रकारकग्रहासमानकालिकरूपत्वप्रकारकप्रतीतिविषयेण शुक्लादिनैव यथाद्यदौ रूपवानिति प्रतीयते शुक्लादेर्यो भेद रूपोपोहः शुक्लत्वादिर तद्व्यावृत्तिरूपः स तु न प्रतीयते तद्व्यावृत्तिरूप इत्यादौ एवमित्यदर्थः संख्यावानिति प्रतीयते न तत्र संख्याशे एकत्वव्यावृत्तिर्गमत इत्यर्थः तादृशसंख्याभानस्य परे न भूयेत तत्वात्कथमियस्थिति रंत एव शेषपूरणेन व्याचष्टे वैयर्थ्यकरणानामिति ॥ ६ ॥ ६ ॥

ननु नादशसंख्यायादृजौ भाने किं प्रमाणमत आहार्यं भावइति सामान्यज्ञानपूर्विकेति तद्धेतुकेत्यर्थः आवश्यकीति तां विनोक्त जिज्ञासाया-
 अभावादिति भावः साचसंख्यापूर्वोत्तरपदार्थयोः संबंधवद्वृत्तिशक्येव अजत्वार्योत्तरनिपक्षे पूर्वपदस्य संख्या विशेषवाचकत्वे गम-
 काभावेनेन द्विपुत्रोमौ द्विको मासजातत्वावकीनो भवद्भिर्गमवसरेत्यादौ वृत्तावभेदैकत्वसंख्याया अभानेपिनक्षतिः आद्ये संख्याविशे-
 षस्यैव पूर्वपदार्थत्वात् द्वितीय एकमुद्रस्य ऋयकारणयोग्यत्वाद्बहुत्वावगतिः तृतीये विशिष्टकालावगमाय मासपदयोग्यसंख्याध्य-
 वसायः चतुर्थे तवकाद्यादेकत्वावगतिः पंचमेप्रकारेणा द्वित्वावगतिः एवंकारकमध्यद्रत्यादावप्यूहमेकस्य मध्यासंभवात् सतिप्रकार

अयं भावः एजपुरुषद्रत्यादौ एजो एजोः राजावायं पुरुषद्रति जिज्ञासा जायते विशेष जिज्ञासा च सामान्यज्ञानपूर्विके-
 ति सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादावश्यकी अतस्तस्यां शक्तिरिति तस्या एकत्वेन प्रतीतीत्यापमाह कविंजलेति ॥ ६

एजपुरुषद्रत्यादावपि संख्या विशेषप्रकारेणैव भानतदा तत्रापि न तस्य चतुर्थत्वमिति भेदो भेदे सहिता द्वित्वादिसंख्या नदभाव स-
 हितमेकत्वभेदैकत्वमिति व्युत्पत्त्या संख्यात्वेनैकत्वमेवोपसर्जनपदार्थे भासते तथैकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत इति वचनाद्राजन-
 असपुरुषमुद्रत्यलौकिकविग्रहे एकवचनं प्रयुज्यते यत्र नुप्रकारेणादिना संख्या विशेष भानतत्र बहुवचनमपि यथा चित्रगुरि-
 त्यादौ चित्रा असंगो असित्यभिप्रेत्योत्तरग्रंथमवतारयति तस्या इति वृत्तिघटकपदार्थोपसर्जनव्यक्तेरित्यर्थः प्रतीताविति संख्या
 वावच्छिन्नेकत्वप्रकारेण निरूपितविशेष्यत्वेन बोधइत्यर्थः उपसर्जनपदार्थे संख्यात्वेनैकत्वमेव प्रतीयते न द्वित्वादीत्यत्र दृशो नम

गणनायामिति बहुत्वविशिष्टानेकसंख्यानेदृश्यं कपिजलानालभेति वाक्येन बहुत्वव्याप्यसंख्यविशिष्टं पिजलालभनविधी
यते तत्र त्रयाणाञ्चतुर्गदीनावाऽऽलंभनमिति सशये बहुत्वव्याप्यसंख्यविशिष्टाद्याप्राप्ते मेनालब्धव्यमिति पूर्वपक्षे
चतुर्गदीनामात्रभनं मादिस्यादिति सामान्यग्राह्यविहितविषयस्य लभ्यतावद्यन्तीतरपरत्वरूपतात्पर्यसंकोचकस्यने गौरवा
द्वगणनायाप्रयमोपस्थितं त्रित्वपरतयापिवचनस्य चारितार्थ्या व्याघवाच्च बहुत्वेन त्रित्वमेव बहुवचनार्थ इति सिद्धं निततल्यायादत्र

गणनायान्निवृत्त्येव प्रयमोपस्थितत्वात्तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रयमोपस्थितत्वमस्तीति भावः
यस्तु तस्य जिज्ञासेवनानुभवसिद्धतया त्वेवाज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावात्तद्रूपेणैव वा
न्यतास्यादिति ध्येयम् ५४ इति विवकाकरणभूषणसमाप्तम् ॥ ६ ॥

विषयत्वेनैकत्वस्यैव नृत्त्यर्थत्वानुद्वित्वादीनामप्रतीयमानविशेषधर्मैकत्वमभेदेकत्वमिति व्युत्पत्तेरिति भावः निजोन्नायाप्यामि
त्यादिनिर्देशे रस्मिन्व्याकरणे व्याप्तिर्यायस्यैवाश्रयणेन प्रकृते संख्यात्वेनैकत्वप्रतीतिर्हि सूत्रपादेत्यधिकंचित् ननु जिज्ञासायाशा
न्दमेव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानदर्शनमपेक्षितमिति न नियमः आत्मफलदर्शनेनापि तद्रसास्वादनेच्छयानन्दपेक्षविरहात् न
चैव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वविलिख्येतेति वाच्यम् आत्मदर्शनस्येहो धकतया तद्रसस्मरणेन तद्रूपपत्तेः प्रकृतेन
स्यान्प्रत्यक्षत्वेपितदव्यभिचरितद्रव्यत्वनानुमानिकतद्दोषसंभवात् तादृगजिज्ञासायाश्च ननु भवाच्च नोक्तयुक्तिः ॥ ६ ॥

वने भेदे कत्वसंख्यार्थत्वसाधिकेत्यभिप्रेत्याह वस्तुत इति अनुभवसिद्धेति अस्य येन तदनुरोधेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावश्यक
 तास्यादिति शेषः अभेदे कत्वसंख्यायावृत्तौ भानमिति मूलं तु प्राचीनग्रंथानुवाद एवेति भावः अनुभवासिद्धत्वस्य शब्दनिर्णयत्वं त्वाह न
 श्यति वेति अनुभवसिद्धत्वे चेत्पर्यः समानप्रकारकत्वे नैवेति एवकारेण विभिन्नप्रकारकत्वव्यवच्छेदः तद्धर्मप्रकारकेच्छाप्रतिषेध
 र्मप्रकारकत्वज्ञानस्य हेतुतायाः सुखादीच्छास्थले कृत्वा त्रकृते विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः सावयवविषयत्वेन ज्ञानप्रकारे भू
 तविशेषधर्मप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वेन तत्पदार्थविशेषधर्मप्रकारकज्ञानकार्यतावच्छेदकां तत्वादिति भावः तन्न द्रूपेणेति ए
 कत्वत्वादिरूपेणैवेत्यर्थः एवकारेण संख्यासामान्यधर्मव्यवच्छेदः इष्टापत्तिस्तु न तथा सति शब्दादेव विशेषधर्मो वगतौ जिज्ञा
 साया असंभवादिति भावः अत्र वदंति तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य कार्यतावच्छेदको दोस्वान्तं येन तद्धर्मप्रकारकत्वम् सामान्य
 धर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वानुरोधान्निवेशनीयम् अत्यथा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्योक्तजिज्ञासायां
 प्रतिहेतुत्वं विलीयेत न च तत्र मानाभावः जायते च कार्यकारणे वा ज्ञाने किमस्य कार्यकारणं वेति दीधिति कृद्वाक्यस्यैव मानत्वात् प्रक
 ते विशेषधर्मस्य पारतंत्र्येणैवेच्छांशे प्रकारत्वात् तद्धर्मप्रकारकज्ञानं विनापि सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानाद्वा जिज्ञासायाः सृपयादा
 त्वात् सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानं तु विशेषधर्मप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यकेच्छात्वमिति न गुणत्वसामान्यज्ञानात्सुखादीच्छाप्रसक्तिरधि
 कमन्यत्रानुसंधेयम् तथा चान्न जिज्ञासायाः सर्वसिद्धत्वेन तु पपन्नयेऽभेदे कत्वे नैव निर्णय इति एव श्रितिका एवं चाभेदे कत्वसंख्यायावृत्तावि
 त्तिमूलस्य संगतिः एतेन भेदस्य तत्सहचरितद्धित्वादेरेकत्वस्य च याप्रतीतिस्तदभाव इत्यर्थपरतया व्याख्यानं परास्तमिति इति सूष

सख्याविवक्षाः विवक्षानिरूपणे सगतिर्दर्शयति प्रसंगादिति अभेदेकत्वसख्यानिरूपणे कर्पिजलानालमेतेत्यत्र विधेयविशेषणतः
 याचित्वसख्याविवक्षायाः स्मृतत्वादुपेक्षानर्हत्वाच्चेत्यर्थः अविवक्षितमिति न द्विवक्षणेयमिति ययावत्याम्नां मार्जनात्वाद्भूमि
 भावः धातोरिति प्रत्ययविधौ धातोरिति सूत्रस्य धातुपदार्थविशेषणीभूतैकत्वादेरेतच्छालेविवक्षणादित्यर्थः अस्मच्छाले
 ११

संख्याप्रसंगादुद्देश्यविधेयोः सख्याविवक्षाविवक्षेनिरूपयति लक्ष्यानुरोधात्सख्यायास्त
 आतंत्र्येमेतेयतः पञ्चैकत्वादित्हेतूनामाश्रयणमनाकरमुद्देश्यसमार्थीत्यत्रोद्देश्यबहुगतेमेकत्व
 मविवक्षितमिति वन्तास्माकमुद्देश्यविशेषणस्याविवक्षानियमः धातोरित्येकत्वस्यविवक्षि
 तत्वात् उन्त्येतेतसमस्तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि तदा सर्वे विशिष्यत इन्द्रोत्यन्तसुबर्धवदिति
 शब्दान्तराधिकारेण भट्टपादैरभिधानाच्च आर्द्धधातुकस्येदुल्लादेरित्यत्रानुवाद्यार्द्धधातुकविशे
 १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

उद्देश्यगतविशेषणस्याविवक्षामीमांसकानामपिसमतेत्याह उत्तरेणेति तदा
 सप्रत्ययार्थः सर्वार्थात्त्वर्थे विशिष्येतेत्यर्थः ननुनेयपुक्तिर्विवक्षासाधिका तादृशसमुदायस्य क्रियावचनत्वभावेनततः प्रत्य
 त्पत्तेर्गगनकुसुमायमानत्वेन स्वतएव विवक्षासम्वादत आह आर्द्धधातुकस्येदुल्लादेरिति विवक्षितत्वाच्चेति अन्यथा तदुपपदाः

वमिति अतुवाद्यविशेषणमाववादानमवाक्यनागत्रयनां केषांचिद्रहणं केषांचित्यरित्यागेमानाभावेनपशुत्वंपुस्त्वादियशुर्विधीयते एवंचपशुशब्दस्यविधेयसमर्थ्यकतयातदुपस्थितानां केषांचिद्रहणं केषांचित्यरित्यागेमानाभावेनपशुत्वंपुस्त्वादिवदेकत्वमपियागसाधनत्वेनविवक्षितंतेननानेकपशुकरणकतयातददृष्टसिद्धिरेवमन्यत्रापिविधेयविशेषणंविवक्षितमत्रविवक्षाकारणविरहादितिमीमांसकपरिशीलिनोसरणनियमोनास्माकमित्यर्थः एतच्छस्त्रेतदाश्रयणेऽनिष्टंप्रदर्शयति रदाभ्यामिति विधानानापनेरिति नद्रत्येकवचनोपस्थितैकत्वस्यापिविधेयविशेषणतयातद्विवक्षायांनकारद्वयविधा

एवंपशुना यजेतेतिवद्विधेयंविशेषणंविवक्षितमित्यपिनियमो नरादाभ्यांनिष्ठातो नः पूर्वस्यचदद्रत्यत्रनकारद्वय
विधानानापत्तेः तथाचभित्त्वद्रत्यत्रनकारद्वयलाभो न स्यात् आद्गुणद्रत्यादौ एकत्वविवक्षयैवोपपत्तौ एकः पूर्वप
रयोरित्यत्रैकग्रहणवैयर्थ्योपपत्तेश्चेतिभावः शब्दार्थसुसंख्याया लक्ष्यानुरो धातंत्रानंत्रेयतोमते अतः पञ्चैकत्वा
धिकरणोक्तं हेतूनामाश्रयणं नास्मिन्निति सिद्धमिति आदिनाष्टहैकत्वसंग्रहः ५५ ॥ ॥ न न स्यादित्यर्थः न न मास्तन

धिकरणोक्तं हेतूनामाश्रयणं नास्मत्सिद्धान्तसिद्धमिति आदिनाष्टहैकत्वसंग्रहः ५५ ॥ ननस्यादित्यर्थः ननु मास्तु न इ
यविधानमनआह तथा चेति इदंचैकत्वाक्यतया विधानमभिप्रेत्य वाक्यभेदेन विधानपक्षेत्वाह आद्रुणद्रुत्यादाविति एकत्वविवक्षयेवे
ति विधेयगुणगतैकत्वविवक्षयैवेत्यर्थः तथा चैकग्रहणमेवोक्तार्थे सापेक्षमिति भावः ननु पञ्चैकत्वादिविवक्षाहेतूनां जैमिनि संमतत्वात्
तदाश्रयणस्यानाकरत्वमित्याशंसापाकरिष्यन् योजनप्रदर्शनमिषेणाकरपदार्थव्याचष्टे शब्दार्थस्त्वित्यादि पञ्चैकत्वाधिकरणो
क्तहेतूनामिति यश्रुनायजेतेत्यत्र विधेयगतैकत्वस्याविवक्षणे पञ्चतएतलं भेदप्रयोगपशुभाववाधेन यागवैगुण्यापत्तिः गुणानुरोधेन यागा
दृत्तौ प्रधानत्वं भंगापत्तिर्यावत्यश्रुकरणकयागासंभवश्चेत्येवमादयो दोषाहेतवस्तेषामित्यर्थः सिद्धांतसिद्धमिति सिद्धांतार्थप्रतिपाद

आदेयभेदकारणयेति वस्तुतस्तुनेकग्रहणविधेयगतविशेषणविवक्षायां तत्र अनयोः पूलयोः कटकुर्वित्यादाविवाहुणः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 इत्यादावपि पूर्वपरयोरेति द्वन्द्वनिर्देशेनैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकविधानसम्भवात्स्थानिभेदान्त्वानेको गुण इत्येकग्रहणस्य भा
 यो प्रत्याख्यानादितिरहस्य वाक्यभेदादिति प्राजापत्यानवग्रहा इति वाक्यविहितग्रहोद्देशेन समागो विधीयते गृहं समा र्क्षित्यनेन त
 त्रानुवाद्यगृहे कत्वविवक्षायामुत्पत्तिवाक्यगतसख्याया विरोधाद्वाक्यस्योभेदो विभिन्नविशेष्यकबोधजनकत्वं तदापत्त्या दीत्यर्थः ॥

ननु विधेयविशेषणविवक्षाभावप्रयुक्ती अन्यथा सुधुपास्य इत्यादावनंतयकाराद्यापत्तेः भिन्न इत्यश्रनकारद्वयवद
 न्येवामप्यापत्तेः एक पूर्वपरयोरित्यभिकग्रहणं च स्यान्निर्मेद्यदादेशभेदवारणयेत्यभिप्रेत्याह विधेयेभेदकंतत्र मन्त्र
 तो नियमो न हि है कत्वादिते तूनामाश्रयणमनाकार भेदकविशेषणं नत्र विवक्षितम् विधेयविशेषणविवक्षितमित्यर्थ
 स्तु तथाप्यन्यतोऽनुवाद्यस्य नियमो न हि क्वचित् तन्त्रं क्वचित्नेत्यर्थः ब्रह्मेकत्वादौ यो हेतुर्वाक्यभेदादितस्तस्यात्राश्रयणमनाक

अन्येतु गृहसंमार्ष्टिनचैकमित्याकारकवाक्यभेदापत्तिमाहुः आदिपदेनोत्पत्तिवाक्यगतं न वत्संख्यया ग्रहपदार्थस्य परिच्छिन्नत्वा
 दुत्पत्तिविच्छेदकाकाक्षाभावस्य ग्रहमिति द्वितीयया संस्कार्यत्वसंक्षेपप्रधान्यबोधनात्प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायादिति गम
 नाविरहात् संभावनेकनिगुसफलकसमार्गस्य सर्वत्रैहरेये क्षणाद्विधेयपञ्चादिविशेषणवक्रियागत्वाभावेन तद्देकस्य प्रयुक्त
 क्रियावेकस्याप्रसङ्गेऽप्य तद्विवक्षाविरहकीजस्य च सप्रहः अनाकारमिति पूर्ववत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

इडागमादेरित्यादिनोदीचामातः स्थानेयकपूर्वोयादिति विहितेत्त्वसंग्रहः तत्राऽऽकारस्थानिकानमुद्दिश्येत्त्वविधानात् अतएवेसि
षेध विधायकैकाजितिस्तत्राऽचदृत्येकत्वविवक्षादरेणनेकाचत्वेपदेशव्यावृत्तिर्ग्रथकृद्भिर्व्याख्याता वस्तुनस्तुग्रहेकत्वदृष्टान्तेना

एकत्वविशिष्टं धातुं बलादित्वविशिष्टमाह धातुकं चोद्दिश्य प्रत्ययेडागमादेर्विधि संभवादिति भावः ५५ नत्वेवं भिन्न इत्यत्र नकारद्वयलाभेन स्यादित्याह रदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः क्षतिर्नैवास्ति तत्र त्वेविधेये भेदकस्य तु चकारसूचिन इति श्रुतस्य नः पूर्वदकारस्य च न इति वाक्यभेदमादाय नकारद्वयलाभ इत्यर्थः ५६ इति वैयाकरणभूषणसारे संख्या ॥ विवक्षा निर्णयः ॥

त्राप्यनुवाद्यविशेषणानां क्वचिद्विवक्षास्तु तदितरविशेषणानां विवक्षायामनुन किंचिद्वाधकं मीमांसायामनुवाद्यां शेषानि लिंगसंख्यातिरिक्तविशेषणस्यादर्शनादेर्षां चोत्पत्तिवाक्यादेवावगमेनानुषंगिकत्वादविवक्षायुज्यते प्रकृतेन न तथेति बोध्यम् ॥ इति भूषणसारं रदर्यणे संख्याविवक्षादि निर्णयः ॥

अवसरसगतित्त्वचर्ये निरूपणे दर्शयति स्त्वाप्रत्ययोदरिति प्रकृत्यर्थस्त्वस्य फलेऽपि सत्त्वादाह । भावइति तत्रापि सत्वभूतेष्वप्यपरे एव न तु पूर्वकालादावित्यर्थः । पाक इत्यादाविवपक्तपक्तेत्यादिजन्यवोधे भावार्थे विलक्षण्यस्याननुभवादिति भावः । वस्तुतस्तु पक्तेत्यादिजन्यवोधे भावेऽप्यपि सत्त्वभूतेष्वप्यपरे एव न तु पूर्वकालादावित्यर्थः । तदनुभूयत एव एवपक्तमित्यादाफलार्थं कृतुमुना साध्यत्वेन तद्व्याप्येति तत्र पूर्वकालादत्याद्युपादानात् पूर्वकालादीनावाच्यताप्रतीयते भावमात्रार्थकत्वे तु तदनुपपत्तिरिति भावः । समानकर्तृकत्वादीति तया च समानकर्तृकवार्थत्वमर्थोर्मध्यपूर्वकालमवधीमोर्मत्तदाचकात्केत्यर्थः । र्याकादायाकर्तरीत्यस्य प्रसक्तौ तद्व्याप्यार्थानि बाह्ये भावे भावस्यैव वाच्यतातिथीर्यते कर्तुः प्रत्ययविशेषणत्वे तु समानकर्तृ

त्वाप्रत्ययोदेर्यन्तिरूपयति अक्षय कनइत्युक्ते प्रकृत्यर्थे तुमादय समानकर्तृकत्वादि 'द्योत्यर्मेवाभिति स्थिति ॥

५२ तुमाद्यस्तुमुन्नाद्य प्रकत्यर्थभावे आदिनात्कादेः सग्रहः भवेद्वत्पत्रमानमाह अन्ययंकृतद्वितीया
वेदतिवार्तिकादित्यर्थः ननुसमानकर्तृकयोः पूर्वकालेद्व्यादिसूत्राणाकागतिस्तत्राह समानकर्तृकत्वंदीति अयमभावः
भोक्तुपचति भुक्ताव्रजतिद्व्यादावेकवाक्यता सर्वसिद्धाभेजनपाकक्रिययो विशेषणविशेष्यभावमतेरेणानुपपन्ना॥

शित्येवब्रूयात् सूत्रोपात्तानातु दोत्यत्वेव वर्तमानत्वादिवदिति भावः वस्तुजस्तु न बोध्यतायामपि निर्भरः ससर्गमर्ष्यदयैव तद्वा न स भवादित्याह अयमभाव इति एकवाक्येति समानकर्तृकयोरित्यादिसूत्राणां धातुसवधाधिकारीयत्वादिति भावः अनपयन्नेति विशेष्यविशेषणत्वयोः ससर्गविषयनानिरूप्यत्वेन सवधाविना विशेषदुर्गसंभवात्सम्बधान्ततत्त्वान्यताविनाप्युपपन्नमिति भावः ॥

अन्यलभ्यत्वादिति अकांक्षानियम्यत्वाद्वाक्यशक्तिलभ्यत्वाद्धेत्यर्थः क्रिययोः संसर्ग इति प्रकृत्यर्थविशेषकत्वरूपस्य तस्यासंभवेपि निरुक्तं यच्च दिहबोधमित्यर्थः अतएवेति न्तः समानकर्तृकत्वादित्येव त्वर्थः भाष्यप्रतीकमिति द्रष्टव्यं कस्मान्न भवति पूर्वभुंक्ते पश्चाद्भजतीति स्वशब्देनोपात्तत्वादिति भाष्यं तत्र समानकर्तृके न पूर्वकालत्वे न च तत्कालायादनं ननु विषय इति ननु प्रयोगघटकयत्किं च तदबोध इत्यर्थः उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायादिति भावः तथा च समानकर्तृकयोरिति निर्दोष एषधी पूर्वकाल इति च षष्ठ्यर्थे बहु व्रीहिरिति कैयटाशयः वाक्यार्थसु पूर्वमेवोक्तः न च पूर्वकालस्य पूर्वादिशब्देनाभिधानेत्कोऽसाधुत्वे पूर्वभुंक्ता पश्चाद्भजतीत्यत्र न्तो

एवं चान्यलभ्यत्वात्नसूत्रानेपां वाच्यत्वलाभ इति युक्तमव्ययकृतोभाव इति एवं च प्रकृत्यर्थक्रिययोः संसर्गेनात्ययग्राहकत्वरूपद्योतकत्वं न्कादीनां अतएव समानकर्तृकयोरिति सूत्रे स्वशब्देनोपात्तत्वात्नेति भाष्यप्रतीकमादाय यौवोपर्यकालेद्योत्येच्चादिर्विधीयते ननु विषये इति भाव इति कैयटः ॥

॥ नुपपत्तिस्तदवस्थेवेति वाच्यं भाष्यकृतैव तत्समाधानात् न
था च भाष्यं नैतत्क्रियायौ पूर्वकाल्यं किंतु हि कर्तृयौ पूर्वकालस्य मेतत् पूर्वमसौ भुंक्ता न्येभ्यो ब्रजतीत्यर्थः पश्चाद्भजतीति अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वभुंक्ताः परेभ्यो गंतृभ्यः पश्चाद्भजतीत्यर्थे साधनानंतरक्रियापेक्षं यौ पूर्वकाल्यमादाय विभाषाग्र इति न्तः संभव इति ॥
तदाशयः नव्यास्तु पूर्वकाल इति कर्मधारयः भूत इति नु नोक्तं पर्थो यशब्दत्वात् तेन रूपेण बोधनाननुभवाच्च तथा च समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तिधातोः क्तिस्तु त्वार्थः तथा च पूर्वकालः क्त्वा र्थो धात्वर्थप्रकार एव अतएव समानकर्तृकत्वे न पूर्वभुंक्ते पश्चाद्भजतीत्यत्र न्काप्रत्ययमाशंक्य स्वशब्देनोपात्तत्वात्नेति परिहृतं भाष्ये पूर्वशब्दस्य पूर्वकालो र्थो ननु धातोस्तत्र वृत्ति

रिति तदर्थो न तूक्तार्यो नाम प्रयोग इति अत एवैह कस्मान्न भवत्यास्यते भोक्तुमित्यग्निमशं कास गतिः अन्यथा फलार्थे कतुमुना पूर्वकालत्वं
 स्थाऽसि क्रियाया द्योतनाच्च दस गतिः स्पष्टेव पूर्वकालत्वस्य ततोऽप्रतीती नु कथं त्वत्क आपादन वा सरूपन्यायेन सदा साधितमित्यन्यतर ए
 व च यथासुवधवाचकत्ववदमीषामपि संबधवाचकत्वसुवच्यमित्याहुः अत्रेदं चिन्त्यम् ननु धातोस्तत्र नृनिरित्यर्थे आप्यते भोक्तु
 मित्यपि मशं कानुपपत्तेरुपपृभक्तत्वेनोपन्यसन शिथिल यतः कैयटमते प्यास्यर्थे पूर्वकालसंबधित्वस्य केन चिद न भिधानेनोक्तं आ
 नाम प्रयोग इति न्यायानवता एवाश्रयो न स भवात्प्रत्ययशब्दस्य कृत्यप्रत्ययस्थले धात्वर्थे विशेष्यतायानव्यानामपि समतत्वेन पूर्व
 कासः त्कार्ये धात्वर्थे प्रकार एवेति पूर्वप्रत्ययविरोधश्च न च योनकत्वाभ्युपगमादुक्तस गतिः पक्ष्याः संबंधवाचकत्ववदमीषामपि सब

यनुसमानकर्तृकयोरिति सूत्रात्समानकर्तृकत्वं त्वावाच्यम् अन्यथौदनपत्क्ताऽहं भोक्ष्यद्वात्यत्र मयेति तृतीया प्र
 सगश्च न चाख्यते न कर्तुं रभिधानात्संसेति वाच्यं भोजनक्रियाकर्तुं स्तदभावात् ॥ ६ ॥

धवाचकत्वमित्युत्तरप्रत्ययविरोधात् न च तदपि सुवचसमानकर्तृकत्वादीनां वाच्यतायाः सूत्रादलाभात् तस्मात्कर्मप्रवचनीयवत्क्रि
 र्यासंबधविशेषकत्वं मेव त्वादीनामिति कैयटेन केमेव सम्यगिति ॥ ६ ॥ ॥ मतोत्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति यस्त्विति त्क्वावाच्य
 मिति समानकर्तृकयोः पूर्वकासेदुत्तुभयोः पदयोर्बहुव्रीहित्वाविशेषेण पूर्वकालस्य वाच्यत्वमित्यर्थः स्यद्योत्यत्वमिति वैयर्थ्ये बीजा
 भावादिति वैषम्ये वाप्यकमाह अन्यथेति तस्य त्काप्रत्ययावाच्यत्वे रत्यर्थः तृतीयाप्रसगादिति त्क्वाप्रत्ययेन कर्तुं न भिधानादि ॥
 निभावः नन्वनभिहित इति मन्त्रेन अ प्रसज्य प्रतिषेधार्थे कृत्यापत्तेः न च त्वावाच्येनाभिधानान्न तृतीयप्रसगादिभिर्भाष्ये विगच्छे

अन्यथेति विशेष्यविशेषणभावमन्तरेणान्येकवाक्यताभ्युपगमेदित्यर्थः सामानाधिकरण्यमिति एकाश्रयत्वमित्यर्थः पूर्वोत्तरभावः स्वोत्तरसमयोनितिकत्वं स्वपूर्वसमयवृत्तित्वं वा व्याप्यत्वम् अविनाभावित्वम् तु मुनाद्यंतेशब्दबोधदिशमाह तथाचेति भोजनजनिकेति जनकत्वस्यात्र संसर्गतेति स्फुटीकर्तुमियमुक्तिः बोधाकारस्तु भोजनविशिष्टेत्येव जनकत्वस्याप्यदर्थतयाऽप्रकारत्वात् क्रिययोर्जन्यजनकभावस्यापि संबन्धत्वेयुक्तिमाह अतएवेति जन्यत्वस्य संसर्गत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः जलपानानां तर्क्येत्यनेन पूर्वोत्तरभावसंबन्धसत्वं बोध्यते त

अन्यथाभुंक्ते ब्रजतीत्यादावप्येकवाक्यतायत्ने तथाच तयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसर्गोजन्यत्वं सामानाधिकरण्यं पूर्वोत्तरभावो व्याप्यत्वं चेत्यादिरनेकविधः तथाच भोक्तुं पचति भुक्त्वा तु स इत्यादौ भोजनजनिकापाकक्रियाभो जनजन्यात् द्विरिति बोध्यः अतएव जलपानानां तर्क्यस्य तद्वैतसत्वेऽपि पीत्वा तु पचति न प्रयोगः सामानाधिकरण्यस्यापि संसर्गत्वेनार्थात्समानकर्तृकत्वमपिलब्धम् भुक्त्वा ब्रजतीत्यादौ पूर्वोत्तरभावः सामानाधिकरण्यज्च संसर्ग इति भोजनसमानाधिकरणान्नदुत्तरकालिकी ब्रजनक्रियेति बोध्यः ॥

करणस्य संसर्गताभ्युपगमस्तु यत्र पूर्वापरी भावापन्नभोजनतत्त्वोर्वैय्यधिकरण्यं तत्र भुक्त्वा तप्यतीति प्रयोगवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वस्य तु दिनान्तरितपूर्वकालवृत्तिसमानाधिकरणभोजनादिं क्रियामादायत्वावारणाय व्यवधानज्च तात्पर्यं वशाद्दण्डमुहूर्त्तदिनाग्रात्यम् अतो भोजनानन्तरादण्डादिव्यवधानेपिन तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ ५ ॥ ॥ जन्यत्वविवक्षायां तु प्रयोगद्वष्ट एवेति भावः सामानाधि

मनुपूर्वोत्तरभावस्य सवधताभ्युपगमेऽध्ययनकालेऽधीत्यनिसृतीति प्रयोगानुपपत्तिरित्येतावध्ययनानतर्योभावात् एवमुस्त्वव्यादाय स्व
पितीति न स्यात् ओष्ठपुटविभागरूपव्यादानकाल एव स्वापादिसत्वे तादृशप्रयोगस्येत्येव व्यादानस्य स्वापपूर्वकत्वाभावात् तत्र आह अ
धीत्यनिसृतीत्यादि क्वासविशेषेति विभिन्नकालिकयोः कालिकसंबंधघटितव्याप्यभावेन तत्संबंधावच्छिन्नत्वस्यापिससर्ग
तोपगंतव्या न केवलं तत्र व्याप्यत्वस्यैव ससर्गता किंतु सामानाधिकरण्यस्यापीत्याह सामानाधिकरण्यं चेति नानो विभिन्नकर्तृकैकका
लिकाध्यपन्नदिक मादायोक्तप्रयोगपत्तिरित्येव सामानकर्तृकयोरिति सूत्रविहितत्वात् तस्यैव सामानकर्तृकत्वरूपसोमानाधिकरण्य

अधीत्यनिसृतिमुत्सवं व्यादाय स्वपिती त्यादीचाध्ययनव्यादानयो रभावकालेऽप्रयोगाद्यदायदास्य स्थितिः स्वापश्च तदा
तदाध्ययनं सुखव्यादानं चैति काले विशेष्यवच्छिन्नव्याप्यत्वबोधाद्व्याप्यत्वसामानाधिकरण्यं च ससर्गः ६

संसर्गस्य शब्दबोधविषयता सार्वत्रिकीजन्यत्वादीनां तु तात्पर्यवशं त्काचित्कीसेति भावः अन्ये तु सामानाधिकरण्यस्यैव पूर्वोत्तर
भावस्यापि त्कातज बोधविषयता सार्वत्रिकीमुत्सवं व्यादायैव सुखासुखव्यादात् तादृश्यमेव व्यादानोत्तरमपि स्वापानुसृते स्तथा यौवोपपत्त्य
मादाय प्रयोगोपपत्तिः एकैव पूर्वोत्तरसंबंधव्यतिरिक्तसंबंधभानस्यैव क्वाचित्कत्वमित्याहुः न च वज्रानासि मयस्मात् तस्मै न भविष्यति
मत्प्रसूतिमना एध्यप्रमेति त्वाशशपसेत्यप्रमत्प्रसूतिमना एध्यते प्रजान भविष्यतीत्यर्थो हि भिन्नकर्तृकादपि त्कादर्शनात्समन
कर्तृकत्वस्यापि त्कातजजन्यबोधविषयतानसार्वत्रिकीति वाच्यम् सूत्रस्वरसानादृशस्यैव स्थित्यादिक्रियमभाहृत्या नाराधम स्थित
त्येति बोधस्याभ्युपगमेन सार्वत्रिकत्वाक्षतेरिति ॥

नचेति अनभिहितइति न प्रसज्यप्रतिषेधोवाक्यभेदादिदोषात् नचानुपपत्त्यातत्स्वीकारः वक्ष्यमाणभाष्यविरोधान्न तथा चैकेनाभिधानेप्येनानभिधानात्तृतीयापत्तिरित्यभिप्रायेणाह पाकक्रियाकर्तुरित्यादि तदभावादिति अभिहितमिन्नत्वादित्यर्थः अतएवेति तत्सूत्रस्थनञः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थः भाष्येइत्यस्यानभिहितसूत्रस्येदृतिशेषः तस्येति समानकर्तृकत्वस्येत्यर्थः द्विवचनप्रकृतिबहुव्रीहिणासमानकर्तृकत्वस्य धात्वर्थविशेषणतैव प्रतीयते ननु विधीयमानत्वादिति भावः तदेव विशदयति अन्यथेति एतत्सू

अनभिहितेभवतीति पर्युदासाश्रयणात् अतएव प्रासादेऽस्मिदृत्यत्र प्रासादनक्रियाधिकारणस्याभिधानेऽप्यास्ति क्रियाधिकारणस्यानभिधानात्सप्तमीति भाष्ये स्पष्टं तस्मात्प्राप्त्यस्य कर्तृवाचित्वमावश्यकमिति तन्न सूत्रान्नस्य वाच्यत्वालाभात् समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकालेत्कादित्येव तदर्थोत् अन्यथा समानकर्तृगेत्येव सूत्रस्यासः स्यात् तृतीयापादनं त्वाख्यातार्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्तुरभिधानात् प्रधानगुणे कार्यप्रवृत्तेर्न संभवति उक्तं

च वाक्यपदीये ११ तस्य कर्तृशक्तिप्रतिपादकत्वेइत्यर्थः समानेति तदुपादानाच्च कर्तृद्वयस्यैव लाभः त्यासः स्यादिति कर्तृरिच्छादिति वत् वस्तुनस्तु न तथा सप्तमवति कर्तृरिच्छादिति सूत्रेणैव गतार्थत्वादव्ययकृतो भावइति वार्तिकविरोधाच्चेति भावः उक्तापत्तिं निरस्यति तृतीयापादनं त्विति आख्यातार्थक्रियाया इति क्रियाद्वयनिरूपितकर्तृशक्त्योरनेकत्वेऽपि प्रधानतिङ् नार्थक्रियानिरूपितकर्तृशक्तेरख्यातेनाभिधानेन तत्र कृतं तार्थक्रियानिरूपिततच्छक्तेरनभिहिताया अप्यभिहितत्वातिदेशस्य अनभिधानेन त्वनभिहितत्वातिदेशस्य चोक्तभाष्यप्राप्त्यापेक्षानुपगमान्न तृतीयापत्तिः प्रकृतेरिति भावः ॥

दृश्यं व्याकरणादिना गृहीतशक्तिकपदसमुदायादतासन्तादगृहीतार्थतात्पर्यकोदयो ग्यादनाकांक्षाच्च शाब्दबोधो धादर्शनादासन्त्यादिकमपिश
 क्षिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्याबोधजननीयेसहकारिआसन्निश्चप्रकृतबोधानुकूलपदावधानं अस्मिच्चपर्वतोवह्निमानित्यत्रतादृशप
 दाव्यवधानं ननु गिरिर्भुक्तं वह्निमान् देवदेनेनेति नतो बोधः अतएव स्यात्प्रांतगुलं पचतीत्यत्र तगुलकर्मकस्यात्यधिकारणकक्रि
 येति बोधेनानासन्नता तद्गुटकसर्वेषां पदानां तादृशबोधानुकूलत्वात् स्यात्प्रांतपचतीत्येतावन्मात्रबोधेन तु तंदनासन्नमेव श्लोको दोतुयो
 जनावाक्यादेव बोधः तद्भ्रमेणानासन्तादो धदर्शनाजज्ञानमेव हेतुरिति संप्रदायः नव्यामुमौ निश्लोकादन्वयबोधानुदयप्रसंगा न्नोक्ता
 व्यवधानमासन्तिः आकांक्षादिसत्त्वेतात्पर्यं ज्ञानेच सतिव्यवहितोदव्यवहितोच्चबोधदर्शनाजज्ञानविलंबेन शाब्दाविलंबाच्च किन्वि

सिद्धान्तमिच्छार्थमाह वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षेति सूतीति मतस्थितिः साधुशब्देन गर्गताहिबोधकाननुतत्सृताः १ य

द्ययिवर्णस्फोटः पदस्फोटोवाक्यस्फोटः अत्र एव पदवाक्यस्फोटोऽवर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटादृत्य शेषपक्षाः

सिद्धान्तसिद्धान्तिवाक्यग्रहणमनर्थकं दुरर्थकंच ॥ ११ दंपदमेतत्पदेन संभूयान्वयबोधं जनयति त्याकारकपदतात्पर्यरू

पात्रिसंधापयिन्निच्छासा ननु वन्निच्छासौ निश्लोको दोषतादवस्थान् शुक्वाको येन भगवन्तात्पर्यं मादयेव गतिरित्याहुः वस्तुतस्तु
 सत्यऽर्थतात्पर्यं ज्ञाने पदतात्पर्यज्ञानविलंबेन शाब्दबोधविलंबाद्व्यापदजन्यपदार्थानां सम्यवधानेनोपस्थितिरेवासन्तिः स्वरू
 पसत्यन्वयबोधे हेतुः नहि पदार्थानामनुपस्थितावन्वयधीः केनाप्यनुभूयते इति अर्थतात्पर्यं विदंपदमेतस्मिन्नर्थेऽपरपदार्थान्वयबोध
 यन्नित्यभिसंधापयिन्निच्छाविसंवादिशुक्वाको येन भगवतएव साविसंवादिनितु शिष्ययितुरेव अस्स संशये व्यतिरेकनिश्चये चान्वयाबोधा

तज्ज्ञानमप्यन्वयबोधहेतुः अधिकमग्रेवक्ष्यते शब्दबोधेयोप्यतायाज्ञानकारणमितिक्वहवः साच्चैकपदार्थोपरपदार्थस्ययादृशससर्गवत्त्व
तादृशससर्गवत्त्वैवप्रकृतशब्दबोधविषयसंसर्गवत्त्वमिति यावत् अस्तिच पयसासिचनीत्यत्रसेकेपय कारणकत्वस्यससर्ग अतएवक
रकाभिप्रायप्रयुक्तपयसासिचनीतिवाक्यनयोर्मयः पदार्थेकरकार्थासेककरणत्वाभावात् यादृशेति विशेषणश्चाकार्थाशब्दइतिवा
क्यसमवायससर्गमादायनाभेदान्वयेयोम्य अयोम्येप्येनद्वभेगान्वयदर्शनादेतज्ज्ञानस्यापिहेतुताननुससर्गस्यवाक्यार्थत्वेनतद्वोधा
त्प्रागनुपस्थित्याकथतद्वोधास्यतत्रतत्त्वमितिचेन्नहिहयोग्यताज्ञानस्यशब्दबोधेनिष्पद्यत्वेनहेतुतात्वमोयेनोक्तदोषोवकाशमासादयेत्
किंतुसशयनिष्पद्यसाधारणज्ञानत्वेनतस्यचनदीर्घेभ्यः पयसासिचनीत्यादौसेकपयःकारणकोनवेतिसशयात्मकस्यभूतलेषदोलीत्या
दौचप्राप्त्यभिकनिष्पद्यरूपस्यापितत्राकूलम्यात् स्वजन्यशब्दबोधस्यैवान्वयबोधप्रतिबंधकतयोक्तबोधानत्सभवान्केचित्तुलौकि
कसन्निर्कर्षजन्यदोषविशेषाजन्यतद्वत्ताबुद्धित्ववच्छिन्नप्रतिपत्तिरदभाववताज्ञानाभावस्यहेतुनयाशब्दबोधस्यापितत्त्वार्थ्यतावच्छे
दकाक्रान्ततयायोग्यताज्ञानसस्वेतदभावोदेवशब्दबोधबारेणैकतयोर्यताज्ञानस्यनहेतुतया कार्य्यतावच्छेदककोटीप्रत्यक्षाभ्यन्तनि
वेशेनैवलौकिकप्रत्यक्षनिर्णयैपिघटाद्युपनीतभानसंग्रहापत्तद्विहायजन्यान्नह्यनिवेशः नचबाधनिष्पद्याभावत्वायेक्षयास्तशयनिष्प
यसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेनहेतुत्वेप्लाघवनितिवाच्यम् स्यादेवेयदिबाधाभावस्यशब्दत्वंकार्य्यतावच्छेदकं कल्प्येत किंतुशब्दबोध
स्वबाधाभावकार्य्यतावच्छेदकोक्रान्ततयातद्वशायांतप्रतिषेधामः अतएवषटोऽभिधेयइत्यादावुक्तबाधाप्रसिद्धावपिनक्षतिः तत्सं
गोवच्छिन्नतत्रकारकतद्विशेष्यकतद्वरनित्वस्यैवतत्त्वार्थ्यतावच्छेदकत्वात् षटाभावेऽभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वममदशांमादायतद्व
भवस्यापिप्रसिद्धेर्बन्धाहुः अत्रवदन्तिनहि तद्विशिष्टबुद्धिसामान्येबाधाभावकारणं किंतुबाधावतागदृक्कासम्बन्धग्राह्यप्रत्यक्षोदय

[illegible]

स्य धातुपदेषु - ख्यातविरूपाकाक्षोद्या अतएवानयनं कृतिरित्यप्रनयनानुसूलाकृतिरिति बोधः धातावाख्याता समभिव्याहारात् इत्यमे
वाक्काशाव्याकरणेन प्रतिपाद्यते तच्छततत्पदेतत् त्वदपूर्वोपरीभावसमभिव्याहारः सेति फलति ताविनायद्यप्युक्तानाकाक्षेकमेतत्
पदेऽतत्पदत्वभ्रमदशापाघटीयाकर्मतेति बोधोदयेन तज्ज्ञानहेतुर्ननु स्वरूपसंतीसा न च जनितान्वयबोधाद्वाक्यान्तु नरपितादृशबोधा
पन्निरुक्ताकांक्षयास्तदानीमप्यविकलत्वादिति वाच्यम् प्रकृतान्वयबोधसमानाकारबोधानुपहितत्वस्यापि स्वरूपसतत्राकाक्षात्वेन
जनितान्वयबोधस्य लेतदभावा नापत्त्यसंभवात् तात्पर्यं विषयत्वस्य प्रकृतत्वेन बोधविशेषणार्थबोधयजायतामिति तात्पर्यं सत्त्वे
न जनितान्वयबोधस्य हि तीयबोधे निरुक्ताभत्वं स्वसमानेत्युक्तेऽन जनितान्वयबोधस्य महवाक्यार्थबोधेन त्वम् अतएवापमेति सुबोरा
ज्ञः पुरुषोऽप्यसार्थ्यतामित्यादीराज्ञः पुरुषेण सहान्वयबोधजनने सर्वदा निराकांक्षत्वम् नृव्यस्तु यत्पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्ततात्पर्यं
विययी धृतान्वयननुभावकत्वं तेन सह तस्मात्क्षेत्र्यमेति राज्ञः पुरुष इति वाक्ये राजपुरुषे ससर्गप्रतीतीच्छ्योच्चरिते एव इत्यस्य पुरु
षेण साक्षात्त्ववारणायान्वयबोधे तात्पर्यं विशेषणमेव च न तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधे एव गद्येतुता अगृहीतार्थतात्पर्यं केनिरुक्ताका
क्षज्ञानाभावादेवान्वयबोधापत्त्यभावादित्याहुः सर्वे च शाब्दबोधात्प्रागवश्यं कृतं तन्न तत्पदसमभिव्याहाररूपकाक्षयेवान्वयरूपवाक्या
र्थभानोपपत्तौ वाक्यस्य तत्र शक्तिर्निष्प्रभागेति नैयायिकावदति मीमांसकादयस्तु वाक्यस्य तत्र लक्षणे च न तु तत्र शक्तिरिति तन्मतं त्व
एव यितुस्फोटनिरूपणमित्ताशयेन मूलमवतारयति सिद्ध्यन्तीति यद्वा नमूक्तव्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययेषु तन्नदर्थबोधकत्वशक्तिप्र
तिपादकत्वमनुपपन्नप्रकृतिप्रत्ययानाक्रमिकास्तु विनाशितानावर्णोक्ततया स्थित्वेन प्रत्ययभूतया तत्र शक्तिप्रदस्य कथमप्यसंभ
वेन तत्र प्रतिपादकस्यास्य शास्त्रस्याप्राप्ता एव प्रसंगद्वयाशक्ता निराकरणस्य स्फोटनिरूपणमित्याहुः सिद्ध्यन्तानि कथं मिति तथा बोधोद्गा

समाधत्ते तथापीति अन्येषां वर्णोद्विपंचस्फोटातामित्यर्थः तत्रस्फोटत्वं स्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पन्न्यार्थप्रकाशकत्वं प्रकाशश्च ज्ञानं तथा चार्थनिष्ठविषयताप्रयोजकशक्तिमत्त्वं पर्यवस्यति वर्णस्यैव तत्त्वाभ्युपगमेव तत्त्वादीनां तत्त्वाभ्युपगमेन पदादिस्फोटइति व्यवहारः अवाप्तवत्वेति वर्णस्फोटादीनामाकांक्षानिवर्तकत्वाभावा दवाप्तवत्वं शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहाय परसिद्धान्ते तत्स्वीकारः पारमार्थिकत्वं तु वाक्यस्फोटस्यैवेति भावः विप्रतिपत्तिरिति संशयोपपातकोद्युपस्थापकं वाक्यमित्यर्थः ननु संशयजनकं वाक्यमेव सापरोक्षज्ञानं निश्चयात्मकमेवेति प्राचीनप्रवाशेन संशयजनकत्वस्य वाक्येऽसंभवात् विलुप्तसंशयजनकवाक्यत्वमेव वि

तथापि वाक्यस्फोटातिरिक्तानामन्येषामप्यवाप्तवत्त्वबोधनाय तदुपादानम् एतदेव ध्वनयति अतिनिष्कर्षइति इति मतस्थितिर्वैयाकरणानां महाभाष्यकारादीनां तत्रक्रमेण सर्वोत्तान्तिरूपयन्वर्णस्फोटं प्रथममाह साधुशब्दइति ॥

प्रतिपत्तित्वम् तत्र तदभावसहचरितधर्मवद्धर्मिज्ञानस्यैव समानाने केति सूत्रेण विप्रतिपत्तेरप्याह त्वैव संशयहेतुत्वोत्कीर्तनादित्यवधेयं मूलमसाधुशब्दान्तर्गतवर्णवाचकताविचारस्याप्रसुतत्वं मत्वाह साध्विति अत्र साध्वन्तर्गतवर्णत्वसामानाधिकरण्येन वाचकत्वादिसाधने तद्वाक्यस्य विप्रतिपत्तिरित्यादिर्भवः नैयायिकैरपि साध्वन्तर्गतानां केषां चिद्वाचकत्वाभ्युपगमात् तादृशवर्णत्वव्यवच्छेदेन वाचकत्वादिसाधने तु वैयाकरणानां परेषां विकरणेषु बाधश्चात आह तस्मृताइति ॥

ननु यथाश्रुते साधुशब्दान्तर्गतावाचकास्तदन्तर्गतवर्णस्मारितानेत्यर्थे लाभादेतद्वाक्यस्य विभिन्नधर्मि बोधकत्वाद् द्विप्रतिपत्तिरिति त्वस्यैकासम-
 वः एकधर्मिकविरुद्धकोटिकसुश्रयजनकस्यैव तन्मादौ तोष्य च छे सारे साधुशब्दान्तर्गता इति साध्वन्तर्गतवर्णस्मारिता इत्यर्थः यथाश्रु-
 ते साध्वन्तर्गतवर्णस्मारितानापूर्वोक्तवर्णनावाचकत्वस्य केनाप्यनभ्युपगमाद्वाधसिद्धसाधनयोरापत्तेः तस्मादितत्त्वचशस्त्रबोधित-
 देशादेशिभावनिमित्तनिमित्तिभावादन्यतरसंबन्धेनानास्म्यपत्यरिरियानित्यादीनासंग्रहविधिकोटीरिति समुच्चयव्याख्याको-
 टिताख्यविषयतासंशयेऽप्रावश्यकीति सूचनार्थोक्तोटीरिति अन्येषानेत्यादिकाना नैसर्गिकर्मणि स्वीजसमौडित्यादिविहितप्रत्य-

साधुशब्दान्तर्गतावाचकानवेति विप्रतिपत्तिः विधिकोटीरित्येवंनेति वैयस्यकरणानां साधुशब्देऽप्यतिशयमद्-
 त्यादिप्रयुज्यमानेऽन्तर्गतास्तिविसर्गादय एव बोधकावाचकास्तस्यैव शक्तिरिति त्वस्य प्राग्व्यवस्थायितत्वात् ननु

नै. स्मृतास्तादयः स्वादयश्चेत्यर्थः ॥

त्यभ्युपगमानां साध्वन्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वावच्छेदेन मतभेदेनोभयसाधनान्तोक्तदोष इति भावः यथाश्रुतमूलोक्तविप्र-
 त्तिपत्तिमनुसृत्याह साधुशब्द इत्यादि ननु साध्वन्तर्गतवर्णनां बोधकत्वसाधनेऽपि नवाचकत्वसिद्धिरनप्राह बोधकावाचका-
 इति तस्यैवेति बोधकत्वस्यैवेत्यर्थः प्रागिति शक्तिरिति रूपणावसर इत्यर्थः बोधकत्वसिद्धौ च तदन्वयानुपपन्न्यापदार्थान्तर-
 याशक्तिरपि सिद्धे तदभावेन सापिनेति वाचकत्वसामान्यभाषसिद्धिरिति भावः ॥

नेयापिकमतंदूषयि तुमुपपत्त्यस्यति यत्त्विति वाचकत्वाभावे प्रयोजकमाह तेषामिति बहुत्वेनेत्युपलक्षणमनुगमकधर्माभावस्या
पिनिङ्त्वमुष्मादीनामेकवचनत्वादिवदनुगमकत्वासंभवा निङ्त्वत्वाद्युपस्थितिं विनापि ह्यत्याद्यर्थोपस्थितेर्व्यभिचारेण शक्तानवच्छेद
कत्वाच्चैतिबोध्यम् ननु तिबाद्यादेशिनामपितत्तदनुबंधभेदे मनान्त्वान्नोक्तरीत्यानेषां वाचकत्वमत आह सधामिति अनुप्रयुज्यमान
धातून्तरेधादिनापितदर्थबोधोपपत्तेर्नोक्तदोषोऽत आह ब्रह्मेति आदिनाऽद्यनिर्यो लिङ्धुगित्यादिसंग्रहः लुगादेरित्यादिनालुबलोपयोः
सः तैरिति आदेशैरित्यर्थः उक्तदोषमाशंक्याह लत्वस्येति जातिरूपतयेति लडादिलेषुलङ्गत्यनुगतप्रतीत्यातत्सिद्धिरित्यभिप्रायः नव्याः

यत्तु प्रयोगांतर्गतास्तिबादयो नवाचकास्तेषां बहुत्वेन शक्त्या नंत्यापत्तेः एधांचने ब्रह्मेत्यादावादेशभूतलुगादेरभावरूप
स्यबोधकत्वासंभवाच्च किंतु तैः स्मृतालकाणः स्वादयश्चवाचकाः लत्वस्य जातिरूपतया शक्तानवच्छेदकत्वोचित्यात् अव्यभि
चारश्च आदेशानां भिन्नतया परस्परव्यभिचारित्वात् लः कर्मणीत्याद्यनुशासनानुगुणयाच्च न ह्यादेशेऽर्थबोधकमनुशा

सुशक्तानवच्छेदकतयानतत्सिद्धिः सर्वलकारसाधारणलत्वस्यातिप्रसक्तत्वादशालकारमाश्रयनेऽनुशक्तिर्ग्रहा
त्पूर्वमनुपस्थितेः पचनित्यादीकृतिबोधापत्त्यात्तस्य शक्तत्वावच्छेदकत्वासंभवाच्च तित्वतत्त्वादिकमेव तदवच्छेदकमित्याहुः तथाचो
क्तविप्रतिपत्तोऽप्राचीनैः सह विवाद एवेति बोध्यम् अव्यभिचारश्चेति लत्वावच्छिन्नशक्तिग्रहस्य कृतिबोधात्पूर्वं नियमेन सत्त्वान्ति
दीनां शक्त्या तवच्छेदकत्वे तु तदवच्छिन्नशक्तिग्रहं विनापितसादिशक्तिग्रहवत्कृतिबोधेनादेशवाचकतावादिमते व्यभिचारोद्वोर्वाड
तिभावः तनुकार्यतावच्छेदककोऽवव्यवहितोत्तरत्वनिवेशान्नेयमापन्निरत आह लः कर्मणीतीति इत्याहु रिति तथाचादेशानामेव

स्वसाधकेति स्वमतपरिपोषकेत्यर्थः व्यवस्थितेरित्यादिपुष्पमतत्रयस्यपूर्वकारिकास्थबोधकपदार्थः न्वयप्रदर्शयन्नादीव्यवस्थिते
रित्येतद्विरुद्धोति व्यवस्थानुपेधादिति प्रमाणेन पदार्थनिर्धारणव्यवस्थानदन्त्यथानुपपत्तेरित्यर्थः शक्तिभ्रमादिति सत्त्वावच्छिन्न
निष्ठवाचकत्वस्य तत्रापोपादित्यर्थः मौनार्थादिति विषयवाधयेव भ्रमत्वेन तत्र तया प्रकृतैकोपकत्वशक्तैस्तेषां बाधादिति भावः न
न्वादेशानाबहुत्वमेव तत्र शक्तिस्वीकारे वाचकमत आह्लादेशिना मपीति वैयाकरणैः शाकटायनप्रभृतिभिः व्यवस्थेति इदमेव

तान् स्वसाधकयुक्तिमिर्निगच्छेव्येव स्थितेर्व्यवाहर्तुं सहेतुन्यायतल्लथा किं कर्त्तव्यतेन शब्दाद्यैर्लङ्घेव स्मार्यते यदि
कथकर्तुं र्वाच्यत्ववाच्यतेन हि भावय व्यवस्थानुपेधात्प्रयोगातर्गतता एव वाचकाः जनुतत्स्मृता इत्यर्थः न शहि
पचनीत्यादीलकारमविदुषो बौधान्ततस्य वाचकत्वं न च तेषां तिष्ठ शुश्रुक्तिभ्रमादौ धस्तस्य भ्रमत्वे मानाभावा
त् आदेशिना मयित न हेतुयाकरणे स्वेच्छया भिल्लभिन्नानामप्युपगमात् कशक्तः कोनेति व्यवस्था नापनेश्च सर्वे
वाशक्तत्वे गौरवव्यभिचारश्चास्येव आदेशानां प्रयोगातर्गततया नियतत्वाद्युक्तं तेषां शक्तत्वं तथाच्चादेशिस्मरणे

वाचकमिति निर्द्धारणानुपपत्तेरित्यर्थः अनुशासनस्य पूर्व आपिसत्त्वादिति भावः सर्वेषांमित्यस्य वि० ॥ ८ ॥ कस्य ननेति लाघवम्
निगमकाभावादित्यादिः ननु तथाप्यदेशे शिनामस्यत्वेन तत्र प्रयुक्तत्वाद्यदादेशे शिखेव वाचकत्वं सेतस्य तीत्यत आह व्यभि
चारश्चेति ननु विनिगमनाविरहादेवादेशिना वाचकता सिद्धिरित्याह दिशानामिति तथाच गौरवादिदोषस्य तत्परिहारस्य चोभयोः
साम्येप्यादेशिस्मरणकस्य नाविरहप्रयुक्तलाघवं सहस्रत प्रयोगनेयस्य सेवादेशानां वाचकत्वे विनिगमकमित्यलङ्कार्य ॥ ९ ॥

ननु बोधकतायाः शक्तित्वएव भवदुक्तव्यवस्थोपपत्तिः न च बोधकत्वस्य शक्तिवन्तत्तत्तत्सिद्धं किन्तु संकेतस्य पदार्थोत्तरस्य वान्तत्त्वम्
तथा चानुशासने नयनसाप्रतिपाद्यते तत्रैव तदंगीकारेण कथंति बादिषु तत्सिद्धिः स्मरणकल्यता गौरवं तु प्रामाणिकत्वादपि न दुःश्रुमि
त्यस्वरसात्प्रयोगे श्रूयमाणानांति बादीनां च कत्वे साधकान्तरमुपन्यस्यतीत्याह साधकांतरमिति मुख्यमिति मुख्यत्वं च तस्मिन् शक्ति
ग्राहकांतरनिरपेक्षत्वम् व्याकरणादिना शक्तिग्रहे नियमेन तद्ग्राहकांतरापेक्षणात् सचेति व्यवहारजन्य शक्तिग्रहश्चेत्यर्थः तिङ्ना
दिष्वेवेति व्यवहारेण पूर्ववाक्ये तद्ग्रहेष्ववापो द्वायाभ्यापश्चानद्गतिक तिङ्नादिष्वेव तन्निर्णयादिति भावः ननु प्रयोगांतरगतवर्णेषु
सर्वसिद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहे घटमानयेत्याद्यंतरगतशबादीनामपि वाचकत्वापत्तिर्न च सेषाविकरणानां नैरर्थक्यमिति सिद्धान्त

साधकांतरमाह व्यवहृतेरिति व्यवहारस्मावच्छक्तिग्राहकेषु मुख्यः स च श्रूयमाण तिङ्नादिष्वेवेति त एव वाचका इत्य
र्थः किंच तद्देतुन्यायतद्भूतिलकारस्य बोधकत्वे भूलद्वयतोपि बोधः स्या ॥ व्याकोपात् किंचानयनादिव्यवहारस्य लोडा
द्यंतप्रयोगं विना संभवेन तादृशप्रयोगांतरगतवर्णानां तेन तत्त्वसिद्धावपि तद्ग्रहितवाक्यांतरगतवर्णेषु वाचकत्वमनुशासने नैवै मुख्यं
तथा च तत्रादेशिनां वाचकत्वं सिद्धावत्यत्राप्यादेशेषु साकल्ये तत्स्वरसादाह किंचेति तद्देत्विति तद्देतोरेव तत्त्वे किंचेनेनेति न्यायाका
रः लाघवमूलकश्चायं न्यायः उभयोर्हेतुत्वे गौरवान्न संगमयति लकारस्येति बोधापत्तिरिति भवनकर्तृबोधापत्तिरित्यर्थः न केवलमिति
न्यायात्केवललकारस्य प्रयोगानर्हत्वाद्भूतल्लक्षणं तस्याच भवतीत्यत्रानुसंहिता ह्यकाराद्य
थाकर्तृबोधस्तथा प्रत्यक्षश्रुतलकारादपि कर्तृबोधापत्तिरिति भावः न च साधुत्वज्ञानं प्रतिबंधकं शक्तत्वरूपसाधुताया अपिस

नादशेति आपादितकर्तृबोधेदृत्यर्थः समभिव्याहार इति पूर्वोपरीभावायन्वयार्थः समुदाय इत्यर्थः आवश्यकत्वा न विनालकारेणापि
 बोधाजननेनोक्तसमभिव्याहारस्यपेक्षणादित्यर्थः वाचकत्वशक्तिरिति अर्थबोधकत्वस्य शक्तिरित्यर्थः तथा चाप्राप्तकालमायर्ज्यस्य
 दोषयोगित्वात् न स्यादिति भावः वाचकत्वानभ्युपगमे अत्र शिशोश्चिवादिभूते गौरवप्रदर्शयति अत्यथेति उक्तसमभिव्याहारस्य वा
 चकत्वात् न भुपगमेदृत्यर्थः नन्वेतावता समभिव्याहारस्य वाचकत्वस्याप्युपगतगतात् प्रत्ययपठकान्वर्णनाभिन्याह म
 याचेति विनिगमनविहादिति नचवर्णनां बाहुल्यमेष विनिगमकम् उक्तानुपूर्व्यात् ननु गमकत्वात् किञ्च समभिव्याहारस्य वाचक

नादशबोधेपचैतीति समभिव्याहारोपिकारणे मिति चेन्न हर्षवश्यकत्वादस्तु नादशसमभिव्याहारस्यैव वाचकत्वशक्तिः
 अन्यथा लकारस्य वाचकत्वं समभिव्याहारस्य कारणत्वं चेत्तु भयं कल्प्यमिति गौरवं स्फुटं न भवति नादशसमभिव्याहार
 समभिव्याहारनावर्णनवेत्समभिव्याहारस्य कारणतावर्णनोक्तसमभिव्याहारस्यैव वाचकत्वशक्तिः ॥ त्वत्तदुक्तक

नात्तत्कर्णानामवच्छेदकतायां गौरवं वर्णनावाचकत्वेनानुपूर्व्यात् कस्यैव तत्त्वमिति लाघवस्यैव विनिगमकत्वमिति भावः ननु
 प्रयोगात्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वावच्छेदेन वाचकत्वसिद्धौ प्रकृतयो वाचकत्वाभावात् साधनाय भूल इत्युक्तो भवनक्रियाकर्तृबोधापर
 दनमनुचितं नादशलकारस्य प्रयोगात्तर्गतवर्णस्मारितत्वात् न वाचनोक्तयुक्तिः समभिव्याहारस्य वाचकत्वसाधिका नप्यत्र तत्र
 वृत्त्यायावकाशः समभिव्याहारस्य लघुवाचकताप्रदोपयोगितया शब्दे बोधे हेतुत्वेपित इत्युक्तस्य भावात् त्वेतेन तदस्य ग्रंथसिद्धिर्भवति
 न लकारस्य वाचकत्वेनानुशासनस्यैव मानत्वादित्यपरितोषात् नुलमवत्परयति अपि चेति ॥

पदस्फोटनिरूपणउपजीव्योपजीवकभावस्यापिसंगतित्वं सूचयन्मूलमवतारयति एवमिति उक्तरीत्येत्यर्थः आदेशानामपिकेषं
चित्प्रयोगानंतर्गतत्वादाह तिव्वि सर्गादयदिति प्रयोगांतर्गतवर्णोदृतिपावत् ननुतादृशयावच्छर्णानां वाचकत्वं कथं पदस्फोट
सिद्धिरतो भावार्थमाहायमिति समभिव्याहृतंतूक्तार्थं सिद्धइति आनुपूर्वीविशिष्टतावतां वर्णानामवाचकत्वे आनुपूर्वीरूपप
दस्य वाचकत्वाशङ्कएवेति भावः ननुसमुदायस्यप्रत्येकानतिरिक्तत्वेनवाचकतायाः प्रत्येकवर्णविश्रामोवाच्यस्तथाचकथं

एवमादेशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्फोटोप्यसिद्धएवेत्याह अथेति आदेशसिद्धविसर्गादयः अयं भावः समभिव्या
हृतवर्णानां वाचकत्वे सिद्धे तादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकतासिद्धातिप्रतिवर्णमर्थस्मरणानुभ
वविरुद्धत्वात् प्रत्येकवर्णानामर्थवन्त्वेन प्रातिपदिकत्वापत्तौ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यादिभिध्नं न वनमित्या
॥ दोनलोपाद्यापनेश्च ॥

समुदिततादृशवर्णरूपपदस्य वाचकतेत्यतः प्रत्येकवर्णवाचकानां निरस्यति प्रतिवर्णमि

ति अनुभवविरुद्धत्वादिति घटशब्दादमुमर्थे प्रत्येकीत्येव प्रतीतेरित्यर्थः साधकान्तरमप्याह प्रत्येकमिति अर्थवत्त्वइति तद
भुपगमइत्यर्थः नलोपादीत्यादिनाजश्लादिपरिग्रहः तथाचसमुदितानामेवतेषां वाचकत्वमभ्युपेयं तत्रचोक्तयुक्त्या तत्स
मुदायस्य वाचकत्वनिर्वाधः स एव चास्माकं पदशब्दव्यपदेत्यइति भावः ॥

ननु प्रत्येकवर्णनावाचकत्वस्य गौरवपरुह न त्वादेवास भक्तसमुदायस्यैव न त्सेत्यतीत्यादेशावाचकाश्चेति समभिव्याहृतवर्णनावाचताया हेतुत्वोपन्यासो विफल उन्मन प्रलपितत्वशङ्कया अवसरेणैव निरासादित्यत आह एतच्चेति समभिव्याहृतवर्णनावाचकत्वोपन्यास न चेत्यर्थः चरमवर्ण एवेति पदं तेन श्रूयमाणवर्णे एवेत्यर्थः एवकारेण पदघटा

-एतच्च चरमवर्ण एव वाचकत्वशक्ति शक्तेर्व्यसज्यवृत्ति त्वेमानाभावात् पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसत्कारश्चरमेणार्थधीजनने सहकारिण इति न तन्मात्रोच्चारणादर्थधीरिति वर्णस्फोटवादिना मतांतरस्य दूषणा योक्तम् ॥ ६० ॥ ६० ॥

कत आक्तनवर्णव्युदासः तत्र हेतुमाह शक्तेरिति स्वरूपसंबंधात्मिकाया बोधकारणताया पर्य्याप्तत्वासंभवाच्चरमवर्णादेव बोधोदये नाप्यत्र तत्सत्त्वे मानाभावादिति वार्थः ननु तस्यैव वाचकत्वे तन्मात्रश्रवणादर्शबोधापत्तिरत आह पूर्वपूर्ववर्णेति तत्पदघटकपूर्वपूर्ववर्णेत्यर्थः मतांतरेति समभिव्याहृतवर्णनामवाचकत्वे तत्समुदायरूपपदस्य तु त एव वाचकत्वमिति यन्मतांतरे तत्त्वं न नायेत्यर्थः उक्तमित्यस्य मूल इति शेषः अर्थबोधापत्त्येति वस्तुमतेनैयमापत्तिः

नस्यादिति स्यान्निलकारस्योभयत्रैक्यादिति भावः नव्यतैसायिकनयेन नैयमापत्तिः तैः प्रयोगान्तर्गतनिवादीनामेव वाचकताया अ-
भ्युपगमात् धातुप्रत्ययलोपस्यते न च दर्शबोधोपपादनं नृभयोः समप्रयत्नकमित्यवधेयं इत्यस्त्विति तथा च तदुभयप्रशक्तौ वक-

लकारस्यैव वाचकत्वे कृत्तिङोः कर्तृभावना वाचकत्वव्यवस्थान्वसिद्धा न स्यादित्याह किंचे-
ति आदेशानां वाचकत्वे च तिङ्त्वेन भावनायां शानच्त्वादिना कर्त्तरि शक्तिरित्युपपद्यते वि-
भागद्वयमिति भावः न च शानजादौ कृत्तिर्लकारार्थः आश्रयः शानजर्थ इत्यस्तु कर्त्तरि कृदित्य-
नुशासनादिति शङ्क्यम् स्यात्पर्यर्थे न निराकांक्षतया शानजादौ कर्त्तरि तस्य स्यात्प्रवृत्तैः अन्य
शाघजादावपि प्रवर्त्तते ॥

नृलाभः कृत्याश्रयस्यैव कर्तृत्वादिति भावः अन्यथेति अनाकांक्षेऽपि शास्त्रप्रवृत्तावित्यर्थः शाक्ततावच्छेदकभेदस्य तत्रापि स-
त्त्वादिति भावः ॥

सामानाधिकरण्यानुरोधादिति शानच्चः कृतिवाचकत्वे सर्वानुभवसिद्धाभेदान्वयबोधानुपपत्तेरित्यर्थः लडादेशत्वबोधनफलं ध-
 त्वर्थवर्त्तमानत्वप्रतीतिरेवेति बोध्यम् पञ्चनिकल्पमिति दृढचत्वाद्यन्तर्गमेति मतमनुसृत्य सत्वप्रधानानिनामनीति निरुक्ता द्रव्य-
 विशेष्यकबोधजनकत्वनामत्वम् तदेव च नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिघटकं अतएव निपातार्थस्य भेदान्वयद्वयमिति मतेनेदददूषणमि-

देवदत्तं पञ्चमानद्वयदिसामानाधिकरण्यानुरोधाच्छानच्चः स्यादित्यशक्याह नरवाद्यततिङ्श्व-
 स्तिनामनाकृत्स्निवस्तुः नामार्थयोरमेदोपि तस्मान्नृत्योऽवधार्यतामेः अथादेशवाचकाश्चेत्यदस्कोटस्ततः सुदः
 पञ्चतितरैर्मैत्रं पञ्चनिकल्पमैत्रद्वयादिषु नामार्थत्वाभेदान्वययोः स भवएवेति कर्तृकचकतास्यादिति भावः नृवप-
 चनिकल्पमित्यत्र सामानाधिकरण्यानुरोधात्कर्तृरित्यक्षणापचमनद्वयमाप्यपत्तेरिति लः कर्मणीत्यनुशासनं च-
 लाघवात्कल्पिनैलकारेकर्त्रादिवाचित्वकल्पितमादायेत्युक्तम् इति वर्णस्कोटनिरूपणम्॥

यः आपत्तेरिति नच सातवेष्टेति भावः नन्वादेशानां वाचकत्वे आदेशिशक्तिप्रतिपादकत्वाः कर्मणीत्यादिसूत्राणवैयर्थ्यमतआह लः क-
 र्मणीति उक्तमिति आख्यातशक्तिनिरूपणवसरद्वतिशेष एवंच प्रयोगे श्रूयमाणप्रकृतिप्रत्ययघटकवर्णेषु शक्तिवर्णस्कोट-
 निपर्यवसन्नम् इति भूषणसारदर्पणे वर्णस्कोटनिरूपणम्॥

उद्धेधकतत्त्वलेदूषणाऽन्तरमप्याह एमोऽस्तीत्यदिसमधानस्यफलानुमेयत्वेन तादृशस्थलेफलाभावेनोद्धेधसंस्कारभावादिति बोध्यमुत्तरे
 मभिव्याहरो न समूहः वर्णानां क्रमिकाणामाशुविनाशिनोच्चतदसंभवादतएवाव्यवहितो न त्वसंबंधेन न पूर्वपूर्ववर्णवत्पूर्वपूर्ववर्णस्य
 वाभावात्तापि वर्णसमेतं पदार्थीतरं मानाभावात्तत्रयथा तादृशधर्मो न गतीकृतवर्णानां वाचकत्वेनैवोपपन्न्यापदस्फोटस्य निगलंबनता
 यज्ञैः पदप्रयुक्तकार्योणां वर्णेष्वेव दर्शनाच्चेति कथं पदस्फोटसिद्धिरित्यत आह दिगिति न दर्थ्यस्मृवर्णसमुदायः पदं न वर्ण इति

एमोऽस्तीति वक्तव्ये एम् इत्यनंतरं घटिकोत्तरमकारोच्चारणेऽर्थबोधा
 यन्या तादृशानुपूर्व्यो एव शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक् ॥ ६९ ॥

प्रतीतेर्वर्णानि रिक्तपूर्वापरीभूतततः समुदायात्मकपदस्वीकारावश्यकः अतएव पदे वर्ण इति व्यवहारेऽपि स्वरसतः संगच्छते
 नित्याश्च वर्णानि सेषु यौवोपर्य्यश्च पूर्वपूर्ववर्णानुसंधानस्याव्यवहितो न त्वसंबंधेनोत्तरोत्तरवर्णानुसंधानेनाक्यस्फोटवध्यमा
 णीत्यासत्त्वात्तेन स्वविषयकानुसन्धानविशिष्टानुसन्धानविषयत्वरूपमिति नानुपपन्निरिति यथा चेत्ततश्चावाक्यस्फोटनिरु
 पणे वध्यत इति तच्चाचवर्णसमुदायो वाचक इति पदस्फोटपक्षे पर्य्यवस्यति

पारिभाषिकेति शास्त्रकारसकैतिनेत्यर्थं पूर्वमुप्रकृतिघटकवर्णसमुदायरूपस्यप्रत्ययघटकवर्णसमुदायरूपस्यचतस्यवाच-
 नोक्ता इदानीन्मयसमुदायस्यैवसेतिभेदः घटितीति घटइति प्रकृतिरेनेति प्रत्ययइति प्रकृतिप्रकृतिप्रत्यययोर्विभागस्यज्ञानासंभ-
 दिति योजना सर्वसर्वपदेति वर्णनित्यताप्रतिपादकमाख्यमेतत् वस्तुसादेरपि पक्षत्वादाह व्यक्तेनेति तथा च निश्चितसाध्यव-
 स्वस्यैवदृष्टान्तत्वेन तत्र त्वेन तस्य पक्षभिनन्त्यामावेपिनदृष्टान्तत्वमनुपपन्नमिति भावः तस्माद्वस्तुसादिस्थले विभागस्तन्निर्णय-
 ग्रस्यवैयाकरणानामपीति शेषः परेतु आमादीप्रत्ययत्वस्य दृष्टत्वेन वा मित्यादावा मोवद्वत्यादेर्वसादेः प्रत्ययत्वमित्यंशस्य प्र-

सुप्तिङतंपदमिति परिभाषितपदस्य वाचकत्वं स्वीकर्तृणं मतमाह घटेनेत्यादिषु न हि प्रकृत्यदिप्रिदा स्थिता व-
 स्तुसादाविवेहापि संप्रमोहो हि दृश्यते २ घटेनेत्यादी घटइति प्रकृतिर्नेति प्रत्ययइति
 विभागस्य सर्वसर्वपदादेशादिति स्वीकारे विशिष्यप्रकृतिप्रत्यययोर्ज्ञानासंभवात्नवाचकत्वमित्यर्थः वैयाकरणे
 विभागः सुप्तेयइत्यनोदृष्टान्तव्याजेनाह वस्तुसादाविति बहुवचनस्य वस्तुसाविति समुदायस्य देशविधानात्त-
 ॥ चतद्विभागः संभवतीत्यर्थः ३२

कृतित्वमनुमातृशक्यमित्युक्तीत्यानप्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वसिद्धिः
 घटेनेत्यत्र तु न शब्दस्य दादेशत्वं भाष्यकृतैवोक्तमिति न तत्र विभागासिद्धिरुपार्गः अत्र च कादित्यादीत्वगत्य शिष्यमाणं लुप्पमान्य
 र्वाभिधापीति न्यस्यात्प्रकृतेरेव वाचकताऽस्तु वात आपिसु प्रप्रत्ययानुसधानादो धः प्रकृतेः स्वार्थे विशिष्टप्रत्ययार्थे लक्षणवा सर्व-
 सर्वपदादेशादित्यपि वर्णाऽनित्यत्ववादिनां दूरापास्तमित्याहुः ॥

युक्तेरेक्यात्क्रमसप्तवाक्यस्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति सुप्तिङं तैत्ति न तत्वाचकत्वं समुदाय इति पदसमुदायरूपे
वाक्यद्वयार्थः एवमिति वाक्यशक्तिवदित्यर्थः विशिष्यसूत्रोपात्तरूपेण अत्राप्यमाने ध्वित्यनेन तन्निष्ठबोधकत्वज्ञानासंभवः सूच्य
ते समुदायव्युत्पन्न्येति समुदायस्य वाचकत्वग्रहेणेत्यर्थः बोधत्तं प्रहृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थबोधादित्यर्थः तत्रापि सुप्तिङं तत्सु पदे पि शा
क्तिरिति तत्कल्पनेत्यर्थः ननु घटेनेत्यादिमूलेन समयुक्तिकस्फोटद्वयोपादानात्कार्थं पदस्फोटेसाध्येनाक्यस्फोटस्य दृष्टान्तत्वं किंच प्रथमं पदस्फो

सुप्तिङं तच्चयरूपवाक्यस्यापि तदाह हरेवेत्यादिदृष्ट्या च वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु अर्थे विशिष्यसंबंधाग्रहणं चे
त्समं पदे लक्षणादधुना चेन्न तत्पदेऽप्यर्थे सुततया हरेव विस्मोवेत्यादौ पदयोरेडः पदानादतीत्येकादेशो सति २
नतद्धिभागः सुज्ञानः तथा च प्रत्येकं पदानेनेपि समुदायशक्तिज्ञानाच्छाब्दबोधात् समुदायेऽप्यावशिष्यकीशक्तिः ए
वं प्रकृतिप्रत्ययेषु विशिष्याज्ञायमानेऽपि समुदायव्युत्पन्न्यार्थबोधात् तत्राप्यावशिष्यैकैव शक्तिरिति भावः वस्तुतः पदेऽप
दार्थबोधवद्वाक्येन वाक्यार्थबोध इति पदार्थशक्तिः पदेऽपि वाक्यार्थशक्तिर्बोक्तेः भ्युपेयमिति पदस्फोटवाक्यस्फो
टसि द्वैतदर्थसंबंधरूपवाक्यार्थप्रसिद्धावाक्यशक्तिकल्पनावसर इत्याद्यपरितोषात्पदस्फोटमेव दृष्टानीकृत्य वा

क्यशक्तिं साधयति वस्तुत इति तथा च यत्र पदोपस्थित्या पदशक्तिग्रहसंभवस्तत्र पदसर्गैव वाक्यार्थबोधो यत्र तदसंभवो हरेवेत्या
दौ न चानापन्न्यावाक्यस्यैव शक्तौ तदो धइति यद्यपि ध्वनस्थित्वा विति पदमहिम्ना पक्षद्वयं व्यवस्थितमिति लभ्यते तथापि आ
वश्यं वाक्यस्फोटेनैवोपपन्नोपदस्फोटकल्पनं नावश्यं कभिति सिद्धोते वाक्यस्फोट एव पर्यवस्यतीति बोध्यम् ॥

वाक्यस्फोटस्यावश्यकतामेव दर्शयति अतएवैति वाक्यशक्त्या न भुपयगे मेदृत्पथं तादृशेति वाक्यार्थबो भजनकत्वं रूपवाक्यशक्तिज्ञानरहितस्यापीत्यर्थः तत्सत्त्वे तु न श्रोपि बोधदृष्टयेति भावः बोधप्रसङ्गः घटकर्मकानयनानुकूलकृतिबोधापनिरित्यर्थः पदवृत्तिश्च न जन्यपदार्थोपस्थितिरिति भावः घटमानयेत्यत्रेति अत्र तादृशं व्युत्पन्निरहितस्य तु नुषज्यते ननु शाब्दबोधकारणार्थं तात्पर्यं ज्ञानरूपपदकार्ये त एवाभावादेव न बोधोऽत आह सत्यपीति बोधाभावादिति तादृशबोधाभावादित्यर्थः तथा च यदभावात्

अन्यथा घटकर्मत्वं मानं यन्नं कृतिरित्यदौ तादृशं व्युत्पन्निरहितस्यापि बोधप्रसङ्गः घटमानयेत्यत्रेव पदार्थो नासुय स्थितौ सत्यपि तात्पर्यं ज्ञानेन बोधाभावाच्च तत्रैव घटकर्मकमानयनमिति बोधे घटार्थकप्रतिपत्तिकेन न कर्मत्ववाचकविमर्शे सतत्वे सतत आख्यातस्य समभिव्यक्त्यदौ कारणसिद्धिर्कार्यकारणभावज्ञानवतो बोधमज्ज्ञानमपि हेतुरिति चेन्न हि सिद्धे वाक्यस्फोटघटादिपदार्थबोधे बोधकतारूपपदशक्तिज्ञानकार्यकारणभावस्यैवं विशिष्टवाक्यार्थबोधे पदसमभिव्यक्त्यदौ रूपवाक्यमित्युक्तौ बोधकतारूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वं कल्प्यताम् ॥ ५॥

तत्कार्यमानस्य तद्वैतुनया वाक्यशक्तिरावश्यिकेति भावः एतेन व्यतिरेकसहचारकारणता ग्राहकः प्रदर्शितः अन्ययं प्रदर्शयन् वाक्यशक्तिव्यवस्थापयति तत्रैवेति घटमानयेत्यत्रैवेत्यर्थं बोधादित्यनेन स्वरूपसतो हेतुत्वव्यवच्छेदतादृशसंकाक्षनिष्ठबोधहेतुत्वस्यैवास्मन्मते वाक्यशक्तित्वेनाकांक्षाशक्तिरिति परिभाषा भेदे पि वाक्यस्फोटसिद्धिर्निरुक्ता चेत्प्राशयेनाह तथेति ॥

ननु शाब्दबोधे हेत्वर्थोपस्थितिजनकत्वं शक्तित्वं तनुपदएव न वाक्ये तन्निष्ठबोधकताया स्माह शोपस्थित्यजनकत्वादत आह अर्थोप
 स्थापकेति शाब्दवृत्तीति शब्दनिष्ठयद्वेधकारणत्वमित्यर्थः तथाचोपस्थितौ शाब्दहेतुत्वनिवेशे एतत्कल्पे प्रयोजनाभावेन तज्ज्ञान
 स्य तादृशोपस्थित्यजनकत्वे पि शक्तिताक्षतेः बोधकशब्दस्य शब्दत्वेन निवेशाच्चापभ्रंशस्यापि संग्रह इति भावः ननु वाक्यशक्तिवा
 दितमते संसर्गरूपवाक्यार्थस्य नानात्वाजद्वेदेन शक्त्यानंत्यम् किंच पदवृत्त्या वाक्यशक्तिं विनापि वाक्यार्थबोधजननाद्वाक्यशक्तिप्र
 हस्यतडे तु तायां व्यभिचारः अखण्डवाक्यपक्षस्तु नेदानीं प्रक्रांतः कार्यतावच्छेदकैव्यवहितोत्तरत्वा निवेशेन तद्वारेणोप्यनुपस्थितसं
 सर्गे वाक्यशक्तिग्रहः शाब्दबोधात्प्रागसंभवीति कथं तस्य कारणेति चेत् सत्यं संगस्य विशिष्यानुपस्थितावपि तदादिवत्का
 अर्थोपस्थापकज्ञानविषयशब्दवृत्तिज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात् युक्तं चैतत् विषयता संबंधेन शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञान

स्य लाघवेन हेतुत्वसिद्धेः विवेचितं चैतद्द्रव्येण ॥ ॥ एकविभक्तिविशिष्टधातुपदकारकविशिष्टक्रियाबोधकमिति सामान्यतः
 साद्रहान् तात्पर्यग्रहस्य त्वयाप्येव मेव वाच्यत्वात् अनंतरं पदविशेषसमभिव्याहारेण तात्पर्यवशात्संसर्गविशेषेण तत्कारका
 विशिष्टतन्क्रियाभानं नापि संसर्गानंत्यप्रयुक्तशक्त्यानंत्यम् = = = संबंधत्वस्यानुगमकस्य सत्त्वात् तत्पदघटितसमभि
 व्याहारस्य नियामकतायुभयोः समैवेति तन्मतनिष्कर्षः ननु स्यादेवोक्तप्रकारोपदिवाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वं सप्रमाणं स्या
 तदेव तु नेत्यत आह युक्तं चैतदिति एतत् वाक्यनिष्ठबोधकत्वस्य शक्तित्वमप्युक्तिमेवाह विषयतेति शाब्दबोधमात्रे तत्सामान्यद्र
 त्यर्थः वृत्तिज्ञानस्येति वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः विषयता संबंधेनेत्यनुषज्यते लाघवादिति अम्यथा घटपदशक्तिमवि

दुपलस्यदज्ञानवतो घटमानयेति वाक्याद्दोषापन्याघटशाब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिर्विना हेतुतावाच्यं त्वर्थभेदे नानंत
 कार्यकारणभावकल्पने गौरवम् अस्मन्मते तु विषयतासंबंधेन घटवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरसत्त्वान्न शाब्दे तस्य भानमित्येक एव कार
 यकारणभाव कल्प्यत इति लाघवादि त्वर्थं ननु घटघटत्वविशेषणभावे विपरीतस्युत्पन्नस्य घटमानयेत्यतो घटत्वविशिष्टबोधो भव
 रणाय घटत्वविशिष्टबोधो ध्योपस्थिते घटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटत्वविशिष्टाया हेतुताया अवश्यवाच्यताया तत एवानतिप्रसंगे उक्तकार्य
 कारणभावे मानाभावोऽत आह विधेचित्तैवेति पदपदार्थभेदे नानंतकार्यकारणभावे प्रवृत्तिप्रवेशमपेक्ष्योपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वे
 नैव शाब्दे सामग्रीकुक्षी प्रवेष्टवितस्तथासुति सुमवायेनाकाराशस्य जनकतयोपस्थितस्य देवदत्तं शाब्दे भानवारणाय विषयतया शा
 ब्दसामान्यवृत्तिजन्योपस्थितेर्विषयतया हेतुत्ववाच्यम् एवं च संसर्गस्य शाब्दे भानानुरोधेन संसर्गेति वृत्तिकल्पनमावश्यकम् तथा च पदे
 पदार्थानां वाक्येन वाक्यार्थस्य बोध इति न विरोधविशेषणव्यत्यासेन शाब्दबोधे पदार्थानां भानं पदोपस्थितानां भेदसंसर्गस्य वाक्यशक्त्या बो
 धादिवृत्तिज्ञानस्येति यथाश्रुतार्थकमेव तत्र विधेचित्तम् च नुतलुत्तुत्तिज्ञानस्येत्यनेतरं मनुष्यकविषयतासंबंधेनेत्यस्य वृत्तिज्ञानविषयत्व
 धकत्वघटकबोधोपविषयतासंबंधेनेत्यर्थः अन्यथा वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधेन तस्मिन्नेन संबन्धेन न हेतुत्वा
 संभेन वाक्यशक्तेर्गर्भत्वादिति बोध्यम् अत्र ब्रूयति पदजन्यपदार्थोपस्थितिमन्तरेण शाब्दबोधो धानुदयात्तादृशपदार्थोपस्थिते
 शाब्दबोधे हेतुनेति तावन्निर्विवादपदस्य च प्रकृत्याद्यात्मकस्यार्थसंबंधविना तदुपस्थापकत्वासंभवत्तस्मिन् नृत्यात्मकसंबंधो
 प्यावश्यक एव ननु तत्समुदायरूपपारिभाषिकपदस्य तत्समूह रूपवाक्यस्य विशिष्टार्थसं-तच्चिनापितेभ्यश्च काश्चादिरूपस्कार
 णसमवाधानादेव विशिष्टबोधोपपत्तेः एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थशाब्दत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात् यन्मुखाद्यवाहृत्तिज्ञान

जन्योपस्थितेर्विषयतासंबंधेन हेतुत्वमेव वाक्यशक्तौ प्रमाणमिति तन्न स्वातंत्र्येण तद्हेतुत्वस्यैवासिद्धेः तथा हि तादृशकार्थ्यकारणभावेन च निवृत्ति
न पदवृत्तेर्निवेष्टाः किं वाक्यवृत्तेः किं वाक्यमिति मात्रस्य न तावदाद्यः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः शाब्दहेतुत्वस्य सर्वैरेवाभ्युपगमात् न हि
नीयः वाक्यवृत्तेस्ततः प्रागसिद्धेः अतएव न तृतीयः किंचित्तव मते वाक्यशक्तिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधात्मकत्वेन तस्मिंस्तद्विषयत्वा
संभवादपि नोक्तरितिः साधीयसी अपि च वाक्यवृत्तिज्ञानस्य शाब्दसामान्येन स्वातंत्र्येण हेतुत्वं यदा कदाचिद्विवरणादिना घटादिपदश
क्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिर्वन्यापि घटमानयेति वाक्यशक्तिमविदुष आकांक्षादिवशाच्छब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् यदपि सम
भिव्याहाररूपाकांक्षैव वाक्यमिति तदपि न तथा सति घटीयाकर्मतेत्यादिबोधे घटमानयेति वाक्यसाकांक्षं निराकांक्षं च घटः कर्मत्व
मिति ॥ सर्वसिद्धव्यवहारानुपपत्तिः पदयोः समभिव्याहारइति वत्पदयोर्वोक्त्यमितिव्यवहारप्रसंगश्चेति समभिव्याहृतप
दानां मेव वाक्यत्वमुपगन्तव्यम् न शाच समभिव्याहारस्य शाब्दबोधहेतुत्वेपि वाक्यस्य तत्त्वं दुरुपपादमेवेति क्व वाक्यशक्तिसिद्धिः
समभिव्याहारनिष्ठबोधजनकत्वग्रहवतो बोधेत ज्ञानं हेतुरित्यपि रिक्तं वचः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समभिव्याहारज्ञानस्यैव शाब्द
धीहेतुत्वेन तन्निष्ठबोधजनकत्वज्ञानस्य हेतुताया एवाभावात् न च नदपि समभवति शाब्दबोधात्प्राक्प्रसंगस्यैवानुपस्थितेः सामान्यतस्त
दुपस्थितावपि विशेषरूपेण भागार्थतात्पर्यज्ञानाद्यपेक्षणे च मूलशेषित्या न व वाक्यशक्तेरेवासिद्धापत्तिः वक्ष्यमाणरीत्या शाब्दबोधा
त्प्राकृतदुपस्थित्यभ्युपगमे वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यनंतरं शाब्दबोधाभ्युपगमे वा शाब्दप्रामाण्यभंगापत्तिः अनधिगतार्थग्रहका
रणस्यैव प्रमाणत्वात् अतएव तत्र कृतान्न चिन्तितसमासाश्चेत्यत्र समासग्रहणं कृतम् वाक्यशक्तौ तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव सामयिकः श
ब्दादर्थप्रत्ययइति कणादोक्तेर्वोक्त्यशक्तिग्राहकानुशासनादेरभावेन तद्ग्राहसंभवाच्चेति वाक्यस्फोटआपातरमणीय एवेति ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तप्रकारस्यैवैवमनसि निधापनमित्यत्रागोरावक्तुमग्रिमग्रंशद्वयशयेनाह नन्विति अपूर्वत्वात् शाब्दबोधोधात्मागनुप-
स्थितत्वात् ननु शाब्दबोधोत्पूर्वपदे प्रत्यक्षाद्युपस्थितपदार्थनिरूपि तशक्तिग्रहः सुलभ एवेति पदे सममिति मूलमनुपपन्नमतस्या-
ग्रयं प्रकाशयति पद एवेति पदानामेवाविविनयपदार्थे शक्तिरन्वयश्च सामान्यरूपेण ज्ञानं अत एव घटादिपदादन्वितघटाद्युपस्थि-
तो नि यमनतत्प्रतियोग्याकाशा भवति किमन्वितकर्मत्वमित्याकाशाकारसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रका-
रकजिज्ञासाजनकत्वात् विशेषरूपेण भावेनैवमादिपदसंभविष्याहो नि यामकोऽत एव तस्य शब्दे भावः पदवृत्तिविषयत्वात् अ-

ननु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याशंक्याह अर्थेति वाक्यस्यैतिशेषः वाक्यस्यैवार्थविशिष्टप्रत्यय-
ग्रहणं चेन्न हि पदेऽपि समं पद एवाव्ययं शक्तिरिति पक्षेऽपि तद्रहासंभवस्तु इत्यर्थः यदि च पदशक्तिः पदार्थो-
शे ज्ञानात्प्रत्ययार्थे वा ज्ञानोपयुज्यत इति कुञ्जशक्तिवा दस्तदाममापि वाक्यस्य शक्तिरज्ञानेवोपयुज्यत इति वादाभ्यु-

शक्यस्यापि भावनातिप्रसङ्गात् नञैव घटमानयेत्यत्रैतरे न्वितकर्मत्वमिति रीत्यानेकधा संसर्गस्य भानाप-
त्तिरिति तदेव भ्यस्तार्थेऽपि स्थिता वप्याकाशां वशोदेकधैवतज्ञानप्रसङ्गात् नञाकाश्यास्तद्गाननियामकत्वावश्यकत्वेन तत्र वृत्ति-

कल्पनापार्थक्यमस्य शक्यमानभिर्येव तदभ्युपगमात् तथा च पदशक्तौ वसंसर्गभानोपपन्नैतन्ननवाक्यशक्तिः पदत्वापेक्षा-
या वाक्यस्य गुरुत्वाच्चेति तन्मतं तथा चान्विताभिधानमत्रेऽपि पदे वाक्यार्थशक्तिग्रहासंभवसमान इत्यर्थः ज्ञानेति पदार्थानां प्रागुप-
त्पत्तौ तत्र पदार्थशक्तिग्रहसंभवादिनिभावः अज्ञानवतिरन्यभ्युपगमस्तु शाब्दे भानापत्त्येवेति भावः ॥ १६ ॥

पदार्थवदितिसप्तम्यंतादृतिः उपमेयेसप्तमीदर्शनात् वाक्यार्थेपि संसर्गेपीत्यर्थः इदंचबोध्यत्वंशक्तिरित्यभिप्रेत्य तद्ग्रहः शक्तिग्रहः
लक्षणशब्दस्यचिह्नद्वौप्रसिद्धेः प्रकृतोपयोग्यर्थपरतयातंव्याचष्टे लक्ष्यतद्वति मूले अर्थेद्वितिरूपितत्वंसप्तम्यर्थः तच्छब्दार्थे
शक्तिज्ञानेऽन्वेतीत्यभिप्रेत्यव्याचष्टे पदेपीत्यादि तद्ग्रहद्वनिवाक्यार्थनिरूपितशक्तिग्रहद्वत्यर्थः अयंभावः घटमानयेत्यादिवृद्धव्य

ननुवृद्धव्यवहारां पश्यतो मनसापदार्थवद्वाक्यार्थेपितद्ग्रहद्विति चेत्तुल्यमित्याह लक्षणादिति
लक्ष्यतेतर्क्यतेऽनेनेतिलक्षणं मनस्तस्मान् अपिः पदंपदोत्तरबोध्यः पदेपिलक्षणातद्ग्रहश्चेत्त
ह्यस्तुवाक्येपीतिशेषः वस्तुतस्तुसमुदितार्थेविशिष्टवाक्यस्यैवप्रथमंद्ग्रहः आवापोद्वापाभ्यांपरं त
॥ प्रत्येकं तद्ग्रहद्वितिबोध्यम् ॥

वहाणद्यस्यपदेपदार्थनिर्णयस्तस्यतद्वाक्यश्रवणेपदेः पदार्थोपस्थित्यादिसमवधा
नेम नसातत्संसर्गेपस्थितिर्नानुपपन्ना परंतुमानसस्यप्रायः संशयात्मकस्यापिसंभवान्निश्चयार्थशब्दादरः तत्रशक्तिग्रहहेतु
लिंगादेर्निर्णयकस्यसत्त्वेनसंशयत्वासंभवादिति ननुशब्दशक्तिर्निर्णयस्यैवशब्दबोधेहेतुतावधारणेनतस्यंशब्दबोधात्प्रागुक्तपि
त्याऽसंभवेनवाक्यशक्तैः॥

शाब्दबोधहेतुत्वं दुर्घटमेवेत्यग्राह्यत्वं तद्वद्बोधो विशिष्टवाक्यार्थशक्तिग्रहः तथाच शक्तिग्राहकशिरोमणिना व्यवहारोऽप्यपूर्व
 वाक्यस्य शक्तिग्रहेण तस्यैव शाब्दबोधहेतुत्वावधारणात्तादृशरूपेण स्वस्वविषयकत्वस्वविषयोद्भूतसंस्कारसामानाधिकरत्येन
 यसंबोधेनैव शिष्टस्येदोर्नीतनवाक्यज्ञानेऽप्यक्षतत्वात्तद्विज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुताम्यं व्यभिचारः मध्येवाक्यार्थोपस्थितेनैव
 क्षणाच्चनोक्तदोषावसर्ग इति भावः ननु तर्हि पदस्फोटस्य निगलंबनतापत्तिरत आह आवापोद्वायाभ्यामिति अतः यत्तापसंभारणा
 भ्यामित्यर्थः तद्वद्बोधः प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहः तथाच प्रत्येकपदशक्तिसाचिव्येनाकांक्षादिदिवशात्पदाद्वाक्यार्थश
 द्बोधोऽस्तदापदस्फोटोऽप्यस्तुतन्निर्देशैव साक्षेपं मजनयति तदा वाक्यस्फोट इति मतद्वयपर्यवस्यतीति भावः केचित्तु वदन्ति
 तपदार्थस्तदुपस्थितिर्वाशाब्दबोधहेतुर्ननु पदज्ञानमपि तद्विनापि शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारोत्पत्तुं पश्यतः श्वेतनालप्यं
 वा शाब्दं च श्रुत्वतः तुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वोधावतीति धीरिति तन्न शब्दं विना जायमानस्य घटादिचाक्षुषस्यापि शाब्दाच्चाप
 नैः तत्र पश्यामि न शाब्दयामीत्यनुव्यवसायान्न शाब्दत्वं यदि तदा प्रकृतेऽपि सममूलकप्रतीतेरनुमानेनैव निर्वाहो न न शाब्दप्र
 त्ययस्त्वसिद्धस्येत्यादि स्वयमूहोऽस्मै ॥

उपलक्षणमिति त्वन्मते गभीरायां नद्यां घोष इत्यादी प्रत्येकपदशक्त्या स्वशक्त्यसंबंधरूपलक्षणयान्नोक्तदिश भीषिता र्थान्वये बोधासंभवात्स
 बोध्यसंबंधस्य लक्षणात्वाभ्युपगमेन वाक्यार्थमात्रे वाक्यलक्षणं गीकारादिति भावः पक्षद्वयमिति पदवाक्यभेदे नव्यवस्थितं स्फोटद्वयमि
 त्यर्थः अनुपपत्तिर्मेवाह उत्पन्नानामिति वर्णनित्यतावादिमते वर्णानां योग्यविभुविशेषगुणत्वेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्रयत्वादेकदावस्था
 नासंभवः तन्नित्यतावादिमते त्वाहाभिव्यक्तानामिति वर्णनित्याः किन्तु तदभिव्यक्तिरेवानित्यावर्णेत्यादकत्वेनान्याभिमनानामेव कण्ठा
 द्यभिघातादीनां तदभिव्यंजकत्वाभ्युपगमात् तथाचाभिव्यक्तेरप्योग्यविभुविशेषगुणतया स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्रयत्वाविशेषान्नक्षणिक

द्वयमेव मीमांसकानां वेदान्तैकदेशिनां च गतिरित्याह सर्वत्रैव हि वाक्यार्थोलक्ष्य एवेति ये विदुः भादास्ते पीत्यमेवाहुः
 लक्षणायाग्रहे गतिम् भादादिति तदनुयायिनां वाचस्य निमिषकल्यतरुप्रभृतीनामुपलक्षणमेतत् न नूक्तपक्षद्वयमनुपप
 न्मत्तुत्यनेरभिव्यक्तैर्वैकदाग्रसंभवेन वर्णसमूहरूपपदज्ञानासंभवात् तथाच सुतरात्समूहरूपवाक्यज्ञानासंभवद
 ॥५॥ ति चेन्न ॥

त्वान्हि शिष्टवर्णनामप्युगपदवस्थानासंभव एवेत्यर्थः नन्वस्तु वर्णानां युगपदनवस्थानं किमस्माकमनिष्टमत आह वर्ण
 समूहेति वाक्यस्फोटकं त्येपि तदाह तथा चेति ज्ञानासंभव इतीति आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकासंभवादंति मवर्णोत्यनिकास्तेतद
 भिव्यक्तिकाले वा पूर्वपूर्ववर्णानां तावदभिव्यक्तीनां वावस्थानासंभवेन तत्समूहरूपपदस्य वाक्यस्य तादात्म्येन प्रत्यक्षकारणस्याभावा
 त्प्रत्यक्षस्यैवासंभवेन तन्नोक्तशक्तिग्रहस्य गगनकुसुमायमानत्वादित्याखंडलार्थः ॥ ५॥ ६॥

अभिप्यक्तिपक्षमादायसमाधत्ते उचरस्वर्णप्रत्यक्षेति अव्यवहितोचरेति एतन्मध्येवर्णानानित्यत्वेनसर्वेषामेववर्णानामव्यवधानेन
स्वाधिकरणक्षणेनरक्तासृज्जित्वाद्यवस्थापन्यास्वस्वभाविकिगतमेवाव्यवहितोचरत्ववाच्यतदोरोपादेववर्णेष्वव्यवहितोचन
रत्वव्यवहारः अतस्वतन्त्रोपस्थितेर्विशेषणतयानिवेशः तच्चाव्यवहितत्वे संसृज्जरत्वं अव्यवहितत्वं चस्वध्वंसानधिकरणक्षणे
संबंधित्वम् तेनघटितघटद्रव्यादीनानिप्रसंग उचरत्वंतुस्वाधिकरणसहोत्पत्तिकत्वतेनपिबभूवुः प्रमित्यादीनशीलुभागस्यप

उत्तारवर्णप्रत्यक्षसमयेतस्मिन्लव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेनोपस्थितपूर्ववर्णवत्त्वम् तथा तदुत्तरप्रत्यक्षकालेऽप्युपस्थितिविशिष्टरूपवत्त्ववर्णवत्त्वस्यैववकाक्यत्वस्यापिसुप्रहत्वात् ॥ ६ ॥

[illegible]

अखण्डस्फोटनिरूपणेऽवसरसंसंगतित्वं सूचयन्ताह इदानीमिति सखण्डस्फोटनिरूपणानंतरमित्यर्थः अखंडेति पदवाक्य-
योरखण्डत्वं चाविद्यमानावयवकत्वं वर्णानामवयवाद्यदितत्त्वस्यापिसिषाधयिषितत्वादाह दृष्टान्तेति दृष्टान्तवाक्यस्ये-
वादिघटितत्वमित्येतेन तदभावात्कथं वर्णेष्वित्यादेस्तत्त्वमित्याशंकायथाशब्दान्तर्भावेण मूलं व्याचष्टे यथेति द्रव्येतीति अवयवा-

इदानीमखण्डपक्षमाह पदेन वर्णविद्यने वर्णेष्ववयवान् च वाक्यात्पदानामत्यंतं प्रविवेको न-
कश्चन ६५ पदे पचतीत्यादौ न वर्णानां वर्णसमूहः पदमिति शेषः दृष्टान्तव्याजेनाह वर्णे स्थिति-
एकारौकारऋकारादिवर्णेष्ववयवाः प्रतीयमाना अपि यथानेत्यर्थः क्वचिद्वित्येव पाठः एवं वाक्ये-
ष्याह वाक्यादिति पदानामपि वाक्याद्विवेको भेदो नास्तीत्यर्थः अयं भावः वाक्यं पदं चाखण्डमेव-
ननु वर्णसमूहः अनंतवर्णकल्पने मानाभावात् ॥ ६५ ॥

द्रव्येत्यर्थः तथा च यथा श्रुतस्यैव दृष्टान्तत्वं नानुपपन्नमिति विचि- पृथग्भाव इति प्रबुध्य सृष्ट्यन्तभावसाधनप्रविवेकशब्द-
र्थः पृथग्भावो भेदे पर्यवस्यतीत्याशयेनाह भेद इति ननु पदादिप्रतीतौ तदवयवानां वर्णानामुपलभ्यमानत्वात्कथं तदसत्त्वमत आ-
ह अयं भाव इति अखण्डमेवेति व्याख्यातार्थ एवकारव्यवच्छेदं स्पष्टयति नत्विति अनन्तेति अनेकेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

ननु ककारो गकार इति प्रतीतिरेव घर्षणं कल्पने मानं यदि च वर्णो भिद्यंजकत्वेनोत्पादकत्वेन चाभिमतवद्युसंयोगविशेषाभिव्यक्तस्फोटस्वक
त्वादितानादृशप्रतीतिविषयइति विभाव्यते तदप्युत्पन्न ककारो नयः ककार इत्यादि प्रतीत्यनुपपत्तिः स्फोटातिरिक्त ककारदीनां त्वयान
भुपगमात् तस्य च नित्यत्वात् व्यञ्जनिकाया उच्यते नोऽद्विषयत्वे सुखाद्विषयत्वेऽपि नित्यतापत्तिरत आह तत्र दूर्णेनोत्पादकत्वेनेति वैक्याये
प्रमाणदर्शयति वर्णजनकताया इत्यादि तथा च नादृशवैजात्यं समवायेन स्फोटाशेषोऽप्येव प्रतीतिरिति विलक्षणेऽप्यपत्तिरत ननु पप
तिरिति रिक ककारादिवर्णसाधिका नाप्युत्पन्ना क इत्यादि प्रतीतिस्तथा सोऽयं क इत्यभेदतत्पत्यभिज्ञा ह्येवाधकसत्त्वेन तादृशप्रतीतिर्भर

तजद्गुणोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठतत्तद्गुणजनकतायावावच्छेदकवैजात्यभादार्यैव
ककारोगकारइत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यसंभवात् स्पष्टं हि भामन्यन्तारत्वाद्विवायुविषुवर्णस्याप्य
तद्रूप्युक्तदेवताधिकारेनैवैवंवायुसंयोगएववाचकोपिक्विसंस्थादित्तिवाच्यम्॥ ६०॥ ६॥

मन्वात् नपि सुखादीनां नित्यता पक्षि. तन्वा शकसस्त्वो नारवर्णि केष्यत्सक विशेष्य गुणस्य जगत्कृत्वदि ति भावः. अथ मन्वात् तन्वा मन्वा वाचस्पति
अप्ये आरोप्यत इति नित्यतायेति पदमोरोपपत्तयान्वा ल्या तमता नारनुवक्ष्यते कायुसंयोगोपीत्यपि रोवार्थे कर्तृतास्त्वयमि
धानज्ज्वयुसंयोग एवेत्यर्थः समवायस्यानारोपितस्य वाचकता न केदन्तेत्यपवायस्य योगस्येव कायात्मकत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

समाधत्ते प्रत्यक्षेति अयमाश्रयः कादिवर्णानामुक्तसंयोगात्मकत्वेऽतीन्द्रियतापनिर्नचसेष्टानुभवविरोधात् नचोक्तकत्वस्यातीन्द्रियध
र्मत्वेन कथं साक्षात्कारविषयत्वमिति वाच्यं सुरभिचंदनमिति प्रतीतौ चक्षुरयोग्यस्यापि सौभ्रादेश्वरविषयत्ववन्नस्यापिश्रोत्रग्राह्यत्व
संभवात् विषयबाधेन परं स्फोटं श्रेकत्वप्रतीतिभ्रान्तिवमिति अन्येतु कादिप्रतीतिर्यदि स्फोटं श्रेकत्वादिकं समवायेनावगाहेतत्तदा
तस्याभ्रान्तत्वसम्भावना किलु स्वाश्रयाभिव्यंग्यत्वसंबंधे नैव तदंशे वैजात्यं नच स्वाश्रयाभिव्यंग्यत्वस्य संबंधत्वे प्रमाणाभावः कादि
प्रतीतेरेवमानत्वात् विशिष्टप्रतीतिनियामकविशेषो हि संबंधः अतएव लोहितः स्फटिक इति बुद्धेः स्वाश्रयसंयोगस्य संबंधतामा

प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेववाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् तथाचवाचकत्वान्यथानुपपन्न्यात
देवेदंपदं तदेवेदं वाक्यं सोऽयं गकार इति प्रतीत्याचस्फोटोऽखंडः सिद्ध्यति ॥ ६ ॥

मनन्ति नचसमवायविषयैव साभ्रान्तिः यथा कथं चित्प्रतीतेः प्रमात्वोपपन्नो भ्रमस्तत्कल्पनाया अन्त्यायत्वाद् धिकमग्रेवश्यत इ
त्याहुः उपसंहरति तथा चेति वाचकत्वात् उपपन्न्येति पदवाक्ययोर्वर्णसमूह रूपत्वे उक्तरीत्या वर्णानां युगपदवस्थानासंभवेन वाचकत्वग्र
हानुपपन्न्येत्यर्थः वर्णानामनित्यत्वे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः साप्यस्मन्मयेनास्तीत्याह तदेवेदमित्यादि तद्वक्त्यभेदावगाहिपदादिविशेष
कप्रत्यभिज्ञानुपपन्न्याचेत्यर्थः उक्तरीत्या कथं चिच्छक्तिग्रहोपपादनेष्वनित्यवर्णघटितपदवाक्ययोरप्यनित्यतया प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिर्

एतेनेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरसिद्धास्वरादस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः अननुभवादिनि तथ्यच्च तत्रैव प्रमाणभावेन वाचकत्वदूरप
 एहतमिति भावः तेषां गकारदिवर्णना स्फोट इति विषयगार्हस्थ्ये वास्मभिर्वाचकत्वाभ्युपगमादिति भावः
 क्रमिका णामपि स्यापिमासद्वावस्थानादुक्तमाशुतरेति तृतीयस्तु णसृजिध्वंसप्रतियोगिनामित्यर्थः आशुतरेविनाशिनोसंश्लेप्यत्तनास

एतेन गौरित्यादी गकारैकारविसर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटयननुभवाच्छ्रुपमाणवर्णानामेव वाचकत्वमस्ती
 त्यपास्तं तेषां स्फोट इति रिक्तत्वाभावात् यनुवर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे प्रत्येकादर्थबोधोपापत्तिः समुदायस्य तु
 क्रमवता माशुतरोत्पन्नानां तथैवाभिव्यक्तानां वाज्ञानमसंभाव्यमेव पूर्ववर्णानुभवसत्कारसहकारेणैक
 दासमृद्वालवनरूपसकलज्ञानसंभवस्तु सरेरस एकाजा एनदीदीनादिसाधारणा इत्यति प्रसंग इति स्फो
 ट एवास्वरादोनादाभिव्यङ्ग्यो वाचक इति कैयटः तमुच्छ्रम् पदज्ञानसंभवस्योपपादितत्वात् ॥ ६ ॥

मुदायसंभवादुक्तम् क्रमवतामिति असंभाव्यमिति प्रत्यक्षेतादात्म्येन विषयस्य हेतुतया संसृद्धरूपविषयस्यैवानुवादादिति भावः पूर्वपु
 र्वेति ननु वर्णानित्यताकास्मिन्नेव तृतीयस्तु णसृजिध्वंसप्रतियोगिनां तेषां भवात्कथं तज्ज्ञान्यसत्कारस्वरासंभवः तेषा
 दिक्वाप्तिप्रतीतिः ककारादौ विशेषणतया क्वचित्त्वमवगाहते विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतया ककाराद्युत्पत्तिरिति तीयश्चेति विधि

कल्पकमभ्युपेत्य तृतीयक्षणे विशिष्टज्ञानवाच्यं तच्च न संभवति संबंधवति मानं च दृश्यते च क्षुरादिने निवृद्धोक्तेः प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यं सह
 भावेन हेतुतया तृतीयक्षणे तद्वर्णरूपविषयस्याभावात् न च ककाराद्युत्पत्तिक्षणे तत्त्वकत्वादिसृष्ट्यैव द्वितीयक्षणे एव स विकल्प संभ
 व इति वाच्यम् एवमपि प्राथमिकविशिष्टबुद्धेरुपपादत्वात् इति चेदत्र वदंति संसारस्यानादितया बालस्य स्तनपानप्रवृत्तिहेतुविष्टसाधनत्वं
 स्मृतेरिव प्राथमिककत्वादिविशिष्टबुद्धिजनकस्मृतैः संभवान्न तदनुपपत्तिः ककाराद्युत्पत्त्यनंतरं ककारियगकारवृत्तिविशिष्टबुद्धेरेव च
 तादृशकल्पने मानमिति अन्येतु प्रतियोगिता संबंधेन योग्यविभुविशेषगुणानां प्रतिस्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वोभयसं
 बंधेन यदिसामान्यतस्मादृशविशेषगुणस्वकारणतास्यानदाककारादिप्रत्यक्षानुपपत्तिः प्रसज्येतापि सैवन अंतिमशब्दनाशे सुषुप्तिप्राका
 लोत्पन्नज्ञानादिनाशे च व्यभिचारत्वं किं नु विजातीयगुणताशे वैजात्यं चरमशब्दादिव्यावृत्तमिव प्राथमिकविशिष्टबुद्धि विषयवर्णव्यावृत्त
 मपि न च तादृशवैजात्ये मानाभावः नाशयतावच्छेदककोटिप्रविष्टतथैव तत्सिद्धेः तथा चान्तिमशब्दनाशेन द्वितीयक्षणे एव तादृशवर्ण
 नाशेपिन तृतीयक्षणे स्य तद्व्यक्तिवैतरेतु त्वकल्पना न तृतीयक्षणे स्यापिन स्तस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिरुक्तहेतुहेतुमद्भावस्वीकारेपीत्याहुः
 अतिप्रसङ्ग इति सरसशब्दघटकसकाराकारैरुपसर्गानुभवजन्यसंस्कारैरसंबोधापत्तिरित्यर्थः नादाभिर्व्यंग्य इति ध्वन्यनुगतव
 र्णाभिर्व्यंग्य इत्यर्थः अखण्डवर्णघटितः उपपादितत्वादित्यस्य सखण्डस्फोटनिरूपणावसर इति शेषः तादृशप्रत्यक्षस्यांतिमवर्णो शेषः ॥
 लौकिकस्यातीतवर्णो शेषः लौकिकस्य सरेरस इत्याद्य नतिप्रसक्तस्योपपादितत्वादित्यर्थः ॥

अतिरिक्तस्याचकत्वेदूषणमाह वर्णानामिति विकल्पग्रासादिति प्रत्येकव्यजकत्वे आद्यवर्णदेवतद्विचारणवैयर्थ्याप
 नेरिति प्रसंगाच्च समुदायस्य तूक्तरीत्यादुरूपपादकत्वेन तद्वाजकत्वस्याप्यसंभवउक्तिषु कत्वादित्यर्थः कैयटानुयायिनस्तु पूर्वपूर्ववर्णकार
 सेचेद्वितीयादिवर्णेत्यनिःसम्भवेन दास्यादपिकथयचिद्वदुक्तरीत्यापदवाक्यप्रत्यक्षनिर्वाहः सेवनकिन्तु यावत्तकारयति तं तेन तावदौका
 रेतेनेन यत्नेनैकोवर्णरुच्यार्प्यते तेनैव विच्छिन्नेन तस्मिन् वर्णेन पसहत्यतः पानमन्यमुन्याद्यद्वितीयः प्रवर्तते इति परः सन्निकर्षद्वितीया
 स्य भाग्यप्रमाण्यात्पूर्ववर्णविनाशानंतरयत्नातरेण द्वितीयवर्णभ्युपगमात् किंच भवन्मते वर्णप्रत्यक्षस्यैवानुपपत्तिः तेषामुच्चरितप्रध्व
 सित्वेन तदुत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वाक्षणिकत्वेनातीन्द्रियक्षणवच्छिन्नत्वात् तयार्थेकोपयचीत्यादि सूत्रोपयोगिनोऽप्यपूर्वोऽप्यपर इति प्रत्यक्ष

वर्णानां प्रत्येकव्यजकत्वं समुदितानावेत्यादिविकल्पग्रासाच्च ननु त्वन्मतेऽप्येष दोषः तन्न द्वर्णेत्यादकत्वेन अभिमतवायुस
 यो गानां प्रत्येकव्यजकत्वं समुदितानावेति विकल्पगणसंभवादिति चेदुच्यते ॥ ११ ॥ विषयार्थकेदं शब्दाभिव्यज्यमानौर्वाच्यव्यव

हारस्यासंभव एवं नष्टविद्यमानयोः संबंधि नो रव्यवहितो न रत्वस्य संबंधतया वक्तुमशक्यतया ॥ १२ ॥ विपूर्वोक्तरीत्यापदप्र
 त्यक्षानुपपत्तिः अपि च गृहीतशक्तिकस्यैव बोधकत्वमिति नियमेनोच्चारणभेदाद्विन्नेषु शक्तिग्रहासंभवः आनुपूर्व्यास्तजत्कालघटि
 ताव्यवहितो न रत्वघटितत्वेनानुगतत्वाच्छक्ततावच्छेदकत्वासंभवात् अखण्डस्फोटागीकारेण तन्न द्वर्णोपाध्यवच्छिन्नेन तस्मिन् यो
 वाप्योदिव्यवहारविषयत्वस्य सूत्रपणदत्वाभ्युक्तानुपपत्तिः तस्यैवानुपूर्व्यमर्गतसमस्तवर्णस्य यद्यप्यभिव्यजका स्तथापि च र
 मवर्णोभिव्यक्तएव संबोधहेतुरिति नोक्तविकल्पस्याप्यवसर इत्याहुः ॥

ज्ञेनेति आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णात्मकस्फोटस्यवाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः अपास्तमित्यनेनान्वयिस्फोटइति वाचकत्वेनाभिमतोऽखण्ड
 द्यर्थइत्यर्थः नाद्यइति नैकइत्यर्थः तन्पक्षेदूषणमाह घटपदइति घटद्रव्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटेगृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः कलशपक्ष
 दित्यस्यागृहीततदवच्छिन्नस्फोटशक्तिकादित्यादिः बोधप्रसगादिति घटबोधस्तुप्रकारणतावकलशद्रव्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य
 तदानीसत्त्वानिन्यैकरूपत्वानस्यवर्णसमुदायरूपपदस्यवाचकत्वेतुनोक्ततोषइति भावः अर्थधीहेतुरिति उक्तस्यलेवास्यस्फोटस्य
 कलशरूपपर्य्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहविषयत्वाभावान् अर्थबोधप्रसंगइति भावः एवमिति तत्पर्य्यायजन्यशाब्दबोधेतत्पर्य्याय

एतेनपर्य्यायस्यलेखेकएवस्फोटः नानावा नाद्यः घटपदएवगृहीतशक्तिकस्यकलशपदाद्वेधप्रसंगात् नचतत्पर्य्याय
 याभिव्यक्तैः शक्तिग्रहस्तत्पर्य्यायश्रवणेअर्थधीहेतुरितिवाच्यम् एवंप्रतिपर्य्यायशक्तिग्रहावश्यंभावेनतत्तत्पर्य्याय
 गतशक्तिग्रहहेतुतायावचितत्वात्तथासतिशक्तिग्रहत्वेनचहेतुत्वः ति लाघवाच्च अन्यथातत्पर्य्यायाभिव्यक्तगतः

॥ शक्तिग्रहत्वेनतत्वेगौरवात् ॥ ५॥

र्य्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहस्यहेतुत्वाभ्युपगमइत्यर्थः शक्तिग्रहावश्यभावेनेति
 गगृहीतविशेषणन्यपेनतत्पर्य्यायशक्तिग्रहस्यावश्यमभ्युपेयत्वादिति भावः उचितत्वादिति शक्तिग्रह
 त्वेनेति तत्पर्य्यायगतशक्तिग्रहत्वेनेत्यर्थः लाघवादिति उक्तरूपापेक्षयैतस्यकारणतावच्छेदकत्वेलाघवादित्यर्थः सौहेतोपूर्वक
 त्येगौरवप्रकाशयति अन्यथेति उक्तिवैध्विष्यमेतत् ॥

नद्वितीयद्वति पर्य्यायस्थलेस्फोटनानात्वमित्यपि पक्षेनेत्यर्थः अनन्तेति प्रतिपर्य्यायभित्तानां स्फोटानां कल्पनमित्यर्थः शक्तिमिति न
 द्वेदभित्तानंतसक्तिकल्पनाच्चापेक्षेत्यर्थः लघुत्वादिति तत्राचवर्णोति रिक्तस्फोटकल्पनापार्थेति तद्भावः पर्य्यायेति स्थिति एकध
 र्मावच्छिन्नबोधकनानापदेष्टित्यर्थः अनेकेति पर्य्यायभेदभित्तेत्यर्थः सर्वसिद्धत्वादिति तत्राचपर्य्यायेषु नानाशक्तिकल्पना
 नुपूर्वेति न दोषः अयमाशयः वर्णाः स्फोटाभिव्यंजकाद्रतिस्वीकारे भवदुक्तदूषणस्यावसरे ननु स्फोटस्य वर्णो नतिरेकपक्षे तन्न
 पृथक्शक्तिकल्पनापार्थोभावेन गौरवासंभवात् पर्य्यायशक्तिग्रहकार्यतावच्छेदकोदावव्यवहितो नरत्वनिवेशेन व्यभिचारवार

नद्वितीयः अनंततपदार्थानां तेषां शक्तिमपेक्ष्य लक्षवर्णेष्वेव शक्तिकल्पनस्य लघुत्वादिति परि
 मलोक्तमपास्तं पर्यायेष्वनेकशक्तिस्वीकारस्य सर्वसिद्धत्वात् तदवच्छेदकानुपूर्व्याः प्रागुपादाना
 ॥ इति दिक्

जंतुभयोः सममिति ननु त्वन्मते स्फोटानतिरेकेण वर्णानां नित्यत्वादुत्पत्तिघटिताव्यवहितो नरत्वसंबंधेनो नरव
 र्णेषु पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वप्रशक्तावच्छेदकानुपूर्व्यसंभवोऽत आह तदवच्छेदकेति शक्तावच्छेदकेत्यर्थः प्रागिति स्वाभाविक्यधिकार
 णक्षणात्पत्तिर्काभिव्यक्तिविषयत्वमिति ग्रंथेनेति शेषः ननु वर्णानां नित्यत्वाभ्युपगमे नित्यवर्णेरेव स्फोटकार्यो त्यनौ स्फोटस्यैवासिद्धिः
 तथाहि आनुपूर्व्या भवद्भिरेवोपपादितत्वाच्च द्विष्टानां तेषां पदत्वेन तत्प्रत्यक्षस्य सौलभ्येन शक्तिग्रहस्य सूत्रपादत्वात्तदेवेदं पदं वाक्य
 मिति प्रत्यभिज्ञोपपत्तेः श्वेत्यत आह दिगिति तदर्थस्तु यद्विस्वतंत्रा नित्यावर्णाः स्युस्तदा स्यादेव तैः स्फोटा न्यथा सिद्धिः ॥ ६

किंनु कत्वादिना प्रतीयमान स्फोट एव ककारादिवर्ण इत्यभ्युपगमेनोक्तान्यथा सिद्धाः स भवादत एव नानावर्णकल्पना प्रयुक्तगीरवशका
 विनैति ननु कोऽसौ स्फोटे यदनेति रिक्तावर्ण इति चेदत्राहुः ईश्वरसिद्धा माया विहपरपर्यायानि गुणात्मका व्यक्तप्रभवः शब्दब्रह्म
 परनामाचेतनाधिष्ठितोऽनभिव्यक्तवर्णविशेषोऽकारपरादि शब्देभ्यश्च द्वियमाणो नादः स्फोट इत्युच्यते स च सर्वगतोऽपि पुरुष स्य त्पतार्यविव
 क्षाधीन प्रयत्नाधिष्ठितमूलधारस्य पचनेनाभिव्यक्तः परेत्यवद्विद्यते नाभिपर्यंतमागच्छतातेनाभिव्यक्तः पश्यन्तीति पुनर्हृदयमाग
 च्छतातेनैवाभिव्यक्तस्तत्तदर्थो ह्येति सिद्धौ न विषयः परस्मैपाश्चात्स्यत्वेन विधाने कृतकर्णविधाने स्रष्टुमतराव्यभिधातेनो
 पांशुशब्दप्रयोगे च सूयते स एव चः इत्युपर्यन्तमागच्छतातेन यत्पुनाक एठदेशं गत्वा मूर्धनमाहृत्य परावृत्तपतनत्वा नेव्यभिच्यक्तः परस्मै
 त्रेणापि प्रहीतुं शक्यो वै खरीतिव्यवद्विद्यते उक्तार्थे प्रमाणं च चत्वारिणां कृपरि मितानि पठानि तानि विदुर्ब्राह्मण ये मनीषिणः गुह्यः श्री
 ष्विनिहिता निगायंति तुरीयवाचो मनुष्यबदनीति श्रुतिः विदोस्तस्माद्विद्यमाना प्रबोऽव्यक्तात्मको मवत् स एव श्रुति संयन्तः शब्दब्रह्मेति
 गीयत इति पुणवाक्यं च मागवतेपेक्षदशस्वधादौ सुतोऽयमर्थः शिक्षयामपि आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थोन्मनोयुक्ते विवक्षया मनः का
 यासिमाह तिस्रैरयतिमारुतम् सेदीर्घो मूर्द्धाभिहृतो वक्त्रमापद्यमारुतः वर्णान्जनपतीत्यनेन हृदयाद्यवच्छिन्नमध्यमाया योन्यां श
 आतर प्राणवरूपः स स्थावचकः आकार एव सर्वो वक्त्रस्यैव स्यार्थोऽव्यभिच्यज्यमानानां रूपामवतीति श्रुतेः सर्वप्राणिहृद्देशस्य त्वच
 ब्रह्मपदव्यवहार्योऽपीत्यन्यत्र धिस्तर-

अवणादित इति आदिनामननादि परिग्रहः न शास्त्रमिति एतच्छास्त्रं विनापि श्रवणादिना तद्धेन व्यभिचारादिति भावः उपायस्योपायांत
 रादृषकत्वे सट्टशंतो युक्तिमाह तथा चेति व्याकरणार्थयनस्य स्फोटज्ञानत्वं नकार्यतावच्छेदकम् किन्तु तादृशज्ञानगतवैजात्यंतदवच्छि
 न्तं च नोपायांतरादिति न व्यभिचारः वैजात्यस्य प्रागनुपस्थितावपि कारणताग्रहो विधिवादी कृतिशिवसेय इति भावः मंत्रजन्यमिवेति
 मंत्रजन्यतावच्छेदकमिवेत्यर्थः एवमग्रेऽपि ननु पुरुषार्थसाधकस्य तस्य संपादनैवैयर्थ्यमत आह तस्य चेति स्फोटज्ञानस्य
 यत्रैयर्थ्यः यज्ञादीनामिति कामनापरित्यागे न विधीयमानां नैषामित्यर्थः यज्ञादीत्यादिना तमेवं वेदान्तवचनेन ब्राह्मणाविविदिषंति य

ननु प्रत्यक्षस्फोटस्य श्रवणादितोऽपि बोधसंभवात् न शास्त्रंतदुपाय इत्यत आह उपायादिति उपायस्योपायांतरादृषक
 त्वात् तथा च व्याकरणार्थयनजन्यज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते मंत्रजन्यमिवाप्यस्मरणे वेदांतजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने तस्य च ज्ञा

तस्य यज्ञादीनामनाः कारणशुद्धाविवशरीरादिशुद्धावुपयोगः साक्षात्परं पर्यायास्वर्गमोक्षादि हेतुत्वं च ॥ ६ ॥

ज्ञेयदानेन तत्पसानाशकैनेति शुभ्रतुक्तदानादि परिग्रहः शरीरादीत्यादिना वागिंद्रियपरिग्रहः ननु शरीरादिशुद्धेरप्यपुरुषार्थतया तदुद्दे
 शेनापि प्रवृत्तिर्दुर्घटस्य त आह साक्षादिति स्वर्गादीत्यादिनाऽपवर्गपरिग्रहः साक्षात्स्वर्गहेतुत्वं परं पर्यायऽपवर्गहेतुत्वं चैत्यर्थः स्वर्गहेतुत्वे
 चैकः शब्द इति भाष्यपठितश्रुतिः परं पर्यायमोक्षहेतुत्वे च ब्रह्मणी वेदितव्ये इति स्मृतिः प्रमाणं परंपराघटकत्वात् तत्त्वज्ञानंतमेव विदि

त्वेति शुभ्रतया तदतिरिक्तस्य साक्षात्मोक्षहेतुत्वम् अवच्छेदबोधनादिति बोध्यम् ॥

उक्तार्थे हरिसंमतिमाह तदुक्तमिति तत् नाद्यात्मकस्योदप्रतिपादकं शालं अपवर्गस्येति मोक्षस्येत्यर्थः द्वारमिति तदुपयोगीत्यर्थः हेतु-
 गर्भविशेषणमाह बाह्यप्रलानामिति चिकित्सितमिति अपनयनार्थकसत्त्वनात्कितोः नृप्रत्ययेवाह्यप्रलकर्मकापनयनसाधनप्रतस्त-
 तोमोक्षद्वारमित्यर्थः मनः शुद्धीयत्तादीनामिव बाह्यशुद्धिवेद्यस्योपयोगादिति भावः यतः सर्वविद्यानामध्येऽपवित्रमतोऽधिविद्यं विद्या-
 सुप्रकर्षेण दीप्यत इत्यर्थः तथा चोक्तं तेषां च सामर्थ्यं जुषं पवित्रं महर्षयो व्याकरणं निगुहुरिति इदमिति सिद्धिः सोपानपर्वणामध्ये-
 इदं प्रथमं पदस्थित्यधिकारणमित्यर्थः अत्र स्फोटोऽत्रातीतविपर्ययोऽसौ भोति श्रूत्य एतत्तत्त्वज्ञानवानि नियाचत् केवल्यं पराख्यं अ-

तदुक्तं वाक्यं पदीये तद्द्वारमपवर्गस्य वाह्यप्रलानां चिकित्सितं पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते १ इदमा-
 द्यं पदस्थानसिद्धिसोपानपर्वणाम् इदं सामोक्षमाणनाम जिह्वा एजपद्धतिः २ अत्रातीतविपर्ययोऽसौ केवलामनुप-
 श्रयतीति नचासीकया प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया कथं वा तव स्फोटबोधः तस्या अस्तीकत्वासिद्धेर्वध्यमाणत्वात् एवं
 रे स्वागवयन्याय आदिना गृह्यते ॥ ६६ ॥

अथैतत्तत्त्वज्ञान इत्यर्थः तदुक्तं भागवते ह्यदशोऽक्षरनिरूपणं न तं यदुषसु न यात्र ह्ययोगिनी मलमात्मनः द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्यायां
 तपुनर्भवमिति भावः अस्तीकत्वासिद्धेरेति पञ्चकोशादिवत्प्रकृतिप्रत्ययविभागस्यापि मायिकत्वेन नात्यन्तासच्छ्रयं गौडिबदस्ती-
 कत्वमिति वक्ष्यमाणप्राप्यत्वादित्यर्थः अक्षतवत्त्वेऽपि मणिप्रभप्रतिबिम्बस्य मणिप्राप्ताविधेयतस्य पिपरमात्मदर्शने उपयोगसंभव-
 दिति भावः आदिपदेनेति पञ्चकोशादिवदित्यत्रोपायेनादिशब्देनेत्यर्थः न्यायस्तु समासवादे प्रपञ्चिनः ॥ ६७ ॥

उपनि विनाशप्रतीति साक्षिकं वर्णानामनित्यत्वं तादृशवर्णानामकस्फोटभ्युपगमे तस्याप्यनित्यत्वप्रसंग इत्याशंका समाधानपरं नया मूलमवतार
 यति नत्विति वर्णजानीनामिति वर्णानां तद्वृत्तिकत्वादिजानीनां चेत्सर्थः न स्यादिति अयं भावः उत्पन्नो न स्यो वा ककार इत्यादि प्रतीतिः ककारो दिवर्णो
 त्मकः स्फोटस्तद्वृत्तिजानीर्नोत्यन्यादि मन्वे विषयो वाच्यः तथा च न संभवति द्वयोरेव नित्यत्वाज्जायमानायास्तस्या विषयबाधेन भ्रमत्वात्
 पक्षे रिति तादृशप्रतीति आंतत्वं इष्टा पक्षावाह वायुसंयोगेति कादिप्रतीतीनां ककारे गकार इत्यादि बुद्धीनां भ्रमत्वापत्तिरिति यथा श्रुता
 भिप्रायेणेयं पूर्वोक्तांति मकाले भ्रमत्वाप्रसंगात् न च त्वन्मते पिकत्वादीनां लौकिक विषयत्वानुपपत्तिः तद्यंजक ओन्न समवेत समवायस्य

ननु स्फोटस्य वर्णजानीनां च नित्यतया ककार उत्पन्न इति न स्यात् वायुसंयोगनिष्ठजातेः स्फोटभाने कादिप्रतीतिनां भ्रमः
 त्वापनिश्चेत्यत आह कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि स्वरैर्देर्घ्याद्यपि ह्यन्ये वर्णेभ्यो न्यस्य मन्वते स्वीकारस्थलमा
 ह स्वरैर्देर्घ्याद्यपीति आदिना उत्यनि विनाशादिसंग्रहः ॥ ॥ लौकिकसन्निवर्षस्याभावादि निवाच्यम् तन्मते कत्वादिनां वायुसंयो
 गवृत्तिधर्मत्वेन कत्वसाक्षात्कारेभीति प्रतीत्यास्वः समवेतव्यंजक समवायस्यैव संसर्गतोपगमे न लौकिक विषयत्वानपायात् तादृशनेक
 प्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनापेक्षयैतत्कल्पनाया एवोचित्यात् आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायात् मूलं तु इत्थमवतारणीयम् ननु स्व
 समवेता भिव्यंजकगत समवायस्य संबंधतानकेनाप्यादतेत्यत आह कल्पितानामिति कल्पितानां समवायसंबंधेन तदवृत्तीनामप्युक्तस
 बंधेन तत्र कल्पितानां वायुसंयोगगत धर्म विशेषाणामुपाधित्वमुदात्तत्वादि प्रकारक प्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः अधिकं त्वमेव श्यते ॥

दृष्टजसुदीकरणापमीमांसकमतमह उदात्तत्वादीति आदिनानुदानं त्वपरिग्रहः उदात्तात्मानुदानत्वयो परस्परविरोधाद्दर्शनेन न तत्सजावाच्याव
र्णभेदश्च न दन्तित्यवेऽनेकत्वे वास्यानदेवननु संभवतीत्याहु मखैकत्वादित्यादि नित्यत्वे मेकत्वं चेत्स य न्यागायोगादिति
अविषयत्वायोगादित्यर्थः चाधिकेति व्यक्त्यभेदे प्रतीतिर्यो धिकेत्यर्थः प्रागसत्त्वे प्रतीत्यादि स्वाधिका रण सम्यध्वस वन्त्वं संबंधावच्छिन्नप्रतियोग
गिताकाभाववत्त्वावच्छिन्नकाष्ठिक विशेषण तास्वध रूपया इत्यर्थः द्वितीयादि क्षण संबंधस्य निरुक्त संबंधेन स्ववन्त्वा न्नान्नाति प्रसंगः अ-
तएवेति अनुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः प्रत्ययोच्चारः शब्दप्रयोगः ननु चारणमपि तु तत्प्रत्यनुकूलो व्यापार एव तथा च संसेव प्रतीति
उदात्तत्वादिन वर्णनिष्ठं तस्य नित्यत्वात् एकत्वाच्च तच्च स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् न च गत्वावच्छिन्न प्रति योगिता क भे
दाभावस्तद्विषय व्यक्त्यशा भेदस्यापि भासमानस्य विना बाधक त्यागायोगात् न चोत्पत्ति प्रतीति निर्वाधिका प्रागसत्त्वे सति
सत्त्वरूपा यावत्स नैव वर्णे खनु भव विरुद्धत्वात् अतएव वर्णमुच्चारयतीति प्रत्ययो न तूत्यादयतीति प्रत्ययो व्यवहारश्च
उच्चरितत्वं च तात्त्वोद्युसयोगादिजन्या अभिव्यक्ति विशिष्टत्वं किंवच्य ज क ध्वनि निष्ठा त्स्य्यादे परंपर्यावर्ण निष्ठ विषय
त्वेनाप्युपपत्तेर्न सा अप्रति रिक्त वर्णसाधिका ॥ एवं च नित्यत्वासाधिकेत्यत आहु उच्चरितत्वं चेति अभिव्यक्ति विशिष्टत्वम् तद्विष
यत्वम् तथा च तादृश प्रतीत्या अभिव्यक्ति निष्ठं वर्ण निरूपित विषयित्वमेव विषयी क्रियते न नृत्यमिति निष्ठ वर्ण वृत्तित्वमिति न साऽनित्यत्व
साधिकेति माषाननुबर्णो भिव्यक्तिजनक का एहात्वाद्यभिधान एवोच्चारण पथार्थे न वर्णो त्यक्ते जनक इत्यत्र किं प्रमाणम् किंच वर्ण नित्य
त्वादिना सुत्यये ते वर्णे वर्ण मुपादयतीत्यादि प्रयोगादृशा एवेति तानुमत्त विरोधोपीत्यत आहु किञ्चेति उत्पत्त्या देरित्यादि नाविनयो वर्ण
इति प्रतीति प्रतिषेधित्विनाश परिग्रहेते परंपरा स्वाग्रय ध्वनिर्व्यग्य स्वरूपयानातिरिक्तेति वर्ण नित्यत्वं साधिकाेत्यर्थः न तु स्फोरामि

नन्वेवंध्वं सोऽप्यस्यादेस्तादृशप्रतीत्यावर्णेऽप्यवगाहने भ्रान्तत्वापत्तिरत आह परंपरयावर्णेति स्वाश्रयसंयोगावगाहिन्यालोहितः स्फटिक इति प्रतीते
र्यथानभ्रमत्वं तथास्याप्रतीतिभावः अवशिष्यत इत्यस्योत्पत्त्यवर्ण इति प्रतीतेरिति शेषः ननु तादृशप्रतीतेरित्येव न परंपरासंबंधविषयत्व
कल्पने गौरवमत्र आह परं विवृतिरिति अतिरिक्तेति अधिकेत्यर्थः तथा चानेकवर्णतद्वृत्तं सादिकल्पनापेक्षया तत्प्रतीतेरित्येव न परंपरासंबंधेन वर्णनिसृता तत्रैव
वगाहित्वकल्पनैवलघीयसीति भावः यदि वर्णस्य लेध्वनिनैयत्यं स्यात् स्यादेव तदोत्पत्तेस्तद्वृत्तिरत परंपरासंबंधेन वर्णनिसृता तत्रैव
परंपरयावर्णनिसृत्वाभ्युपगमाच्च नभ्रमत्वं साक्षात्संबंधांशे अभ्रमद्वयवशिष्यते तदपिसोयमित्यत्र व्यक्त्यभेदांशे तव भ्र
मवत्तुल्यं परंतु ममातिरिक्तवर्णतत्प्रागभावध्वंसकल्पनानेति लाघवमतिरिच्यते न च वर्णस्य लेध्वनिसत्त्वे मानाभावः तदु
त्पादकशंखाद्यभावेन तदसंभवश्चेति वाच्यं ककाराद्युच्चारणस्थले तत्तत्स्थानस्य जिह्वा इषदंतरापाते वर्णानुत्पत्तेर्ध्वन्यु
त्पत्तेश्च दर्शनाज्जिह्वाभिघातजवायुकंठसंयोगादेर्ध्वनिजनकत्वकल्पनात् तस्य च वर्णोत्पत्तिस्थलेऽपि सत्त्वात् न वैव प्रतिब
ध्यप्रतिबंधकभावकल्पनानिष्प्रमाणिकां स्यादिति गौरवं विपरीतम् एवं परस्परविरोधादुदात्तत्वा नुदात्तत्वं ह्रस्वत्वदीर्घ
त्वादिकमपि न वर्णनिसृत्तं युक्तमिति तेषामभिप्रायः एव चोत्पत्त्यादिप्रतीतीनां तत्प्रमात्वस्य च निर्वोहः परेषामपि समान इ
ति प्रतिबंधैवेतरमिति भावः ६३ इत्थं पंचव्यक्तिस्फोटाः ॥ च मानाभावद्वयाशंक्य निराचष्टे न चेति वर्णपार्थक्येन ध्वनेरनुभवादिति
भावः हेत्वसमवधानादपि तत्सत्त्वं न घटत इत्याह तदुत्पादकेऽपि शंखोष्ठाभिघातजवायुसंयोगादेर्ध्वनौ
क्तेरित्यर्थः दर्शनादिति दर्शितं न सामान्यार्थः सत्त्वादिति तथा च पार्थक्येनानुभूयमानायाः प्रतीतेर्जिह्वाभिघातजकण्ठवायुसंयोगादेर्ध्वनौ
असत्त्वात्तवर्णाभिव्यक्तिस्थले ध्वन्येनैयत्यमित्युक्तसंबंधविषयकप्रतीतिनिर्णवाधेति भावः तत्रैवेति वर्णस्य लेध्वन्यसत्त्ववादिन एवेत्य

[illegible]

एवं च तादात्म्यसंबंधे न जन्यभावस्य प्रति योगिता संबंधे न ध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रति हेतु न योच्चरितवर्णस्य क्षणोत्तरितस्याप्रतीतेर्न शेषवर्ण इत्येव प्रतीतिश्च
स्वाव्यवहितो न च वर्णस्यैव नाशकता कल्पने प्रतियोगिता संबंधे न योग्यविभु विशेष गुणनाशप्रतिस्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितवर्णत्वोभय
संबंधे न योग्यविभु विशेष गुणस्य हेतुता याज्ञानादिस्थले कृतत्वाच्च कंठतात्वाद्यभिघातस्य च कत्वादिकमेव कार्यतावच्छेदकम् ननु तत्र न ह
र्णभिव्यक्तिर्न गौरवात् न च लोकोक्तिकविषयितया कत्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यमिति न गौरवमिति वाच्यम् तथा सति कोलाहलाप्रत्यक्षप्रसं
गात् न हि कोलाहलप्रत्यक्षं कत्वादिविषयकं येन तल्लोक्तिकविषयितायाः कार्यतावच्छेदकघटकता संभाव्येत किंच घटाद्युत्पादकदण्डा
देरपितदभिव्यक्तिर्येव कार्यतावच्छेदकत्वापनौ घटादीनामपि नित्यत्वापत्तिरिति बहुव्याकोपः न च सतएवाभिव्यक्तिरिति सांख्यम
ताश्रयणादुक्तापत्तिरिष्टे वेति वाच्यं तन्मतस्याप्यापत्तमनोरमत्वात् तथा हि अभिव्यक्तिः सत्यसतीवा नाद्यः घटादनुत्पत्तिदशायां घटस्येव तस्या
अपि सत्त्वाद्वाट्टंति प्रतीत्यापत्तेः अभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तं गीकारे पितस्या अपि कार्यत्वेन सत्त्वादुक्तदोषोदुरुद्धर एव अंत्ये स्वसिद्धं न व्या
घातः युक्तितौत्येन पदार्थोत्तरस्याप्युत्पत्तिसिद्धिरिति किंचोत्पन्नो घटो न श्ये घट इति प्रतीत्या घटादीनामनित्यत्ववदुत्पन्नः ककारेन शः सत्य
विलक्षणप्रतीत्या ककारादीनामनित्यत्वमेवावधार्यते कत्वादीनां संयोगधर्मत्वं तु दुरुपपादमेव वर्णसमवेतत्वेन श्रोत्राद्यत्वप्रसंगान्
न चोक्तसन्निकर्षी देवतत्प्रत्यक्षोपपत्तिस्तथा सति शब्दत्वादित्यश्रानापत्तेः न च तत्संबंधस्य ककारं शृणोमीति प्रतीतीभा ने प्रमाणमपिशब्दं
शृणोमीति प्रतीतेः समवायविषयकत्ववदुक्तप्रतीतेरपितद्विषयकत्वेनोपपत्तेश्च समवायांशे सर्वत्र तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमित्यपिन
वर्णसमवेतत्वस्य तत्राभ्युपगमेन विषयाबाधात् एवं च वर्णानामनेकत्वेन तत्रोदात्तत्वादिप्रतीतिरपि स्वरसतः संगच्छत इति दृष्टान्त
दोर्भिक्ष्यमेव एवं च वर्णप्रागभावध्वंसानां प्रमाणसिद्धानामपलपयितुं मशक्यत्वात् न तत्कल्पना गौरवमपि न च वर्णानित्यतावादिमते सोप

त्वेनभानं तेनेवतस्यास्तज्जातीयोयमित्याकार इत्यभ्युपगमात्, तज्जातीयाभेदावगाहिन्यास्तदेवौषधमित्या
 कारयाः प्रत्यभिज्ञायाः सर्वसिद्धत्वाच्च तस्मादूर्णत्वमकस्फोटस्यैवस्फोटस्यध्वन्यतिरिक्तत्वाभावाच्च योगशाला
 शीतस्यनिरूपणतूपासनार्थमेवेतिप्रागुक्तप्रायं सखहस्फोटस्तुप्रागेवनिरस्तइत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णनावाचकत्वमूह्यमिति वदति इ
 त्यमिति पूर्वोक्तप्रकारे रित्यर्थः पचधेति वर्णपदवाक्यात्वंहपदाखहवाक्यभेदभिन्नाइत्यर्थः ॥ इतिभूषणसारदृष्येणैव्यक्तिस्फोटा
 निरूपणम् ॥ क्रमप्राप्तं ज्ञातिस्फोटं निरूपयति मूलेप्रकाशत्वाद्वेति ननूक्तीत्यास्फोटानिरिक्तवर्णनामसुन्वागद्वान्तजानेवोचकत्वविवा

जानिस्फोटमाह प्रकाशत्वद्वयशक्तत्वेजानेस्लोचयमीक्ष्यत औपाधिकोवाभेदोस्तुवर्णनांतारमंदवत् ॥ इत् अयंभावः व
 र्णोस्तावदावश्यकाः उक्तीत्याचसोयंगकार इतिवद्योयंगकारश्चुतः सोयंहकार इत्यपि स्फोटस्फोटस्यैकत्वात् गका
 रोयनहकार इत्यनापनेष्व किंचस्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयंनवा आद्येतदेवगकारोस्तुवर्णनित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वात् न
 नीकारात् नद्याचातिरिक्तस्फोटकल्पनएवगौरवं ॥ "र" काकदन्तपरीक्षासमीपत आह सारे अयंभावइति हकारगकारखेरभे

देसाधकमाह स्फोटस्यैकत्वादिति तदभिन्नभिन्नायतदभिन्नत्वंनियमेनहकारात्मकस्फोटाभिन्नगकारेनदभेदावगाहिसुहेः प्रमाणा
 पन्निरित्यर्थः अनापनेष्वेति अभेदादेवचकाराशभेदावगाहिसुहेः प्रमाणासुपपत्तेरित्यर्थः ननुवर्णनात्मकस्फोटस्यैकत्वेपिगत्वादि
 विरुद्धधर्माध्यासमूलकभेदप्रतीतेर्नानुपपत्तिः प्रागाण्यतुतस्त्ववर्णक्यथादिमतेदूपास्तभेदेत्यतश्चह किंचेति उपाधित्वाभिमु
 तगत्वादीत्यर्थः आद्येस्फोटे गत्वाभ्युपगमयक्षे तदेवगत्वमेव ननु गत्वादेर्वर्णधर्मनकभेदेनकथं तस्य तदात्मकत्वमतश्चाह वर्ण

नित्यतावादिभिर्निमीमांसकादिभिरित्यर्थः अतिरिक्तेति धर्मधर्मिणो रभेदाभ्युपगमादित्यर्थः गौरवमिति गकारादिप्रतीतीनांगत्वा
दिविशिष्टगकारादिविषयकत्वेनोपपत्तिसंभवादिति भावः अंत्येस्फोटगत्वाद्यनभ्युपगमकल्पद्रुत्यर्थः विरेधद्वति गादिप्रतीत्यनु-
पपत्तिरित्यर्थः गत्वस्यान्यधर्मस्यस्फोटादृत्तित्वेन तद्विशिष्टविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ वायुसंयोगवृत्तीति स्वमते ध्वनि
वृत्तीति मतांतरे पूर्वोक्तरीत्या तदृशवैजात्यरोपेण प्रतीतेः सूपपादत्वादाह आरोप्येति भ्रमत्वाद्योगादिति साक्षात्संबंधेन प्रमात्वोपप
त्तावारोपितसंबंधेन दुपपन्नत्वे प्रमाणाभावादिति भावः नन्वतिरिक्तानेकवर्णकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमेव न्याय्यम

अंत्येगकारादिप्रतीतिविरेधः वायुसंघो गदृत्तिवैजात्यमारोप्यत आप्रत्ययद्वति चेन्न प्रतीतेर्विना बाधकं भ्रमत्वा
योगात् असुवावायुसंयोगएव गकारोपितस्यातीन्द्रियत्वं दोषद्वति चेत्तद्धर्मवदुपपत्तेरिति कृतं स्फोटन ॥ ५ ॥

तत्राह असुवेति तथा च तावतैव प्रतीतेः प्रामाण्यनिर्वाहः स्फोटकल्पनयेति भावः तस्य संयोगस्य अतीन्द्रियमात्रवृत्तिधर्मत्व
स्य साक्षात्कारविषयत्वव्याप्यत्वं त्वयानस्वीक्रियते तथातीन्द्रियसंयोगगतविशेषस्य मया पीत्यर्थः यद्यतीन्द्रियस्यैवं द्विषिकत्वम
त्यंतासंभवदुक्त्तिकंतदा तादृशवैजात्यस्य स्फोटधर्मत्वमप्यितथैव प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति भावः ननु कत्वादिधर्मोणामतीन्द्रियत्वेपि
ज्ञानलक्षणया कादिप्रतीतौ न ज्ञाने बाधकाभावद्वति चेन्न ककारादृत्तिप्रत्यये कत्वं साक्षात्कारे मीत्यनुव्यवसायेन लौकिकविष
यत्वावगाहनेनोक्तप्रकारेऽसंभवात् संखः पीतद्वति ज्ञानानंतरोत्पन्नः पीतत्वं पश्यामीति प्रत्ययसु भ्रमएव दोषविशेषस्य ता

दृशविषयतानियामकत्वकल्पनगौरवादिति विभावनीयम् ॥

उपसहरति तस्मादिति कत्वादिविशिष्टविषयकसाक्षात्कारानुपपत्तिप्रमाणसद्भावादित्यर्थः सन्त्येवेतित्वदभिमतस्योदातिरिक्ताः वर्णः सत्ये
वेत्यर्थः परमिति कित्वित्यर्थः गौरवादित्यर्थः ननुतावद्दर्शनगतपदत्वाद्विज्ञान्यनुगतीकृत
नैचैकस्याएवशर्केरभ्युपगमान्नानात्वप्रयुक्तगौरवमतश्चाह आकृत्यधिकरणेतिन्यायस्तुनामार्थनिरूपणेप्रपंचितः ननुतादृशजा
तीमानाभावोऽतश्चाह दृष्टिपदमिति अनुगतधर्मविनासकलतादृशपदेखेकाकारतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरितिभावः नन्वनुगतप्रती
तिमात्रस्यजातिसाधकत्वेविशुत्वादेरपिजातित्वापत्तिरतः कारणतावच्छेदकत्वादित्येवतत्सिद्धिर्वाच्यतदभावात्प्रकृतेकथयतस्यजगति

तस्मात्संत्येववर्णः परंतुनवाचकागौरवात् आकृत्यधिकरणन्यायेनजानेरेववाच्यत्वंवद्वाचकत्वंस्यापियुक्तं
त्वात्त्वं दृढंहरिपदमित्यनुगतप्रतीत्याहर्ण्युपस्थितित्वावच्छेदेनहरिपदज्ञानत्वेनहेतुतातदवच्छेदकतायाच
जातिविशेषस्यावश्यकस्यत्वात् नचवर्णानुपूर्व्येवप्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहः घटघटत्वादेरपिसंयोगविशेषो
यविशिष्टमृदाश्चाकारादिभिश्चात्यथासिद्धापत्तेः ॥

“त्वमनश्चाहर्ण्युपस्थितित्वावच्छेदेनेति कार्य्यतावच्छेदकप्रदर्शन
मिदं प्रपञ्चेति अन्यथातावत्पदानांनतद्वाकित्वेनहेतुतायाव्यभिचारोणसंभवादितिभावः प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरिति अनुगतप्रतीत्यवच्छे
दकत्वयोरित्यर्थः वर्णानुपूर्व्येति तदृशजात्यभिर्ब्रजकत्वेनचक्षुस्संस्पृशतयेत्यर्थः भिर्काहर्ण्यनित्यत्वश्चकृतनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकताकासुपूर्व्य वा
नुगतप्रतीतिक्कारणतावच्छेदकत्वयोः समवेनतद्रूपविशिष्टपदेपस्थितित्वेनहेतुत्वमन्यथासिद्धिरितिभावः अन्यथासिद्धापत्ते
रिति नचसेषाप्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधादितिभावः

ननु जातेः प्रकृत्यै जाति त्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् तस्य च नदिनराद्यनित्वविशिष्टसकलतद्वन्नित्वरूपतया तत्त्वासंभवो गौरवादन आह तादा-
 त्व्येनेति अभेदेनेत्यर्थः तथा च नोक्तदोष इति भावः एतन्न त्वमभिहितं प्राक् जात्योरिति तयोः पदयोरैफाकारसकारविसर्गघटितत्वाविशे-
 षाद्रूपत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकसत्त्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदक जात्योरैफाकारसकारविसर्गघटितत्वाविशे-
 षाद्रूपत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकसत्त्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदक जात्योरैफाकारसकारविसर्गघटितत्वाविशे-
 षाद्रूपत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकसत्त्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदक जात्योरैफाकारसकारविसर्गघटितत्वाविशे-

तस्मात्साजातिरेव वाचिका तादात्म्येन तदवच्छेदिका चेति ननु सगौरसद्वत्प्रादौ जात्योः सत्त्वादर्थबोधभेदेन स्यादित्य-
 त आह औपाधिको वेति वात्वर्येऽप्याधिरागनुपूर्वीसैव जातिविशेषाभिव्यञ्जिकेति भेदः कारणीभूतज्ञानस्येति ना-
 तिप्रसंग इति भावः उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्येदृशं तमाह वर्णानामिति ॥ ६८ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

र्थः भेद इति तथा च तत्र वर्णनौ लक्ष्येऽनुपूर्वीवैलक्षण्येन सत्त्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजाते निरुक्ताव्यवहितो नरत्वसंबन्धेन र-
 विशिष्टसत्त्वादिरूपानुपूर्व्या एव व्यञ्जकतया तदभावेन न सरः पदाद्रसत्त्वविशिष्टबोधापत्तिरेव मन्यत्रापीति भावः मूलेनारमंदवदित्य-
 तनारमंदशब्दो धर्मपरै तथा च यथा वर्णानां नित्यैकत्वमते विजातीयवायुतात्वाद्यभिघातसत्त्वेनारत्वादिना भेदप्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः ॥

चर्णजानिस्फोटमभिप्रेत्यशङ्कतेसारे नन्विजानेरिति अर्थबोधकजानेरित्यर्थः प्रत्येकेति पदान्तर्गतमहर्णे खित्यर्थः एवमग्रेपि अर्थबोधो घा-
 पन्निरिति तदभिव्यजकवर्णसम्भादिति भावः योगार्थनयेति स्फुटत्यर्थः स्मादिति वक्ष्यमाणायव व्युत्पत्त्यर्थः एतेनेति तत्पदघटक-
 यावदूर्णभिव्यक्तजानेर्बोध्यकत्वागीकारेणेत्यर्थः सर्वदापदाश्रवणेऽपि परास्तमिति ज्ञातेः सनातनत्वेऽप्युक्तस्य लेख्यं जकसमवधानाज्जद-
 व्यक्त्यभावेन बोधस्यापादपितुमशक्यत्वादिति भावः ननु वर्णजानि स्फोटपक्षेपदघट कयावदूर्णगतजानिनामेवार्थबोधकत्वमुपग-
 न्नव्यम् तत्र चान्यवर्णगतजानेरित्यवर्णनमित्यङ्ग्यत्वाच्च न दूर्ण एवाभिव्यंजको वाच्यस्तथा चोक्तदोषस्तदवस्था एवेत्यत आह अर्थभा-

ननु जानैः प्रत्यकं वर्णं व्यपि सत्त्वात्प्रत्येकादर्थबोधः स्यादित्यत आह अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्याजानिः स्फोटइति स्मृता के-
 श्विद्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः अनेका निर्वर्णव्यक्तिभिर्भिव्यक्तेव जानिः स्फोटइति स्मृता योगार्थतया
 बोधिकेति यावत् एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात्सर्वदार्थबोधापन्निरित्यपास्तम् अयमावः पद्यपि वर्णस्फोटपक्षे कश्चि-
 त्दोषोऽस्ति तथापि पदवाक्यपक्षयोर्न तत्र तस्याव्यसज्यरन्मित्वस्य धर्मिर्भाहकमानसिद्धत्वादिति कैश्चिद्यक्तयो-
 र्ध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादि त्यभ्युपेयतइति शेषार्थः उक्तं हि व्याख्यप्रकाशे सुबुद्धैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूत-
 स्फोटव्यंग्यव्यजकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतइति ६५ ॥

जीयदइति भावः तन्नेति पदवाक्ये च तस्या पदत्वादिति ज्ञासज्यरन्मित्वस्येति पर्ययोपप्राव्य विलक्षणसंबंधेन दृष्टित्वस्येत्यर्थः न-
 नु ज्ञातेः समवेतत्वस्यैव सार्वभौमिकतया कथमेतस्या पर्ययोऽप्रत्ययमत आह धर्मिर्भट्टकेति धर्मवती जानिस्तद्भाहकं मानपदत्वस्य व्यक्तत्वं

स्यवाचकत्वानुपपत्तिस्तिस्रस्तत्त्वसिद्धत्वादिप्रत्ययैः प्रत्येकवर्णविश्रान्तजातेर्वाचकत्वस्योक्तदूषणकवलितत्वेनासंभवाद्वाचकत्वानुपपत्त्याकार्य
 मानापदत्वादिति निर्दिष्टपुनः प्रत्येकं विश्रान्तस्या नदातस्तिद्धिरेवनस्याद्वाचकत्वानुपपत्तेरपरिहारादतस्तत्साधकमेवतत्पर्योपलव
 साधकमेवंचानेकव्यक्त्यभिव्यंग्येत्यस्यानेकव्यक्तिपर्योपेत्यर्थ इति भावः वस्तुतस्तु घटादिप्रत्येकव्यक्त्येको घट इति सर्वसिद्धप्रतीत्य
 व्यवहारेणचसिद्धानुघटत्वादेः प्रत्येकमात्रवृत्तित्वं नह्येकवर्णघटपदादिव्यवहारेणेन पदत्वादेः प्रत्येकवृत्तितास्यात्किं नु पदशब्दः
 पदं नपकार इति वैपरीत्यमिति तादृशजातेः पर्याप्तत्वमावश्यकं पदत्वं नपर्याप्तं जानित्वादित्यनुमानं त्वप्रयोजकमनुकूलतर्को
 भावादिति विभावनीयम् इदं पुनरिहावधेयम् अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्येत्यस्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णोभिव्यंग्येत्यर्थः तातः स एव स इत्या
 दीत्यर्थभेदबोधानुपपत्तिः एवं च पूर्वोक्तार्थस्यैवायप्रपचः आनुपूर्वीवर्णयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः पदं व्यतिरिच्यते अ
 तएवाग्निमग्न्यसंगतिरिति व्यज्यते नयेति व्युत्पत्त्याव्यक्तिपदार्थवर्ण इत्यभिप्रेत्याह ध्वनिवर्णयोरिति वर्णनां ध्वनिनैयत्यादभे
 दोपचारेतएवपस्य शोणामथगौरित्यत्रकः शब्द इति प्रश्ने लोकेऽर्थबोधकत्वेन गृहीतो ध्वनिवर्णोत्तरार्थकः समूह इत्यर्थकमथवाप्र
 तीतपदार्थको ध्वनिः शब्द इत्युक्तमिति भावः शोणार्थ इति प्रकृतकारिकोत्तरादर्थ इत्यर्थः वर्णेषु ध्वनिव्यवहारे सम्मतिमाह उक्तं
 हीति काव्यप्रकाश इति इदं नु नममतिशयिनिव्यंग्येवाच्याह ध्वनिर्बुधैः कथित इति वृत्तिव्याख्यावसर इति शेषः स्फोटव्यंग्येति स्फो
 टसंयद्वाग्यं क्वजकवर्णोत्तरकशब्दस्येत्यर्थः नन्वेतावताप्रबंधेन पदत्वादेर्जोतिरस्यतद्वाचकत्वस्य च व्यवस्थापनमफलं पुरुषार्थानु

योगित्वादित्याशंक्यसमाधानपरतयामूलमवतारयति ॥

ननु कस्मैति सा वाचकत्वेनाभिमतजातिः केनियोजना सत्यांशद्वि सत्यत्वकारणत्रयाभाध्यत्वं न द्विपरितमसत्यत्वं पर्यवसितार्थमाह तज्ज्ञानेति
तज्ज्ञानपुलक्षितमित्यर्थः परमार्थब्रह्मणोध्यन्तीनावेति शिष्टासंभवात् अतएव जगत्कर्तृत्वादीनातदुपलक्ष्यतामननीतिबोध्यं जातिरिति
तद्वाच्येति विषय इत्यर्थः असत्योपाधीति व्यक्तीनामुपाधित्वचवस्तुतएकस्या अपि नानाप्रतीतिजनकत्वनदवच्छिन्नं तदुपलक्षितमित्यर्थः द्र
व्यशब्देति गवादिगन्धैर्मर्थः गुणगतज्ञातेरनगीकार इत्युक्तो यथा तद्वस्तुतद्व्यभिचार्यः गीमासुके शब्दस्य द्रव्यत्वोपगमात् शब्दस्वरू
पतयेति श्रुत्यात्मकशब्दरूपतयेत्यर्थः द्वे ब्रह्मणीवेदितव्येद्वि श्रुतेः अयमाशयः तस्मादेतस्मादऽऽत्मन आकाशसंभूत इत्यादि ते निरीयकश्रुते

ननु कासाजानिस्त आह सत्यासत्यौ तु योसौ गीप्रति भावं व्यवस्थितौ सत्ययत्नसाजंति रसत्याव्यक्तयो मताः प्रति भावं प्रतिपदा
र्यं सत्यांशे जातिः असत्याव्यक्तयत्नसाजंति विशिष्टं च ब्रह्मैव जातिरिति भावः उक्तं च केय्यटेन असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मत
त्त्वद्रव्यशब्दाद्यमित्यर्थ इति ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भातीति च कथ्यतर्हि ब्रह्मदर्शने च गेत्वादि जातेरप्यसत्त्वादिति स
त्त आत्मेवेदं सर्वमिति श्रुतिवचनादिति केप्यटः संगच्छता अविद्या आविद्यको धर्मविशेषो वेति पक्षान्तरमादायेवेति द्रष्टव्यम् ७०

ब्रह्मणेजगदुपादनत्वावयवणादुपादेयस्योपादाना भिन्नत्वं स्पष्टं लोकाप्रसिद्धत्वात्मा मार्ययोरपि स्वाभिन्ने पादाना भिन्नत्वेन परस्परं भिन्नत्वेन सुस्पष्टं य
दीपमानं जगत्तेनेह नावस्तीति श्रुत्याबाधे दृढे बाधित्वे प्रतीतेरपि स्थानसंवेकनिष्पन्नमन्त्रेण शिष्यस्य मन्त्रप्रत्ययः सद्रूपस्य सास्त्रज्ज्ञातुमशक्यतयोपलक्ष
णीभूत रूपनाम निरूपणद्वारा तज्ज्ञानाय शास्त्रस्योपयोगद्वितिकथमिति संगच्छतामित्यनेनान्वितं पूर्वोक्तं परविशेषादिति भवति मिथ्याज्ञानरूपया
सृजन्यसत्त्वरूपापाजातितामभवादाह अविद्यक इति अविद्याकल्पित इत्यर्थः धर्मविशेष इति असृज्जिवाण्ययधर्मेति तद्व्यक्तित्वादिवारा
ण्यविशेषेति तच्छब्दमतभेदे न्यर्थद्वयस्याप्यकारस्थितत्वात् न पूर्वोक्तं परविशेषादिति भवति वस्तुतस्तु गवाद्युपाध्यवच्छिन्नसत्तात्वमेव योत्वादिभ्यवहा

यद्यप्यविशेषणवाक्यविषयेऽखंडवाक्यात्तज्ज्ञातिरूपस्फोटद्वयमुक्तं तथापि नादात्मकस्फोटकल्पे शास्त्रस्य पुरुषार्थे परंपरयोपयोगित्वमनिमकल्पे नुसाक्षादेवेति न
 स्येव मुख्यत्वमित्याशयेन मूलमवतारयति तमेवेति अयमात्मानत्सत्यमित्यादि श्रुति सिद्धयत्सत्यं तत्र साजातिरित्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः मूलेऽ
 त्यमिति पूर्वोक्तप्रकारेण अध्यस्तवाचकत्वेभ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पृथक्क्रियमाणं अतएव निरंजनं उपाधिविविधमुक्तम् अतएवाक्षरमविना
 शि यस्तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यतीति स्मृतेः सोपाधिकस्येव विनाशप्रति योगित्वात् शब्दतत्त्वं शब्दपदं रूपस्याप्युपलक्षणं तेन नामरू
 पोपादानं यच्च तद्ब्रह्मेवेति विशेषणसंगतैव कारेण ब्रह्मतादात्म्याभावरूपे विशेषणयोगव्यवच्छेदे शब्दतत्त्वं रूपात्वयितावच्छेदकव्या
 पकत्वं बोध्यते प्राहुः प्रकर्षेण कथयन्ति ब्रह्माभेदेन जानंतीति यावदिति तदर्थः तत्र शब्दोपादानत्वस्य तत्रानरे गगनादौ प्रसिद्धेः कथं ब्रह्मणस्त

तमेव सत्यांशं स्पष्टयति इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरंजनम् ब्रह्मेवेत्यंशं प्राहुस्तस्मै पूर्णोत्पन्नेन मः अयं भावः
 नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुति सिद्धाद्वयी सृष्टिः तत्र रूपस्येव नामोपि तदेव तत्त्वम् ॥ ५ दुपादानत्वमित्याशं काया माह अयं भा
 व इत्यादि नामरूपेति अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति सिद्धेत्यर्थः द्वयीति नामरूपात्मकद्वयवयवसमूहरूपेत्यर्थः त
 त्रैतिसृष्टिद्वयमध्ये रूपस्येवेति आकाशादात्मकार्थस्येवेत्यर्थः नाम इति तद्वाचकशब्दस्यापीत्यर्थः तदेव ब्रह्मेव तत्त्वमुपादानमित्यर्थः
 तस्मादेतस्माद्वा आत्मन इत्यादि श्रुतेः शब्दतन्मात्राकाशोपादानत्वे पर्यवसानाद्द्वयोरप्युपादानं ब्रह्मेव अतएव तयोः परस्परमभेदसिद्धिः स्वोपा
 दानब्रह्माभिनत्वान्न च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे वि कारित्वापत्तिः जगदेतद्विवर्त्तने इति वदता मूलकृतैव समाहितत्वात् तथा च व्यावहारिक
 प्राप्तिभासिकपदार्थनिरासेन श्रुत्या ब्रह्मेव परिशेषीक्रियत इति प्रागुक्त एवार्थः ॥

ननु नानात्वस्य सर्वधीवमिष्यात्वेकयसु तत्रत्ययो लोका नामत आह प्रक्रियां शस्ति इति प्रकृतिप्रत्ययपचकोशादिव्यवहाराशस्वित्पर्यः अविद्येति
अस्ति न सन्नाम्न विलास एवेत्यर्थः तथा च ब्रह्मातिरिक्तत्वे नास्त्या नामापितेषां पार्थकेयेन प्रतीतिरधिष्ठानाज्ञानकृतैवेति २-२-२-२-२-२-
तया च दधियुना ज्ञानतावन तन्निरिति भावः यद्वा ननु तादृशब्रह्मज्ञाने कथं शास्त्राणां सुपयोगोऽत आह प्रक्रियाशब्द इति प्रकृ-
तिप्रत्ययादित्युत्यादनित्यर्थ अविद्येति तथा च पचकोशादित्यार्येन शास्त्राणां सुपयोगो ननु तज्ज्ञाने साक्षादुपयोग इति भावः अविद्येति चोपवास्य
न इति वाक्यमुपदीयानतरमुपायाः शिक्षमाणानां बालानां सुपस्तासनाः असुर्येव तर्मे निस्थित्वानतः सुत्यं समीहेते इति स्लेखः सुभारं भानु मावानामि
त्यस्पृक्षोद्धेतुघटादिदर्शनालोचः परिच्छिन्नो यस्य सीयत इति तदर्थं तु यथा घटादिकं दृष्टुं लोको विषयप्रपंचः परिक्षिन्नश्च विनिष्कारणत्वादि

प्रक्रियांशस्त्वविद्याविजृम्भणमात्रमूक्तद्ववाक्यपदीये शालिषुप्रक्रियाभेदेरविदीवोपवर्णने समारंभाभुभावानामना
दिब्रह्मशास्त्रतमिति ब्रह्मेवेत्यनेनाश्रयं पुरुष स्वर्ण्योतिस्तमेवमानमनुभाति सर्वतस्य भासासर्वमिदं विभातीति शुनिसि
रूपककार्यतावत्त्वेनानुमीयते एवभावानामाकाशादीनासमारम्भादिति सम्प्रगारभोजननयस्मात्भावप्रधानश्च निर्देशतदुत्पत्तिहेतुत्वा
दित्यक्षरार्थः भावोपादानत्वादितियास्यत्तादात्म्येन बाहेतुः समारम्भादिति शास्त्रतमित्यमपि ब्रह्म आदिमात्सकारणकमिवावसीयात् इत्यनु
पप्यते परिणाम्युपादानत्वेन स्मिन्भ्युपगम्यमाने विकारित्वप्रसगशकावस्तुतो न तत्प्रसक्तिर्विवर्त्तनीपादाननयातदेवा गीक्वाराद्रज्वादीप्रकृति
भाषिकमुजगस्येवेति भाव अनादिब्रह्मशास्त्रतमिति पाठस्वन्यतरविशेषणोपादानवैयर्थ्यपन्न्यानादरणीयः ननु नादेयि ब्रह्मव्यपदे
शस्य प्राप्यशोदर्शनान्तरुकार्थानुपयोग तदभेदज्ञानसंपादानवैयर्थ्यमत आह ब्रह्मेवेतीति तथाच प्रकृते ब्रह्म पदस्य स्वप्रकाशरूपब्रह्मपर
त्वात् नोक्तानुपपन्निरिति भाव तमेव भातमित्यस्य न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकेनेम्यविद्युतो मंति कुतोयमग्निरिति पूर्वार्थे शुनीत्युपलक्ष

